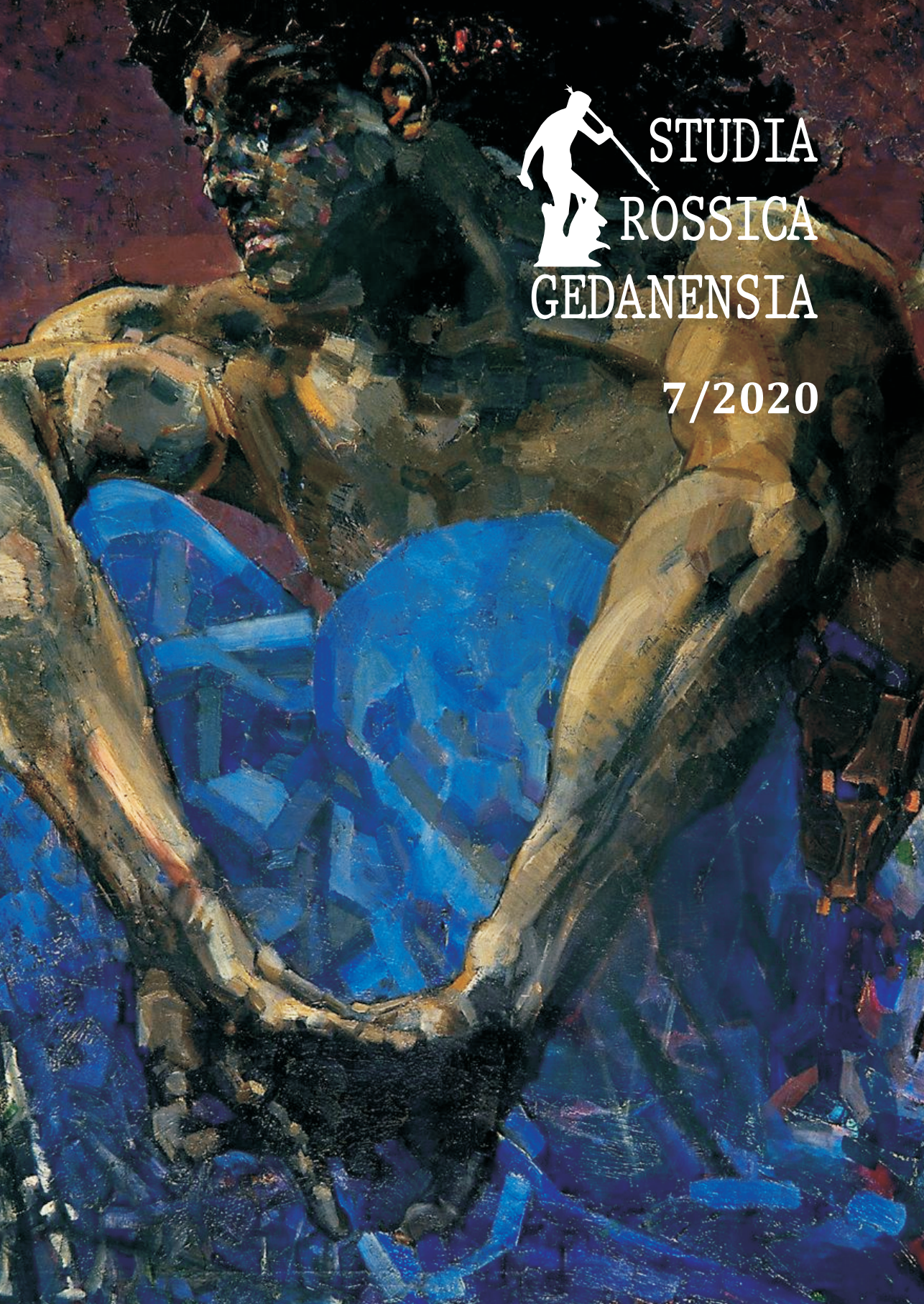

STUDIA
ROSSICA
GEDANENSIA

7/2020

Studia Rossica Gedanensia

7

Redakcja / Редакция / Edited by
Zbigniew Kaźmierczyk, Ewa Konefał,
Żanna Sładkiewicz, Katarzyna Wojan

REDAKTOR NACZELNY / ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР / EDITOR-IN-CHIEF

dr hab. Katarzyna Wojan, prof. UG (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

ZASTĘPCY REDAKTORA NACZELNEGO / ЗАМЕСТИТЕЛИ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА / DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

dr hab. Zbigniew Kaźmierczyk, prof. UG (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

dr hab. Żanna Śladkiewicz, prof. UG (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY / РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ / EDITORIAL BOARD

dr Ewa Konefał (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – sekretarz / секретарь / secretary

dr Siarhei Padsasonny (Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland) – redaktor merytoryczny / литературный редактор / substantive editor

dr Wanda Stec (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – redaktor / редактор / editor

dr Aneta Lica (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – redaktor językowy, język polski / языковой редактор, польский язык / language editor, Polish

dr Tatiana Kopac (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – redaktor językowy, język rosyjski / языковой редактор, русский язык / language editor, Russian

dr Olga Makarowska (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska / Adam Mickiewicz University, Poland) – redaktor językowy, język rosyjski / языковой редактор, русский язык / language editor, Russian

dr Marta Noińska (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – redaktor językowy, język angielski / языковой редактор, английский язык / language editor, English

mgr Karolina Wielądek (Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – redaktor statystyczny, redaktor strony internetowej / статистический редактор, редактор веб-сайта / statistical editor, Website editor

Projekt graficzny okładki / Графический дизайн обложки / Cover design: **Maksymilian Biniakiewicz**

Na okładce: fragment obrazu *Demon siedzący* Michała Wrubla (1890), płótno, olej, 114 x 211 cm, Galeria Trietiaowska, Moskwa (Rosja) / На обложке: фрагмент картины *Демон сидящий* Михаила А. Врубеля (1890), холст, масло, 114 x 211 cm, Третьяковская галерея, Москва (Россия) / On the cover: a detail of the painting *The Demon Seated* by Mikhail Vrubel (1890), oil on canvas 114 x 211 cm, Tretyakov Gallery, Moscow (Russia)

[Domena publiczna / Общественное достояние / Public domain]

Skład i łamanie w systemie InDesign / Набор и вёрстка текста в программе Индизайн /

Computer-aided composition and typesetting in the system InDesign: Maksymilian Biniakiewicz

ISSN 2392-3644 (online); ISSN 2449-6715 (print)

Czasopismo wydawane jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa

Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe.

Publikacja sfinansowana ze środków na utrzymanie potencjału badawczego Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Gdańskiego, dotacji Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza – Oddział Gdański – pochodzącej od prywatnych donatorów. / Публикация финансируется за счет средств, выделенных на поддержание исследовательского потенциала Филологического факультета Гданьского университета, и средств Литературного общества имени Адама Мицкевича (отделение Гданьск), полученных от частных дарителей. / This publication was financially supported with the research

potential funds of the Faculty of Languages, University of Gdańsk, and a donation by the Gdańsk Division of the Adam Mickiewicz Literary Society, coming from private donor's contributions.

ADRES REDAKCJI / АДРЕС РЕДАКЦИИ / EDITORIAL BOARD OFFICE
Redakcja *Studia Rossica Gedanensia*, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Gdański
ul. Wita Stwosza 51, PL 80-308 Gdańsk, Poland
Tel. / Phone +48 58 523 31 65
e-mail: katarzyna.wojan@ug.edu.pl; zanna.sladkiewicz@ug.edu.pl

DRUK I OPRAWA / ПЕЧАТЬ И ПЕРЕПЛИЁТ / PRINTING AND BINDING
Zakład Poligrafii / Printing Plant, Uniwersytet Gdański / University of Gdańsk
ul. Armii Krajowej 119/121, PL 81-824 Sopot, Poland
Tel. / Phone +48 58 523 14 49; +48 58 523 13 50; Fax: +48 58 551 05 32

Czasopismo naukowe gdańskich rusycystów. Podejmuje zagadnienia związane z językiem, literaturą i kulturą Rosji, a także komparatystyką. Ukazuje się raz w roku w wersji elektronicznej i drukowanej. Wersją referencyjną jest wersja elektroniczna. Do druku przyjmowane są teksty w języku polskim, rosyjskim i angielskim. Redakcja zastrzega sobie prawo redagowania tekstów. Wszystkie prace nadesłane do redakcji są poddawane anonimowej procedurze recenzyjnej. Prace należy przesłać zgodnie z *Wytycznymi dla autorów* umieszczonymi na stronie internetowej naszego rocznika.

Научный журнал гданьских русистов. Поднимает вопросы, связанные с языком, литературой и культурой России, а также компаративистикой. Выходит один раз в год в электронной и печатной версии. Базовой является электронная версия. К печати принимаются тексты на польском, русском и английском языках. Редакция оставляет за собой право редактировать тексты. Все работы, полученные редакцией, подвергаются анонимному рецензированию. Работы должны быть представлены в соответствии с *Правилами для авторов*, размещенными на сайте нашего ежегодника.

A periodical published by scholars in Russian studies in Gdańsk. Devoted to issues connected with Russian language, literature and culture, as well as with comparative studies. Published once a year. *Studia Rossica Gedanensia* is published in print and online. The online version is the primary one. Articles in Polish, Russian and English are accepted. The Editorial Board reserves the right to have the texts edited. Each paper submitted to the Editorial Board is subject to an anonymous review process. Papers are to be submitted in accordance with the *Guidelines for Authors* listed on the periodical's website.

Uniwersyteckie Czasopisma Naukowe / Academic Scientific Journals
<https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/srg/index>

CZASOPISMO REFEROWANE I INDEKSOWANE W BAZACH / ИНДЕКСИРОВАНИЕ
И РЕФЕРИРОВАНИЕ ИЗДАНИЯ В БАЗАХ ДАННЫХ / ABSTRACTED AND INDEXED BY THE
INTERNATIONAL DATABASES

European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH Plus)
Index Copernicus International – ICI Journals Master List
The Norwegian Register for Scientific Journals, Series and Publishers
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)
Polska Bibliografia Naukowa / Polish Scholarly Bibliography (PBN/POL-Index)
ARIANTA – Naukowe i Branżowe Polskie Czasopisma Elektroniczne
Baza Humanistyczna (BazHum)
CEON Biblioteka Nauki
Google Scholar Citations
OCLC WorldCat; Brill: Linguistic Bibliography
EBSCO Information Services

UNIwersytet Gdański • Wydział Filologiczny
Гданьский университет • Филологический факультет
University of Gdańsk • Faculty of Languages

Studia Rossica Gedanensia

ROCZNIK / ЕЖЕГОДНИК / ANNUAL

7

Redakcja / Редакция / Edited by
Zbigniew Kaźmierczyk, Ewa Konefał,
Żanna Śladkiewicz, Katarzyna Wojan

Tom wydany we współpracy
z Towarzystwem Literackim imienia Adama Mickiewicza –
Oddziałem Gdańskim

Gdańsk 2020

Dr hab. Marcelina Grabska (prof. em., Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland) – przewodnicząca / chair

Prof. dr hab. Franciszek Apanowicz (prof. em., Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

Prof. dr hab. Valentina N. Avramova / проф. д.ф.н. Валентина Н. Аврамова (Uniwersytet Konstantyna Preslawskiego w Szumen, Bułgaria; Prezydium MAPRYAL / Шуменский университет имени Епископа Константина Преславского, Болгария; Президиум МАПРЯЛ / University of Shumen Episkop Konstantin Preslavski, Bulgaria, Presidium of MAPRYAL)

Prof. dr hab., dr h.c. UMK Andrzej Bogusławski (prof. em., Uniwersytet Warszawski; Akademia Umiejętności, Polska / Варшавский университет; Польская академия знаний, Польша / University of Warsaw, Polish Academy of Arts and Sciences, Poland)

Prof. dr hab. Nadezhda S. Bratchikova / проф. д.ф.н. Надежда С. Братчикова (Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M.W. Łomonosowa, Rosja / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Россия / Lomonosov Moscow State University, Russia)

Dr hab. Volodymyr V. Dubichynsky / д.ф.н. Владимир В. Дубичинский (Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland)

Prof. dr hab. Ivan A. Esaulov / проф. д.ф.н. Иван А. Есаулов (Instytut Literacki im A.M. Gorkiego w Moskwie, Rosja / Литературный институт имени А.М. Горького, г. Москва, Россия / Maxim Gorky Literature Institute in Moscow, Russia)

Prof. dr hab. Tatyana M. Grigoryeva / проф. д.ф.н. Татьяна М. Григорьева (Sybirski Uniwersytet Federalny w Krasnojarsku, Rosja / Сибирский федеральный университет, г. Красноярск, Россия / Siberian Federal University in Krasnoyarsk, Russia)

Dr Ihar L. Kapylau / к.ф.н. Игорь Л. Копылов (Instytut Językoznawstwa, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Mińsk, Białoruś / Институт языкознания, Национальная академия наук Беларуси, г. Минск, Беларусь / Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Belarus in Minsk, Belarus)

Dr hab. Hubert Łaskiewicz, prof. KUL (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska / Католический университет Люблина имени Иоанна Павла II, Польша / John Paul II Catholic University of Lublin, Poland)

Prof. dr hab. Ludmiła Łuciewicz (Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland)

Prof. dr hab. Valentina A. Maslova / проф. д.ф.н. Валентина А. Маслова (Witebski Uniwersytet Państwowy im. Piotra Maszeraua, Białoruś / Витебский государственный университет имени П.М. Машерова, Россия / Vitebsk State University named after P.M. Masherov, Belarus)

Prof. dr hab. Valery M. Mokiienko / проф. д.ф.н. Валерий М. Мокиенко (Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja / Санкт-Петербургский государственный университет, Россия / Saint Petersburg State University, Russia)

Prof. dr hab. Aleksandr V. Motorin / проф. д.ф.н. Александр В. Моторин (Państwowy Uniwersytet Nowogrodzki im. Jarosława Mądrego, Rosja / Новгородский государственный университет имени Ярослава Мудрого, Россия / Yaroslav-the-Wise Novgorod State University, Russia)

Prof. dr hab. Zbigniew Opacki (prof. em., Uniwersytet Gdański, Polska / Гданьский университет, Польша / University of Gdańsk, Poland)

Doc. dr Ludmiła V. Rychkova / доц. к.ф.н. Людмила В. Рычкова (Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupala, Białoruś / Гродненский государственный университет имени Янки Купалы / Yanka Kupala Grodno State University, Belarus)

Prof. dr hab. Tatyana E. Sharovalova / проф. д.ф.н. Татьяна Е. Шаповалова (Państwowy Regionalny Uniwersytet Moskiewski, Rosja) / Московский государственный областной университет, Россия / Moscow State Regional University, Russia)

Prof. dr hab. Dorota Urbanek (Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland)

Prof. dr hab. Jan Wawrzyńczyk (prof. em., Uniwersytet Warszawski, Polska / Варшавский университет, Польша / University of Warsaw, Poland)

Prof. dr hab. Georgy V. Vekshin / проф. д.ф.н. Георгий В. Векшин (Moskiewski Państwowy Uniwersytet Wydawniczo-Poligraficzny im. Iwana Fiodorowa, Rosja / Московский государственный университет печати имени Ивана Фёдорова, Россия / Moscow State University of Printing Arts of Ivan Fedorov, Russia)

Prof. dr hab. Bogusław Żyłko (Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Polska / Гуманитарно-экономическая академия, Польша / University of Humanities and Economics in Lodz, Poland)

RECENZENCI / РЕЦЕНЗЕНТЫ / REVIEWERS

Dr hab. Arkadiusz Adamczyk, prof. UJK (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Polska / Университет имени Яна Кохановского в г. Кельце, Польша / Jan Kochanowski University of Kielce, Poland)

Dr hab. Halina Bartwicka (prof. em., Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Polska / Kazimierz Wielki University, Poland / Университет Казимира Великого в Быдгоще, Польша / Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, Poland)

Prof. dr hab. Anna Bednarczyk (Uniwersytet Łódzki, Polska / Лодзинский университет, Польша / University of Lodz, Poland)

Prof. dr hab. Elena I. Beglova / проф. д.ф.н. Елена И. Беглова (Niżnonowogrodzka Akademia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Federacji Rosyjskiej, Rosja / Нижегородская академия Министерства внутренних дел Российской Федерации, Россия / The Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation, Russia)

Dr hab. Halina Chodurska (prof. em., Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Polska / Педагогический университет имени Комисси народного образования в Кракове, Россия / Pedagogical University in Cracow, Poland)

Prof. dr hab. Elena V. Erofeeva / проф. д.ф.н. Елена В. Ерофеева (Permski Państwowy Narodowy Uniwersytet Badawczy, Rosja / Пермский государственный национальный исследовательский университет, Россия / Perm State National Research University, Russia)

Prof. dr hab. Irina M. Kobozewa / проф. д.ф.н. Ирина М. Кобозева (Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M.W. Łomonosowa, Rosja / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Россия / Lomonosov Moscow State University, Russia)

Dr hab. Anna Kościółek, prof. УМК (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Университет Николая Коперника в Торуне, Польша / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

Prof. dr hab. Lev E. Krishtarovich / проф. д. филос. н. Лев Е. Криштанович (Białoruski Uniwersytet Kultury i Sztuki, Mińsk, Białoruś / Белорусский государственный университет культуры и искусств, г. Минск, Беларусь / Belarusian State University of Culture and Arts, Minsk, Belarus)

Dr hab. Sergey A. Krylov / д.ф.н. Сергей А. Крылов (Instytut Orientalistyki Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa, Rosja / Институт Востоковедения Российской академии наук, г. Москва, Россия / Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia)

Doc. dr hab. Valentina G. Kulpina / доц. д.ф.н. Валентина Г. Кульпина (Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M.W. Łomonosowa, Rosja / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Россия / Lomonosov Moscow State University, Russia)

Prof. dr hab. Wanda Laszczak (Uniwersytet Opolski, Polska / Опольский университет, Польша / University of Opole, Poland)

Prof. dr hab. Vladimir F. Martynov / проф. д. культ. н. Владимир Ф. Мартынов (Instytut Nauk Współczesnych im. A.M. Shirokova w Mińsku, Białoruś / Институт современных знаний имени А.М. Широкова, г. Минск, Беларусь / Institute of Modern Knowledge, Minsk, Belarus)

Doc. dr Inessa I. Morozova / доц. к.ф.н. Инесса И. Морозова (Instytut Filozofii Narodowej Akademii Nauk Białorusi, Mińsk, Białoruś / Институт философии Национальной академии наук Беларуси, г. Минск, Беларусь / Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus)

Doc. dr Natalya G. Muzychenko / доц. к.ф.н. Наталья Г. Музыченко (Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Białoruś / Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, Беларусь / Yanka Kupala Grodno State University, Belarus)

Doc. dr Viktor A. Odinochenko / доц. к.ф.н. Виктор А. Одиноченко (Homelski Uniwersytet Państwowy im. Franciszka Skaryny, Białoruś / Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины, Беларусь / Francisk Skořyna Gomel State University, Belarus)

Dr hab. Grzegorz Ojcewicz, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / Варминьско-Мазурский университет в Ольштыне / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

Prof. dr hab. Georgy S. Prokhorov / проф. д.ф.н. Георгий С. Прохоров (Państwowy Uniwersytet Społeczno-Humanistyczny w Kołomnie, Rosja / Государственный социально-гуманитарный университет, г. Коломна, Россия / Moscow Region State Institute of Humanities and Social Studies in Kolomna, Russia)

Doc. dr Inna Yu. Samoylova / доц. к.ф.н. Инна Ю. Самойлова (Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Białoruś / Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, Беларусь / Yanka Kupala State University of Grodno, Belarus)

Prof. dr hab. Elena N. Shirokova / проф. д.ф.н. Елена Н. Широкова (Niżnowogrodzki Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Koźmy Minina, Rosja / Нижегородский государственный педагогический университет им. Козьмы Минина (Мининский университет), Россия / Minin Nizhny Novgorod Pedagogical University, Russia)

Prof. dr hab. Wasilij Szczukin (Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska / Ягеллонский университет, Краков, Польша / Jagiellonian University in Kraków, Poland)

Dr hab. Leszek Szymański, prof. UZ (Uniwersytet Zielonogórski, Polska / Зеленогурский университет, Польша / University of Zielona Góra, Poland)

SPIS TREŚCI

JĘZYKOZNAWSTWO / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

OD REDAKTORÓW	15
ВЛАДИМИР М. АЛПАТОВ ЗАЧЕМ ЯПОНЦАМ АМЕРИКАНСКИЕ СИНОНИМЫ?.....	19
ЕЛЕНА ЖДАНОВА ЛАРИСА РАЦИБУРСКАЯ ФАКТОРЫ НЕОЛОГИЗАЦИИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ РУБЕЖА XX–XXI ВЕКОВ	26
ОЛЬГА Е. ФРОЛОВА РЕФЕРЕНЦИЯ ОФИЦИАЛЬНОГО ТЕКСТА.....	38
ДАИКИ ХОРИГУТИ ПРЕФИКС ЗА- В СОЧЕТАНИИ С ЗАИМСТВОВАННЫМИ ГЛАГОЛАМИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	49
DANIEL DZIENISIEWICZ MARIA DZIENISIEWICZ PRAKTYKA TRANSKRYPCJI WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA ROSYJSKIEGO NA ZNAKI POLSKIEGO ALFABETU W ŚWIETLE REGUŁ WYDAWNICTWA NAUKOWEGO PWN (NA PODSTAWIE EKSPERYMENTU BADAWCZEGO).....	59

LITERATUROZNAWSTWO / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

MAGDALENA DĄBROWSKA THE NINETEENTH-CENTURY DICTIONARIES OF RUSSIAN WOMEN WRITERS: (NOT ONLY) GENERAL BIBLIOGRAPHICAL AND LITERARY HISTORICAL PRINCIPLES	73
МАКСИМ КИРЧАНОВ ИМИТАЦИЯ ЖАНРА ЖИТИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ РОССИЙСКОГО ПОСТМОДЕРНИЗМА (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА ВЛАДИМИРА ШАРОВА <i>БУДЬТЕ КАК ДЕТИ</i>)	88
ВАЛЕРИЙ МАКСИМОВИЧ КУЛЬТУРОТВОРЧЕСКАЯ РОЛЬ КАНОНА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ МАКСИМА БОГДАНОВИЧА.....	100
МАРИЯ МИХНОВЕЦ ИСТОЧНИКИ ЗНАНИЯ О ГЕОГРАФИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ КАК ОСНОВА ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО	110

SIARHEI PADSASONNY

ФИЛЬМ КРОТКАЯ СЕРГЕЯ ЛОЗНИЦЫ:
ПРОТИВОРЕЧИЯ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И РЕЦЕПЦИИ 123

FILIP ŚWIERCZYŃSKI

ŚCIANY LABIRYNTU. SYSTEMY NARRACYJNE FRANZA KAFKI
I NIKOŁAJA GOGOLA..... 133

FILOLOGIA ŚLEDCZA / СЛЕДСТВЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ

GRZEGORZ OJCEWICZ

OKOLICZNOŚCI ŚMIERCI JAROPOŁKA ALEKSANDROWICZA SIEMIONOWA
W ŚWIETLE AUTOBIOGRAFICZNEGO WIERSZA SŁOWO DO POLEGŁYCH 149

KULTUROLOGIA / КУЛЬТУРОЛОГИЯ

ЭЛИНА УСОВСКАЯ

ИНТЕРПРЕТАТИВНЫЙ ПОВОРОТ
В КУЛЬТУРЕ ПОСТМОДЕРНА..... 171

HISTORIA / ИСТОРИЯ

PRZEMYSŁAW WAINGERTNER

NIEMIECKA I SOWIECKA OKUPACJA ZIEM DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ (1939–1941).
REFLEKSJE NA MARGINESIE DYSKUSJI DOTYCZĄCYCH
PRÓB PORÓWNIANIA POLITYKI OKUPANTÓW 181

PRZEKŁAD / ПЕРЕВОД

MICHAIŁ JAMPOLSKI

PORTRET I IKONA 201

RECENZJE, OMÓWIENIA I POLEMIKI / РЕЦЕНЗИИ, ОБСУЖДЕНИЯ И ПОЛЕМИКА

MAGDALENA DĄBROWSKA

OPowieść o FRANCISZKU MALEWSKIM. AЛЕКСАНДР ФЕДУТА,
ФИЛОМАТ В ИМПЕРИИ. ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ПОВЕсть О ФРАНТИШКЕ МАЛЕВСКОМ,
ЛИМАРИУС, МИНСК 2019, 464 С. (ALEKSANDR FEDUTA, FILOMAT V IMPERII.
DOKUMENTALNAĀ POVEST' O FRANTIŠKE MALEVSKOM, LIMARIUS, MINSK 2019, 464 S.) 235

MAGDALENA DĄBROWSKA

ELEGIA (?) DLA KANONU: HAROLD BLOOM, ZACHODNI KANON.
KSIĄŻKI I SZKOŁA WIEKÓW, PRZEŁ. BOHDAN BARAN I MICHAŁ SZCZUBIAŁKA
(WARSZAWA: WYDAWNICTWO ALETHEIA, 2019, SS. 643)..... 242

ИВАН БАБОША / IVAN BAVOSHA

РЕЦЕНЗИЯ НА СБОРНИК ОЧЕРКОВ ВОЙЦЕХА КАЙТОХА OSIEM SZKICÓW
O DZIEŁACH KULTURY POPULARNEJ, DAWNYCH I WSPÓŁCZESNYCH (KRAKÓW 2019)
[ВОСЕМЬ ОЧЕРКОВ О ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОПУЛЯРНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРОШЛОГО
И НАСТОЯЩЕГО (КРАКОВ 2019)]..... 249

KRONIKA / ХРОНИКА

SPRAWOZDANIA NAUKOWE / НАУЧНЫЕ ОТЧЁТЫ

MARIA URBAŃSKA-BOŹEK

TWÓRCY ROSYJSKIEGO ODRODZENIA RELIGIJNEGO –

CYKL WYKŁADOWY ZORGANIZOWANY PRZEZ POMORSKIE TOWARZYSTWO

FILOZOFICZNO-TEOLOGICZNE W RAMACH GDAŃSKICH WYKŁADÓW FILOZOFICZNYCH

(3 PAŹDZIERNIKA – 12 GRUDNIA 2019 ROKU GDAŃSK, GDAŃSKA BIBLIOTEKA PAN,

UL. WAŁOWA 24).....261

O AUTORACH / ОБ АВТОРАХ / ABOUT THE AUTHORS279

CONTENS

FROM EDITORS	16
STUDIES AND ARTICLES	
LINGUISTICS	
VLADIMIR M. ALPATOV	
WHY DO THE JAPANESE NEED AMERICAN SYNONYMS?.....	19
ELENA ZHDANOVA, LARISA RATSIBURSKAYA	
NEOLOGIZATION FACTORS IN THE RUSSIAN LANGUAGE	
AT THE TURN OF THE 20TH-21ST CENTURIES	26
OLGA FROLOVA	
OFFICIAL TEXT REFERENCE	38
DAIKI HORIGUCHI	
RUSSIAN PREFIX ZA- IN CONNECTION WITH LOAN VERBS	49
DANIEL DZIENISIEWICZ, MARIA DZIENISIEWICZ	
THE PRACTICE OF TRANSCRIPTION FROM MODERN RUSSIAN	
INTO POLISH IN THE LIGHT OF THE RULES OF THE POLISH SCIENTIFIC	
PUBLISHERS PWN (BASED ON A RESEARCH EXPERIMENT)	59
LITERARY STUDIES	
MAGDALENA DĄBROWSKA	
THE NINETEENTH-CENTURY DICTIONARIES OF RUSSIAN WOMEN WRITERS:	
(NOT ONLY) GENERAL BIBLIOGRAPHICAL AND LITERARY HISTORICAL PRINCIPLES	73
MAKSIM KIRCHANOV	
IMITATION OF <i>VITA</i> GENRE IN THE LITERATURE OF RUSSIAN POSTMODERNISM	
(VLADIMIR ŠAROV'S NOVEL <i>BUD'TE KAK DETI</i>)	88
VALERIJ MAKSIMOVICH	
CULTURAL ROLE OF CANON IN THE ARTISTIC SYSTEM OF MAXIM BOGDANOVICH	100
MARIA MIKHOVETS	
THE SOURCES OF DOSTOEVSKY'S KNOWLEDGE ABOUT THE GEOGRAPHY	
OF THE RUSSIAN EMPIRE AS THE FOUNDATION OF HIS GEOPOLITICAL VIEWS	110
SIARHEI PADSASONNY	
THE FILM <i>A GENTLE CREATURE</i> BY SERGEI LOZNITSA:	
CONTRADICTIONS IN INTERPRETATION AND RECEPTION	123

FILIP ŚWIERCZYŃSKI

- THE WALLS OF THE LABYRINTH. NARRATIVE SYSTEMS OF FRANZ KAFKA
AND NIKOLAI GOGOL 133

INVESTIGATIVE PHILOLOGY

GRZEGORZ OJCEWICZ

- THE CIRCUMSTANCES SURROUNDING THE DEATH
OF YAROPOLK ALEKSANDROVICH SEMYONOV IN THE LIGHT
OF HIS AUTOBIOGRAPHICAL POEM *A WORD TO THE FALLEN* 149

CULTUROLOGY

ELINA USOVSKAYA

- AN INTERPRETATIVE TURN ON POSTMODERN CULTURE 171

HISTORY

PRZEMYSŁAW WAINGERTNER

- GERMAN AND SOVIET OCCUPATION OF THE SECOND POLISH REPUBLIC (1939–1941).
REFLECTIONS ON THE SIDELINES OF DISCUSSIONS ON ATTEMPTS
TO COMPARE THE POLICIES OF THE OCCUPYING POWERS 181

TRANSLATION

MIKHAIL YAMPOLSKY

- PORTRAIT AND ICON (TRANSL. BY BOGUSŁAW ŻYŁKO) 201

REVIEWS, OVERVIEWS AND POLEMICS

MAGDALENA DĄBROWSKA

- THE STORY OF FRANCISZEK MALEWSKI
(ALEKSANDR FEDUTA, *FILOMAT V IMPERII. DOKUMENTALNAÁ POVEST'*
O FRANTIŠKE MALEVSKOM. MINSK: LIMARIUS, 2019, 464 P.) 235

MAGDALENA DĄBROWSKA

- AN ELEGY (?) FOR THE CANON.
HAROLD BLOOM, *ZACHODNI KANON. KSIĄŻKI I SZKOŁA WIEKÓW*, (TRANSL.)
BOHDAN BARAN AND MICHAŁ SZCZUBIAŁKA (WARSZAWA: ALETHEIA, 2019, 643 P.) 242

IVAN BABOSHA

- THE REVIEW OF W. KAJTOCH'S COLLECTION OF ESSAYS *OSIEM SZKICÓW
O DZIEŁACH KULTURY POPULARNEJ, DAWNYCH I WSPÓŁCZESNYCH* (CRACOW 2019)
[EIGHT ESSAYS ON POPULAR CULTURE WORKS OF PAST AND PRESENT] 249

CHRONICLE

SCIENTIFIC REPORTS

MARIA URBAŃSKA-BOŻEK

- CREATORS OF THE RUSSIAN RELIGIOUS REVIVAL* – A LECTURE SERIES
ORGANIZED BY THE POMERANIAN PHILOSOPHICAL AND THEOLOGICAL SOCIETY
WITHIN THE FRAMEWORK OF *GDAŃSK PHILOSOPHICAL LECTURES*
(OCTOBER 3 – DECEMBER 12, 2019, GDAŃSK LIBRARY
OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES, 24 WAŁOWA ST.) 261

- ABOUT THE AUTHORS 279

OD REDAKTORÓW

„Studia Rossica Gedanensia” w siódmym tomie mieszczą dziewiętnaście tekstów autorów polskich i zagranicznych (z Rosji, Białorusi, Japonii). Rosyjską Akademię Nauk reprezentuje jej członek rzeczywisty – Władimir Ałpatow (*Зачем японцам американские синонимы?*). Istotne konkluzje naukowe niosą także rosyjskojęzyczne teksty Olgi Frołowej (*Референция официального текста*), Łarysy Raciburskiej i Eleny Żdanowej (*Факторы неологизации в русском языке рубежа XX–XXI веков*). Walerij Maksimowicz z Narodowej Akademii Nauk Białorusi nadesłał artykuł *Культуротворческая роль канона в художественной системе Максима Богдановича*. Interesującą analizę udostępnia również Magdalena Dąbrowska w artykule *The Nineteenth-century Dictionaries of Russian Women Writers: (not Only) General Bibliographical and Literary Historical Principles*. W tekście o charakterze recenzyjnym autorka jako pierwsza w Polsce wnikliwie omówiła oczekiwaną monografię Aleksandra Fieduty o Franciszku Malewskim *Филомат в Империи. Документальная повесть о Франтишке Малевском* (2019). Stałe miejsce w naszym periodyku znajdują oryginalne prace z zakresu filologii śledczej. Tym razem Grzegorz Ojcewicz zaproponował czytelnikom dociekania na temat *Okoliczności śmierci Jaropołka Aleksandrowicza Siemionowa w świetle autobiograficznego wiersza „Słowo do poległych”*. Do uważnej lektury zaprasza szkic porównawczy *Niemiecka i sowiecka okupacja ziem Drugiej Rzeczypospolitej (1939–1941). Refleksje na marginesie dyskusji dotyczących prób porównania polityki okupantów* autorstwa Przemysława Waingertnera. Student Filip Świerczyński debiutuje jako autor tekstu *Ściany labiryntu. Systemy narracyjne Franza Kafki i Nikołaja Gogola*, który również polecamy życzliwej uwadze czytelników.

Z radością publikujemy fragment rozdziału znanej, ale nietłumaczonej książki Michała Jampolskiego *Ткач и визионер. Очерки истории репрезентации, или О материальном и идеальном в культуре* (2007) w przekładzie Bogusława Żyłki. Rozdział nosi tytuł *Portret i ikona*.

W Kronice minionego roku przedstawiliśmy projekt zrealizowany przez Pomorskie Towarzystwo Filozoficzno-Teologiczne. Marii Urbańskiej-Bożek zawdzięczamy wnikliwą prezentację cyklu dziesięciu wykładów poświęconych twórcom rosyjskiego odrodzenia religijnego – wygłoszonych jesienią 2019 roku w Gdańskiej Bibliotece Polskiej Akademii Nauk.

Zbigniew Kaźmierczyk
Katarzyna Wojan

FROM THE EDITORS

The seventh volume of “Studia Rossica Gedanensia” contains nineteen texts by Polish and foreign authors (from Russia, Belarus and Japan). The Russian Academy of Sciences is represented by its full member – Vladimir Alpatov (*Зачем японцам американские синонимы?*). Important scientific conclusions can be found in the Russian-language texts by Olga Frolova (*Референция официального текста*), Larisa Ratsiburskaya and Elena Zhdanova (*Факторы неологизации в русском языке рубежа XX–XXI веков*). Valerij Maksimovich from the National Academy of Sciences of Belarus considers the cultural role of canon in Maxim Bogdanovich’s artistic system). Magdalena Dąbrowska also provides an interesting analysis in her article *The Nineteenth-century Dictionaries of Russian Women Writers: (not Only) General Bibliographical and Literary Historical Principles*. In this review article, the author is the first in Poland to discuss the long-awaited monograph by Aleksandr Feduta about Franciszek Malewski titled *Филомат в Империи. Документальная повесть о Франтишке Малевском* (2019) in depth. Original works in the field of forensic philology have a permanent place in our periodical. This time Grzegorz Ojcewicz offers insights into the circumstances surrounding the death of Yaropolk Aleksandrovich Semyonov in the light of his autobiographical poem *Slovo k pogibšim*. A comparative sketch by Przemysław Waingertner *Niemiecka i sowiecka okupacja ziem Drugiej Rzeczypospolitej (1939–1941). Refleksje na marginesie dyskusji dotyczących prób porównania polityki okupantów* presents interesting reflections about the German and Soviet occupation of the Second Polish Republic (1939–1941). A student Filip Świerczyński makes his debut in his article *Ściany labiryntu. Systemy narracyjne Franza Kafki i Nikołaja Gogola*, which we also recommend to the kind attention of readers.

We are happy to publish a chapter excerpt from Mikhail Yampolsky’s well-known book *Ткач и визионер. Очерки истории репрезентации, или О материальном и идеальном в культуре* (2007) translated into Polish by Bogusław Żyłko. The chapter is titled *Portret i ikona*.

For the Chronicle of the past year, we have selected a project carried out by the Pomeranian Society of Philosophy and Theology. We owe Maria Urbańska-Bożek a thorough presentation of a series of ten lectures on the creators of the religious revival in Russia – delivered in the autumn of 2019 at the Gdańsk Library of the Polish Academy of Sciences.

Zbigniew Kaźmierczyk
Katarzyna Wojan

JEZYKOZNAWSTWO
ЯЗЫКОЗНАНИЕ
LINGUISTICS

Article No 226

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.01>

Citation:

Алпатов, В.М. (2020). Зачем японцам американские синонимы?

Studia Rossica Gedanensia, 7: 19–25. <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.01>

Alpatov, V.M. (2020). Začem âponcam amerikanskie sinonimy? *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 19–25.

<https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.01>

ЗАЧЕМ ЯПОНЦАМ АМЕРИКАНСКИЕ СИНОНИМЫ?*

ВЛАДИМИР МИХАЙЛОВИЧ АЛПАТОВ / VLADIMIR M. ALPATOV

Академик РАН / Member of the Russian Academy of Sciences

Российская академия наук / Russian Academy of Sciences

Институт языкознания / Institute of Linguistics

Отдел языков Восточной и Юго-Восточной Азии / Department of Southeast Asian Languages

Научно-исследовательский центр по национально-языковым отношениям /

Research Center for National Languages Relations

Большой Кисловский пер. 1, стр. 1, 125009, Москва, Россия / Bolshoy Kislovsky Ln, 1,

125009, Moscow, Russia

E-mail: v-alpatov@iling-ran.ru

Scopus Author ID: 33067564500

(Получено / Received 7.11.2020. Принято / Accepted 9.11.2020)

Abstract

Why do the Japanese need American synonyms?

In the article the synonyms of the Japanese language of American origin are considered. The reasons of such loanwords' appearance and ways of development are analyzed.

Key words: synonym, loanword, sociolinguistics, American English, Japanese language

* Статья впервые была опубликована в коллективной монографии: *Конкуренция в языке и коммуникации*. Отв. ред. Л.Л. Федорова (Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2017: 57–64).

Резюме

В статье рассматриваются синонимы японского языка, имеющие американское происхождение. Анализируются причины формирования заимствований и пути их развития.

Ключевые слова: синоним, заимствование, социолингвистика, американский английский, японский язык

Безусловно, в любом языке есть синонимия. При этом конкуренция синонимов – один из основных видов конкуренции в языке; эта конкуренция обычно приводит либо к исчезновению или уходу на периферию части синонимов, либо к дифференциации синонимов по значению. Одна из главных причин появления синонимов – заимствование лексических единиц, передающих значения, для обозначения которых в языке уже есть какие-то средства (или, наоборот, придумывается исконный эквивалент для уже имеющегося заимствования, ср. *хавбек* и *полузащитник*, *геликоптер* и *вертолет*). Языки могут различаться по количеству имеющихся синонимов, хотя статистические методы здесь редко применяются и не всегда ясно, что и каким образом здесь считать.

Японский язык обычно считается одним из языков с развитой синонимией. Причины этого видят в наличии трех лексических подсистем: исконной лексики (*ваго*, то есть «японские слова»), китаизмов (*канго* «китайские слова») и слов, взятых из западных языков, преимущественно английского (*гайрайго*, то есть «слова, пришедшие извне», или, как стали говорить в последнее время, *катаканаго* «слова, пишущиеся азбукой *катакана*»).

Особый слой *канго* образовался, когда не имевшие до того письменности японцы заимствовали иероглифы (древнейшие памятники относятся к VII–VIII вв.), а вместе с иероглифами из Китая заимствовались и их чтения, подвергшиеся фонетической адаптации. В японском языке иероглиф, как правило, получал китайское, заимствованное и японское, подобранное по смыслу чтение (нередко тех и других чтений могло быть более одного). Китайское чтение обычно соответствует корню; среди *канго* есть лексические заимствования из китайского языка, но большинство их образовано в Японии из корней китайского происхождения.

Слова класса *ваго* чаще относятся к общеупотребительной, бытовой или поэтической лексике, среди них мало терминов. На письме *ваго* передаются либо иероглифами (корни слов), либо одной из двух употребительных японских азбук – хираганой (окончания, служебные слова, некоторые наиболее употребительные слова). А среди *канго* преобладают книжные слова, нередко непонятные на слух, но легко воспринимаемые в иероглифической записи. Канго всегда были связаны с книгой и письменной культурой, записываются они, как правило, иероглифами.

В результате в японском языке имеется много пар сходных по значению *ваго* и *канго*. Часто они либо записываются тем же иероглифом, по-разному чита-

емым, либо ваго пишется одним иероглифом, а канго – двумя иероглифами, один из которых тот же самый. Однако замена одного синонима (точнее, квази-синонима) на другой чаще всего невозможна в связи со стилистическими факторами. Слишком часто близкие по значению канго и ваго относятся к разным сферам. Например, эквивалентом русского *сердце* обычно считается японское ваго *kokoro*. Однако это обиходное слово издавна соответствовало переносным значениям соответствующего русского слова (переводиться может и как *дух* или *душа*). Сердце же как человеческий анатомический орган – канго *shinzoo* (слово, появившееся лишь в XIX в.). Если речь идет об отдельном человеке, то обычно употребление ваго *hito*, но человек как биологический вид – только канго *ningen*. Например, в дублированном на японский язык фильме *Планета обезьян*, где противопоставлялись люди и гориллы, первые именовались только *ningen*. Ваго *kotoba* может значить и *слово*, и *речь*, и *язык*, но в обиходной речи, а не в качестве лингвистического термина (по крайней мере, с XIX в.). В терминологическом же значении *слово* – *go* или *tango*, *язык* – *gen*, всё это канго. При этом *kokoro* и *shin* в *shinzoo* пишутся одним и тем же иероглифом, как и *hito* и *nin* в *ningen*, *kotoba* и *gen* в *gen*.

С начала европеизации во второй половине XIX в. до 40-х гг. XX в. новая научная, политическая и пр. культурная лексика большей частью формировалась путем создания новых канго. Однако приходившие из Америки и Европы предметы материальной и бытовой культуры и тогда обозначались с помощью *гайрайго*, которые в подавляющем большинстве случаев писались и пишутся до сих пор одной из двух японских азбук – катаканой, не имея иероглифической записи. Первоначально заимствования приходили из разных германских и романских языков, но сразу после «открытия» Японии в 50-х гг. XIX в. стали преобладать заимствования из американского варианта английского языка. Посетивший Японию в 1926 и 1932 гг. советский писатель Б.А. Пильняк замечал, что Япония не европеизируется, а американизируется (Пильняк 1935: 150). Количественное превосходство заимствований из английского языка стало еще более значительным, начиная с периода американской оккупации (1945–1952), оно сохраняется до сих пор.

Конкуренция одинаковых или близких по значению слов разного происхождения началась сразу, как только гайрайго стали массовым явлением. При этом, несмотря на то, что гайрайго никогда не составляли большинства лексики (в газетах в среднем к ним в 60-е гг. относились 4% слов, сейчас несколько больше), конкуренция синонимов почти всегда заканчивалась их победой. Отдельные исключения могли быть лишь результатом специальных мер. Наиболее активно эти меры предпринимались в годы японского милитаризма, но и тогда имели лишь частичный успех. Для бейсбола (игра, популярная в Японии примерно так же, как футбол у нас) было тогда придумано канго *yakyuu* (составлено из морфем со значением 'поле' и 'мяч') которое хорошо прижилось; впрочем, другие бейсбольные термины остались по происхождению американскими.

И в наше время бывают попытки ограничений в употреблении гайрайго, в том числе в деятельности полугосударственной радио- и телекомпании NHK, поскольку злоупотребления ими вызывают протесты зрителей (NHK, 1984,

8: 20). Ограничения не касаются лишь собственных имен. Многим зрителям не нравится как непонятность многих заимствований, так и их чужеродность.

И всё же чаще всего гайрайго вытесняют ранее образовавшиеся синонимы. Такой процесс начался еще до войны: например, еще тогда канго *hooka-shutaku* заменилось на *apaato* (из *apartment*) в качестве обозначения многоквартирного дома европейского типа (Iwabuchi 1993: 8). Затем гайрайго *roon* ‘заем’ из *loan* вытеснило старое канго *syakkin*, вызывавшее плохие ассоциации (Honma 1995: 53; Sotoyama 1993: 53); по этой же причине *geppu* ‘кредит’ заменилось синонимом *kurejitto* (Sotoyama 1993: 53). В целом созданные до войны кальки – канго сейчас в значительной степени заменены гайрайго (Stanlaw 2004: 79). Фотоаппарат когда-то именовался канго *syashinki*, но теперь это разве что старомодный пластиночный аппарат, современная модель – только *kamera*. То же обычно происходит и там, где конкурируют одновременно появившиеся синонимы для обозначения новых понятий: в значении ‘стыковка (космических аппаратов)’ недолгая конкуренция в конце 1960-х гг. вновь изобретенного канго *renketsu* и гайрайго *dokkingu* скоро закончилось победой последнего. До европеизации японцы не употребляли в пищу молоко (и даже в 70-е гг. пили его не так часто). Появилось канго *gyuunyuu* ‘коровье молоко’, которое у нас еще полвека назад должны были учить студенты, но поначалу существовавшее параллельно *miru-ku* (*milk*) сейчас вытеснило его полностью.

Среди причин успеха гайрайго, по-видимому, наиболее важны две. Во-первых, на функционирование гайрайго влияет их большая понятность на слух, особенно по сравнению с канго, среди которых много омонимов; часто это помогает им вытеснять синонимы иного происхождения.

Во-вторых, распространению гайрайго помогает влияние американской массовой культуры и глобализации. Постоянна ассоциация гайрайго с современностью и престижностью, а слов иного происхождения – с отсталостью и бедностью. В торговле, по выражению одного автора, гайрайго появляются там, где продают мечту (Sotoyama 1993: 50). Как писал видный социолингвист Сибата Такэси, для многих слово, пишущееся катаканой, обозначает хорошую вещь (Shibata 1993: 20). Человек, не употребляющий гайрайго, может выглядеть старомодным (Stanlaw 2004: 268–269).

Конкуренция слов разного происхождения не обязательно означает вытеснения ваго и/или канго; близкие по значению слова могут сохраняться, поскольку их семантические расхождения могут оставаться актуальными. Часто разграничение идет по признаку «наличие – отсутствие связи с массовой культурой глобализации», в основном потребительской. В японском языке, разумеется, и до массового заимствования гайрайго имелись слова со значением *вчера* и *завтра*, сохраняющиеся в обыденных ситуациях. Но в одной рекламе, где противопоставлялись автомобили вчерашнего и завтрашнего дня, *вчера* было обозначено обычным японским словом *kinoo*, а *завтра* – американизмом *tomorrow* (*tomorrow*) (Stanlaw 2004: 299); см. также ресторан «*toomorrow*» в Токио. Скажем, новорожденный ребенок – *akachan*, но в товарах для новорожденных он будет *beebii* (*baby*) (Iwabuchi 1993: 12). Обычные японские товары, предлагаемые потребителю в новой расфасовке, могут именоваться с помощью гайрай-

го (Stanlaw 2004: 203). Это особенно часто в торговле, но такие различия могут встретиться и в иных сферах жизни. *Грамматика* по-японски *butproo* (канго), но японец в интервью, вспоминая свои уроки английского языка в школе, употребил слово *guramaa* (*grammar*) (Endoo 1995: 13). Современная японка не купит кофточку мышинного цвета (*nezumiiro*), но если назвать ее цвет *guree* (*grey*), то к ней отнесутся иначе (Stanlaw 2004: 208).

Еще пример, с которым пришлось столкнуться мне: японец, узнав, что я из СССР, рассказал, что он там не был, а вот его жена туда ездила, назвав ее *waifu* из *wife*. В японском языке более десятка слов (*ваго* и канго) со значением *жена*; казалось бы, зачем еще слово? Но если речь идет о действиях, не сочетающихся с традиционными правилами женского поведения (например, если жена путешествует без мужа), то уместно именно *waifu*, а, скажем, не *kanai*, что буквально значит *внутри дома* (слово, правда, не употребляемое в отношении своей жены). Ср. указание на то, что японские местоимения второго лица, уместные, скажем, в обращении жены к мужу, трудно употребить по отношению к бойфренду, и современные японки могут обращаться к нему *yuu* (*you*) (Stanlaw 2004: 105). Тот же автор приводит слова японской женщины: ни одно из японских прощаний не передает идею прощания навсегда, поэтому лучше в таком случае сказать *goodbye* (Stanlaw 2004: 105).

Слова класса гайрайго в большинстве тесно связаны со вкусами, привычками, ценностями, идущими из США. Один из часто обсуждаемых примеров – своеобразный именной префикс *mai* из *my* ‘мой’ (он может иметь и значение ‘мой’, и значение ‘личный, частный’). Зафиксированы: *mai-kaa* ‘личный автомобиль’, *mai-hoomu* ‘частный дом’, *mai-peesu* ‘свой ритм, темп’, *mai-taun* ‘мой город’ и даже *mai-meguro* ‘мое Мэгуро’ (название пансиона в токийском районе Мэгуро) (Shibata 1993: 20; Ekuni 1993: 128). Не всегда, но часто префикс по значению указывает на нахождение соответствующего предмета в сфере личной собственности говорящего. Подчеркивание идеи *privacy*, которая с трудом выражается средствами японского языка! Во внедрении этого префикса иностранные наблюдатели видят воспитание западного индивидуализма у японцев (Stanlaw 2004: 18).

Отмечают удобство гайрайго для обозначения всего необычного (Stanlaw 2004: 238–239), создание с их помощью эффекта новизны, которая (в отличие от новых канго, понятных благодаря иероглифам) не всегда предполагает понятность (Takiura 2007: 9).

Синонимы могут разграничиваться не только с точки зрения наличия или отсутствия связи с культурой потребления, бывает противопоставление по признаку «национальное – интернациональное». В Японии львы не водятся, но животное издавна было известно, прежде всего, благодаря пришедшему из Китая танцу льва (точнее, изображающего его человека) на буддийских праздниках, и именовалось *shishi* (канго). Но теперь *shishi* лишь танцует на праздниках, а хищник – *raion* (*lion*).

Впрочем, семантическая грань между гайрайго и близкими к ним по значениям *ваго* или канго может оказываться нечеткой. Японцы много веков употребляют в пищу рис (по-японски *meshi* или *gohan*), но сваренный по-европейски

рис стал называться *raisu* из *rice*. Однако, по мнению Дж. Стенлоу, хотя слова *meshi* и *gohan* вполне употребительны, но рис, сваренный по-японски, может называться и *raisu*; другое традиционное различие – *gohan* обычно подают в чашках, а *raisu* на тарелках – сейчас тоже не всегда соблюдается, поэтому различия уже неясны (Stanlaw 2004: 14–15). Другой похожий пример – *midori* и *guriin* в обозначении зеленого цвета. Вышеупомянутый Сибата Такэси указывал, что они, как правило, не могут заменяться одно на другое и не являются точными синонимами. Сибата приходит к выводу: их различие не всегда соответствует различию по признаку «японский – иностранный». Листья и трава всегда *midori*, но искусственное травяное покрытие для гольфа – *guriin*, как и кофточка. То есть всё естественное – *midori*, а искусственное, сделанное человеком – *guriin* (Shibata 1993: 17–18). Такая трактовка объясняет многие примеры. Но вот в телевизионной передаче о природе Окинавы показали маленькую тропическую ящерицу: природный объект, причем даже живущий в Японии. Но ее цвет был охарактеризован словом *guriin*! Так что скорее разница всё же в культурных ассоциациях: всё экзотическое (а Окинава для большинства японцев – всё же не типичная Япония) и всё явно связанное с западной культурой – скорее *guriin*.

Чуть ли не каждое английское слово может быть заимствовано в японский язык, хотя бы в составе сочетаний. Скажем, *language* ‘язык’ обычно не употребляется как отдельное слово, но *лингвистическая лаборатория* – *rangeeji-rabo* (Stanlaw 2004: 79); *овца* – *hitsuji*, но один из видов дикой овцы в надписи в зоопарке именуется *baabariishiipuu* (*barbarian sheep*). По выражению одного из авторов, мы имеем дело не столько с заимствованием в обычном смысле, сколько с абсорбцией японским языком английского словаря (Passin 1980: 55). Японский язык вбирает в себя (разумеется, потенциально) весь словарь английского языка так же, как когда-то вобрал весь словарь китайского языка (Passin 1980: 63).

Немало сложных слов или словосочетаний сконструировано из компонентов английского происхождения в самой Японии, отсутствуя в английском языке: *noo-airon* ‘нет’ + ‘утюг’ = ‘изделие, которое нельзя гладить’, *noo-mai-kaa-dee* ‘нет’ + ‘мой’ + ‘автомобиль’ + ‘день’ = ‘день, когда не рекомендуется пользоваться личными автомобилями’.

Отмечу одну парадоксальную, на первый взгляд, ситуацию. Столь значительное число заимствований из английского языка, по крайней мере, до недавнего времени вовсе не означало, что японцы, даже хорошо знающие гайрайго, свободно владеют английским языком. Так было даже в 90-е годы. Во время одного из международных исследований сравнивался уровень владения английским языком в 152 странах, и Япония оказалась на четвертом месте от конца, ниже Ирана, Индонезии и Эфиопии (Honma 1995a: 58; Loveday 1996: 99). По данным Н. Готлиб, сходные результаты были получены и в 1998 г., когда Япония оказалась на 180 месте среди членов ООН и на последнем месте в Азии, и в 2001–2002 гг. (Gotlieb 2005: 32, 70). Положение изменилось лишь в последние годы: с 2011 г. в Японии проводится реформа образования, главным компонентом которой является значительное увеличение преподавания английского языка на всех уровнях (Железняк, Тебин 2014). Ситуация же с гайрайго существует уже несколько десятилетий.

Итак, в японском языке, с одной стороны, гайрайго постоянно конкурируют с канго и в меньшей степени с ваго; победа чаще остается за гайрайго. С другой стороны, слова различного происхождения в целом занимают в языке разные «ниши», что способствует устойчивости квазисинонимов, различающихся если не денотативным, то хотя бы коннотативным значением. Эти «ниши» образовались более тысячелетия назад, когда японцы подверглись значительному влиянию Китая, в том числе в языковой области. Заимствования из английского языка хорошо вписались в эту систему.

Библиография / References

- Ekuni, Shigeru (1993). *Gairaigo nitsuite* ['Regarding loanwords']. In: Kawadeshobō (Ed.). *Kotobadokuhon gairaigo* ['Loanwords in Textbooks']. Tokyo: Kawadeshobō-shinsha [Publishing House Kawade]: 125–131.
- Endoo, Hachiroo (Ed.) (1995). *Nihonjin no eigo, gaikokujin no Nihongo* ['English of Japanese people, Japanese of English people']. Tokyo: Sanseidoo: 97–193.
- Gottlieb, N. (2005). *Language and Society in Japan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Honna, N. (1995). *English in Japanese Society: Language within Society*. In: Multilingual Japan. Clevedon–Philadelphia–Adelaide: Multilingual Matters.
- Iwabuchi, Etsutaroo (1993). *Gairaigo* ['Loanwords']. In: *Gairaigo* ['Loanwords']. Tokyo: Kotoba-Yomiuri.
- Loveday, L.J. (1996). *Language Contact in Japan: A Socio-Linguistic History*. (Oxford Studies in Language Contact). Oxford: Clarendon Press.
- NHK-nempoo (Japan Broadcasting Corporation) (1984). Tokyo.
- Passin, H. (1980). *Japanese and the Japanese: Language and Culture Change*. Tokyo: Kinseido.
- Pil'nák, B. (1935). *Kamni i korni*. Moskva: Goslitizdat [Пильняк, Б. (1935). *Камни и корни*. Москва: Гослитиздат].
- Shibata, Takeshi (1993). *Gairaigo wa nihongo o midasuka* ['Do Western loanwords contaminate the Japanese language?']. In: *Gairaigo* ['Loanwords']. Tokyo: Kotoba-Yomiuri.
- Sotoyama, Shigehiko (1993). *Gairaigo o ukeireru shinri* ['Hearing of the Case on Loanwords']. In: *Gairaigo* ['Loanwords']. Tokyo: Kotoba-Yomiuri.
- Stanlaw, J. (2004). *Japanese Language: Language and Culture Contact*. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- Takiura, Masato (2007). Koshoo no poraitonesu. 'Hito o yobu koto' no goyōron ['Politeness of address forms: Pragmatics on 'addressing people']. *Gekkan Nihongo* ['Japanese Language Monthly'] 36.12: 32–39.
- Železnák O., Tebin N. (2014). Osvoenie āzyka svobody. *Nezavisimāā gazeta*, 23.05.2014 [Железняк, О., Тебин, Н. (2014). Освоение языка свободы. *Независимая газета*, 23.05.2014].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No 227

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.02>

Citation:

Жданова, Е., Рацибурская, Л. (2020). Факторы неологизации в русском языке рубежа XX–XXI веков. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 26–37.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.02>

Ždanova, E., Raciburskaá, L. (2020). Faktory neologizacii v rusckom ázyke rubeža XX–XXI vekov. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 26–37.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.02>

ФАКТОРЫ НЕОЛОГИЗАЦИИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ РУБЕЖА XX–XXI ВЕКОВ¹

*ЕЛЕНА ЖДАНОВА / ELENA ZHDANOVA

**ЛАРИСА РАЦИБУРСКАЯ / LARISA RATSIBURSKAYA

Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет
имени Н.И. Лобачевского / Lobachevsky State University of Nizhny Novgorod –
National Research University (UNN)

Институт филологии и журналистики / Institute of Philology and Journalism

Кафедра современного русского языка и общего языкознания /

Department of Modern Russian Language and General Linguistics

ул. Большая Покровская, 37, 603000 Нижний Новгород, Россия / Bolshaya Pokrovskaya st. 37,
603000 Nizhny Novgorod, Russia

*E-mail: e-a-zhdanova@inbox.ru

**E-mail: racib@yandex.ru

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3700-0613>

**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9332-050X>

(Получено / Received 1.10.2020. Принято / Accepted 19.10.2020)

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ и РЯИК в рамках научного проекта № 20-512-23003 «Активные процессы в современном русском языке и их изучение в российской и венгерской лингвистике». Acknowledgments: The reported study was funded by RFBR and FRLC, project number 20-512-23003 «Active processes in the modern Russian language and their study in Russian and Hungarian linguistics».

Abstract

Neologization factors in the Russian language at the turn of the 20th–21st centuries

The article uses the material of lexicographic publications of the early 21st century and modern media texts to consider the main ways to replenish the vocabulary of the Russian language at the turn of the 20th–21st centuries: external borrowings from other languages, semantic loan translation and semantic derivation, word-formation derivation. The study identifies the main factors of neologization in modern Russian: external, extra-linguistic factors associated with economic, socio-political, cultural and ideological changes in Russia at the turn of the 20th–21st centuries as well as socio-psychological and intra-linguistic factors associated with trends towards internationalization, democratization in language, language economy and speech euphemization.

Key words: neologization, external borrowings, semantic derivation, word-formation derivation, neologism, lexicographic publications

Резюме

В статье на материале лексикографических изданий начала XXI века и современных медийных текстов рассматриваются основные пути пополнения словарного состава русского языка на рубеже XX–XXI веков: внешние заимствования из других языков, семантическое калькирование и семантическая деривация, словообразовательная деривация. В результате исследования определены основные факторы неологизации в современном русском языке: внешние, экстралингвистические факторы, связанные с экономическими, социально-политическими, культурными и идеологическими изменениями в России на рубеже XX–XXI веков, а также социально-психологические и внутриязыковые факторы, связанные с тенденциями к интернационализации, демократизации в языке, к языковой экономии и эвфемизации речи.

Ключевые слова: неология, заимствование, калькирование, семантическая деривация, словообразовательная деривация, новообразования, лексикография

Изменения в словарном составе русского языка рубежа XX–XXI веков были обусловлены в первую очередь экстралингвистическими причинами. Резкая смена общественно-политической формации, «шоковая терапия» рыночной экономики, падение «железного занавеса» – эти внеязыковые причины послужили катализатором ряда языковых процессов, проявившихся в том числе на лексическом и словообразовательном уровнях. Обновление лексического фонда русского языка рубежа XX–XXI веков, естественно, нашло отражение в целом ряде лексикографических изданий. Наиболее полно новые слова, вошедшие в русский язык в последнее десятилетие XX века, представлены в последнем из

опубликованных неографических источников – трехтомном словаре-десятилетнике *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века* (далее – НСЗ-90), изданном в 2009–2014 гг. В нем представлены лексические и фразеологические единицы, появившиеся в русском языке исключительно в 90-е годы XX века. Развитие языка напрямую связано с развитием того общества, которое он обслуживает, а внеязыковые (экстралингвистические) факторы обязательно должны учитываться при характеристике языка конкретной эпохи. Как отмечал Г.О. Винокур, «язык есть культурная традиция: основные схемы этой традиции, ее крайние границы могут, очевидно измениться только с изменением самой культуры» (Винокур 2006: 87). Но в то же время, по мнению Г.О. Винокура, значительные преобразования в общественной жизни активизируют и актуализируют некоторые языковые потенции.

Нагляднее всего влияние экстралингвистических факторов проявляется на лексическом уровне: лексику русского языка последнего десятилетия XX века характеризует большое количество неологизмов, в том числе новых заимствований из английского языка; переосмысление слов, возникновение у существующих слов новых значений, оттенков значений или новых коннотаций. Так, в русском языке конца XX века в связи с бурным развитием компьютерных технологий появляются многочисленные наименования высокотехнологичных устройств: *видеоплата, видеоплейер / видеоплеер, видеопринтер, маршрутизатор, сидишник, считыватель* (примеры из НСЗ-90) и т.д. Однако исследователи отмечают, что языковая эволюция определяется не только внешними факторами, т.к.,

хотя влиянию внешних факторов принадлежит существенная роль в развитии словарного состава языка, далеко не всегда лексические изменения находятся в прямой зависимости от внеязыковых причин. Будучи одним из проявлений жизни языка, пополнение словаря, как и эволюция языка в целом, регулируется факторами не только внешнего, но и внутреннего порядка (Волков, Сенько 1983: 43–44).

Г.П. Нецименко обращает внимание на значимость тенденции языковой экономии для «развития системных закономерностей языка, в том числе и для эволюции литературной нормы» (Нецименко 2010: 118). Вместе с тем, внешние и внутренние факторы, обуславливающие языковое развитие, тесно взаимосвязаны и их разграничение в некоторой степени относительно (Кузнецова 1989: 154). Если рассматривать влияние внешних и внутренних факторов, в частности, на лексику, то надо учитывать, что «автономные процессы, происходящие внутри лексической подсистемы языка и направленные на совершенствование системы обозначений, в конечном счете опосредованы внешним стимулом, в частности актуализацией каких-либо общественных явлений, понятий» (Волков, Сенько 1983: 45). При этом последнее «приводит в действие языковой механизм, стремящийся дать уже известному понятию удобное для данного состояния языковой системы обозначение, соответствующее тем или иным тенденциям в её современном развитии. Таким образом, внешние стимулы опираются на внутриязыковые факторы» (Волков, Сенько 1983: 45). Так,

развитие экономики, расширение международных контактов, научно-технические достижения приводят к увеличению количества иноязычных заимствований (например, *бизнес-виза* (от англ. *business visa*), *бизнес-гайд* (от англ. *business guide*), *веб-дизайн* (от англ. *web design, www design*), *видеоадаптер* (от англ. *video adapter*) (НСЗ-90 и мн.др.).

Лексику русского языка рубежа веков характеризует возросшее в разы число заимствований, преимущественно из английского (в его американском варианте) языка. Надо отметить, что заимствования не только активно проникают в живую разговорную речь, но и закрепляются в языке, о чем свидетельствуют и лексикографические источники. В частности, в словаре НСЗ-90 из 465 слов на букву Б 70, т.е. 15% – иноязычные (Новые слова и значения... 2009: I: 4). «По масштабности, интенсивности проникновения англицизмов русский язык, пожалуй, стоит на первом месте среди славянских языков» (Маркова 2011: 405). Причины роста заимствований, в первую очередь, экстралингвистические: после распада СССР и падения «железного занавеса» активизировались международные торговые и культурные контакты, многим гражданам России стал доступен зарубежный туризм. В конце XX – начале XXI веков «возникли известные политические, экономические и культурные условия, которые определили предрасположенность российского общества к принятию новой и к широкому употреблению ранее существовавшей, но специальной иноязычной лексики» (Крысин 2008: 12).

Интенсификация общения носителей русского языка с носителями иных языков явилась важным условием для непосредственного заимствования лексики (Крысин 2002: 5). В лексике, обслуживающей некоторые специфические сферы деятельности, иноязычными оказываются целые группы слов: *видеоадаптер, видеобластер, веб-страница, веб-трафик, веб-хостинг* и др. в компьютерной терминологии; *глэм, глэм-рок, глэм-фан, гранж-музыка* (направления в современной музыке) (НСЗ-90) и т.д. Нередко подобные заимствования оказываются производными, от которых уже в русском языке создаются новые производные: *гранжевый / гранжовый, гранжёр, глэм-роковый, веб-страничка* (НСЗ-90). Появление у заимствований производных свидетельствует об их активной адаптации в языке-реципиенте (Маринова 2008).

Действие экстралингвистических факторов поддерживается внутренними законами языкового развития: заимствования могут закрепиться в языке, только если они не противоречат его системе, если их вхождение в язык мотивированно и поддерживается интралингвистическими факторами: например, новые заимствования могут экономить речевые усилия, что выгодно для говорящих; ср.: *бизнес-вумен* (более короткое, однословное наименование) – *деловая женщина, женщина-предпринимательница*.

Немаловажную роль в относительно легкой адаптации заимствований играют и социально-психологические факторы, в том числе так называемая «языковая мода». «Статус престижного часто несет на себе слово иностранное, которое аттестует говорящего более высоко» (Вепрева, online). Кроме того, как замечает Л.П. Крысин, иноязычное слово может использоваться не только в целях повышения «престижности» речи, но и в качестве эвфемизма, скрывающего не-

готивный смысл называемого явления, делающего его более респектабельным, т. е. как бы повышающего ранг «неприятного» явления (Крысин 2008: 51). Таким образом, иноязычные лексемы заимствуются не только под влиянием внешних факторов, но и потому, что они могут выполнять «определенные социально-психологические функции» (Крысин 2008: 50). Кроме того, в далеко не редких случаях имеет место так называемое семантическое калькирование, когда заимствуется значение слова при сохранении внешней оболочки русского (или давно русифицированного) слова. Так, заимствованными из английского являются новые значения слов *быстрый* (в сочетаниях *быстрая еда*, *быстрое питание* от *fast food*); *быки* (от *bull*) – ‘брокеры, играющие на повышение акций ...’; *голосовой* (в сочетании *голосовая почта* от *voice mail*) – ‘компьютерная система записи и воспроизведения голоса, звучащего по телефонной сети’ и др.

Обновление лексического фонда, как было отмечено выше, может осуществляться в результате семантической деривации, когда у существующих в языке слов появляются новые значения, т.е. образуются неосемемы, или семантические неологизмы. Так, например, НСЗ-90 фиксирует новые значения у слов *бомонд* ‘высший свет, элита современного общества ... // о ведущих деятелях, профессионалах высшего класса из какой-л. сферы деятельности ... // элита какого-л. социального слоя’ (образовано в результате метафорического переноса от ‘верхушка буржуазного дворянского общества; высший свет’); *взломать* ‘устранить защиту какого-л. компьютера, информационной сети с целью нелегального доступа к хранящейся там информации’ (образовано также в результате метафорического переноса от ‘ломая, вскрыть запечатанное, целое’); *зашиить* ‘подвергнуть операции по вшиванию специальной ампулы с лекарством для прерывания алкогольной зависимости’ (образовано в результате сужения значения ‘положив, поместив внутрь чего-л., закрепить швом’) и т.д.

Кроме внутрисловной семантической деривации неологизмы, созданные одним из морфологических способов, могут совпадать с уже существующим в языке словом формально и сближаться с ним семантически, хотя напрямую и не выводятся из значения последнего: «появление нового значения у слова обусловлено не закономерностями развития системы его значений, а одновременным присоединением аффикса и сопровождающими его семантическими сдвигами» (Попова, Рацибурская, Гутунава 2005: 51–52). Таким образом, возникновение нового значения происходит путем вторичной номинации: *декабристы* ‘члены депутатской группы Государственной Думы «Либерально-демократический союз 12 декабря»’ (ср. существовавшее ранее значение ‘участники дворянского революционно-освободительного движения, завершившегося в декабре 1825 г. восстанием против самодержавия и крепостничества’); *зеленеть* ‘1. Мыслить с позиций экологии; поворачиваться к решению проблем сохранения природной среды; 2. Подниматься по отношению к курсу американского доллара (о курсе российского рубля)’ (ср. существовавшее ранее значение ‘делать зеленым, окрашивать в зеленый цвет’).

И.В. Ерофеева отмечает, что активизация процессов трансформации семантики слов связана с изменениями в жизни общества, в экономике, науке и других социальных сферах. В частности, очень активны процессы семантических

изменений в политической сфере: «Слова, не имевшие ранее отношения к политике, получают политическое звучание. Чаще всего новые значения слова приобретают вследствие метафорического переосмысления, при этом они характеризуются ярко выраженной коннотацией, чаще всего отрицательной, выражая оценку современной общественной ситуации» (Ерофеева, online). Такому переосмыслению подверглись, например, слова *август** ‘о событиях, связанных с августовским путчем 1991 года’; *базарник** ‘сторонник рыночной экономики’; *бархат** ‘о постепенном мирном решении политических проблем’ и др.

В русском языке нашего времени, несмотря на увеличившееся число внешних заимствований, преобладает обновление лексики за счет словообразовательных инноваций. Как отмечают исследователи, «из всех процессов, поставляющих в русский язык новые единицы, самым активным является процесс словопроизводства» (Маринова 2008: 439).

В русском языке конца XX века прослеживаются два вектора языкового развития. Во-первых, очевидна тенденция к интернационализации и «американо-глобализации» (Е.И. Коряковцева). Это отражается в большом числе производных-компонентов с первой несклоняемой атрибутивной частью (*рок-музей, рэп-тусовка, тату-салон*); продуктивности иноязычных (интернациональных) аффиксов и аффиксоидов (*супер-*, *-(из)аци(я)*, *-изм*); появлении новых заимствованных аффиксов (*мега-*, *-гейт*). В частности, рост именной префиксации в русском языке рубежа XX–XXI вв. осуществляется, в первую очередь, за счет заимствованных морфем – например, в синонимичной паре *супер-* – *сверх-* заметно более продуктивным является иноязычный префикс. Кроме того, обращает на себя внимание стремительная словообразовательная адаптация заимствованных неологизмов. Нередко даже новое заимствование оказывает вершиной целого словообразовательного гнезда: *Интернет* – *интернетизация, интернетчик, интернетомания* и целый ряд композитов, как заимствованных, так и созданных на русской почве, что во многом обусловлено экстралингвистическими факторами: «В XXI веке одним из решающих источников появления новых слов является интернет, без которого нельзя представить современную жизнь. В последнее десятилетие языковая деятельность человека активно происходит в социальных сетях. Они оказывают огромное влияние на нашу коммуникативную и информационную жизнь. Актуализация их роли находит свое отражение и в словообразовании» (Хоригути 2019: 46).

Современные медийные тексты отражают продуктивность указанных заимствованных аффиксов. Продуктивный размерно-оценочный префикс *супер-* может быть связан с выражением как позитивной, так и негативной оценки. Позитивная оценочность представлена в следующих новообразованиях: *Она у меня не только супермама, но и супержена. За этими суперзваниями она не должна забывать, что она суперженщина* (1-й канал, 1.06.2020); *Сербы мне очень помогли, за что я им суперблагодарен* (1-й канал, 8.10.2019). Вместе с тем в определенных контекстах данный префикс может выражать и негативную, ироническую оценку: *... суперсоветы дня от нескончаемых коучей* (Sunmag.me, 25.06.2019); *Но, как и многие другие компьютерные люди, ее ум затуманен нереальным миром, супергеймер не в состоянии разглядеть и увидеть свое счастье*

(Российская газета, 29.04.2020); *На параде в Петербурге был замечен «суперорденоносец» – «коллега» Сталина. Награду для ветерана купили за 2000 рублей на «блошином рынке»* (МК.RU, 27.06.2020).

Заимствованный из английского языка в конце XX века префикс *мега-* прежде всего указывает на большой размер денотата, а также на обладание денотатом признаками, качествами namного сверх обычного: *Компанию, сотрудниками которой на Ямале задерживают зарплату, обманули на мегастройках к чемпионату мира 2018 года* (URA.RU, 7.02.2019); *Это мегаопыт, он был уникален для меня* (НТВ, 26.04.2020). Количественная семантика в подобных случаях нередко осложняется оценочной. Характер оценки (положительная, отрицательная) обычно зависит от мотивирующей семантики и контекста: *Я понимала, что он не такой человек, он мегаправильный* (НТВ, 11.05.2019); *Не просто хорошо, а мегахорошо* (1-й канал, 09.08.2019); *Узорные губы могут подойти мегакреативным людям* (НТВ, 8.12.2019); *Увы, вместо «легких Москвы» мы получили незаконные мега-свалки...* (Livejournal, 7.12.2017); *Обратите внимание на остекленный торговый мега-сарай – его поставили не так давно* (5.11.2018, <https://periskop.livejournal.com/1914014.html>).

Экспрессивно-негативная оценка может выражаться продуктивным префиксом *псевдо-* с семантикой неистинности, ложности: *Доверчивые старики предоставляли мошеннику во временное пользование свои награды и антикварные предметы. Псевдописатель заверил их, что ценности ему нужны для снятия с них копий* (Российская Газета: Неделя, 27.09.2018);... *каждый человек, прежде чем размещать очередной слух или мнение псевдоэксперта в соцсетях, должен задуматься, что он делает* (Российская газета, 22.04.2020); *Псевдожизнь знаменитостей не могла ограничиться только кадром или обложкой* (Комсомольская правда, 1–8.07.2020); *американская псевдоборьба за свободу и демократию* (телеканал «Россия-1», 19.07.2020).

«Регулярным в современной речи стало выражение значения динамики процесса через его отношение к признаку или субстанции. Это обусловило высокую степень продуктивности отсубстантивных и отадаъективных имен действия с суффиксом *-изациj-*, которые стали приметой нашего времени» (Николина, Фролова, Литвинова 2005: 126); *В шведском языке появилось новое слово «трампизация»* (Российская газета, 1.01.2017); *Казахстан медленно, но продвигается по пути казахизации* (телеканал «Россия 1», 15.04.2018); *Болезнь пиаризации нашей политики* (радио «Вести-FM», 1.10.2020). Наряду с данным интернациональным суффиксом отвлеченной семантики в российских масс-медиа активно используется также суффикс *-изм* со значением «общественно-политическое, идейное, эстетическое, научное направление, связанное с собственными именем (обычно фамилией) лица, его основавшего» (Лопатин, Улуханов 2016: 349), который присоединяется к основам не только имен нарицательных, но и имен собственных, называющих актуальные значимые фигуры современности, популярных политиков и общественных деятелей, особенно зарубежных: *Обамизм и его последствия* (7 дней, 18.09.2015); *Эту сложную задачу приходится сейчас выполнять клинтинизму* (The экономист, 01.06.2016); *Поэтому-то горняки и сталевары из американской глубинки, составляющие основу трампиз-*

*ма, так похожи на своих российских братьев с Уралвагонзавода (Эхо Москвы, 10.10.2016); Если бы «ловушки **трампизма**» и удавки санкций не было, их, ей-богу, стоило бы выдумать (Взгляд, 3.09.2018).*

Для создания негативного имиджа политика, общественного деятеля журналисты используют новый заимствованный из английского языка суффиксоид *-гейт* со значением 'политический скандал': **Трампгейт** состоит из нескольких частей, каждая из которых имеет различную степень подтвержденности и может иметь разные последствия (Макспарк, 14.01.2017); Чем полезен «**Слуцкийгейт**»? Обозреватель «Коммерсантъ FM», главный редактор проекта «Сноб» Станислав Кучер объясняет, почему, на его взгляд, скандал вокруг обвинений депутата Леонида Слуцкого полезен для всех и каждого (Коммерсантъ, 26.03.2018); И что дальше в **новичок-гейте**? (радио «Бизнес FM», 7.04.2018); Все это, получившее название **Скрипальгейта**, уже порядком надоело (НТВ, 9.02.2019).

Исследователи, описывающие словообразовательные процессы в русском языке нашего времени, часто отмечают такую тенденцию, как рост агглютинативных черт, проявляющийся как в структурном, так и в семантическом отношении. Под влиянием английского языка в последнее время получили распространение словообразовательные модели образования сложных слов по агглютинативному типу с первой неизменяемой частью *корона-*: **Вирус как оружие. Кто инициировал коронаистерию** (zen.yandex.ru, 27.03.2020); «**Коронакризис**» оказался сложнейшим экзаменом не только для системы здравоохранения, но и для властных систем (Аргументы и факты, 29.04–5.05.2020); Президент Белоруссии Александр Лукашенко заявил, что отложил традиционное послание парламенту и народу из-за «**коронапсихоза**» (m.Lenta.ru/news, 29.04.2020); **корона-свидания** на карантино-расстоянии (Московский комсомолец.РРЕ, 22–29.04.2020); Это ответ так называемым **коронаскептикам**, которые утверждают, что вирус не так опасен (1-й канал, 25.04.2020); Новый альбом певицы признали лучшей **корона-терапией** (Московский комсомолец, 3.06.2020); Учиться не надо: **коронавирус же!** А потом у нас будет **коронапоколение** (радио «Вести-FM», 29.09.2020).

Всеобъемлющее влияние Интернета и получившее в период пандемии распространение мероприятий дистанционного, удаленного характера способствовало повышению частотности в неодериватах частей *интернет-* и *онлайн-*: **Налоговая инспекция собирается посчитать прибыль такого интернет-кулинара** (телеканал «Россия-24», 11.05.2018); **Просчитались интернет-паникеры** из разных стран (НТВ, 18.04.2020); **Волонтеры объяснят, как уйти на налоговые каникулы и помогут выбрать онлайн-няню** (Комсомольская правда, 15.04.2020); Создана **онлайн-тетрадь** для школьников и учителей (Российская Газета, 22.04.2020); Пятая неделя изоляции. **Онлайн-спектакли, онлайн-кинотеатры, онлайн-библиотеки, онлайн-онлайн-онлайн** (kommersant.ru, 24.04.2020).

Другой вектор языкового развития связан с тем, что, во-вторых, сохраняют высокую продуктивность и в некоторых случаях расширяют синтагматические возможности исконно русские морфемы – суффиксы *-щин(а)* с отвлеченной семантикой, *-ш(а)* с семантикой женскости, *-к(а)* с предметной семантикой и др. Данные аффиксы отчасти отражают еще одну тенденцию в современном рус-

ском словообразовании – тенденцию к демократизации, при которой продуктивность проявляют сниженные, разговорно-просторечные аффиксы и модели.

Яркой экспрессией, обычно негативной, отличаются новообразования на базе иноязычных имен собственных в тех случаях, когда производящие основы иноязычного характера сочетаются с исконными сниженными суффиксами, в частности с суффиксом *-щин(а)*, обозначающим «бытовое или общественное явление, идеологическое или политическое течение, характеризующееся признаком, названным мотивирующим словом (преимущественно с неодобрительной оценкой)» (Лопатин, Улукханов 2016: 700) или «исторический период, характеризующийся отношением к лицу, названному мотивирующим словом» (Лопатин, Улукханов 2016: 701): *Наверное, есть некая сущностная аналогия между украинством и нынешней кенигсберщиной* (Литературная газета, 24–30.03.2016, № 12); *Украина победит, когда закончится «обамовщина»* (Провинция, 9.12.2015); *Лучше хотя бы предполагать, чем обернется для нас трамповщина, чем оказаться неготовыми к каким-либо действиям Америки* (Ironpost, 14.11.2016); *Как и почему сформировалась некая маккейновщина?* (1-й канал, 28.08.2018).

Экспрессивный эффект в медийных текстах достигается также в результате сочетания разговорного суффикса со значением женскости *-и(а)* с основами, называющими статусных лиц, а также с основами заимствованного и книжного характера: *Спикер Совета Федерации заявила, что население России «ментально готово» к тому, что президентом страны станет женщина (...)* Отметим, что на фоне отдельных *сенатори* и *депутати* Валентина Ивановна выглядит довольно симпатично. Но насчет ментальной готовности все же может заблуждаться (Собеседник, 2016, № 22); *При Клинтонше было бы хуже* (радио «Вести FM», 22.09.2017); *Помогал ей брат-дурачок Марсель, безропотно повиновавшийся тиранше* (Комсомольская правда, 3–10.06.2020).

Наряду с разговорными суффиксами активность в деривационных процессах проявляют словообразовательные модели разговорного характера, к которым можно отнести модели универбации с суффиксом *-к(а)*: *Специалисты по безопасности отмечают, что поспешный перевод на удалёнку приведет к ошибкам администрирования и появлению незащищенных сетей* (Российская Газета, 8.04.2020); *Звонки в сети стали темой фильма «Удалёнка»* (Российская Газета, 8.04.2020); *Виртуальные барахолки стали срезом жизни немцев на карантине (...)*. *Что же продают и покупают немцы на виртуальных «блошинках»* (Российская Газета, 8.04.2020); *...заразили одного из сотрудников, имеющих доступ внутрь, и дальше респираторка сделала черное дело* (Комсомольская правда, 22–29.04.2020). Подобные новообразования отражают также тенденцию к экономии языковых средств.

Обращает на себя внимание и характер производящих основ, и лексические значения новых существительных. Так, в качестве производящих для словообразовательных неологизмов в первую очередь выступают слова, называющие актуальные, общественно важные реалии, характеризующие новые социальные отношения.

Исход XX столетия характеризуется «лавинообразным словообразованием, неконтролируемым потоком заимствований (...) новой жизнью слов, обозначающих наиболее актуальные понятия» (Скляревская 1998: 5), а в целом, происшедшие «в конце XX – начале XXI века изменения в языке (...) можно сопоставить с тектоническими сдвигами в геологии, а на собственно языковом уровне – с взрывными процессами петровской и послеоктябрьской эпохи, связанными с коренной ломкой в жизни общества и в способах ее осмысления» (Сулименко 2008: 51).

Новации распределяются по тем тематическим группам, которые отражают наиболее востребованные современным обществом реалии. Так, неологизмами стремительно пополняется политическая и идеологическая, экономическая и финансовая, религиозная и медицинская лексика; новые номинации требуются для называния паранормальных явлений, новшеств в сфере моды, массовой и молодежной культуры (Скляревская, online). Вместе с тем следует помнить, что «слово, обращенное к другому объекту мира, меняет свою семантику, одновременно меняя для говорящих сам фрагмент языковой картины мира» (Скляревская, online).

Факторами неологизации в современном русском языке являются как внешние, экстралингвистические факторы, связанные с экономическими, социально-политическими, культурными и идеологическими изменениями в российском социуме, так и социально-психологические, а также внутриязыковые факторы, связанные с тенденциями к интернационализации, демократизации в языке, к языковой экономии, эвфемизации речи.

Библиография / References

- Bucewa, T.N. (Red.) (2009–2014). *Novye slova i značeniâ. Slovar'-spravočnik pomaterialam pressy i literatury 90-h godov XX veka: v 3 t.* Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin [Буцева, Т.Н. (Ред.) (2009–2014). *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века: В 3 т.* Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин].
- Erofeeva, I.V. (2001). Semantičeskie preobrazovániâ v sfere političeskoj leksiki kak proâvlenie âzykovykh innovacij v sovremennom rusском âzyke. *Russkij âzyk: istoričeskie sud'by i sovremennost'.* (Online) <http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/abstract/abst.htm> (dostup 1.09.2020) [Ерофеева, И.В. (2001). Семантические преобразования в сфере политической лексики как проявление языковых инноваций в современном русском языке. *Русский язык: исторические судьбы и современность.* (Online) <http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/abstract/abst.htm> (доступ 1.09.2020)].
- Horiguchi, D. (2019). Affiksaciâ glagolov, oboznačauših dejstviâ v social'nyh setâh. *Studia Rossica Gedanensia*, 6: 45–55 [Хоригути, Д. (2019). Аффикация глаголов, обозначающих действия в социальных сетях. *Studia Rossica Gedanensia* 6: 45–55].
- Krysin, L.P. (2002). O leksike russkogo o âzyka naših dnei. *Russkij âzyk v škole i doma (priloženie k žurnalu «Russkij âzyk v škole»)*, 1: 3–7 [Крысин, Л.П. (2002). О лексике русского языка наших дней. *Русский язык в школе и дома (приложение к журналу «Русский язык в школе»)*, 1: 3–7].

- Krysin, L.P. (2008). *Słowo w sowremiennych tiekstach i słowariach: Oczerki o rusckoj leksike i leksikografii*. Moskwa: Znak [Крысин, Л.П. (2008). *Слово в современных текстах и словарях: Очерки о русской лексике и лексикографии*. Москва: Знак].
- Kuznecova, E.V. (1989). *Leksikologija rusckogo azjyka*. Moskva: Vysšaa škola [Кузнецова, Э.В. (1989) *Лексикология русского языка*. Москва: Высшая школа].
- Lopatin, V.V., Uluhanov, I.S. (2016). *Slovar' slovoobrazovatel'nyh affiksov sovremennogo rusckogo azjyka*. Moskva: Izdatel'skij centr «Azbukovnik» [Лопатин, В.В., Улуханов, И.С. (2016) *Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка*. Москва: Издательский центр «Азбуковник»].
- Marinova, E.V. (2008). *Inoazjyčnye slova v rusckoj reči konca HH – načala XXI v.: problemy usvoeniâ i funkcionirovaniâ*. Moskva: ÈLPIS [Маринова, Е.В. (2008) *Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI в.: проблемы усвоения и функционирования*. Москва: ЭЛПИС].
- Markova, E.M. (2011). Osnovnye tendencii v leksike sovremennyh slavânskikh azjykov (na materiale rusckogo ičeškogo). *Vestnik Nižerodskogo universiteta im. N.I. Lobačevskogo*, 6 (2): 404–408 [Маркова, Е.М. (2011). Основные тенденции в лексике современных славянских языков (на материале русского и чешского). *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, 6 (2): 404–408].
- Nešimenko, G.P. (2010). *Tendenciâ azjykoj ekonomii kak faktor dinamiki literaturnoj normy. V: Novye âvleniâ v slavânskom slovoobrazovanii: sistema i funkcionirovanie. Doklady XI Meždunarodnoj naučnoj Konferencii komisii po slavânskomu slovoobrazovaniiu pri Meždunarodnom komitete slavistov*. Moskva: Maks Press [Нещищенко, Г.П. (2010) *Тенденция языковой экономики как фактор динамики литературной нормы. В: Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование. Доклады XI Международной научной конференции Комиссии по славянскому словообразованию при Международном комитете славистов*. Москва: Макс Пресс].
- Nikolina, N.A., Frolova, E.A., Litvinova, M.M. (2005). *Slovoobrazovanie sovremennogo rusckogo azjyka*. Moskva: Flinta; Nauka [Николина, Н.А., Фролова, Е.А., Литвинова, М.М. (2005). *Словообразование современного русского языка*. Москва: Флинта; Наука].
- Porova, T.V., Raciburskaâ, L.V., Gugunava, D.V. (2005). *Neologija i neografija sovremennogo rusckogo azjyka*. Moskva: Flinta; Nauka [Попова, Т.В., Рацибурская, Л.В., Гугунава, Д.В. (2005). *Неология и неография современного русского языка*. Москва: Флинта; Наука].
- Sklârevskaâ, G.N. (1998). *Vvedenie. V: Sklârevskaâ, G.N. (Red.). Tolkovyj slovar' rusckogo azjyka konca XX veka. Azjykovye izmeneniâ*. Sankt-Peterburg: Folio-Press: 7–32 [Скляревская, Г.Н. (1998). *Введение В: Скляревская, Г.Н. (Ред.) Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс: 7–32].
- Sklârevskaâ, G.N. (2001). Slovo v menâšemsâ mire: rusckij azjyk načala XXI stoletija: sostoânie, problemy, perspektivy. *Issledovaniâ po slavânskim azjykom*. Seul 6: 177–202. (Online) <http://philology.ru/linguistics2/sklyarevskaya-01.htm> (dostup 1.09.2020) [Скляревская, Г.Н. (2001). Слово в меняющемся мире: русский язык начала XXI столетия: состояние, проблемы, перспективы. *Исследования по славянским языкам*. Сеул 6: 177–202. (Online) <http://philology.ru/linguistics2/sklyarevskaya-01.htm> (доступ 1.09.2020)].
- Sulimenko, N.E. (2008). *Sovremennyj rusckij azjyk. Slovo v kurse leksikologii*. Moskva: Nauka; Flinta [Сулименко, Н.Е. (2008). *Современный русский язык. Слово в курсе лексикологии*. Москва: Наука; Флинта].
- Vepreva, I.T. (2001). O fenomene mody v azjyke. *Rusckij azjyk: istoričeskie sud'by i sovremennost'*. (Online) <https://www.philol.msu.ru/~rlc2001/abstract/abst.htm> (dostup 1.09.2020) [Вепрева, И.Т. (2001). О феномене моды в языке. *Русский язык: исторические судьбы и современность*. (Online) <https://www.philol.msu.ru/~rlc2001/abstract/abst.htm> (доступ 1.09.2020)].

- Vinokur, G.O. (2006). *Kul'tura âzyka*. Moskva: Labirint [Винокур, Г.О. (2006). *Культура языка*. Москва: Лабиринт].
- Volkov, S.S., Sen'ko, E.V. (1983). *Neologizmy i vnutrennie stimuly âzykovogo razvitiâ*. V: Kotelova, N.Z. (Red.). *Novye slova i slovari novyh slov*. Leningrad: Nauka [Волков, С.С., Сенько, Е.В. (1983). *Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития*. В: Котелова, Н.З. (Ред.). *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград: Наука].

Competing interests: The authors declare that they have no conflict of interests.

Citation:

Фролова, О. (2020). Референция официального текста.

Studia Rossica Gedanensia, 7: 38–48. DOI:

<https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.03>

Frolova, O. (2020). Referenciã oficial'nogo teksta. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 38–48.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.03>

РЕФЕРЕНЦИЯ ОФИЦИАЛЬНОГО ТЕКСТА¹

ОЛЬГА Е. ФРОЛОВА / OLGA E. FROLOVA

Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова /
Lomonosov Moscow State University

Филологический факультет / Faculty of Philology

Межкафедральная лаборатория фонетики и речевой коммуникации /
Laboratory of Phonetics and Speech Communication

Ленинские горы, д. 1, 1 гуманит. корпус, к. 948, 119991, Москва, Россия /
Leninskiye Gory 1, apt. 948, 119991, Moscow, Russia

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7667-236X>

E-mail: olga_frolova@list.ru

(Получено / Received 30.10.2020. Принято / Accepted 8.11.2020)

Abstract

Official text reference

The article examines the reference of the official text on the example of the decrees of the mayor of Moscow for the period March–June 2020. The logical-semantic and pragmatic aspects of reference are considered. Specific reference noun phrases in the texts name the participants who organize and carry responsibility for the assistance to the population. Noun phrases used to name the loci of infection are also reference-specific. Nominal groups that name the addressee of help do not refer to any specific objects of extra-linguistic reality. The text analysis carried out with the Istio.com pro-

¹ Статья в рамках проекта РФФИ 17-29-09158 «Создание корпуса официально-деловых текстов русского языка (ОДКРЯ)»

gram allows one to determine the frequency of vocabulary, which shows the degree of importance of the participant of the situation for the speaker.

Thus, in the text compiled from the decrees of the mayor of Moscow for the period from March to June 2020, the focus of the addressee's attention is the noun *citizen*, which indicates the aim of the text and the importance of the participants of the situation for the sender.

Key words: reference, noun phrase, official text, participant in a situation, frequency, focus

Резюме

В статье рассматривается референция официального текста на примере указов мэра Москвы за период март-июнь 2020 г. Были рассмотрены логико-семантический и прагматический аспекты референции. Конкретно-референтные именные группы в текстах называют участников ситуации, организующих помощь населению и отвечающих за это. Конкретно-референтны также именные группы, называющие локусы заражения. Именные группы, называющие адресата помощи, не относятся к конкретным объектам внеязыковой действительности. Анализ текста с помощью программы Istio.com позволяет определить частотность лексики, а это показывает степень значимости участника ситуации для говорящего.

Так в тексте, составленном из указов мэра Москвы за период с марта по июнь 2020 г., в фокусе внимания адресанта оказывается имя существительное *гражданин*, что свидетельствует о направленности текста и важности для говорящего данного участника ситуации.

Ключевые слова: референция, именная группа, официальный текст, участник ситуации, частотность, фокус

Традиционно под референцией понимают «отнесённость актуализованных (включённых в *речь*) имён, именных выражений (именных групп) или их эквивалентов к объектам действительности (*референтам, денотатам*). Референция определяется тремя основными факторами: синтаксическим, логико-семантическим и прагматическим» (Арутюнова 1990: 411). В рамках синтаксического аспекта выделяются именные группы (далее – ИГ) в позициях актантов, логико-семантический аспект «отвечает» за типы отнесенности к объектам внеязыковой действительности, а прагматический отражает влияние на референцию того, как адресант учитывает знания адресата о предмете речи (см. Арутюнова 1990). Денотативные статусы ИГ проанализированы в монографии Е.В. Падучевой (Падучева 1985).

Референтность и нереферентность употребления ИГ в высказываниях, принадлежащих разным жанрам и созданных в рамках разных функциональных стилей, – общая закономерность лингвистики речи.

Однако жанровые и функционально-стилистические характеристики текста все же влияют на особенности его референции. Так, официально-деловым, и в частности, законодательным текстам присущи безличность изложения, что выражается в пассивных конструкциях, а это, в свою очередь позволяет опустить актанты в позиции субъекта (Крысин 2020: 451; Крылова 2006: 156).

Мы намереваемся рассмотреть референцию законодательных текстов одного жанра, принадлежащих одному автору, созданных в период с марта по июнь 2020 г. – указов мэра Москвы (далее – УММ), посвященных мерам противодействия коронавирусу в российской столице.

Цель – определить приоритеты адресанта в отражении структуры экстралингвистической ситуации, а также выявить более и менее важных участников ситуации, с точки зрения говорящего.

Материал – тексты 19 указов мэра Москвы, опубликованных на страницах «Российской газеты» и выложенных на ее официальном сайте.

Экстралингвистическая ситуация может быть смоделирована следующим образом: население города (А) подверглось распространяющемуся тяжелому заболеванию (В), и руководитель местной власти (С) организует ряд мер (D), имеющих целью предотвратить распространение эпидемии (Е) и вылечить заболевших (F).

Первым документом, в котором были объявлены меры по борьбе с коронавирусом, стал УММ от 05.02.2020.

Анализ текста позволяет выделить классы ИГ, относящихся к описанной нами структуре экстралингвистической ситуации.

*(А) гражданин, посетивший территории, где зарегистрированы случаи новой коронавирусной инфекции;
гражданин, прибывший из Китайской Народной Республики ..., а также других государств;
больной с респираторными симптомами;
работник,
заболевший*

*(В) случай новой коронавирусной инфекции;
распространение новой коронавирусной инфекции;
неблагополучная ситуация с распространением новой коронавирусной инфекции;*

*(В1) симптомы;
респираторные симптомы;*

*(С) мэр;
заместитель мэра Москвы в Правительстве Москвы;
заместитель Мэра Москвы в Правительстве Москвы по вопросам градостроительной политики и строительства;*

(D) проработка вопроса создания инфекционного корпуса с использованием быстровозводимых конструкций;
усиление выездной амбулаторной службы;

(E) информация о всех контактах заболевшего новой коронавирусной инфекцией;
самоизоляция;

(F) помощь больным;
оформление листков нетрудоспособности.

Конкретно-референтны ИГ в классе (C), называющие учреждения и лиц, ответственных за проведение антиэпидемиологических мер.

Что касается класса (A), именные группы имеют неопределенный денотативный статус.

(1) При поступлении запроса Управления Федеральной службы по надзору в сфере защиты прав потребителей и благополучия **человека** по городу Москве незамедлительно представлять информацию о всех контактах заболевшего новой коронавирусной инфекцией (2019-nCoV) в связи с исполнением им трудовых функций, обеспечить проведение дезинфекции помещений, где находился **заболевший** (УММ 05.03.2020).

За ИГ человек и заболевший не стоят никакие конкретные объекты внеязыковой действительности.

(2) Обязать **всех работодателей**, осуществляющих деятельность на территории города Москвы:

Обеспечить измерение температуры тела работникам на рабочих местах с обязательным отстранением от нахождения на рабочем месте лиц с повышенной температурой.

Оказывать **работникам** содействие в обеспечении соблюдения режима самоизоляции на дому (УММ 05.03.2020).

ИГ *все работодатели* относится к конкретному исчерпывающему множеству, а что касается ИГ *работники*, ее денотативный статус не конкретен.

(3) Организовать работу медицинских организаций с приоритетом оказания медицинской помощи на дому лихорадящим больным с респираторными симптомами, посещающим территории, где зарегистрированы случаи новой коронавирусной инфекции (УММ 05.03.2020).

В примере (3) ИГ *медицинские организации* конкретно-референтна, на данные учреждения возлагаются определенные обязанности по оказанию помощи заболевшим.

Обращение к тексту позволило выделить и еще один класс участников экстралингвистической ситуации, не учтенных нами при предварительном моделировании, – названия стран и территорий, откуда приезжали граждане, ставшие источником заражения.

(A1) Китайская Народная Республика, Республика Корея, Итальянская Республика, Исламская Республика Иран, Французская Республика, Федеративная Республика Германии, Королевство Испании, а также другие государства с неблагоприятной ситуацией.

В УММ от 05.03.2020 можно говорить о трех типах употребления ИГ с разными денотативными статусами: конкретно-референтное употребление ИГ наблюдаем в номинациях а) лиц и учреждений, отвечающих за организацию помощи населению, б) стран, откуда могли приехать лица, ставшие источником заражения; неопределенный денотативный статус ИГ встречается у номинаций а) заболевших и б) работников различных учреждений Москвы.

С нашей точки зрения, в рамках прагматического аспекта референции текста, целесообразно также учитывать коммуникативное намерение адресанта. Мы исходим из того, что номинации наиболее важных актантов для адресанта будут иметь и большую частотность по сравнению с менее важными, т.е. мы хотим описать набор участников ситуации, отраженной в тексте, и их статусы в том виде, как моделирует ее адресант.

Инструментом выступит программа Istio.com, предназначенная для спичрайтеров, позволяющая оценить стилистическую сбалансированность и легкость восприятия текста. Программа определяет также объем текста в знаках с пробелами и без, в словах, а также выделяет ядро текста, отсекая служебные слова – предлоги и союзы, которые получили название *stop-слова*, далее программа определяет словарь ядра текста и частотность лексических единиц всего текста и его ядра.

Вначале покажем состав наиболее частотных единиц первого УММ от 5 марта 2020 г.

Таблица 1. Квантитивные характеристики УММ от 05.03.2020

Текст УММ от 05.03.2020	Параметр	Значение
	Длина с пробелами ?	4728 символов
	Длина без пробелов ?	4157 символов
	Всего слов ?	546
	Словарь ?	266 слов
	Словарь ядра ?	218 слов

В верхней части таблицы 2 отображается количество и процентное соотношение ключевых фраз в ядре и тексте.

Программа Istio.com определяет количество употреблений слова в тексте – третий, релевантность – четвертый, процентное значение употреблений в ядре – пятый и в тексте с учетом служебных слов – шестой столбец слева.

В Таблице 2 мы видим 20 наиболее частотных единиц текста УММ от 05.03.2020. В список наиболее частотных вошли единицы, называющие лиц и учреждения, ответственные за эпидемиологическую обстановку в столице (*мэр, служба*), названия юридических законодательных документов (*указ*), источник опасности (*инфекция, –псов*), названия локусов, обозначающих территорию ответственности (*город, Москва*) и источник потенциальной эпидемиоло-

Таблица 2. Анализ частотности УММ 05.03.2020

#	Слово	Кол-во ?	Рел. ?	% в ядре ?	% в тексте ?
1	Москва	19	4.24	4.8%	3.4%
2	город	11	2.45	2.8%	2%
3	медицинский	9	2.01	2.2%	1.6%
4	инфекция	9	2.01	2.2%	1.6%
5	-псов	8	1.78	2%	1.4%
6	обеспечить	8	1.78	2%	1.4%
7	организация	6	1.34	1.5%	1%
8	территория	6	1.34	1.5%	1%
9	республика	6	1.34	1.5%	1%
10	коронавирусной	6	1.34	1.5%	1%
11	помощь	5	1.11	1.2%	0.9%
12	мэр	5	1.11	1.2%	0.9%
13	дом	5	1.11	1.2%	0.9%
14	режим	5	1.11	1.2%	0.9%
15	ситуация	4	0.89	1%	0.7%
16	работа	4	0.89	1%	0.7%
17	служба	4	0.89	1%	0.7%
18	указ	4	0.89	1%	0.7%
19	распространение	4	0.89	1%	0.7%
20	место	4	0.89	1%	0.7%

гической опасности (*республика, территория*), меры воздействия на ситуацию (*медицинская помощь, режим*). Показательно, что прилагательное *медицинский*, входящее в состав ИГ *медицинская организация* и *медицинская помощь*, занимает третье место среди самых частотных единиц ядра текста. Следует отметить факт отсутствия среди наиболее частотных единиц слов, называющих адресат помощи: *гражданин* (2 употребления – 0,5%), *население* (1 употребление – 0,2%), *житель* (не встречается в тексте), *больной* (не встречается в тексте), *заболевший* (1 употребление – 0,2%).

Далее мы предприняли следующий шаг, имеющий целью выяснение состава ИГ и частотности лексики корпуса 19 указов мэра за период с марта по июнь 2020 г. Тексты принадлежат одному адресанту и жанру и сохраняют свою композицию. Тексты, включая УММ от 05.03.2020 г., были скопированы и объединены в один. Далее этот текст был обработан с помощью программы Istio.com.

Таблица 3. Квантитивные характеристики текстов УММ

Текст	Параметр	Значение
УММ март-июнь 2020		
	Длина с пробелами ?	582930 символов
	Длина без пробелов ?	509277символов
	Всего слов ?	67675
	Водность ?	33%
	Тошнота ?	55.01
	Словарь ?	1599 слов
	Словарь ядра ?	1433 слов

Таблица 4. Анализ УММ за период первой волны пандемии

	Слово	Кол-во ?	Рел.?	% в ядре?	% в тексте?
1	Москва	1216	22.1	2.7%	1.7%
2	город	853	15.5	1.8%	1.2%
3	указ	797	14.48	1.7%	1.1%
4	гражданин	791	14.37	1.7%	1.1%
5	организация	612	11.12	1.3%	0.9%
6	режим	533	9.68	1.1%	0.7%
7	-ум	444	8.07	0.9%	0.6%
8	услуга	435	7.9	0.9%	0.6%
9	территория	430	7.81	0.9%	0.6%
10	пункт	414	7.52	0.9%	0.6%
11	деятельность	399	7.25	0.8%	0.5%
12	порядок	357	6.48	0.7%	0.5%
13	март	345	6.27	0.7%	0.5%
14	обеспечить	338	6.14	0.7%	0.4%
15	число	333	6.05	0.7%	0.4%
16	приложение	319	5.79	0.7%	0.4%
17	мэр	318	5.77	0.7%	0.4%
18	место	312	5.67	0.6%	0.4%
19	апрель	306	5.56	0.6%	0.4%
20	медицинский	292	5.3	0.6%	0.4%

Текст УММ за март-июнь показывает как зоны стабильности, так изменения в картине частотности. Среди конкретно-референтных ИГ, называющие локусы, *Москва* и *город*, возглавляют Таблицу 2 и Таблицу 4. Различия заключаются в следующем: из 20 наиболее частотных единиц «уходит» ИГ, называющая угрозу – *инфекция* (223 употребления – 0,4%). Понижается частотность прилагательного *медицинский*, которое входит в ИГ *медицинская организация* и *медицинское изделие*. В сравнении с таблицей, посвященной УММ от 05.03.2020, интересную «рокировку» наблюдаем в повышении частотного статуса ИГ *гражданин*, денотативный статус которой варьируется, и конкретно-референтной ИГ *мэр*, которая опускается по частотности на более низкую позицию, ИГ *гражданин* называет адресата, а *мэр* – адресанта помощи.

Подведем итоги. Мы рассматривали референцию официального текста на материале одного текста и корпуса текстов одного жанра и одного автора. Среди ИГ с конкретной референцией были номинации лиц и учреждений, отвечающих за организацию специального режима в Москве во время пандемии. ИГ с неопределенной референцией называли адресата медицинской помощи. Была предпринята попытка проанализировать референцию текста с учетом коммуникативного намерения адресанта, который может акцентировать свое внимание на некоторых актантах ситуации и уводить на периферию другие. Инструментом выявления фокуса внимания адресанта может быть анализ частотности лексики текста. Сравнение употребления ИГ *гражданин* и *мэр* в единичном тексте и корпусе текстов демонстрирует изменение частотности: в корпусе ИГ *гражданин* как адресат помощи показывает более высокую частотность, а ИГ *мэр* как актант, обеспечивающий оказание помощи, уходит на менее частотную позицию. Данное обстоятельство можно объяснить как фокусирование внимания на адресате помощи.

Библиография / References

- Arutūnova, N.D. (1990). *Referenciā*. В: *Lingvističeskij ěnciklopedičeskij slovar'*. Gl. red. V.N. Ārceva. Moskva: Sovetskaā ěnciklopediā: 411–412 [Арутюнова, Н.Д. (1990). *Референция*. В: *Лингвистический энциклопедический словарь*. Гл. ред. В.Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия: 411–412].
- Istio. (Online) <https://istio.com/rus/text/analyz/> (доступ 10.10.2020).
- Krylova, O.A. (2006). *Lingvističeskaā stilistika*. Кн. 1: *Teoriā*. Moskva: Vysšaā škola [Крылова, О.А. (2006). *Лингвистическая стилистика*. Кн. 1: *Теория*. Москва: Высшая школа].
- Krusin, L.L. (2020). *Oficial'no-delovojstil'*. В: *Russkij āzyk: Ėnciklopediā*. Pod obš. red. A.M. Moldovana. 3-eizd. pereb. i dop. Moskva: AST-PRESS škola [Крысин, Л.Л. (2020). *Официально-деловой стиль*. В: *Русский язык: Энциклопедия*. Под общ. ред. А.М. Молдована. 3-е изд. переб. и доп. Москва: АСТ-ПРЕСС школа].
- Padučeva, E.V. (1985). *Vyskazyvanie i ego sootnesennost' s dejstvitel'nost'ū*. Moskva: Nauka [Падучева, Е.В. (1985). *Высказывание и его соотносительность с действительностью*. Москва: Наука].
- Ukaz měra Moskvu ot 5 marta 2020 goda № 12-UM «O vvedenii režima povyšěnnoj gotovnosti». *Rossijskaā gazeta*, 5.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/05/moscow-ukaz12-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 5 марта 2020 года № 12-УМ «О введении режима повышенной готовности»].

- повышенной готовности». *Российская газета*, 5.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/05/moscow-ukaz12-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 10 marta 2020 goda № 17-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 10.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/10/moscow-ukaz17-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 10 марта 2020 года № 17-УМ «О внесении изменения в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 10.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/10/moscow-ukaz17-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 16 marta 2020 goda № 21-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 6.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/16/moscow-ukaz21-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 16 марта 2020 года № 21-УМ «О внесении изменения в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 6.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/16/moscow-ukaz21-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 19 marta 2020 goda № 25-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 6.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/19/moscow-ukaz25-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 19 марта 2020 года № 25-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 6.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/19/moscow-ukaz25-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 23 marta 2020 goda № 26-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 23.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/23/moscow-ukaz26-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 23 марта 2020 года № 26-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 23.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/23/moscow-ukaz26-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 25 marta 2020 goda № 28-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 25.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/25/moscow-ukaz28-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 25 марта 2020 года № 28-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 25.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/25/moscow-ukaz28-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 27 marta 2020 goda № 33-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 27.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/27/moscow-ukaz33-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 27 марта 2020 года № 33-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 27.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/27/moscow-ukaz33-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 29 marta 2020 goda № 34-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 29.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/29/moscow-ukaz34-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 29 марта 2020 года № 34-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 29.03.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/03/29/moscow-ukaz34-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 2 aprilâ 2020 goda № 36-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 2.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/02/moscow-ukaz36-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 2 апреля 2020 года № 36-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ».

- Российская газета*, 2.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/02/moscow-ukaz36-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 4 aprelâ 2020 goda № 39-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 4.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/04/moscow-ukaz39-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 4 апреля 2020 года № 39-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 4.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/04/moscow-ukaz39-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 10 aprelâ 2020 goda № 42-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 10.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/10/moscow-ukaz42-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 10 апреля 2020 года № 42-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 10.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/10/moscow-ukaz42-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 11 aprelâ 2020 goda № 43-UM «Ob utverždenii Porâdka oformleniâ i ispol'zovaniâ cifrovyyh propuskov dlâperedviženiâ po territorii goroda Moskvy v period-dejstviâ režima povyšenoj gotovnosti v gorode Moskve». *Российская газета*, 11.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/11/moscow-ukaz43-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 11 апреля 2020 года № 43-УМ «Об утверждении Порядка оформления и использования цифровых пропусков для передвижения по территории города Москвы в период действия режима повышенной готовности в городе Москве». *Российская газета*, 11.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/11/moscow-ukaz43-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 18 aprelâ 2020 goda № 44-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 11.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/21/moscow-ukaz44-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 18 апреля 2020 года № 44-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 11.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/21/moscow-ukaz44-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 21 aprelâ 2020 goda № 47-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM i ot 11 aprelâ 2020 g. №43-UM». *Rossijskaâ gazeta*, 11.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/21/moscow-ukaz47-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 21 апреля 2020 года № 47-УМ «О внесении изменений в указы Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ и от 11 апреля 2020 г. № 43-УМ». *Российская газета*, 11.04.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/04/21/moscow-ukaz47-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 21 maâ 2020 goda № 59-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM» *Российская газета*, 21.05.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/05/21/moscow-ukaz59-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 21 мая 2020 года № 59-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 21.05.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/05/21/moscow-ukaz59-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].
- Ukaz mèra Moskvy ot 27 maâ 2020 goda № 61-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda № 12-UM» *Российская газета*, 21.05.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/05/27/moscow-ukaz61-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 27 мая 2020 года № 61-УМ «О внесении изменений в указ Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ». *Российская газета*, 21.05.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/05/27/moscow-ukaz61-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].

Ukaz mèra Moskvy ot 8 iúnâ 2020 goda № 68-UM «Ob ètapah snâtiâ ograničenij, ustanovlennyh v svâzi s vvedeniem režima povyšenoj gotovnosti». *Rossijskaja gazeta*, 21.05.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/06/08/moscow-ukaz68-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 8 июня 2020 года № 68-УМ «Об этапах снятия ограничений, установленных в связи с введением режима повышенной готовности». *Российская газета*, 21.05.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/06/08/moscow-ukaz68-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].

Ukaz mèra Moskvy ot 22 iúnâ 2020 goda № 74-UM «O vnesenii izmeneniâ v ukaz Mèra Moskvy ot 5 marta 2020 goda i ot 8 iúnâ 2020 g. № 68-UM». *Rossijskaja gazeta*, 21.05.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/06/22/moscow-ukaz74-reg-dok.html> (dostup 10.10.2020) [Указ мэра Москвы от 22 июня 2020 года № 74-УМ «О внесении изменений в указы Мэра Москвы от 5 марта 2020 г. № 12-УМ и от 8 июня 2020 г. № 68-УМ». *Российская газета*, 21.05.2020. (Online) <https://rg.ru/2020/06/22/moscow-ukaz74-reg-dok.html> (доступ 10.10.2020)].

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.

Article No 229

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.04>

Citation:

Хоригути, Д. (2020). Префикс *za-* в сочетании с заимствованными глаголами в русском языке. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 49–58.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.04>

Horiguti, D. (2020). Prefix *za-* v sočetaanii s zaimstvovannymi glagolami v rusском žykye. *Rossica Gedanensia*, 7: 49–58.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.04>

ПРЕФИКС ЗА- В СОЧЕТАНИИ С ЗАИМСТВОВАННЫМИ ГЛАГОЛАМИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

ДАИКИ ХОРИГУТИ / DAIKI HORIGUCHI

Киотский университет (Япония) / Kyoto University
Graduate School of Human and Environmental Studies
Faculty of Integrated Human Studies

Division of Cognitive and Information Sciences
Yoshida-nihonmatsu-cho, Sakyo-ku, Kyoto 606-8501, Japan

E-mail: horiguchi.daiki.6x@kyoto-u.ac.jp

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0724-6209>

(Получено / Received 1.09.2020. Принято / Accepted 1.10.2020)

Abstract

Russian prefix *za-* in connection with loan verbs

This article provides some observations on how the Russian prefix *za-* functions in relation to loan verbs. Out of 270 unprefixated loan verbs, 241 verbs with the prefix *za-* were attested and analyzed. Such a high activity (89.2%) of the prefix can be explained by its wide polysemy. Among the high frequency verbs, the prefix demonstrates its perfectivizing function when its spatial semantics correlate with that of the base-verb or implicate it. For the rest of the *za-*verbs, although less frequently used, inchoative and intensive semantics are observed. However, while inchoative semantics are recognized only among the verbs of certain semantic groups, intensive semantics are distributed more widely. Among loan verbs, several verbs denote the process of assigning

some features to the object, and therefore suggest the degree of intensity of the action and productively connect to the verbs. On the other hand, among loan verbs, there are not many verbs that designate physical actions and are subjected to various spatial modifications. Spatial modification *per se* is not a characteristic of the prefixation of loan verbs.

Key words: prefix, loan verb, perfectivization, inchoative, intensity

Резюме

В статье отражены результаты наблюдений за функционированием префикса *за-* в сочетании с заимствованными глаголами¹. Проанализирован 241 префиксальный глагол, образованный от 270 возможных базовых глаголов иноязычного происхождения. Высокая степень продуктивности префикса префикса *за-* объясняется его широкой полисемией. У высокочастотных глаголов доминирует перфективирующая функция, когда пространственная семантика базового глагола совпадает с семантикой префикса или имплицитует ее. У остальных, не столь употребительных глаголов можно констатировать инхоативную и интенсивную семантику. Однако если инхоативное значение приобретают глаголы определенных семантических разрядов, то шире наблюдается дистрибуция интенсивной семантики. Среди заимствованных глаголов немало глаголов, которые обозначают процесс приписывания объекту какого-либо признака, и соответственно предполагают степень интенсивности данного действия и легко сочетаются с данной семантикой. Наоборот, среди рассмотренных глаголов имеется небольшое количество глаголов, которые обозначают физическое действие и подвергаются различным пространственным модификациям. Поэтому в сочетании с заимствованными глаголами не так характерна собственно пространственная модификация.

Ключевые слова: префикс, заимствованный глагол, перфективация, инхоатив, интенсивность

Вводные замечания

По сравнению с аффиксацией давно укоренившихся исконных глаголов, которые рассматриваются как «уже готовые» производные, в аффиксации заимствованного глагола в большей степени отслеживается причастность говорящего к самому словообразовательному процессу. В этой связи деятельностный характер словообразования (Земская 2009: 4–5) наглядно демонстрируется в аффиксации заимствованных глаголов. Изучение аффиксации заимствован-

¹ В работе используется сочетание «заимствованные глаголы» в значении «глаголы с заимствованной основой», к которым присоединяются русские аффиксы.

ных глаголов также проливает свет на процесс лексико-грамматической адаптации посредством словообразования.

Префиксальные производные от заимствованных основ как новые лексические единицы могут требовать у читателя задействования метаязыковой рефлексии. Поэтому префиксальные глаголы в тексте нередко встречаются с пояснительным комментарием, графически оформляются с помощью скобок (Хоригути 2017: 311): «Мы начали задавать вопросы, и нам сказали, что раз участок не **засанирован** (не заделан материалом. – Прим. «Новой» – Казахстан»), комиссия его **принимать не будет**» (Новая Газета Казахстан, 09.12.2015). В этом примере семантику производного *засанирован* может эксплицировать комментарий, который дается в виде примечания редакции.

Маркирование перфективности связано со стремлением выражать грамматическую видовую оппозицию в языке. Однако на практике этому препятствует узус, и при редактировании текста перфективирующий аффикс может быть удален (Хоригути 2017: 308–309; Хоригути 2018: 353–354). Ср. два предложения из одного и того же текста, цитируемого в разных источниках: *Чемпионат был **залицензирован** лично президентом Международной Ассоциации «Что? Где? Когда?»* (Любава On-line, 27.10.2009); *Чемпионат был **лицензирован** Международной Ассоциацией «Что? Где? Когда?»* (Вперед; дата публикации не указана). При редактировании текста наблюдается удаление других аффиксов. В неузуальных производных часть носителей языка может сомневаться, опираясь на их отсутствие в лексикографических источниках или порой субъективное языковое чутье. Например, у глагола *замотивировать* в нашем корпусе на конец 2019 года констатируется 41254 случая употребления. Однако говорящий, передавая чужую речь, отрицает существование глагола и при этом прибегает к эмоциональному паралингвистическому средству – восклицательному знаку: *Недавно довелось услышать, как один ведущий телепередачи радостно сообщил, что все зрители очень „**замотивированы**“ (!) темой обсуждения. Видимо, он хотел сказать, что зрителей очень заинтересовала тема, но почему-то использовал слово, которого не существует в русском языке (*мотивировать* – есть, а „**замотивировать**“ – нет), да еще и не подходящее по стилю* (Россотрудничество, 20.08.2015).

Префиксация заимствованных глаголов представляет собой динамический языковой процесс, который следует описывать в тесной связи с текстом. Однако она традиционно изучается, в первую очередь, с аспектологической точки зрения. Как центральный вопрос обсуждается видовое (не)разграничение двухвидовых глаголов преимущественно посредством префиксации. Поскольку в словообразовании важную роль играет аналогия, в подавляющем большинстве случаев префикс все-таки проявляет свой словообразовательный потенциал независимо от происхождения производящего глагола. Из-за этого реже затрагиваются особенности, которые можно обнаружить при сопоставлении префиксации заимствованных и исконных глаголов (Хоригути 2019: 266–267).

В этой статье отражены результаты наблюдений за функционированием префикса *за-* в сочетании с заимствованными глаголами. Проанализирован 241 префиксальный глагол, образованный от 270 возможных базовых глаголов ино-

язычного происхождения. Базовые глаголы являются как глаголами НСВ, так и двувидовыми глаголами. Языковыми фактами послужили тексты, доступные в базе данных *Интегрум* (www.integrumworld.com) на конец июля 2020 года.

Префикс *за-*

Описанию семантики префикса *за-* посвящен целый ряд работ. Данный формант выделяется своей полисемией. Например, А. Богуславский составил перечень значений *за-*, в который входит 24 семы (Bogusławski 1963: 47–48, 52, 55, 57, 63, 65–67, 75, 79, 84, 90, 113–115). Как наиболее репрезентативные значения префикса можно выделить пространственную семантику, а также инхоативную и интенсивную. Пространственная семантика тесно связана с функцией перфективации базового глагола. Префикс может выступать в качестве перфективирующего префикса, когда его пространственная семантика совпадает с той семантикой, которая вытекает из названного глаголом действия. Следует также обратить внимание на экспрессивные употребления префикса *за-*, который заменяет другие канонические префиксы в сфере разговорной речи, например, в молодежном и профессиональном сленге (Соколова 2009: 51–60; Ремчукова 2016: 188).

В контексте перфективации заимствованных глаголов префикс *за-* считается одним из префиксов, которые активно образуют видовые пары среди заимствованных глаголов. Среди 10 чистовидовых префиксов префикс *за-* занимает второе место (22%) между префиксами *с-* (26%) и *про-* (21%) (Чанг 2016: 71). Наше исследование не ограничится анализом перфективации заимствованных глаголов с помощью префикса *за-*; ниже мы рассмотрим общую тенденцию функционирования данного форманта.

Количественный анализ показал, что среди 20 префиксов префикс *за-* является не просто одним из продуктивных префиксов, а самым продуктивным префиксом. Он присоединяется к подавляющему большинству глаголов, которое составляет 89.2% из общего количества базовых глаголов, оставляя далеко позади префиксы *про-* и *с-*.

При семантическом описании префикса *за-* неизбежно возникает вопрос его полисемии и омонимии производных слов. Без достаточного контекста определение семантики префикса затруднено. Например, если глаголы *петь* и *столярничать* тривиально относятся к глаголам деятельности, то *запеть* и *застоярничать* указывают на инхоативный способ действия. Однако в статье, озаглавленной «120 способов защиты от стресса», с прямым дополнением *стресс* префикс актуализирует семантику «удалить что-либо путем названного базовым глаголом действия». Приведем ряд *за-*глаголов, в том числе заимствованных: *запеть стресс медитационным пением по Ошо Раджнишу*, *застоярничать стресс – утилизировать энергию стресса в полезное дело*, *за-рационализировать стресс*, *завизуализировать стресс*, *замедитировать стресс*, *заоптимизировать стресс*, *зафразировать стресс* (Аргументы и факты. Здоровье: 16.09.2004). Определение семантики производного слова с пре-

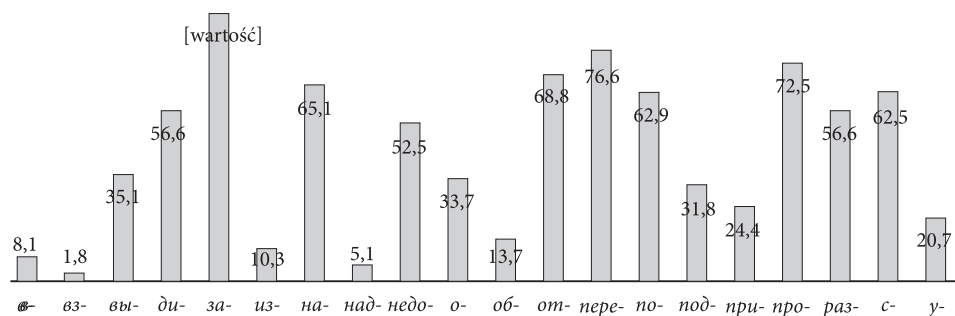

График 1. Сочетаемость префиксов с 270 заимствованными глаголами в процентном отношении.

фиксом осложняет не только полисемия префикса, но и принадлежность базового глагола к определенной семантической группе. Когда глагол *анализировать* обозначает мыслительный процесс, префикс обладает инхоативной семантикой: *Марк зарделся и заанализировал про себя*. (Петербургский театральный журнал: 15.05.2001). Однако когда речь идет о деятельности, префикс вносит значение интенсивности: *Его заинтервьюировали, заанализировали и заисследовали разве что не до смерти* (Marketopic.ru: 28.01.2017). Таким образом, при анализе за-глаголов должны приниматься во внимание окружающие их слова.

Эмпирические данные за-глаголов

Констатированные в нашем материале за-глаголы по частоте употребления резко отличаются между собой – от единичных случаев вплоть до миллионов. Если рассмотреть за-глаголы по частотности, то в качестве наиболее употребляемых можно привести единицы, в которых префикс служит средством перфективации на основе общих семантических свойств префикса и базового глагола. Лексемы, выделенные подчеркиванием ниже, несомненно, представляют собой глаголы СВ по отношению к соответствующим базовым глаголам. Количественные данные в скобках указывают на число найденных в корпусе текстов, содержащих словоформы данного глагола: зарегистрировать (26791299), запланировать (20560344), зафиксировать (18284792), заинтересовать (15687606), заблокировать (4431292), zareкомендовать (1887505), задекларировать (1429116), запатентовать (758979), zareзервировать (634741), заасфальтировать (431633), запрограммировать (371622), замаскировать (316363), заинтриговать (238253), забетонировать (110703), закредитовать (77648), zareгулировать (63643), забаррикадировать (47264), загипнозировать (45840), забюрократизировать (42987), замотивировать (41217), зацементировать (36364), запротестовать (32431), забальзамировать (30020), задекорировать (27524), запломбировать (20259), заполитизировать (13075), zareгламентировать (9151), зазомбировать (9175), заорганизовать (6361), закомментировать (4086), залицензировать (3112), замаркировать (2601), зацитировать (1659), закристаллизовать (1643), застабиллизировать (1628).

С перфективирующим префиксом *за-* сочетаются широкие, но определенные семантические группы глаголов. П. Чанг выделяет 9 семантических групп: 'покрывать что-л. чем-л.', 'заполнять чем-л.', 'заносить, отмечать что-л. в письменном документе', 'закреплять за кем-л. или чем-л. предмет, названный в прямом дополнении', 'осуществлять какое-л. действие с помощью какого-л. предмета или мыслей', 'ставить, накладывать что-л. на предмет, указанный в прямом дополнении', 'завязывать, обматывать, заворачивать предмет, названный в прямом дополнении', 'заготавливать что-л. для сохранения', 'делать то, что названо в прямом дополнении, незаметным, тайным' (Чанг 2016: 74–76). Большинство приведенных выше глаголов относятся к подобным семантическим группам. Базовые глаголы функционируют как глаголы НСВ, а не как двувидовые: *Часто чиновники декларируют то, что не задекларировать невозможно* (ИА REGNUM, 02.10.2017); *Кстати, на улице Гороδοцкой начали бетонировать дорогу, а Лычаковскую забетонировали уже наполовину* (Комсомольская правда, Львов: 05.10.2011); *Вас ведь никто не зомбирова́л, вы сами себя зазомбировали и продолжаете зомбировать* (Cogita!ru, 02.04.2016).

В тексте нередко наблюдается ряд однопрефиксальных глаголов, которые выступают как однородные члены предложения. Это показывает категориальность семантики префикса и глаголов: *Часть дорожек в скверах заасфальтируют, а часть забетонируют* (Версия Инфо, 11.10.2017); *Можно бороться с нелегальным рынком административно: ужесточить, законтировать, заквотировать, залицензировать* (Комсомольская правда, 13.03.1999); *Мы зафиксировали, застabilизировали всю кредиторскую задолженность, реструктурировали её, и на сегодняшний день мы реально её погашаем* (Кnews, 14.10.2003).

В отдельных глаголах префикс *за-* лексикализован и не соотносит производный глагол с базовым в плане аспектуальной оппозиции. Например, глагол *закомментировать* относится к профессионализмам специалистов ИТ-сферы в значении «пометить строку кода». Глагол *zareкомендовать* «проявить себя для репутации» имеет вторичный имперфектив, на чем остановимся подробнее.

Некоторые *за-*глаголы уже закрепились как перфективные глаголы по отношению к базовому глаголу и допускают вторичные имперфективы. Часть из *за-*глаголов составляют так называемую аспектуальную тройку (*маскировать – замаскировать – замаскировывать*). Как известно, суффиксации могут подвергаться глаголы на *-ова́/-ировá-*, то есть с конечным ударным *-á-*. В пределах этого морфонологического ограничения констатировано 16 вторичных имперфективов: *заинтересовывать* (58869), *зашифровывать* (15763), *замаскировывать* (1131), *zareкомендовывать* (1016), *закредитовывать* (780), *запатентовывать* (470), *заорганизовывать* (426), *запломбировывать* (59), *занумеровывать* (38), *затренировывать* (15), *зааттестовывать* (8), *закритиковывать* (3), *застилизовывать* (6), *зарапортовывать* (5), *закристаллизовывать* (5), *зацентрализовывать* (4), *заморализовывать* (1). Примеры показывают, что глаголы составляют полноценную видовую оппозицию. В инфинитивной форме глагол НСВ в сочетании с *нельзя* указывает на запрет, а глагол СВ с частицей *не* – на невозможность: *Нельзя замаскировывать словом «товарищ» глубокий, имущее*

ственный, социальный и духовный раскол в обществе. (...) Раскол в обществе не **замаскировать** (Белгородская правда, 25.06.2010). Глагол НСВ в настоящем времени описывает хабитуальное действие, а глагол СВ соотносится с понятием целостности действия: *По их словам, нередко хозяева «замаскировывают» их под постоянное жилье, которое стоит дороже, вводя таким образом арендаторов в заблуждение (...). Однако риэлтор говорит, что «замаскировать» их под постоянное жилье достаточно трудно (...)* (Деловой квартал, 05.05.2011).

Вопреки морфонологическому ограничению, у глаголов на -и'рова- констатировано также 6 неканонических вторичных имперфективов: *зарегулировывать* (5), *зататуировывать* (4), *закомментировывать* (3), *заасфальтировывать* (3), *заблокировывать* (3), *законвоировывать* (3). Во всех случаях употребления таких глаголов характерны явные имперфективные контексты (Хоригути 2018: 352–353).

Префиксом за- инхоативность выражается в сочетании с глаголами, которые обозначают деятельность, занятие, а также воспринимаемые чувствами явления и ментально-психические действия (Петрухина 2011: 197–200, Bottineau 2014: 267). Однако так как среди рассмотренных заимствованных глаголов мало базовых глаголов, которые относятся к данной семантической группе, выражаемая префиксом инхоативная семантика, не представлена столь широко среди заимствованных глаголов: *заинтересовать*, *заинтриговать*, *зафункционировать*, *зааккомпанировать* *засигнализировать*, *заанализировать* *заангажировать*, *загипнотизировать*, *замотивировать*: (...) *заработает выездная торговля, зафункционируют специально установленные туалеты* (Марийская правда, 18.01.2016); *Кто-то добрался до пианино и зааккомпанировал* (Московский комсомолец, 03.03.2008); *Хозяйка авто закрыла двери на сигнализацию и пошла к дому. Ожидая лифт, она услышала, как засигнализировал брелок* (Городские известия, 01.02.2014); *Лужкова вызвали на сцену, и Иглесиас буквально заставил двух дорогих гостей спеть ему «Очи черные». Мэр сначала было запротестовал, но потом честно затянул первый куплет, после чего пустился плясать «Цыганочку» к восторженной радости всего зала* (Аргументы и факты, 17.06.1998).

У менее частотных глаголов широко представлена интенсивная семантика префикса. Глаголы относятся к чрезмерно-продолжительному способу действия. Данная семантика объясняется так: 'довести кого-что-л. до нежелательного состояния (негодности, утомления, истощенности) посредством действия, названного мотивирующим глаголом' (Русская грамматика 1980: 360) – и выражает 'чрезмерную частотность или продолжительность воздействующего действия, в результате чего объект приобретает отрицательное состояние' (Шелякин 2008: 149). Наиболее частотными интенсивными за-глаголами являются *заорганизовать* и *зарегламентировать*. Другие примеры: *От нас, из Москвы, Европа иногда кажется перенаселенной, заиндустриализированной* (ВФМ.ру, 31.07.2013); *Эту комиссию зафантазировала и заполитизировала, к сожалению, пресса* (УНИАН, 03.06.2011); (...) *эти шоу всегда завалены рекламой, заспонсированы спонсорами, забрендированы торговыми марками* (Теле-неделя, Одесса, 09.07.2012).

Обратим внимание, что многие из констатированных за-глаголов в этом значении обозначают процесс наделения объекта каким-либо признаком. Эта семантика присуща в частности для ряда глаголов на *-изирова-*. Наиболее часто найденными формами являются причастия прошедшего времени как в краткой, так и полной форме. Внимание акцентируется на состоянии, которое возникло в результате той или иной ситуации: *Ошибкой было то, что этот процесс был излишне заполитизирован и занационализирован* (Об'ективНо, Харьков, 04.12.2008); *А в какую церковь бежать? В эту – заполитизированную, закоммерциализированную, почти закриминализированную?* (День, Киев, 05.04.2012). Частотный глагол *заорганизовать* чаще всего употребляется в этой форме: *Во-первых, все было жестко организовано, если не сказать, заорганизовано: по пять минут отводили на голосование по судьбоносным документам, которые многие из делегатов толком и не успели прочесть* (Московский комсомолец, 24.10.2001).

Префиксальные глаголы в данном значении часто сопровождает целый ряд наречий и наречных словосочетаний, уточняющих значение полисемного префикса: *слишком, излишне, избыточно, чересчур, чрезмерно, чрезвычайно, с лишней, сверх меры, насмерть, насквозь, вусмерть, сплошь, донельзя, в прах, вовсю, вконец, совсем, сильно, очень, крайне, максимально, в высшей/значительной степени, до такой степени (, что), настолько (, что), так (, что), до того (, что)*. Весьма характерны предложные словосочетания с помощью предлога *до-*. Говорящий прибегает к таким гиперболическим средствам и выражает максимально негативное отношение к действительности: *до полусмерти, до предела, до абсолюта, до полной утраты, до оскомины, до безобразия, до идиотизма, до абсурда, до беспамятства, до невозможности, до неузнаваемости, до тошноты, до одурения, до потери сознания* и др. Два наиболее часто встречающихся словосочетания – *до дыр* и *до смерти*. Примеры: *Я тогда настолько перетрудил роль, так замордовал и зарепетировал ее до дыр, что там уже ничего живого не осталось* (Огонек, 29.07.2003); *Мы зареформировали его (иудаизм – примечание автора) до смерти, законсервировали его до смерти, зареконструировали его до смерти* (Agoll, 24.11.2013). Глагол *законсервировать* считается стилистически нейтральным глаголом СВ, соотносимым с глаголом НСВ *консервировать*. Однако в силу контекстуального окружения – ряда однопрефиксальных глаголов и словосочетания *до смерти* – у него преобладает интенсивная семантика.

В заключение рассмотрим особенности префикса *за-*, которые проявляются в префиксации исконных глаголов, но не наблюдаются в сочетании с заимствованными глаголами. Несмотря на наличие у префикса *за-* нескольких пространственных значений, его пространственная семантика не столь явно актуализируется в сочетании с заимствованными глаголами. Это объясняется тем, что среди заимствованных глаголов мало глаголов, которые толерантно относятся к разным пространственным модификациям и имеют богатую в пространственном плане словообразовательную парадигму. Среди исконных глаголов это, в первую очередь, глаголы движения (*идти, нести*), а также глаголы физических действий (*клеить, винтить*), которые могут подвергаться различным пространственным модификациям (*войти/пройти, приклеить/наклеить*).

Определенная часть заимствованных глаголов имеет абстрактную семантику, что препятствует проявлению пространственных значений префикса *за-* в префиксации заимствованных глаголов. При актуализации своей пространственной семантики префикс скорее функционирует как маркер перфективности, а не как пространственный модификатор. В отличие от интенсивного способа действия, смягчительный способ действия, значение которого можно было бы усмотреть в единичных исконных *за-*глаголах (Ушакова 2009: 113), не выявлен среди заимствованных глаголов. Мутационные образования, которые встречаются среди некоторых исконных глаголов (*заработать* 'приобрести работой'), также не представлены в рассмотренном материале.

Выводы

В силу взаимодействия полисемии префикса и неустойчивости лексико-семантического разряда базового глагола невозможно количественно определить распределение словообразовательных моделей среди заимствованных глаголов. Высокая присоединяемость префикса *за-* объясняется его широкой полисемией. У высокочастотных глаголов доминирует перфективирующая функция, когда пространственная семантика базового глагола совпадает с семантикой префикса или имплицитно ее. У остальных, не столь употребительных глаголов, можно констатировать инхоативную и интенсивную семантику. Однако если инхоативное значение приобретают глаголы определенных семантических разрядов, то шире наблюдается дистрибуция интенсивной семантики. Среди заимствованных глаголов немало глаголов, которые обозначают процесс приписывания объекту какого-либо признака и, соответственно, предполагают степень интенсивности данного действия и легко сочетается с данной семантикой. Наоборот, среди рассмотренных глаголов имеется небольшое количество глаголов, которые обозначают физическое действие и подвергаются различным пространственным трансформациям. В этой связи в сочетании с заимствованными глаголами для рассматриваемого форманта не так характерна собственно пространственная модификация.

Библиография / References

- Bogusławski, A. (1963). *Prefiksacja czasownikowa we współczesnym języku rosyjskim*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bottineau, T. (2014). Inhoativnye glagoly s prefiksom *za-*, ili *glavnoe načat'*, i *process pošel*. *Russian Linguistics*, 38, 261–276 [Bottineau, T. (2014). Инхоативные глаголы с префиксом *за-*, или *главное начать*, и *процесс пошел*. *Russian Linguistics*, 38, 261–276].
- Čang, P.-Č. (2016). *Processy assimilácii zaimstvovannyh glagolov v sovremennom ruskom ōzyke: morfoloġičeskij i semantičeskij aspekty*. Tajbėj: Student Book [Чанг, П.-Ч. (2016). *Процессы ассимиляции заимствованных глаголов в современном русском языке: морфологический и семантический аспекты*. Тайбэй: Student Book].
- Horiguti, D. (2017). *Metaōzykovaâ refleksiâ v zerkale prefiksacii zaimstvovannyh glagolov v ruskom ōzyke*. V: Iōčankaŭ, V. (Red.). *Stylistyka: mova, maŭlenne i tĕkst*: 27–32 [Хоригути, Д. (2017).

- Метаязыковая рефлексия в зеркале префиксации заимствованных глаголов в русском языке.* В: Ёчанкав, В. (Ред.). *Стылістыка: мова, маўленне і тэкст* 27–32].
- Horiguti, D. (2018). Imperfektivaciá zaimstvovannyh glagolov v russkom ázyke. *Russian Linguistics*, 42 (3): 345–356 [Хоригути, Д. (2018). Имперфективация заимствованных глаголов в русском языке. *Russian Linguistics*, 42 (3): 345–356].
- Horiguti, D. (2019). Realizaciá sintaksičeskikh konstrukcij u prefiksál'nyh zaimstvovannyh glagolov v russkom ázyke. V: Szumska, D., Ozga, K. (Red.). *Ázyk i metod*, 6: 259–268 [Хоригути, Д. (2019). Реализация синтаксических конструкций у префиксальных заимствованных глаголов в русском языке. В: Szumska D., Ozga, K. (Ред.). *Язык и метод*, 6: 259–268].
- Petruhina, E.V (2011). *Aspektual'nye kategorii glagola v russkom ázyke v sopostavlenii s češskim, slovackim, pol'skim i bolgarskimi jazykami*. 2-e izd. Moskva: Knižnyj Dom «LIBROKOM» [Петрухина, Е.В. (2011). *Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками*. 2-е изд.. Москва: Книжный Дом «ЛИБРОКОМ»].
- Remčukova, E.N. (2016). *Kreativnyj potencial ruskoj grammatiki*. Moskva: Knižnyj Dom «LIBROKOM» [Ремчукова, Е.Н. (2016). *Креативный потенциал русской грамматики*. Москва: Книжный Дом «ЛИБРОКОМ»].
- Russkaja grammatika* (1980). T. 1. Moskva: Nauka [*Русская грамматика* (1980). Т. 1. Москва: Наука].
- Sokolova, S. (2009). «Zasmotrite i zacenite»: produktivnost' prstavki za- v sovremennom russkom ázyke. *Polárnyj vestnik*, 12: 43–63 [Соколова, С. (2009). «Засмотрите и зацените»: продуктивность приставки за- в современном русском языке. *Полярный вестник*, 12: 43–63].
- Ušakova, L.I. (2009). O polifunkcional'nosti glagol'nogo prefiksa za-. *Vestnik Voronežskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriá: filosofía. Žurnalistika*, 1: 111–115 [Ушакова, Л.И. (2009). О полифункциональности глагольного префикса за-. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: философия. Журналистика*, 1: 111–115].
- Šelákin, M.A. (2008). *Kategoriá aspektual'nosti russkogo glagola*. Moskva: Izdatel'stvo LKI [Шелякин, М.А. (2008). *Категория аспектуальности русского глагола*. Москва: Издательство ЛКИ].
- Zemskáá, E.A. (2009). *Slovoobrazovanie kak deátel'nost'*. 4-e izd. Moskva: Knižnyj Dom «LIBROKOM» [Земская, Е.А. (2009). *Словообразование как деятельность*. 4-е изд. Москва: Книжный Дом «ЛИБРОКОМ»].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No 230

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.05>

Citation:

Dzienisiewicz, D., Dzienisiewicz, M. (2020). Praktyka transkrypcji współczesnego języka rosyjskiego na znaki polskiego alfabetu w świetle reguł Wydawnictwa Naukowego PWN (na podstawie eksperymentu badawczego).

Studia Rossica Gedanensia, 7: 59–70.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.05>

PRAKTYKA TRANSKRYPCJI WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA ROSYJSKIEGO NA ZNAKI POLSKIEGO ALFABETU W ŚWIETLE REGUŁ WYDAWNICTWA NAUKOWEGO PWN (NA PODSTAWIE EKSPERYMENTU BADAWCZEGO)

DANIEL DZIENISIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu / Adam Mickiewicz University
Wydział Neofilologii / Faculty of Modern Languages and Literatures
Instytut Etnolingwistyki / Institute of Ethnolinguistics
Al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Polska / Al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Poland
E-mail: dzenis@amu.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0400-5143>

MARIA DZIENISIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu / Adam Mickiewicz University
Wydział Neofilologii / Faculty of Modern Languages and Literatures
Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej / Institute of Russian and Ukrainian Philology
Al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Polska / Al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Poland
E-mail: maria.z.wojcik@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6140-6889>
(Nadesłano / Received 2.09.2020. Zaakceptowano / Accepted 5.10.2020)

Abstract

The practice of transcription from Modern Russian into Polish in the light of the rules of the Polish Scientific Publishers PWN (based on a research experiment)

The article discusses the results of a research experiment performed on a group of students at Adam Mickiewicz University in Poznań. The students were asked to transcribe Russian texts into the Polish alphabet without any previous training in transcription. The aim of the study was to examine natural inclinations of Polish native speakers in terms of the transcription of the Russian language and to compare the results of the study with the rules of transcription and transliteration used by the Polish Scientific Publishers PWN. Another aim of the study was to confront the obtained data against the outcomes of the analysis of the transcription of Russian texts in the Polish press.

Key words: transcription, transliteration, spelling, Polish, Russian

Резюме

Практика транскрипции с современного русского языка на польский в сопоставлении с правилами Государственного научного издательства PWN (на основе исследовательского эксперимента)

В статье рассматриваются результаты исследовательского эксперимента, проведенного на группе студентов Университета им. Адама Мицкевича в Познани. Студенты получили задачу транскрибировать текст, написанный на русском языке, на буквы польского алфавита без предварительной подготовки в области транскрипции. Цель исследования заключалась в изучении естественных навыков в сфере транскрипции русского языка польским алфавитом и сравнении результатов с правилами транскрипции и транслитерации Государственного научного издательства PWN. Следующим этапом исследования являлось сопоставление полученных данных с результатами изучения транскрипции русского языка, проведенного на материале польских СМИ.

Ключевые слова: транскрипция, транслитерация, правописание, польский язык, русский язык

Wprowadzenie

Mieczysław Szymczak stwierdza, że alfabety cyrylickie nowożytnych języków słowiańskich, w tym języka rosyjskiego, mogą być oddawane w polskim zapisie za pomocą systemu transliteracji lub transkrypcji. Badacz objaśnia pojęcie transliteracji jako konwersję pisma polegającą na oddawaniu liter jednego alfabetu za pomocą liter innego alfabetu, które w razie potrzeby mogą zostać zaopatrzone w nietypowe znaki dia-

kruczne (Szymczak 1992: 149). W systemie transliteracji (w odróżnieniu od transkrypcji) nie uwzględnia się fonetycznych właściwości głosek oznaczanych przez litery w alfabecie transliterowanym. Irena Dulewiczowa, podobnie jak Edward Polański, precyzuje pojęcie transliteracji, wskazując na konwersję nie liter, a znaków określonego alfabetu na znaki innego alfabetu (Dulewiczowa 1981: 12; Polański 1996: 85; por. Dulewiczowa 1993). Jest to system, który nie uwzględnia cech fonetycznych języka – w centrum uwagi pozostaje bowiem grafia, co sprawia, że stosowany jest on w pracach naukowych oraz opisach bibliotecznych i katalogowych. Jak zauważa Dulewiczowa, dzięki transliteracji upraszcza się nie tylko zapis tekstu rosyjskiego łańcuchem, ale jednocześnie umożliwia się przywrócenie oryginalnej postaci danego tekstu. Transliteracja stosowana w obrębie bibliotek naukowych jest kompatybilna z międzynarodowym systemem konwersji alfabetu rosyjskiego i uwzględnia wytyczne Międzynarodowej Organizacji Normalizacyjnej ISO (*International Organization for Standardization*)¹ (Dulewiczowa 1981: 13).

Z kolei istotę transkrypcji stanowi zastępowanie dźwięków danego języka przy pomocy znaków składających się na alfabet innego języka. Studiując zasady transkrypcji współczesnego języka rosyjskiego na znaki alfabetu polskiego można jednak wysunąć pewne zastrzeżenia wobec konsekwencji oddawania przez nią warstwy dźwiękowej tego języka. Na ten fakt zwraca uwagę także Dulewiczowa i w związku z tym definiuje transkrypcję jako adaptację systemu graficznego jednego języka do systemu graficznego drugiego przy uwzględnieniu wyłącznie „pewnych cech fonetycznych” obu języków. Częstokroć rozwiązania transkrypcyjne są bowiem dyktowane przez tradycję piśmienniczą będącą wynikiem formowania się – nie zawsze spójnych – zasad konwersji grażdanki na znaki alfabetu polskiego² (Dulewiczowa 1981: 17). Różnica między transliteracją a transkrypcją jest więc istotna: z założenia celem transliteracji jest konsekwentne oddawanie znaków jednego alfabetu przy pomocy znaków innego alfabetu, transkrypcji natomiast – oddawanie brzmienia poszczególnych głosek. W związku z powyższym inny jest również zakres zastosowania transliteracji, a inny transkrypcji, która nie wymaga naukowej ścisłości, lecz jedynie przybliżenia brzmienia. Transkrypcja, kierowana do szerokiego grona czytelników, spotykana jest w literaturze, prasie, wydawnictwach popularnych i popularnonaukowych, bibliotekach szkolnych i powszechnych (Szymczak 1992: 149).

Obowiązujące zasady transkrypcji współczesnego języka rosyjskiego zostały uchwalone przez Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk 20 stycznia 1956

¹ Reguły transliteracji zostały zamieszczone na stronie internetowej: <https://sjp.pwn.pl/zasady/307-76-A-Transliteracja-wspolczesnego-alfabetu-rosyjskiego;629696.html> (25.08.2020).

² W rzeczy samej można wykazać brak konsekwencji reguł transkrypcji PWN. Na przykład, pomimo iż w definicji transkrypcji mowa jest o tym, że ma ona na celu oddawanie dźwięków określonego języka, zgodnie z zasadami transkrypcji nie należy oznaczać w zapisie tzw. akania (wymowy nieakcentowanego *o* jako *a*). Nie powinno się także zaznaczać właściwej wymowy samogłosek występujących w pozycji po spółgłoskach twardych, innej od sugerowanej przez rosyjski zapis graficzny. Tak więc np. wyraz *жумь* powinno transkrybować się jako *žit'*, a nie *żyt'*, podczas gdy to właśnie drugi wariant zapisu bliższy jest wymowie rosyjskiego wyrazu. Opis tej problematyki znalazł się także w artykule Dzienisiewicz 2019.

roku, a następnie opublikowane w pracy *Pisownia polska*³ (Doroszewski i in. 1957: 43–58). Reguły te – w szczególności rozbieżności między założeniami znajdującymi się u podstaw transkrypcji a samymi zasadami – dały asumpt do zbadania, czy oraz w jakim stopniu są one przestrzegane, a także jakie tendencje można zaobserwować w transkrypcji z języka rosyjskiego dokonywanej spontanicznie i bez przygotowania teoretycznego przez rodzimych użytkowników języka polskiego. Wstępne badanie zostało przeprowadzone na materiale tekstów publicystycznych Stanisława Michalkiewicza (dalej: SM), zawierających liczne zapożyczenia z języka rosyjskiego zapisywane w postaci transkrypcji⁴. Analiza wykazała częste przypadki niezgodności występujących między normą transkrypcyjną a uzusem (zob. opis wyników badań w dalszej części niniejszego artykułu). Z uwagi na fakt, że dotychczasowe analizy obejmowały wyłącznie teksty jednego autora, postanowiono przeprowadzić odrębne badanie na materiale pochodzącym od większej liczby użytkowników języka polskiego posługujących się językiem rosyjskim w stopniu komunikatywnym lub uczących się tego języka, lecz nieznających szczegółowych zasad transkrypcji i transliteracji. Celem przedsięwzięcia było zatem wykrycie tendencji w zakresie intuicyjnej praktyki transkrypcyjnej u osób nielegitymujących się znajomością szczegółowych reguł transpozycji graždanki na znaki polskiego alfabetu, a także porównanie uzyskanych wyników z przeprowadzonym wcześniej badaniem.

Eksperyment badawczy

W celu pozyskania przetranskrybowanych tekstów w roku akademickim 2017/2018 przeprowadzono eksperyment badawczy na grupie studentów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W badaniu wzięło udział 31 studentów drugiego roku studiów licencjackich w zakresie filologii rosyjskiej, filologii rosyjskiej z filologią angielską, filologii rosyjsko-ukraińskiej oraz filologii rosyjskiej z lingwistyką stosowaną. Wykorzystano 31 odrębnych fragmentów tekstu napisanych w języku rosyjskim, z których każdy składał się z kilkudziesięciu słów. Teksty stanowiące podstawę badania zostały zaczerpnięte ze strony www.kommersant.ru, a ich treść cechowała się dużą różnorodnością tematyczną – dotyczyły one takich dziedzin, jak polityka, gospodarka, sport czy kultura. Po otrzymaniu fragmentów tekstu studenci zostali poproszeni o wykonanie polecenia, które brzmiało: *Zapisz poniższy tekst przy pomocy polskich znaków*. Celowo w instrukcji nie użyto wyrazów *transkrypcja* oraz *transliteracja*, aby nie sugerować preferowanego zapisu oraz pozwolić osobom wykonującym zadanie zaprezentować ich naturalne inklinacje. Kolejnym etapem badania było sprawdzenie zgodności uzyskanych rezultatów z zasadami transkrypcji oraz transliteracji współczesnego języka rosyjskiego zalecanymi przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Poniżej przedstawiono przykładowy tekst, który następnie został zapisany za pomocą znaków polskiego alfabetu:

³ Szczegółową listę reguł zob. także na stronie internetowej: <https://sjp.pwn.pl/zasady/308-76-B-Transkrypcja-wspolczesnego-alfabetu-rosyjskiego;629697.html> (25.08.2020).

⁴ Informacje na ten temat również zostały zawarte we wspomnianym wcześniej artykule (Dzienisiewicz 2019).

Пресс-секретарь президента России Дмитрий Песков отмел позже любые мои подозрения в том, что обсуждалась тема Сирийского национального конгресса (впрочем, сам Сергей Лавров еще несколько дней назад заявлял, что конгресс состоится, правда, неизвестно, где и когда). А министр иностранных дел Турции с удовлетворением констатировал, что сирийские курды в этом конгрессе участвовать все-таки не будут (<https://www.kommersant.ru/doc/3466763> (25.08.2020)).

Analiza materiału badawczego

Konfrontacja badanego materiału z zasadami transkrypcji wykazała, że wśród całkowitej liczby 1637 przetranskrybowanych wyrazów wystąpiło 1245 błędów. Błędy te można podzielić na trzy główne kategorie ukazujące podstawowe operacje graficzne zniekształcające poprawny zapis:

- 1) **dodawanie znaków** – 94 błędy (7,6% wszystkich błędów), np. *udawlietworieniem, pozwoljat, budziet, bol'sze, nasl'edi'a, prinadlżezyt, jridičjskim, Rostjeljekoma, wproczjem, tol'ka, industrial'nyj, skolika, wyszkaljenych, dlja, staljetiju, Rostjeljekomom, cislje, sostawljajet, pozwoljat, polućatjeljami, budziet, zloupotrjebljać, kolljegi, ljubyje, jeśjo*;
- 2) **opuszczanie znaków** – 228 błędów (18,3%), np. *p(r)astranstwach, ter(r)itorii, ri(e)szajuśij, iskus(s)twa, podnj(a)li, sap(i)ernika, dz(i)elo, haz(i)ajewam, wiz(i)enija, slucils(i)a, W(i)edż, mam(i)ent, m(i)ac, gast(i)am, ri(e)szajuśij, sawi(e)rszenija, Ros(s)i(i), kongries(s)a, ter(r)itoriju, nawjerna(j)e, past(r)ojen, gotow(n)osti, drugi(j)e*;
- 3) **zastępowanie znaków przez inne** – 923 błędy (74,1%), np. *apasajecsa, sawsjem, nikagda, atkrytowa, swojowo, ploszczadi, slućaje, szadannyje, sjeđmawa, jasna, aciercien, wtaruju, pragrammu, Jurawskij, sastawil, budta, aciewidnych, luczszego, galawu, Wladimira, Krjeml, beskrajnjeje, mjesta, nynjesznjaja, swojowo, nastojasiewo, konkretnowo, faworyt, opozycji, zakończywszejsja, dejatelność*.

Szczegółowa analiza materiału umożliwiła wyodrębnienie 62 rodzajów błędów zaobserwowanych w transkrypcji. Okazało się jednak, że większość (ponad 80%) omyłek można odnieść wyłącznie do dziesięciu typów błędów charakteryzujących się największą częstością występowania. Należą do nich:

- 1) zapis litery *a* w miejsce litery *o* (24,3% wszystkich błędów), np. *padsankcjonawa, katoraje, goradach, pajawljajutsa*;
- 2) zapis litery *j* w miejsce litery *i* w pozycji po literze oznaczającej spółgłoskę i przed literą wyrażającą samogłoskę (19,4%), np. *beskrajnjeje, mjesta, nynjesznjaja, pamnjaszczij, gdje, kupjeczeskie*;
- 3) brak litery *i* w pozycji po literze oznaczającej spółgłoskę i przed literą wyrażającą samogłoskę (12,3%), np. *krom(i)e, p(i)er(i)ewody, aczewid(i)en, abstojat(i)elstwo, wstr(i)eczi*;
- 4) zapis litery *l* w miejsce litery *ł* (8,1%), np. *slućaje, ploszczadi, akruglast, raspalagajetsa, ploszczad, ustariela*;
- 5) oznaczanie redundantnego zmiękczenia przy pomocy litery *j* (4,4%), np. *pajawljajutsa, prinadlżezyt, sostawljajet, dlja, priwłjekatjelno*;

- 6) zapis litery *ć* w miejsce połączenia *cz* (3,1%), np. *sroćno, ćastnosti, ćerez, jridińćiskim, ćjelawjek, ključjewyje*;
- 7) zapis litery *h* w miejsce połączenia *ch* (2,4%), np. *ih, torgowyh, whod, klientah, otkazah, dohodow, ramkah*;
- 8) zapis litery *w* w miejsce litery *g* w końcówkach fleksyjnych form dopełniacza liczby pojedynczej (2,1%), np. *atkrytowa, padsankcjonnawa, tawo, n'earuskawa, njewo*;
- 9) zapis połączenia *sz* w miejsce połączenia *cz* (2,1%), np. *szto, kanieszna, neszta, szta*;
- 10) zapis znaku *'* w miejsce litery *i* (1,9%), np. *wr'em'eni, n'e, n'ewazmożna, sochran'enija, int'er'esna*.

Do pozostałych 52 rodzajów błędów, stanowiących ok. 20% materiału, należą nie-liczne lub jednostkowe omyłkowe zapisy. Można wśród nich wskazać m.in.:

- 11) zapis litery *d* w miejsce litery *t*, np. *addawat'*;
- 12) zapis litery *y* w miejsce *i*, np. *faworyt, opozycji*;
- 13) zapis litery *ń* w miejsce *n*, np. *zakończywszejsja*;
- 14) zapis litery *ś* w miejsce *s'*, np. *patrjebowaaś*;
- 15) zapis litery *ś* w miejsce *s*, np. *dejatelność*.

Poniżej natomiast ukazano 12 rodzajów błędów charakteryzujących się największą ekstensją, tj. odstępstwa od reguł odnotowane w największej liczbie (powyżej 10) prac, czyli błędy popełnione przez największą liczbę osób:

- 1) zapis litery *l* w miejsce litery *ł* (27 osób);
- 2) brak litery *i* w pozycji po literze oznaczającej spółgłoskę i przed literą wyrażającą samogłoskę (26 osób);
- 3) zapis litery *j* w miejsce litery *i* w pozycji po literze oznaczającej spółgłoskę i przed literą wyrażającą samogłoskę (24 osoby);
- 4) zapis litery *a* w miejsce litery *o* (19 osób);
- 5) oznaczanie redundantnego zmiękczenia przy pomocy litery *j* (18 osób);
- 6) zapis litery *w* w miejsce litery *g* w końcówkach fleksyjnych form dopełniacza rodzaju męskiego i nijakiego liczby pojedynczej (15 osób);
- 7) zapis połączenia *sz* w miejsce połączenia *cz* (15 osób);
- 8) zapis litery *ć* w miejsce połączenia *cz* (14 osób);
- 9) zapis litery *ć* w miejsce połączenia *t'* (14 osób);
- 10) opuszczanie litery *j* (11 osób);
- 11) zapis połączenia *ci* w miejsce połączenia *cz* (11 osób);
- 12) zapis litery *e* w miejsce litery *o* (11 osób).

Powyższe dane ukazują korelację między większością błędów zaliczonych w procent najczęstszych oraz tych, które cechują się największą ekstensją (por. kategorie 1–8 wśród odstępstw o największym zasięgu). Jednakże jednostki należące do kategorii 9–12 spośród błędów o największej ekstensji charakteryzują się niską frekwencją, oscylującą między 1,2% a 1,7%. Z kolei niektóre z błędów uznanych za częste cechują się niewielką ekstensją; są to: zapis litery *h* w miejsce połączenia *ch* (2,4%, 10 osób) i zapis znaku *'* w miejsce litery *i* (1,9%, 3 osoby). Powyższe obserwacje można podsumować w formie następującej tabeli:

Tabela 1. Błędy cechujące się najwyższą frekwencją i największą ekstensją

Typ błędu	Częstość (%)	Ekstensja (liczba prac)
zapis litery <i>a</i> w miejsce litery <i>o</i>	24,3	19
zapis litery <i>j</i> w miejsce litery <i>i</i> po literze wyrażającej spółgłoskę i przed literą wyrażającą samogłoskę	19,4	24
brak litery <i>i</i> w pozycji po literze wyrażającej spółgłoskę i przed literą wyrażającą samogłoskę	12,3	26
zapis litery <i>l</i> w miejsce litery <i>ł</i>	8,1	27
oznaczanie redundantnego zmiękczenia przy pomocy litery <i>j</i>	4,4	18
zapis litery <i>ć</i> w miejsce połączenia <i>cz</i>	3,1	14
zapis litery <i>h</i> w miejsce połączenia <i>ch</i>	2,4	10
zapis litery <i>w</i> w miejsce litery <i>g</i> w końcówkach fleksyjnych form dopełniacza liczby pojedynczej	2,1	15
zapis połączenia <i>sz</i> w miejsce połączenia <i>cz</i>	2,1	15
zapis znaku ' w miejsce litery <i>i</i>	1,9	3
opuszczanie litery <i>j</i>	1,7	11
zapis połączenia <i>ci</i> w miejsce połączenia <i>cz</i>	1,6	11
zapis litery <i>ć</i> w miejsce połączenia <i>t'</i>	1,3	14
zapis litery <i>e</i> w miejsce litery <i>o</i>	1,2	11

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki analizy pokazują, że podczas dokonywania wyboru sposobu zapisu rosyjskiego tekstu przy pomocy znaków alfabetu polskiego studenci kierują się przede wszystkim rosyjską wymową transkrybowanych wyrazów oraz podobieństwem niektórych dźwięków języka polskiego do określonych dźwięków rosyjskich, nie zaś konwencją graficzną. Prowadzi to do intuicyjnego wyboru zapisu w formie transkrypcji. Świadczy o tym m.in. częste odzwierciedlanie akana na piśmie, zmiękczenie liter wyrażających spółgłoski za pomocą litery *j*, zapis litery *l* w miejsce litery *ł*, zapis liter *ć/ci/cj* w miejsce połączenia *cz*, zapis litery *w* w miejsce litery *g* w końcówkach form fleksyjnych dopełniacza rodzaju męskiego i nijakiego liczby pojedynczej, zapis połączenia *sz* w miejsce *cz* (np. *kanieszna, szto*), zapis liter *ś/ści/ść/śćj* w miejsce połączenia *szcz* czy zaznaczanie redundantnego zmiękczenia przy pomocy litery *j* w pozycji po literze *l*.

Częste pomijanie litery *i* w pozycji po literach wyrażających spółgłoski i przed literami wyrażającymi samogłoski (np. *krom(i)e, p(i)er(i)ewody, aczewid(i)en*) oraz pomijanie znaku zmiękczenia (np. *zametit(°), akruglast(°), ploszczad(°), wykładywat(°) sja, bud(°)te*) można interpretować różnorodnie, np. jako nieznaną sposobu oznaczania miękkości bądź jako przekonanie o poprawności zapisu niezawierającego znaków zmiękczących, wynikające z niedostatecznej znajomości języka. Podobnie można wytłumaczyć przypadki pomijania litery *j* (np. *kupjeczjeski(j)e, zna(j)et, obsze(j)e*), lecz niektóre z nich mogą być także spowodowane interferencją języka polskiego (np. *sozdani(j)e, bronirovani(j)e, soglaszeni(j)e*), w którym w zapisie rzeczowników odsłownych na *-anie/-enie* litera *j* nie występuje. Zapis litery *e* w miejsce litery *o* naj-

prawdopodobniej także wynika z nieznamomości poprawnej wymowy wyrazów, które w rosyjskim tekście zostały zapisane przy użyciu litery *e* zamiast *ě* (np. *ostajemsja, putjem, partner*). Pozostałe błędy w większości nie cechują się w badanym materiale wysokim stopniem regularności (tj. zarówno frekwencji, jak i ekstensji).

Warto byłoby ponadto odnotować, że niektóre z rozpatrywanych zapisów uznanych za błędy w świetle reguł transkrypcji odpowiadają zasadom transliteracji. Przykładowo wedle reguł transliteracji rosyjska litera *e* winna być zapisywana jako polska litera *e* bez względu na pozycję, w której się znajduje (por. zapisy *krome, perewody, aczewiden*). Również niezmiękczone litera *л* w transliteracji oddawana jest zawsze jako *l* (por. np. *slućaje, płuszczadi, akruglast*), a litera *х* – zawsze jako *h* (por. *ih, torgowyh, whod*). Wymienione zapisy zostały wcześniej zaliczone do grupy błędów częstych oraz cechujących się dużą ekstensją. Wskazują one na to, że w kilku przypadkach badane osoby mają skłonność do nieświadomego wyboru zapisu w formie transliteracji.

Wyniki badania w świetle rezultatów dotychczasowych analiz

Kolejnym etapem była konfrontacja wyników uzyskanych w drodze eksperymentu badawczego z rezultatami badań nad praktyką transpozycyjną SM. Celem porównania było sprawdzenie, czy błędy w transkrypcji z tekstów jednego autora (relatywnie często stosującego transkrypcję z języka rosyjskiego w swojej publicystyce) występują w podobnych proporcjach w tekstach większej liczby osób posługujących się językiem rosyjskim – innymi słowy: czy są one reprezentatywne dla większej grupy osób dokonujących transkrypcji. Z felietonów SM z lat 2003–2015 wyekscerpowano 334 rosyjskie wyrazy przetranskrybowane na znaki alfabetu polskiego, łącznie zawierające 111 błędów, które zostały ujęte w następujące kategorie⁵:

- 1) zapis litery *a* w miejsce litery *o*, np. *palitiki, popałam*;
- 2) oznaczanie miękkości litery *l* za pomocą litery *i* w pozycji przed literami *a* i *e*, np. *jawliajetsia, kliewietał*;
- 3) nieoznaczanie miękkości spółgłosek przed literą *e* za pomocą litery *i*, np. *biznesmien, realizujet*;
- 4) oznaczanie miękkości w pozycjach, w których ta nie powinna być oddawana, np. *Giermańcy, nocz'*;
- 5) pomijanie znaku zmiękczenia, np. *jest, wosiem*;
- 6) zapis litery *i* oraz *j* w pozycji po literach oddających twarde spółgłoski (w miejsce litery *y*), np. *dierżitsia, skażi*;
- 7) pomijanie litery *j* w transkrypcji liter oddających samogłoski jotowane (*je, jo, ju, ja*) występujących po innych literach oddających samogłoski, np. *obwinienie, riezanie*;
- 8) nieuwzględnianie obecności miękkiego znaku występującego w pisowni rosyjskiej w funkcji rozdzielającej przed literami oddającymi samogłoski jotowane, transkrybowanymi w tej pozycji jako *j* i litera oddająca samogłoskę, np. *sudia, swinia*;

⁵ Rezultaty badania przeprowadzonego na materiale tekstów SM zaczerpnięto z artykułu Dzienisiewicz 2019.

- 9) niezapisywanie geminat w pozycjach, w których te występują w oryginalnej pisowni rosyjskiej, np. *agriesor*, *artileristy*;
- 10) zapis nazw narodowości wielką literą, np. *Amierikańcy*, *Jewriej*;
- 11) zapis litery *w* w miejsce litery *g* w końcówkach fleksyjnych form dopełniacza liczby pojedynczej przymiotników rodzaju męskiego i nijakiego, np. *drugawo*, *absolutnowo*;
- 12) brak litery *i* po literze oznaczającej spółgłoskę przed połączeniem *je*, np. *sagłasje*, *sogłasje*;
- 13) zapis litery *ś* w miejsce litery *s* i znaku zmiękczenia, np. *sbyliś*;
- 14) zapis litery *y* w miejsce litery *i*, np. *psychuszka*, *zimnyj*;
- 15) zapis litery *d* w miejsce litery *t*, np. *adstawku*, *odnoszenij*;
- 16) zapis litery *e* w miejsce litery *o*, np. *rieportiera*, *żestkoj*;
- 17) zapis połączenia *sz* w miejsce litery *s*, np. *szcziot*;
- 18) zapis litery *ś* w miejsce litery *s*, np. *jeśli*;
- 19) zapis litery *o* w miejsce litery *a*, np. *rozum*;
- 20) zapis litery *a* w miejsce litery *o*, np. *drugawo*;
- 21) zapis litery *n* w miejsce połączenia *sz*, np. *uchudnił*;
- 22) zapis litery *t* w miejsce litery *k*, np. *wypustnik*;
- 23) zapis litery *b* w miejsce litery *w*, np. *simboł*;
- 24) zapis litery *a* w miejsce litery *e*, np. *białorusskoro*;
- 25) zapis litery *r* w miejsce *g*, np. *białorusskoro*;
- 26) brak dywizu, np. *polskoukrainskije*;
- 27) błędny szyk liter, np. *agiessor*.

W toku analizy porównawczej wyodrębniono rodzaje błędów, które wystąpiły zarówno w pracach studentów, jak i w wyrazach transkrybowanych przez SM. Należą do nich⁶:

- 1) zapis litery *a* w miejsce litery *o*: 302/1245 (24,3%), 36/111 (32,4%);
- 2) nieoznaczanie miękkości liter oddających spółgłoski w pozycji przed literami wyrażającymi samogłoski za pomocą litery *i*: 153/1245 (12,3%), 9/111 (8,1%);
- 3) oznaczanie miękkości w pozycjach, w których ta nie powinna być oddawana: 79/1245 (6,3%), 4/111 (3,6%);
- 4) zapis litery *w* w miejsce litery *g* w końcówkach fleksyjnych form dopełniacza rodzaju męskiego i nijakiego liczby pojedynczej: 26/1245 (2,1%), 4/111 (3,6%);
- 5) pomijanie znaku zmiękczenia: 22/1245 (1,8%), 4/111 (3,6%);
- 6) pomijanie litery *j* w transkrypcji liter wyrażających samogłoski jotowane (*je*, *jo*, *ju*, *ja*) występujących po literach wyrażających inne samogłoski: 21/1245 (1,7%), 3/111 (2,7%);
- 7) zapis litery *e* w miejsce litery *o*: 15/1245 (1,2%), 2/111 (1,8%);

⁶ Obok każdej kategorii po dwukropku podawana jest liczba wchodzących w jej skład omyłek zaobserwowanych w pracach studentów w stosunku do całkowitej liczby popełnionych przez nich błędów, natomiast w nawiasach przytaczany jest procent błędów, jaki stanowi ta liczba. Po przecinku podawane są analogiczne wartości uzyskane w rezultacie badania przeprowadzonego na materiale tekstów SM.

- 8) niezapisywanie geminat w pozycjach, w których występują one w pisowni rosyjskiej: 10/1245 (0,8%), 4/111 (3,6%);
- 9) zapis litery *i* oraz *j* po literach oddających twarde spółgłoski (w miejsce litery *y*): 9/1245 (0,7%), 8/111 (7,2%);
- 10) oznaczanie miękkości litery *l* za pomocą litery *i* przed literami wyrażającymi samogłoski: 9/1245 (0,7%), 10/111 (9%);
- 11) zapis litery *y* w miejsce litery *i*: 2/1245 (0,2%), 5/111 (4,5%);
- 12) zapis litery *d* w miejsce litery *t*: 1/1245 (0,1%), 2/111 (1,8%).

Jak wynika z powyższych danych, tylko kategorie 1–4 zawierają błędy stanowiące powyżej 2% ogólnej liczby błędów popełnionych zarówno przez studentów, jak i przez SM. W transkrypcjach SM zaobserwowano za to wiele błędów, które w pracach studentów występowały rzadko i cechowały się niewielką ekstensją. Można natomiast wyodrębnić 10 kategorii, które charakteryzowały się wysoką frekwencją i ekstensją w badaniu przeprowadzonym na grupie studentów, lecz niewystępujących w tekstach SM. Są to:

- 1) zapis litery *j* w miejsce litery *i* w pozycji po literze oddającej spółgłoskę i przed literą oddającą samogłoskę;
- 2) zapis litery *l* w miejsce litery *ł*;
- 3) oznaczanie redundantnego zmiękczenia przy pomocy litery *j*;
- 4) zapis litery *ć* w miejsce połączenia *cz*;
- 5) zapis litery *h* w miejsce połączenia *ch*;
- 6) zapis połączenia *sz* w miejsce połączenia *cz*;
- 7) zapis połączenia *ci* w miejsce połączenia *cz*;
- 8) zapis litery *ś* w miejsce połączenia *szcz*;
- 9) zapis litery *ć* w miejsce połączenia *t'*;
- 10) oznaczanie redundantnego zmiękczenia przy pomocy litery *i*.

Unacznia to znaczące różnice w zakresie rodzajów błędów popełnianych przez studentów oraz SM, jak również wskazuje na rozbieżności w obszarze ich dystrybucji.

Podsumowanie

Celem przeprowadzonych analiz było wykrycie kierunku intuicyjnej praktyki transkrypcyjnej użytkowników języka polskiego posługujących się językiem rosyjskim w stopniu średnio zaawansowanym i nieznających szczegółowych reguł transkrypcji graždanki na znaki alfabetu polskiego, a także porównanie uzyskanych wyników z rezultatem analizy zapisu zapożyczeń z języka rosyjskiego zamieszczanych w felietonach SM. Jako punkt wyjścia dla badania posłużyły reguły Wydawnictwa PWN dotyczące zasad transkrypcji i transliteracji współczesnego języka rosyjskiego na znaki alfabetu polskiego.

Analiza materiału badawczego w pierwszej części badania wykazała 1245 błędów w 1637 przetranskrybowanych wyrazach. Na tej podstawie wyodrębniono trzy główne kategorie błędów (dodawanie znaków, ich opuszczanie oraz zastępowanie innymi). Szczegółowe badanie ukazało natomiast 62 kategorie błędów w transkrypcji współczesnego języka rosyjskiego na znaki alfabetu polskiego. Należy przy tym podkreślić,

że dziesięć spośród nich, charakteryzujących się największą częstością występowania, stanowi więcej aniżeli 80% materiału. W skład pozostałych 52 rodzajów błędów wchodzi pomyłki nieliczne bądź jednostkowe. Wyodrębniono także 12 rodzajów błędów cechujących się największą ekstensją (tj. błędów odnotowanych co najmniej w 10 pracach). Przedstawione w niniejszym artykule dane wykazują zależność występującą między większością błędów zaliczonych do grupy najczęstszych odstępstw oraz błędów cechujących się największą ekstensją. Uwagę zwraca jednak fakt, że część błędów o największej ekstensji charakteryzuje się niską frekwencją (jej wartość waha się między 1,2% a 1,7%), podczas gdy niektóre z błędów uznanych za częste charakteryzuje niewielka ekstensja.

Rezultaty badań wykazują ponadto, że podczas eksperymentu studenci sugerowali się rosyjską wymową transkrybowanych wyrazów, a także podobieństwem niektórych dźwięków języka polskiego do określonych dźwięków rosyjskich, a nie ich zapisem graficznym. Kolejną przyczyną niewłaściwego zapisu transkrypcyjnego może być niezajomość poprawnej wymowy wyrazów rosyjskich. Należałoby przy tym odnotować, że niektóre z rozpatrywanych zapisów uznawanych za błędy w świetle reguł transkrypcji wpisują się w zasady transliteracji.

Następnie odwołano się do wyników analizy 334 rosyjskich wyrazów wyekscerpowanych z felietonów SM z lat 2003–2015, wśród których odnotowano 111 błędów. Celem tego etapu badania było porównanie i sprawdzenie, czy błędy w transkrypcji trafiające się w tekstach polskiego publicysty są reprezentatywne dla większej grupy osób dokonujących transkrypcji. W wyniku analizy porównawczej ujawniono takie kategorie błędów, które wystąpiły zarówno w transkrypcji wykonanej przez studentów, jak i w wyrazach wyodrębnionych z felietonów SM. Warto podkreślić, że generalnie SM popełnia mniej błędów (zaobserwowano 111 błędów w 324 transkrybowanych wyrazach; por. 1245 błędów w 1637 wyrazach w pierwszym badaniu). Jak wynika z przedstawionych w niniejszej pracy danych, jedynie cztery kategorie zawierają omyłki stanowiące powyżej 2% ogólnej liczby błędów zaobserwowanych u studentów i SM. W transkrypcjach SM odnotowano natomiast wiele błędów, które w pracach studentów charakteryzowały się niewielką ekstensją i występowały rzadko. Z drugiej strony, można wyodrębnić 10 kategorii, które charakteryzowały się wysoką frekwencją i ekstensją w badaniu przeprowadzonym na grupie studentów, nie odnotowanych jednak w tekstach SM. Świadczy to o znaczących różnicach w zakresie rodzajów błędów popełnianych przez studentów i SM oraz skali ich użycia. Szczególnie zastanawiająca wydaje się obecność w pracach studentów takich błędów, jakie nie występują w tekstach SM. Być może przyczyn ich występowania należy doszukiwać się w częstszym kontakcie osób żyjących w okresie PRL (a do takich zalicza się SM) z tekstem transkrybowanym. Powodem może być też indywidualna skłonność SM do stosowania niektórych zapisów.

Podsumowując powyższe rozważania, należałoby stwierdzić, że eksperyment ukazał liczne przypadki niezgodności między normatywnymi postulatami dotyczącymi transkrypcji języka rosyjskiego a uzusem. Tendencje te można zaobserwować zarówno wśród badanych studentów, jak i w felietonistyce SM. Nasuwa się zatem pytanie, czy nie byłaby zasadna próba redefinicji obowiązujących reguł transkrypcji i wypracowanie na podstawie zgromadzonych danych empirycznych nowego modelu, tj. systemu

opartego nie na regułach odwołujących się do zapisu tradycyjnego, lecz na nawykach współczesnych użytkowników polszczyzny. Nie ulega wątpliwości, że materiały tekstowe dla takiego przedsięwzięcia należałoby uzyskać w wyniku starannie zaprojektowanego eksperymentu badawczego, zakrojonego na znacznie szerszą skalę (m.in. z uwzględnieniem różnych grupy wiekowych o zróżnicowanym poziomie znajomości języka) niż analizy przedstawione w niniejszym tekście, stanowiące jedynie przyczynek do dyskusji nad kształtem zasad transkrypcji współczesnego języka rosyjskiego.

Bibliografia / References

- Doroszewski, W. i in. (1957). *Pisownia polska. Przepisy – słowniczek*. Wyd. 12. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Dulewiczowa, I. (1981). *Transkrypcja i transliteracja wyrazów rosyjskich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dulewiczowa, I. (1993). *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska. Fonetyka i fonologia. Grafia i ortografia*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy „Omnitech Press”.
- Dzienisiewicz, D. (2019). O (nie)przestrzeganiu zasad transkrypcji współczesnego języka rosyjskiego (na przykładzie felietonistyki Stanisława Michalkiewicza). *Slavia Orientalis*, LXVIII: 167–187.
- Polański, E. (Red.). (1996). *Nowy słownik ortograficzny PWN wraz z zasadami pisowni i interpunkcji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szymczak, M. (Red.). (1992). *Słownik ortograficzny języka polskiego wraz z zasadami pisowni i interpunkcji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- <https://sjp.pwn.pl/zasady/307-76-A-Transliteracja-wspolczesnego-alfabetu-rosyjskiego;629696.html> (dostęp 25.08.2020).
- <https://sjp.pwn.pl/zasady/308-76-B-Transkrypcja-wspolczesnego-alfabetu-rosyjskiego;629697.html> (dostęp 25.08.2020).
- <https://www.kommersant.ru/doc/3466763> (dostęp 25.08.2020).

Competing interests: The authors declare that they have no conflict of interests.

LITERATUROZNAWSTWO
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY STUDIES

Article No 231

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.06>

Citation:

Dąbrowska, M. (2020). The Nineteenth-century Dictionaries of Russian Women Writers: (not Only) General Bibliographical and Literary Historical Principles. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 73–87.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.06>

THE NINETEENTH-CENTURY DICTIONARIES OF RUSSIAN WOMEN WRITERS: (NOT ONLY) GENERAL BIBLIOGRAPHICAL AND LITERARY HISTORICAL PRINCIPLES

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics
Katedra Ruscystyki / Institute of Russian Studies
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska /
Krakowskie Przedmieście st. 26/28, 00-927 Warsaw, Poland
E-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(Nadesłano / Received 30.09.2020. Zaakceptowano / Accepted 7.10.2020)

Abstract

The article presents the oldest dictionaries of the Russian women writers (bibliographical data and literary historical context): 1. *Bibliographical Catalogue of the Russian Women Writers* (1826) by Stepan Russov; 2. *Materials to the History of the Russian Women Writers* by Mikhail Makarov (published in the periodical “Damskij zhurnal” 1830, 1833); 3. *Bibliographical Dictionary of the Russian Women Writers* (1889) by Nikolai Golitsyn; 4. *Our female writers. The dictionary of the Russian women writers* (1891) by Stepan Ponomaryov. The first dictionary of the Russian writers (Nikolai Novikov, 1772) serves as the interpretative context. The structure and contents of the dictionaries are discussed.

Key words: woman writers, Russia, dictionary, Stepan Russow, Mikhail Makarov, Nikolai Golitsyn, Stepan Ponomaryov

Abstrakt

Dziewiętnastowieczne słowniki pisarek rosyjskich: (nie tylko) generalia bibliograficzno-historycznoliterackie

Artykuł przedstawia najstarsze słowniki pisarek rosyjskich (dane bibliograficzne i kontekst historycznoliteracki): 1. *Katalog bibliograficzny rosyjskich pisarek* (1826) Stepana Russowa, 2. *Materiały do historii rosyjskich kobiet autorów* Michaiła Makarowa (opublikowane w czasopiśmie „Damskij żurnal” w latach 1830 i 1833), 3. *Słownik bibliograficzny pisarek rosyjskich* (1889) Nikołaja Golicyna, 4. *Nasze pisarki. Słownik bibliograficzny pisarek rosyjskich* (1891) Stepana Ponomariowa. Kontekst interpretacyjny stanowi pierwszy rosyjski słownik pisarzy (Nikołaja Nowikowa, 1772). Przedmiotem rozpatrzenia jest struktura i zawartość słowników.

Słowa kluczowe: pisarki, Rosja, słownik, Stepan Russow, Michaił Makarov, Nikołaj Golicyn, Stepan Ponomariow

For centuries, the general perception of woman was that of a muse and a consumer of literature rather than a creator of it. The memory of Sappho, one of the most prominent women in Rapahel's *Parnassus*, did little to change this. Magdalena Goik perceives the explanation for this state of affairs in the historical durability of the hierarchical paradigm and from the constitution of the artist herself, whose “most salient internal trait (...) apart from creativity and technical excellence would seem to be an authenticity emanating from self-awareness,” and while “this authenticity can be seen in every artist, regardless of sex,” Magdalena Goik cites Erica Jong's observation that nevertheless “it is harder for a woman to become an artist, because it is harder for her to become herself.” (Goik 2010: 8). “In order to achieve the necessary self-awareness,” Magdalena Goik concludes, “a woman must transcend stereotypical social roles that come with what is essentially an instruction manual for behaviour.” (Goik 2010: 8). This article aims to shed light on the times and the phenomena that indicate women's transition in the field of literature ‘from invisibility to agency.’ (cf. Bażewska, Korczyńska-Partyka, Wódkowska 2015). It simultaneously poses a question that casts doubt on this emerging ‘agency’: were the literary creations of women perceived at the time as a full-fledged component of the literary historical process, or merely as an interesting ‘appurtenance’ to it?

The formation of writers' dictionaries – similarly to literary historical syntheses – constitutes an expression of the drive to capture in one place the totality of knowledge of literary history. While syntheses are tasked with painting a picture of the laws of the literary historical process, writers' dictionaries are prepared with a view to presenting the life and work of its creators, generally listed in alphabetical or chronological-al-

phabetical order (see Głowiński 2010: 513, Sławiński 2010: 553). Writers' dictionaries can be divided into biographical and biobibliographical. The former are composed of writers' biographies and outlines of their work; in the latter, biographical profiles are enriched with bibliographical addresses of works by the writers and scholarly writings about them (their addresses may be included in a biographical note, or may compose a separate entry located underneath). As this shows, writers' dictionaries are relevant not only to the interests of literary historians, but also bibliographers (bibliography constitutes a separate discipline in the science of books, while it is a supplementary science to the history of literature, and in fact among the primary ones). Writers' dictionaries – considering how they shed light on more than one artist – can be considered examples of polybiobibliographical works; their individual entries – devoted to a single individual – are monobiobibliographical (Levin, Teplicka 2015: 7). The earliest attempts at a synthetic framing of literature came about in Antiquity, such as *Tables of Those Who Have Distinguished Themselves in All Areas of Literature, and What They Wrote (Pinakes)* by Callimachus, a poet and scholar of the Alexandrian Library (see Smolarczyk-Rostropowicz 1990: 266).

Of far greater importance than the categorisation presented above is the distinction between general and specialist dictionaries. In Russia, general dictionaries were the first to come about, compiling knowledge about all creators of national literature both past and present. The earliest is considered to be *An Attempt at a Historical Dictionary of Russian Writers (Опыт исторического словаря о российских писателях)* from 1772 by Nikolai Novikov (see Martynov 1968: 184–191, Lepelin 1989: 234–250), a leading figure in the publishing and bookselling world of Enlightenment Russia; however, we should also keep in mind the anonymous *Information on Some Russian Writers... (Известие о некоторых русских писателях...; in the original German: Nachricht von einigen russischen Schriftstellern...)*, published in 1768 in Leipzig by the *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freien Künste*,¹ and mentioned in the foreword to Novikov's dictionary:

In 1776 [!], a certain Russian traveller wrote to a Leipzig journal about some Russian writers who had been published in that journal in German, which was a source of great satisfaction. But the message is a rather short one, and is not entirely accurate, while in other places written in emotional tones. This served as inspiration for me to compose the present book. (...) Not in order to criticise the anonymous author. (...) I mentioned his letter not to praise myself; rather, I did it to show how difficult it is to be the first to publish such a work².

[Между прочим в 1766 [!] году некто российский путешественник сообщил в лейпцигский журнал известие о некоторых российских писателях, которое во оном журнале на немецком языке напечатано и принято с великим удовольствием. Но сие известие весьма кратко, а притом инде не весьма справедливо, а в других местах пристрастно написано. Сие самое было мне главным поощрением к составлению сея книги. (...) Не в порицание

¹ Authorship has most frequently been attributed to Ivan Dmitryevsky, Sergey Domashnyev, and Alexander Volkov. Researchers either name all of the suspected creators, thus outlining the history of scholarship on the subject (see Zdobnov 1955: 109), or indicated one – such as Volkov – as the most likely (see Nikolaev, Kurilov, Grišunin 1980: 36).

² Here and later on the translations are my own, unless otherwise stated – M.D.

неизвестному писателю (...) упомянул я здесь о его известии и не в похвалу себе; но только для того, чтобы показать, сколь трудно в первый раз издавать такого рода сочинения] (Novikov 1951: 278).

Nikolai Novikov's dictionary, created with a view to filling a gap in the indigenous scholarly literature, existing due to the absence of such publications which could be found for years in other European countries, contained notes about 317 individuals, including 9 women³. The entries are arranged in alphabetical order. Their structure is not uniform, depending on the author's knowledge about particular authors: apart from basic biographical information (not always complete), entire works were cited in some places. We can observe this in the entry about Ivan Rudakov, which is almost entirely made of his *Poem for "An Attempt at a Historical Dictionary of Russian Writers"* (*Стихи к "Опыту Исторического Словаря о Российских Писателях"*) (Rudakov 1951: 346–347). In that poem, a lyrical review praising the work of Nikolai Novikov, we encounter words about 'Russian Sapphons,' a label (along with 'a Sapphon of our times') primarily applied to Anna Bunina, also referred to as 'the first professional Russian woman writer' (Sviâsov 1995: 14). Both were employed by the sentimental poet Pyotr Shalikov referring to her in the poem *To A* P*... (K* A* П*...)*, written in 1808 (see Dąbrowska 2017: 273–278). There is an entry for her in all dictionaries of Russian women writers. In Ivan Rudakov's poem there is also mention made – in the context of the blossoming of science and culture – of Catherine II, about whom, in turn, Nikolai Novikov did not write a separate entry, limiting himself to a courteous mention of her in the author's foreword to the dictionary. Discussion on the reasons behind the absence of an entry devoted to Catherine II, initiated by Grigory Makogonenko (Makogonenko 1951: 177–181) and summarised by Mikhail Lepekhin (Lepehin 1989: 244–245), did not produce an unequivocal answer. It cannot be excluded that Nikolai Novikov sought to demonstrate in that manner his opposition to the empress, using it as a polemical instrument, but perhaps it was simply inappropriate for him to 'reduce' her to the level of the other artists by placing the empress alongside them. In this context it should be recalled that a second impulse leading Nikolai Novikov to begin work on the dictionary – and which, unlike the article in the Leipzig-based journal, he did not mention – was the polemic written by Catherine II in response to the book of the French astronomer and traveller Jean Chappe d'Auteroche, *A Journey to Siberia (Voyage en Sibirie)*, published in Paris in 1761 ([Ekaterina II] 1869: 225–463). The ruler took umbrage with critical remarks about Russia made by the foreigner, who presented the country as deficient in culture. It is worth exploring one particular passage from this little-known text in which Catherine II addresses the situation of women in Russia over centuries:

In the past, women were not much more shut up in their homes than they are today. There was no public celebration which they did not attend, no private celebration in which they did not participate. (...) Our ladies were in older times less isolated than the ladies of France were after Francis I took the throne.

³ Anna Wielisheva-Volyntseva, Yekaterina Dashkova, Maria Zubova, Yekaterina Kniazhnina, Aleksandra Rzhhevskaya, Nataliya Titova, Yekaterina Urusova, Maria Khrapovitskaya, Yelizaveta Kheraskova.

[Женщины в старину не были гораздо более заперты в домах, чем теперь. Не было ни одного публичного праздника, на котором они бы не присутствовали, праздника частного, в котором они бы не участвовали. (...) Наши дамы в старину были менее заперты, чем французские дамы при восшествии на престол Франциска I-го] ([Ekaterina II] 1869: 426).

The author of *An Attempt at a Historical Dictionary of Russian Writers* took as his primary objective keeping alive the memory of indigenous artists, and he succeeded in recording more of them than his predecessor from 1768. The article in the Leipzig periodical contained notes on a mere 42 people.

Nikolai Novikov captured the essence of his general dictionary of writers in one sentence of his foreword:

I have tried to gather the names of all our writers...

[Я старался собирать имена всех наших писателей...] (Novikov 1951: 278).

Later in the foreword, Nikolai Novikov stipulates that his work on native writers is not yet a dictionary in the full sense of that word, but – considering the incompleteness and imprecision of the information therein – is an ersatz dictionary, a preview, an exploratory study in advance of a future dictionary that he was inviting his readers to collaborate on:

In the course of the printing of my book, I have received information about many [writers – M.D.]; this alone gives hope that many more of them will be discovered. With this in mind, it remains only for me to request the support of my readers in my work.

[При отпечатании моей книги получил я еще о многих [писательницах – M.D.] известие; а сие самое подает надежду, что и еще многие откроются. В таком случае остается мне просить вспомоществования в моем труде от моих читателей] (Novikov 1951: 278).

For this reason he did use the term ‘dictionary’ in the title, but rather the descriptive ‘an attempt at a dictionary.’ The paucity and imprecision of information was particularly acute at the bibliographical level. “We never had so many bibliographers, and there were never so many mistakes, perhaps because in the past there was less bibliographical information,” admits Mikhail Dmitryev in a review of a dictionary of Russian women writers published in his times (Dmitriev 1857: 577).

An Attempt at a Historical Dictionary of Russian Writers then became a reference point for those authoring dictionaries of women of the pen. Just as Nikolai Novikov in his foreword invoked *Information on Some Russian Writers*, published four years prior to his dictionary, those who followed him would invoke his work, which preceded the first Russian dictionary of women writers by over fifty years (the roots of this breed of specialist writers’ dictionaries stretch back to the 1820s). And like Nikolai Novikov, the majority of them would implore their readers to send information to make corrections and additions. It should be noted that Stepan Vengerov did the same in his ‘general’ *Critical-Biographical Dictionary of Writers and Scholars...* (*Критико-биографический словарь русских писателей и ученых...*) (Vengerov 1889: 13). Ultimately, in Nikolai Novikov’s fashion – for a reason already understood – they would also avoid referring to their works as ‘dictionaries,’ adopting the ‘safer’ labels of ‘survey,’ ‘catalogue,’ or ‘materials.’

The history of dictionaries of Russian women of the pen traces back to the 1826 *Bibliographical Catalogue of Russian Women Writers* (*Библиографический каталог русским писательницам*) by Stepan Russov (1768–1842) ([Russov] 1826; see Dąbrowska 2016a: 46–49). The author – not only a bibliographer, but also poet and historian – was not regarded highly by his contemporaries. “The work is that of one Stepan Russov, a terribly poor writer, active in the literary field since the third decade of the past century,” wrote Mikhail Semevsky in the context of his odes in honour of Paul I (Semevskij 1869: 476). A second work is Mikhail Makarov’s *Materials for the History of Women-Authors* (*Материалы для истории русских женщин-авторов*), published in ‘episodes’ of various lengths in Pyotr Shalikov’s “Women’s Journal” (“Дамский журнал”) at the beginning of the 1830s. (Makarov 1830, 1833, *passim*). Opinions about Mikhail Makarov (1785–1847), generally recognised as the publisher (along with Sergei Kryukov, Ivan Smirnov and the aforementioned Pyotr Shalikov) of the woman’s journal “Review for the Amicable” (“Журнал для милых”, 1803) were not favourable: the periodical was considered indecent (see Dąbrowska 2014: 415–425), while in *Materials for the History of Women-Authors*, as the poet Pyotr Vyazemsky expressed in a letter dated 13 December 1835, the author’s tendency “to mix everything up with everything else” was on full display [Vázemskij 1869: 642]. Opinions were also not very positive of Pyotr Shalikov, one of the most characteristic of the sentimentalists, considered something of a scribbler and epigone of the literary trend represented by “Women’s Journal,” about which Adam Mickiewicz, in Russia at the time, wrote: “‘Women’s Journal’ of the Prince Shalikov, an object of derision and epigrams, nevertheless boasts 300 subscribers, if not more...” (Mickiewicz 1998: 402). In the context of Mikhail Makarov’s cooperation with periodicals for women, it should be recalled that the publisher of the first of them (“Модное ежемесячное издание, или Библиотека для дамского туалета”, 1779), was Nikolai Novikov. The next to take up work on a dictionary of Russian women writers was Nikolai Golitsyn (1836–1893), a bureaucrat, historian, bibliographer, editor of the newspaper “Warsaw Daily” (“Варшавский дневник”). His work, initiated in the 1850s and published in 1889, bears the title *Bibliographical Dictionary of Russian Women Writers* (*Библиографический словарь русских писательниц*) (Golicyn 1889). That work on the dictionary began in the middle of the nineteenth century is attested to by the fact that, beginning at that time, Golitsyn printed fragments of it in periodicals: the newspaper “Molva” (“Молва”) in 1857 (the previously cited ironic quote by Mikhail Dmitryev was about this particular publication) ([Golicyn 1857, *passim*]); the journal “Russian Archive” (“Русский архив”) in 1865 (under the pseudonym Nikolai Knizhkin) (Golicyn 1865: 1391–1481); shortly after the book was published under his own name in “Warsaw Daile” in 1880 (Golicyn 1880, *passim*); and in “Journal of the Ministry of National Education” (“Журнал Министерства Народного Просвещения”) in 1888–1889 (Golicyn 1888–1889, *passim*). This fragment of the history of dictionaries of Russian women writers thus encompasses the years from 1826 to 1889 – unless we also take into account Stepan Ponomaryov’s *Our Women Writers. A Bibliographical Dictionary of Russian Women Writers* (*Наши писательницы. Библиографический словарь русских писательниц*), published in 1891 (Ponomarev 1891; see Dąbrowska 2018:

13–21), a supplement to Nikolai Golitsyn's book, its second part also in the form of a dictionary – the period 1826–1891.

Nikolai Golitsyn was also subjected to critical remarks, which, as his remarks from 1857 indirectly indicate, he had expected from the beginning of his work on the dictionary:

It remains merely for me to express my dismay that my *Bibliographical Notes* [Библиографические заметки – M.D.] have yet to serve as the pretext for an appropriate comment, or for a proposal of correction, and that I must point out the highly visible errors of my opponents [Остается мне пожалеть, что мои Библиографические заметки не подали еще повода ни к одному дельному замечанию или поправке и что я вынужден подмечать и раскрывать слишком неосторожные промахи моих противников] (Golitsyn 1857, no. 31: 375).

The charges levelled by Stepan Ponomaryov against Nikolai Golitsyn, which comprised the first, critical-descriptive portion of his work, related primarily to the incompleteness and imprecision of the information contained in the book, blindingly obvious even in passages about the most thoroughly characterised Tsar Catherine II and Yekaterina Dashkova (Ponomariov 1891: 1–2). Catherine II, glossed over, as we know, in Novikov's dictionary, was the subject of a long entry in the work by Makarov. The nineteenth-century authors of dictionaries were no longer subject to the same external conditions that faced the eighteenth-century author; it could even be supposed that they might not have understood them.

A distinguishing feature of the dictionaries of Russian women writers composed in the nineteenth century is that they were created, in a sense, 'before the very eyes' of their readers, and with their active participation, to which they were encouraged directly by the dictionaries' authors, particularly Makarov and Golitsyn at the early stages of their work. As we know, Novikov had invited his readers to collaborate earlier. It was accordingly a frequent practice for the authors of dictionaries to reveal the gaps in their knowledge, and to thank those who provided them with information. Golitsyn did so in 1857:

Here [i.e. Willamova-Lanskaya – M.D.] works are unknown to us. We are only aware that there were two writers in our literature with that name.

[Произведения ее [т.е. Вилламовой-Ланской – M.D.] нам неизвестны. Мы знаем только, что было две писательницы этой фамилии в нашей литературе] (Golitsyn 1857, no. 29: 347).

For supplying certain information about M.W. [Maria – M.D.] Sushkova, I would like to express my sincere gratitude to N.W. [Nikolai V. – M.D.] Sushkov.

[За доставление некоторых сведений о М.В. Сушковой приношу искреннюю благодарность Н.В. [Николаю В. – M.D.] Сушкову] (Golitsyn 1857, no. 33: 387).

Thus, the application by the authors of the label 'catalogue' or 'materials' to their works would appear justified. They released them to their readers as though guided by the Latin precept "Feci, quod potui, faciant meliora potentes."⁴ IsaaK Kaufman even considered 'materials' to be a separate group of bio- and bibliographical treatments

⁴ "I did what I could; whoever is capable, may he do better." This is a paraphrase of the words spoken by a Roman consul in the act of relinquishing his post to his successor.

(Kaufman 1955: 319–325), ‘embryonic’ in comparison with the ‘full’, ‘expanded’ dictionary form. In essence, almost the entire nineteenth-century period in the history of dictionaries of Russian women writers can be termed the ‘materials’ period, a preparatory phase for the actual work – something beyond just the collection and verification of basic information – to be done in that scope. Stepan Russov wrote about this in the foreword and dedication to *Bibliographical Catalogue of Russian Women Writers*:

I have completed (...) the first part of the obligation; but the second, consisting in the creation of a historical dictionary, I have concluded to be entirely impracticable; among the many difficulties, the mere collection of information requires an endless exchange of letters. This is why, rather than a historical dictionary, I present to you a bibliographical catalogue of Russian women writers, which is not entirely complete. If I succeed in gathering enough biographies, I will not fail to include them in the second, corrected edition of this little book.

[Первую часть поручения (...) я исполнил; но другую, относительно составления исторического словаря нашел совершенно невозможною; кроме других препятствий одно собрание сведений требует переписки бесконечной. По сему вместо исторического словаря подношу вам библиографический каталог Российским писательницам и то не совершенно исправной. Если соберется достаточное количество жизнеописаний, то я в последствии не премину поместить их во втором исправленном издании сей книжки] (Russov 1826: 0)⁵.

The desire to spread knowledge about the literary accomplishments of women, which – primarily because of the paucity and dispersion of sources – had been very limited, is given as a leading reason for setting out to create a dictionary of women writers. Nikolai Golitsyn writes in language similar to Stepan Russov:

Unfortunately, even the mere names of women writers are almost entirely unknown to our readers – of course, apart from the two or three most important. Thus, we feel it will not be unjustified to make the fullest possible compilation of our women poets, storytellers, translators, etc. What materials does Russian bibliography supply for such a work? Only the most miserable, poor, imprecise and misleading. In this material, it is necessary to independently compile the list of authors, to extract the most scant details from old journals: there are no catalogues, dictionaries, or compilation; the bibliography is flying blind. (...) The time has long since come for lovers of our literature to be able to read that chapter in the history of Russian literature!

[К сожалению, писательницы наши почти неизвестны читающей публике, даже по имени – разумеется, кроме двух-трех, главнейших. Поэтому, кажется, не лишним будет сделать возможно полный список нашим женщинам поэтам, романисткам, переводчицам и т.п. Какие-же материалы к такому труду представляет русская библиография? Самые жалкие, скудные, неверные, сбивчивые. Тут, самому должно воссоздавать авторов, выкапывать из старых журналов указания самые скудные: каталогов, словарей, списков нет; библиограф должен идти ощупью. (...) Давно пора бы обратиться любителям нашей словесности к этой стороне истории русской литературы!] (Golitsyn 1857, no. 28: 333–334).

The calculations in Nikolai Golitsyn’s foreword to the 1889 book tell us that Stepan Russov’s ‘catalogue’ shed light on 97 authors; there were 65 of them named in Makarov’s ‘materials;’ and Nikolai Golitsyn’s own dictionary detailed 314 people (in his first edition from 1857), 440 (in the 1865 version), and ultimately 1,285 (in the *Bibliographical Dictionary of Russian Women Writers* from 1889) (Golitsyn 1889: III, IV, VI).

⁵ Nothing is known about the second edition of the volume.

The second, dictionary part of Ponomariov's *Our Women Writers* contained the creative profiles of 419 women, including fourteen writing in foreign languages⁶. Nikolai Golitsyn had previously pointed to the urgent necessity of taking account of that last group of authors:

We haven't the slightest right to exclude from the circle of Russian women writers those few of our ladies who, while being Russian, wrote in French.

[Мы не имеем никакого права исключать из числа Русских писательниц тех немногих наших дам, которые, будучи русскими, писали по-французски] (Golitsyn 1857, no. 28: 335)⁷.

In Russov's *Bibliographical Catalogue of Russian Women Writers* and Golitsyn's *Bibliographical Dictionary of Russian Women Writers*, as well as the "dictionary" portion of Ponomaryov's *Our Women Writers*, the entries were arranged in alphabetical order (by surname, or first name if necessary; in the Nikolai Golitsyn volume, authors whose names are unknown are listed as 'Anonymous'). In Mikhail Makarov's *Materials for a History of Russian Women-Authors* – the most complicated structure – a chronological structure is applied, which means that he first distinguished periods in the history of literature and assigned particular writers to them, then listed within each section writers from oldest to youngest. Mikhail Makarov employed this structure in the main portion of the 'materials' and in the 'etceteras' to them; the term 'main portion' should be understood as fragments prepared (and published) prior to consultation with readers and (possibly) additional research, while 'etceteras' are amended and additional entries developed in the second phase of work, when the author began to 'drown' in new information and could correct the details he was previously in possession of. *Materials for a History of Russian Women-Authors* thus has a bipartite structure, including a proposal for a literary historical periodisation. The periods distinguished by Mikhail Makarov in the history of Russian literature bear the names 'the Lomonosov era,' 'the Catherine the Great era,' 'the reign of Paul I,' and 'the age of Alexander'⁸.

The extensively discussed 'working version' nature of the dictionaries of women writers, in particular the earliest of them, means that there is no one particular system for the organisation of entries, although it is possible to identify certain elements common to them. To the extent that the knowledge possessed by the author of a dictionary permitted, readers were able to learn the dates of the birth and death of a given writer, her background and family situation, literary contacts and position within the literary community; the main section of a given entry contained an outline of the author's creative history, highlighting her debut and the most important works.

⁶ E.g. Barbara Juliana von Krüdener, of the house of von Vietinghoff, who wrote in French.

⁷ Writing in French is nothing unusual considering the widespread use of the language in European cultural circles in the eighteenth-nineteenth centuries; see in this context inter alia about Catherine II, Yekaterina Dashkova and Zinaida Volkonskaya (Grečanaâ 2010).

⁸ Their leading figures include Yekaterina Sumarokova-Kniazhnina (the first period), Yekaterina Dashkova and Yelizaveta Kheraskova (second), Yelizaveta Ogaryova and Maria Orlova (third), Varvara Kniazhnina (fourth). Mikhail Lomonosov, the eminent poet and scholar, lived in the years 1711–1765. The listed rulers reigned in 1762–1796 (Catherine II), 1786–1801 (Paul I) and 1801–1825 (Alexander I).

It was only in the versions of the volume by Nikolai Golitsyn from 1857 and 1865 that timeframes of the material taken into account were clearly indicated; in the former this was the period 1759–1857, while in the latter 1759–1859. The year 1759 was recognized (not only by Nikolai Golitsyn) as the conventional beginning of the literary activity of Russian women, associated with Yekaterina Sumarokova⁹. Thus, the publication of 1865 can be considered a jubilee volume summarising the 100-year history of that phenomenon in Russia. The titles of the remaining dictionaries mention simply ‘Russian women writers.’ Their authors strived to be as up-to-date as possible, taking into account their contemporaries and their most recent accomplishments. As for the times prior to 1759, they are also represented to some extent in the dictionaries: in Stepan Russov’s ‘Catalogue’ there is an entry (indeed, an entry, as despite the title, the volume contains not only a list of women authors but also notes on them) about the daughter of the Grand Prince of Chernigov Vsevolod Yaroslavich, named Anna (Russov 1826: 6).

In the years 1826–1889 (or 1826–1891), another kind of work than dictionaries were being published about women literary figures (E.g. Bilevič 1847a: passim, Bilevič 1847b: passim, Mordovcev 1874). Both the dictionaries of the day as well as works of another nature betray their creators’ indecision between treating the output of women as something imbued with unique characteristics, not present in the writings of men, and treating the writings of both sexes as a whole, assessing them by uniform criteria. This is clearly visible in the article *The Creativity of Women*, written in 1891 by Mikhail Protopopov:

What is woman? We pose this banal yet nevertheless unanswered question for the reason that if woman, as a moral being, is distinguished by some unique characteristics, it is quite clear that those characteristics should make a fundamental mark on her spiritual activity, including literary.

[Что такое женщина? Мы ставим этот избитый и, все-таки, нерешенный вопрос потому, что если женщина, как нравственное существо, отличается какими-нибудь типическими и специальными свойствами, то конечно, эти свойства должны могущественно отражаться и на всякой ее духовной деятельности, в том числе и литературной] (Protopopov 1891a: 102).

The fate of ‘female creativity’ in our contemporary literature is the same fate that affects male creativity...

[Судьба „женского творчества” в современной литературе нашей – та самая судьба, которая постигла и мужское творчество...] (Protopopov 1891b: 123).

One of the first comprehensive volumes addressing the issue of the position of Russian women in the private and public spheres is *A History of the Russian Woman (История русской женщины)*, by Serafim Shashkov (1879) (see Šaškov 2011). This example also demonstrates that all of the oldest dictionaries of Russian women writers, as well as other works about women in that country – whether within a synchronous or diachronous framing – were written by the pens of men. And this is not the sole rea-

⁹ This is the year in which Alexander Sumarokov’s “Trudolubivaya pchela” (“Трудолюбивая пчела”) was published, containing the poems of his daughter, Yekaterina, sometimes attributed to her father (See Dąbrowska, 2016b: 27–29).

son why a reading of numerous entries in the dictionaries described above do not allow us to forget about the male portion of the Russian cultural elite: a feature common to the descriptions of women literary figures is information about whose daughter, sister or wife they were, particularly if their fathers, brothers or husbands themselves were involved in literary or publishing activity. Referring in this context to the formula invoked at the beginning of the present paper 'from invisibility to agency,' we could say that it was the belief of the first authors of such dictionaries that women owed both their 'visibility' and, frequently, their 'agency' to men. The relations between the sexes in the Russian literary milieu in the period explored here were based on dependency and subordination rather than equality and partnership. On the other hand, Catherine II is deserving of separate mention, as a ruler and author; what is more, a Russian ruler and writer as well initiator of literary and publishing activity, but also of foreign origin.¹⁰ We see far fewer women than men in history, even though there were far more of them than generally acknowledged, even if many of them were treated as an 'appurtenance' to that history. At the root of the first dictionaries of Russian women writers was the desire to enrich their work with knowledge of the literary historical process, but on the other hand, the collection of information about them in a dedicated dictionary suggested that they constituted a separate entirety in literary history.

If the emergence of general dictionaries of writers should be linked with the Enlightenment drive to achieve comprehensive (encyclopaedical) knowledge of that sphere of human activity, the appearance of specialist dictionaries, which – apart from dictionaries of women of the pen – also include dictionaries of writers representing minorities and religious factions (Old Believers) or authors from particular Russian-ruled territories, it would also be appropriate to associated it with opposition to the Enlightenment view of literature (and of the world in general) not as a whole, but as an aggregate of distinct phenomena each demanding their own individual treatment. The development of such thinking was not devoid of elements of romantic individualism and regionalism, which supplanted Enlightenment universalism and globalism. This second phase in the development of writers' dictionaries – now specialist rather than general – began in Russia in the 1820s. (see Zdobnov 1955: *passim*). In both groups of dictionaries of the time, the presence of entries devoted not only to (women) writers defined narrowly as such as active agents within the field of the literary arts, but also those entries dedicated to representatives of the world of culture and science.

In the twentieth century, there was a return to the idea of compiling a dictionary of Russian women writers, particularly since their ranks had significantly expanded, and work was done on this not only in Russia itself (Gorbunov, online) but also abroad (Fajnštejn 1994: 66–67). The most recent such publication is the dictionary compiled by Yelena Tonchu in 2015 (Tonču 2015). Profiles of women of the pen can also be found in general writers' dictionaries (Nikolaev 1996).

The older dictionaries of women writers nevertheless remain of value to historians of literature, as they reflect the condition of knowledge of those from bygone eras and

¹⁰ Specifically, Sophie Friederike Auguste zu Anhalt-Zerbst-Dornburg, princess of Anhalt-Zerbst, born in Stettin (Cf. Proskurina 2017).

the manner in which that knowledge was acquired, while facilitating research in literary studies and scientific information on both diachronic and synchronic planes.

References

- Bałżewska, K., Korczyńska-Partyka, D., Wódkowska, A. (Red.) (2015). *Kobiety i historia. Od niewiedzialności do sprawczości*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Bilevič, N., (1847a). Russkie pisatel'nicy XVIII veka. *Moskovskij Gorodskoj Listok*, (11.04.) No. 78: 311–314; (12.04.) No. 79: 315–316; (14.04.) No. 80: 319–321 [Билевич, Н. (1847а). Русские писательницы XVIII века. *Московский Городской Листок*, (11.04) № 78: 311–314; (12.04.) № 79: 315–316; (14.04.) № 80: 319–321].
- Bilevič, N. (1847b). Russkie pisatel'nicy XIX veka. *Moskovskij Gorodskoj Listok*, (21.05.) No. 108: 435–438; (22.05.) No. 109: 440–442; (27.05.) No. 113: 451–452; (28.05.) No. 114: 455–457; (3.07.) No. 167: 669–670; (1.08.) No. 168: 673–674; (2.08.) No. 169: 677–678; (5.08.) No. 171: 683–686; (7.08.) No. 172: 688–689; (21.08.) No. 183: 723–733; (25.08.) No. 185: 740–742 [Билевич, Н. (1847б). Русские писательницы XIX века. *Московский Городской Листок*, (21.05.) № 108: 435–438; (22.05.) № 109: 440–442; (27.05.) № 113: 451–452; (28.05.) № 114: 455–457; (3.07.) № 167: 669–670; (1.08.) № 168: 673–674; (2.08.) № 169: 677–678; (5.08.) № 171: 683–686; (7.08.) № 172: 688–689; (21.08.) № 183: 723–733; (25.08.) № 185: 740–742].
- Dąbrowska, M. (2014). *W kręgu rosyjskich czasopism dla kobiet początku XIX wieku (spór o „Żurnal dla miłych”)*. W: Laszczak, W. et al. (Red.). *Między tradycją a nowoczesnością. Tożsamość kobiety w przestrzeni domu, w historii, kulturze i na drogach emancypacji*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego: 415–425.
- Dąbrowska, M. (2016a). „Jesteśmy wdzięczni milej autorce...”. *O kobietach pisarkach w rosyjskich czasopismach dla kobiet (koniec XVIII – pierwsza połowa XIX wieku)*. W: Chodurska, H., Kotkiewicz, A. (Red.). *Tradycja i nowoczesność. Język i literatura Słowian Wschodnich*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego: 41–52.
- Dąbrowska, M. (2016b). Rodziny literackie w Rosji czasów Oświecenia (trzy przykłady). *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*, 26: 25–36.
- Dąbrowska, M. (2017). *Kobiety w kulturze rosyjskiej na początku XIX wieku (na podstawie czasopism Piotra Szalikowa)*. W: Głowacka-Penczyńska, A., Grysińska-Jarmuła, K., Opióła-Cegiełka, M. (Red.). *Kądział – kołyska – łożo. Atrybuty kobiecości na przestrzeni dziejów*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego: 267–282.
- Dąbrowska, M. (2018). *O słowniku pisarek rosyjskich Nikolaja Golicyna i odpowiedzi na niego Stepana Ponomariowa*. W: *Scripta Humana*. T. 11: *Kobiety-pisarki, kobiety-bohaterki*. Bielniak, N., Urban-Podolan, A. (Red.). Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski: 13–21.
- Dmitriev, M. (1857). *Bibliografičeskie zamečaniâ. Moskovskie vedomosti*, (29.10) No. 130: 577 [Дмитриев, М. (1857). *Библиографические замечания. Московские ведомости*, (29.10.) № 130: 577].
- Ekaterina II (1869). *Antidot (protivoâdie). Polemičeskoe sočinenie Gosudaryni imperatricy Ekateriny Vtoroj. Perevod s francuzskogo podlinnika. V: Osmnadcatyj vek. Istoričeskij sbornik, izdavaemij Petrom Bartenevym (izdatelem „Russkogo arhiva”)*. Kn. 4. Moskva: 225–463 [Екатерина II (1869). *Антидот (противоядие). Poleмическое сочинение Государыни императрицы Екатерины Второй. Перевод с французского подлинника. В: Оснадицатый век. Исторический сборник, издаваемый Петром Бартеневым (издателем „Русского архива”)*. Kn. 4. Москва: 225–463].
- Fajnštejn, M.Š. (1994). *O rabote po sostavleniû bio-bibliografičeskogo slovarâ 'Russkie pisatel'nicy XVIII veka. V: Tiškin, G.A. (Red.). Rossijskie ženšiny i evropejskaâ kul'tura. Tezisy dokladov II naučnoj konferenciji*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obšestvo: 66–67

- [Файнштейн, М.Ш. (1994). *О работе по составлению био-библиографического словаря „Русские писательницы XVIII века“*. В: Тишкин, Г.А. (Ред.). *Российские женщины и европейская культура. Тезисы докладов II научной конференции*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество: 66–67].
- Głowiński, M. (2010). *Słownik*. W: Głowiński, M., Kostkiewiczowa, T., Okopień-Sławińska, A., Sławiński, J. *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Ossolineum: 513.
- Goik, M. (2010). *Kobiety w literaturze*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Szkolne PWN.
- Golicyn, N.N. (1857). Spisok russkim pisatel'nicam (1759–1857). *Molva*, (19.10.) No. 28: 333–336; (26.10.) No. 19: 346–348; (19.10.) No. 28: 333–336; (2.11.) No. 30: 354–356; (9.11.) No. 31: 371–375; (23.11.) No. 33: 385–387; (30.11.) No. 34: 393–395; (7.12.) No. 35: 400–403 [Голицын, Н.Н.] (1857). Список русским писательницам (1759–1857). *Молва*, (19.10.) № 28: 333–336; (26.10.) № 19: 346–348; (19.10.) № 28: 333–336; (2.11.) № 30: 354–356; (9.11.) № 31: 371–375; (23.11.) № 33: 385–387; (30.11.) № 34: 393–395; (7.12.) № 35: 400–403].
- Golicyn, N.N. [Knižkin, N.] (1865). Slovar' russkih pisatel'nic. 1759–1859. *Russkij arhiv*, No 12: 1391–1481 [Голицын, Н.Н. [Книжкин, Н.] (1865). Словарь русских писательниц. 1759–1859. *Русский архив*, № 12: 1391–1481].
- Golicyn, N.N. (1880). Slovar' russkih pisatel'nic. *Varšavskij dnevnik*, No. 176: 1–3; No. 178: 1–3; No. 180: 1–3; No. 182–186: 1–3; No. 188–189: 1–3; No. 194: 1–3; No. 196–198: 1–3; No. 202: 1–3; No. 209–212: 1–3 [Голицын, Н.Н. (1880). Словарь русских писательниц. *Варшавский дневник*, № 176: 1–3; № 178: 1–3; № 180: 1–3; № 182–186: 1–3; № 188–189: 1–3; № 194: 1–3; № 196–198: 1–3; № 202: 1–3; № 209–212: 1–3].
- Golicyn, N.N. (1888, 1889). Bibliografičeskij slovar' russkih pisatel'nic. *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetešeniâ*, 1888: avgust: 1–32; sentâbr': 33–64; oktâbr': 65–96 noâbr': 97–160; dekabr': 161–176; 1889: âнвар': 177–224; mart: 225–288; maj: 288–290 [Голицын Н.Н. (1888, 1889). Библиографический словарь русских писательниц. *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 1888: август: 1–32; сентябрь: 33–64; октябрь: 65–96; ноябрь: 97–160; декабрь: 161–176; 1889: январь: 177–224; март: 225–288; май: 288–290].
- Golicyn, N.N. (1889). *Bibliografičeskij slovar' russkih pisatel'nic*. Sankt-Peterburg: tip. V.S. Balaševa [Голицын, Н.Н. (1889). *Библиографический словарь русских писательниц*. Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева].
- Gorbunov, Ū.A. *Pisatel'nicy Rossii. Materialy dlâ biobibliografičeskogo slovarâ*. (Online) <http://book.uraic.ru/elib/authors/gorbunov/sl-18.htm> (dostup 1.11.2018) [Горбунов, Ю.А. *Писательницы России. Материалы для биобиблиографического словаря*. (Online) <http://book.uraic.ru/elib/authors/gorbunov/sl-18.htm> (доступ 1.11.2018)].
- Grečanaâ, E.P. (2010). *Kogda Rossiâ govorila po-francuzski: russkaâ literatura na francuzskom âzyke (XVIII – pervaa polovina XIX veka)*. Moskva: IMLI RAN [Гречаная, Е.П. (2010). *Когда Россия говорила по-французски: русская литература на французском языке (XVIII – первая половина XIX века)*. Москва: ИМЛИ РАН].
- Kaufman, I.M. (1955). *Russkie biografičeskie i biobibliografičeskie slovari*. Moskva: Goskul'tprosvetizdat [Кауфман, И.М. (1955). *Русские биографические и биобиблиографические словари*. Москва: Госкультпросветиздат].
- Lepelin, M.P. (1989). “Opyt istoričeskogo slovarâ o rossijskih pisatelâh” N.I. Novikova. (Nekotorye problemy izučeniâ). *XVIII vek*, No 16: *Itogi i problemy izučeniâ russkoj literatury XVIII veka*. Pančenko, A.M. (Red.). Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR: 234–250 [Лепехин, М.П. (1989). “Опыт исторического словаря о российских писателях” Н.И. Новикова. (Некоторые проблемы изучения). *XVIII век*, № 16: *Итоги и проблемы изучения русской литературы XVIII века*. Панченко, А.М. (Ред.). Ленинград: Издательство АН СССР: 234–250].

- Levin, G.L., Teplickaâ, A.V. (2015). *Ot sostavitelej*. V: Levin, G.L., Teplickaâ A.V. (Red.). *Otečestvennye bibliografy i bibliografovedy. Ukazatel' dokumental'nyh istočnikov iliteratury o žizni i deâtel'nosti 1917–2014*. Moskva: Paškov dom: 5–7 [Левин, Г.Л., Теплицкая, А.В. (2015). *От составителей*. В: Левин, Г.Л., Теплицкая, А.В. (Ред.). *Отечественные библиографы и библиографо-веды. Указатель документальных источников и литературы о жизни и деятельности 1917–2014*. Москва: Пашков дом: 5–7].
- Makarov, M. (1830, 1833). *Materialy dlâ istorii russkikh ženšin-avtorov. Damskij žurnal*. 1830, Č. 29, No. 1, s. 1–5, No. 2, s. 17–23, No. 3, s. 33–35, No. 7, s. 97–102, No. 10, s. 145–151, No. 13, s. 193–198; Č. 30, No. 15, s. 17–20, No. 16, s. 32–39, No. 17, s. 49–58, No. 18, s. 65–76, No. 19, s. 81–85, No. 21, s. 113–121, No. 25, s. 177–185; Č. 31, No. 27, s. 1–8; Č. 31, No. 29, s. 33–44, No. 30, s. 49–55, No. 39, s. 193–201; Č. 32, No. 51–52, s. 113–120; 1833, Č. 44, No. 51–52, s. 145–150 [Макаров, М.] (1830, 1833). *Материалы для истории русских женщин-авторов. Дамский журнал*. 1830, Ч. 29, № 1, с. 1–5, № 2, с. 17–23, № 3, с. 33–35, № 7, с. 97–102, № 10, с. 145–151, № 13, с. 193–198; Ч. 30, № 15, с. 17–20, № 16, с. 32–39, № 17, с. 49–58, № 18, с. 65–76, № 19, с. 81–85, № 21, с. 113–121, № 25, с. 177–185; Ч. 31, № 27, с. 1–8; Ч. 31, № 29, с. 33–44, № 30, с. 49–55, № 39, с. 193–201; Ч. 32, № 51–52, с. 113–120; 1833, Ч. 44, № 51–52, с. 145–150].
- Makogonenko, G.P. (1951). *Nikolaj Novikov i russkoe prosvešenie XVIII veka*. Moskva – Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudožestvennoj literatury [Макогоненко, Г.П. (1951). *Николай Новиков и русское Просвещение XVIII века*. Москва–Ленинград: Государственное издательство художественной литературы].
- Martynov, I.F. (1968). “Опыт исторического словаря о российских писателях” Н.И. Новикова и литературная полемика 60–70-х годов XVIII века. *Russkaâ literatura*, No. 3: 184–191 [Мартынов, И.Ф. (1968). “Опыт исторического словаря о российских писателях” Н.И. Новикова и литературная полемика 60–70-х годов XVIII века. *Русская литература*, № 3: 184–191].
- Mickiewicz, A. (1998). *Dziela*. T. 14: *Listy*. Cz. 1: 1815–1829). Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.
- Mordovcev, D. (1874). *Russkie ženšiny novogo vremeni. Biografičeskie očerki iz russkoj istorii*. T. 2: *Ženšiny vtoroj poloviny vosemnadcotogo veka*. Sankt-Peterburg [Мордовцев, Д. (1874). *Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории*. Т. 2: *Женщины второй половины восемнадцатого века*. Санкт-Петербург].
- Nikolaev, P.A., Kurilov, A.S., Grišunin, A.L. (1980). *Istoriâ russkogo literaturovedeniâ*. Moskva: Vysšaâ škola [Николаев П.А., Курилов, А.С., Гришунин, А.Л. (1980). *История русского литературоведения*. Москва: Высшая школа].
- Nikolaev, P.A. (Red.) (1996). *Russkie pisateli. XIX vek. Biobibliografičeskij slovar'*. T. 1–2. Moskva: Prosvešenie. Učebnaâ literatura [Николаев, П.А. (Ред.) (1996). *Русские писатели. XIX век. Биобиблиографический словарь*. Т. 1–2. Москва: Просвещение. Учебная литература].
- Novikov, N.I. (1951). *Oпыт исторического словаря о российских писателях. Из разных печатных и рукописных книг сообщенных известий и словесных преданий собрал Nikolaj Novikov*. V: Novikov, N.I. *Izbrannye sočineniâ*. Ed. by G.P. Makogonenko. Moskva–Leningrad: GИHL: 270–280. [Новиков, Н.И. (1951). *Опыт исторического словаря о российских писателях. Из разных печатных и рукописных книг сообщенных известий и словесных преданий собрал Николай Новиков*. В: Новиков, Н.И. *Избранные сочинения*. Ред. Г.П. Макогоненко. Москва–Ленинград: ГИХЛ: 270–280].
- Ponomarev, S.I. (1891). *Naši pisatel'nicy. Bibliografičeskij slovar' russkikh pisatel'nic, knâzâ N.N. Golicy-na*. SPB. 1889, VI i 308. Sankt-Peterburg [Пономарев, С.И. (1891). *Наши писательницы. Библиографический словарь русских писательниц, князя Н.Н. Голицына*. СПб. 1889, VI и 308. Санкт-Петербург].

- Proskurina, V. (2017). *Imperiâ pera Ekateriny II. Literatura kak politika*. Moskva: Novoe Literaturnoe Obzrenie [Проскурина, В. (2017). *Империя пера Екатерины II. Литература как политика*. Москва: Новое Литературное Обозрение].
- Protoporov, M.A. (1891a). *Ženskoe tvorčestvo*. *Russkaâ Mysl'*, No. 1: 98–112 [Протопопов, М.А. (1891а). Женское творчество. *Русская мысль*, № 1: 98–112].
- Protoporov, M.A. (1891b). *Ženskoe tvorčestvo*. *Stat'â tret'â i poslednââ*. G-ži Smirnova i Ol'ga Šapir. *Zaključenie*. *Russkaâ Mysl'*, No. 4: 123–141 [Протопопов, М.А. (1891b). Женское творчество. Статья третья и последняя. Г-жи Смирнова и Ольга Шапир. Заключение. *Русская мысль*, № 4: 123–141].
- Rudakov, I. (1951). *Stihi k "Opytu istoričeskogo slovarâ o rossijskih pisatelâh"*. V: Novikov, N.I. *Izbrannye sočineniâ*. Ed. by G.P. Makogonenko. Moskva–Leningrad: GИHL: 346–347 [Рудаков, И. (1951). *Стихи к "Опыту исторического словаря о российских писателях"*. В: Новиков, Н.И. *Избранные сочинения*. Ред. Г.П. Макогоненко. Москва – Ленинград: ГИХЛ: 346–347].
- Russov, S.V. (1826). *Bibliografičeskij katalog rossijskim pisatel'nicam*. Sankt-Peterburg: tip. Med. dep. M-va vn. del [Руссов, С.В. (1826). *Библиографический каталог российским писательницам*. Санкт-Петербург: тип. Мед. деп. М-ва вн. дел].
- Semevskij, M. (1869). *Oda Imperatoru Pavlu I-mu. 6 noâbrâ 1797 goda*. V: *Osmnadcatyj vek. Istoričeskij sbornik, izdavaemyj Petrom Bartenevym (izdatelem „Russkogo arhiva“)*. Кн. 4. Moskva: 476–478 [Семевский, М. (1869). *Ода Императору Павлу I-му. 6 ноября 1797 года*. В: *Оснадцатый век. Исторический сборник, издаваемый Петром Бартеневым (издателем „Русского архива“)*. Кн. 4. Москва: 476–478].
- Sławiński, J. (2010). *Synteza historycznoliteracka*. W: Głowiński, M., Kostkiewiczowa, T., Okopień-Sławińska, A. *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Ossolineum: 553.
- Smolarczyk-Rostropowicz, J. (1990). *Kallimachos*. W: Świderkówna, A. (Red.). *Słownik pisarzy antycznych*. Warszawa: Wiedza Powszechna: 266.
- Sviâsov, E. (1995). *Safo i „ženskaâ poëziâ” konca XVIII – načala XIX vekov*. V: Fajnštejn M.Š. (Red.). *Russkie pisatel'nicy v literaturnom processe v konce XVIII – pervoj treti XX vv. Sbornik naučnyh statej*. T. 2. Wilhelmshorst: Verlag F.K. Gopfer: 3–16 [Свиясов, Е. (1995). *Сафо и „женская поэзия” конца XVIII – начала XIX веков*. В: Файнштейн, М.Ш. (Ред.). *Русские писательницы в литературном процессе в конце XVIII – первой трети XX вв. Сборник научных статей*. Т. 2. Wilhelmshorst: Verlag F.K. Gopfer: 3–16].
- Šaškov, S.S. (2011). *Istoriâ russoj ženšiny*. Moskva: Librokom [Шашков, С.С. (2011). *История русской женщины*. Москва: Либроком].
- Tončû, E.A. (2015). *Ženšina i literatura*. T. 1–2. Moskva: Izdatel'skij Dom TONČU [Тончу, Е.А. (2015). *Женщина и литература*. Т. 1–2. Москва: Издательский Дом ТОНЧУ].
- Vâzemskij, P.A. (1869). *Pi's'ma k I.I. Dmitrievu*. *Russkij arhiv*, No. 1: 642 [Вяземский, П.А. (1869). *Письма к И. И. Дмитриеву*. *Русский архив*, № 1: 642].
- Vengerov, S.A. (1889). *Kritiko-biografičeskij slovar' russkih pisatelej i učenyh (ot načala russoj obrazovanosti do naših dnej)*. T. 1. Sankt-Peterburg: Semenovskaâ tipo-litogr.(I. Efrona) [Венгеров, С.А. (1889). *Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней)*. Т. 1. Санкт-Петербург: Семеновская типо-литогр. (И. Ефрона)].
- Zdobnov, N. (1955). *Istoriâ russoj bibliografii do načala XX veka*. Moskva: Gos. izd-vo kul'turno-prosvet. lit. [Здобнов, Н. (1955). *История русской библиографии до начала XX века*. Москва: Гос. изд-во культурно-просвет. лит.].

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.

Article No 232

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.07>

Citation:

Кирчанов, М. (2020). Имитация жанра жития в литературе
российского постмодернизма (на примере романа Владимира Шарова
«Будьте как дети»). *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 88–99.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.07>

Kirčanov, M. (2020). Imitaciã žanra žitiã v literature rossijskogo postmodernizma
(na primere romana Vladimira Šarova 'Bud'te kak deti'). *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 88–99.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.07>

ИМИТАЦИЯ ЖАНРА ЖИТИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ РОССИЙСКОГО ПОСТМОДЕРНИЗМА (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА ВЛАДИМИРА ШАРОВА БУДЬТЕ КАК ДЕТИ)

МАКСИМ КИРЧАНОВ / MAKSIM KIRCHANOV

Воронежский государственный университет / Voronezh State University

Факультет международных отношений / Faculty of International Relations

Кафедра регионоведения и экономики зарубежных стран /

Department of Regional Studies and National Economies

Пушкинская 16, 394000, г. Воронеж, Россия / Pushkinskaya st. 16, 394000 Voronezh, Russia

E-mail: maksymkirchanoff@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-00033819-3103>

(Получено / Received 25.03.2020. Принято / Accepted 19.06.2020)

Abstract

Imitation of *Vita* genre in the literature of Russian postmodernism (Vladimir Šarov's novel *Bud'te kak deti*)

The author analyzes the features of imitation and simulation of the *vita* genre in the literature of Russian postmodernism in the contexts of Vladimir Šarov's novel *Bud'te kak deti*. It is concluded that 1) being a postmodernist writer, Vladimir Šarov only imitated and simulated religiosity; 2) Vladimir Šarov's prose can be interpreted in the

categories of deconstruction of traditional identity and religiosity as one of its foundations; 3) Vladimir Šarov transplanted the main compositional and plot features of the *vita* genre into a postmodernist text for their further simultaneous deconstruction and (re)invention.

Key words: Vladimir Sharov, *Bud'te kak deti*, prose, *vita*, postmodernism, identity

Резюме

Автор анализирует особенности имитации и симуляции жанра жития в литературе российского постмодернизма в контекстах романа Владимира Шарова *Будьте как дети*. Предполагается, что 1) В. Шаров как писатель-постмодернист только имитировал и симулировал религиозность; 2) проза В. Шарова может быть интерпретирована в категориях деконструкции традиционной идентичности и религиозности как одного из ее оснований, 3) писатель трансплантировал основные композиционные и сюжетные особенности житий в постмодернистский текст для их деконструкции и (ре)изобретения одновременно.

Ключевые слова: Владимир Шаров, *Будьте как дети*, проза, житие, постмодернизм, идентичность

Формулировка проблемы

Постмодернизм в истории постсоветской литературы стал одним из течений, оказывавших значительное влияние на развитие основных векторов и направлений современной литературной истории. На протяжении 1990-х годов, после распада СССР и исчезновения советской литературы как модели развития русской литературы, постмодернизм в значительной степени претендовал не на уникальность, но на универсальность, что вынудило некоторых исследователей определять и воспринимать именно постмодернизм как универсальный культурный и эстетический код развития и функционирования всей постсоветской российской литературы на русском языке в целом, что сделало оценки и интерпретации сложившихся литературных ситуаций чрезвычайно общими и в ряде случаев аморфными. Поэтому такие разные по общей стилистике и содержанию текстов российские писатели, как В. Пелевин, В. Сорокин, Т. Кибиров и другие, почти автоматически определялись не только как постмодернисты, но и классики этого направления в России, что содействовало еще большей эрозии самой концепции «постмодернизма» и ее трансформации в родовое название для обозначения и описания гетерогенных ситуаций в российской постсоветской литературе. Среди постсоветских российских писателей-постмодернистов, которые пребывают в тени своих коллег, но тексты которых не менее значимы, особое место занимал Владимир Шаров (1952–2018) – фигура не столь популярная среди исследователей российского литературного постмодерна, но вместе

с тем чрезвычайно важная для его литературного развития и интеллектуальной эволюции на протяжении 1990–2010-х годов.

Особенности историографической ситуации

Число исследований о наследии В. Шарова (Ащеулова 2016, Ащеулова 2014, Ащеулова 2013а, Ащеулова 2013б, Габриэлова 2015, Кірчанаў 2019), действительно, не столь значительно, как количество работ, сфокусированных на изучении текстов других российских писателей-постмодернистов, тем не менее его роль в развитии постмодерна не вызывает сомнений. Постмодернистская проза В. Шарова не просто воспроизводила на русском языке в отношении действительности все родовые особенности этого направления. Она предлагала качественно новую версию российской истории, основанную на ее радикальной ревизии в конструктивистской системе координат. Именно это позволяло писателю воспринимать участников российского исторического процесса как «воображаемые сообщества», а «узкие места» русской истории (мессианство, православие, большевизм, коммунизм) как ее «изобретенные традиции».

Цель и задачи статьи

В центре внимания автора данной статьи находится характеристика имитации житийного жанра как одной из особенностей российского постмодерна в понимании В. Шарова в контекстах его романа *Будьте как дети* (Шаров 2008а, Шаров 2008б, Шаров 2017). Целью статьи является анализ использования житийного приема в литературе российского постмодерна на примере романа *Будьте как дети*, а задачами – анализ особенностей трансплантации и деконструкции, изучение основных закономерностей функционирования, мутации и адаптации житийного жанра в контекстах исторического воображения литературы постмодернизма.

Шаров в своей прозе трансплантировал основные положения житийного жанра, адаптируя их к постмодернистскому дискурсу. В романе *Будьте как дети* писатель использовал житийную парадигму дважды: с одной стороны, в сюжетной линии, связанной с «энцским апостолом Павлом – Евлампием Христофоровичем Перегудовым» (Шаров 2017: 68), с другой – в «ленинской» части романа. Если описание истории Перегудова подчинено логике жития в целом, то «житийные» моменты в версии биографии В.И. Ленина в романе Шарова актуализирует в большей степени потенциал мученичества.

Житие: религиозный текст

В романе *Будьте как дети* Шаров трансплантирует в авторский нарратив писателя начала XXI века основные характеристики и особенности религиозного жития как жанра.

Если многие средневековые жития начинались с полумифических преданий о появлении будущего святого, то появление одного из героев романа, Перегудова, среди энцов было связано с «чудом» побега от российского общества XIX века, что сопровождалось многочисленными грехами будущего «апостола», который убил нескольких человек. В этом контексте Шаров также копирует законы развития житийного жанра в силу того, что путь к святости некоторых героев средневековых житий был отягощен как грехами, так и преступлениями. Если в ряде житий женщина была причиной прегрешений будущего святого, то Шаров использовал и этот прием:

У Перегудова уже была зазноба, разбитная солдатка Катя – баба красивая и молодая. Катя и свела его с лихими людьми». Писатель успешно трансплантировал это клише религиозной литературы в постмодернистский текст. Если авторы некоторых средневековых житий перечисляют прегрешения будущего святого, чтобы показать значимость его спасения, то В. Шаров использовал и эту особенность: «Перегудов говорил энцам, что он просто бежал, куда угодно, лишь бы спастись от нового душегубства. Но чем дальше он уходил, тем больше было крови» (Шаров 2017: 73–74).

Шаров, таким образом, имитировал закономерности построения текста и развития сюжета жития, но уже в качественно иной, постмодернистской, системе координат. Писатель трансплантировал в постмодернистский контекст и другие родовые травмы житийной литературы, включая временное просветление героя – «он аккуратно исполнял свои обязанности... читал Священное писание, молился и спал» (Шаров 2017: 78) – перед его новыми грехами. В то время как тексты классических житий содержат идеологически выверенные и политически необходимые сцены и описания падения язычества, роман Шарова актуализирует аналогичные мотивы – «лишь к вечеру шаман изнемог, ноги его подкосились, и, повалившись на землю, он начал биться в агонии. Было видно, как изо рта Ионаха вместе с пеной уходят последние капли жизни» (Шаров 2017: 93) – интегрированные в большей степени в момент исторического кризиса и гибели традиционного общества. Традиция и архаика в романе *Будьте как дети* являются важными и смыслообразующими элементами нарратива о традиционном обществе как «золотом веке», когда «меньше двух поколений назад они свободно бродили по тундре... они владели, были хозяевами огромных и бескрайних пространств... они знали как возник этот мир» (Шаров 2017: 96), но христианизация как форма модернизации фактически разрушает основания такой традиционной идентичности в силу того, что русские играют роль сообщества, которое не только христианизует, но модернизирует их, вынуждая узнать и понять, что «все это не более чем красивая сказка. Никакого Охона нет и никогда не было, и они не избранный его народ, а мелкие, жалкие дикари, слабые, ушербные людишки» (Шаров 2017: 96).

Поэтому христианизация как модернизация в романе *Будьте как дети* становится одновременно вынужденным и насильственным взрослением, концом детства как «золотого века» традиционного общества. Если многочисленные тексты житийного жанра в качестве одного из центральных сюжетов имеют чудесное обретение святого, то роман Шарова *Будьте как дети* имитирует и этот

момент поэтики житийного жанра потому, что будущего святого «подобрали на песке, у кромки камышей, он был в бессознательном состоянии, подолгу бредил... был совсем плох, и они не думали, что он выживет» (Шаров 2017: 88). «Конструируя» биографию Перегудова, Шаров деконструирует не только законы развития житийного жанра, но и подвергает ревизии основные мифы как советской русской литературы, так и историографии, что относится в первую очередь к революции (Шаров 2017: 70) как коллективному месту памяти. Трансплантируя родовые травмы жития в постмодернистский роман, Шаров не только использует потенциал традиционной поэтики архаичной культуры.

В ходе анализа текста романа *Будьте как дети* становится очевидно, что Шаров не только имитировал и симулировал законы житийного жанра, но фактически соединял их с закономерностями развития и функционирования другого политически и идеологически мотивированного жанра – революционной биографии, столь характерной для советской прозы социалистического реализма. В этом контексте Шаров одновременно симулирует и имитирует житие традиционное (религиозное) и модерное (политически-революционное), что фактически актуализирует значение романа *Будьте как дети* как текста-цитаты, текста-конструкта и текста, основанного на смешении формально противоположных жанров – религиозного жития и фактически политического романа. Деконструируя житийные мотивы, Шаров подвергает ревизии и родовые травмы массовой литературы, подвергая маргинализации романтический пафос более ранней русской литературной традиции, сводя глорификацию насилия к его обыденному описанию, что заставляет героя фактически смириться с тем, что «он порешит десять человек, причем убьет их легко, безо всякого сожаления, будто кур зарежет» (Шаров 2017: 72).

Трансплантируя особенности жития в постмодернистский текст, Шаров стремится одновременно зафиксировать особенности традиционного сознания и деконструировать их. Например, энцы, этническая группа воображенная и изобретенная Шаровым, описываются, с одной стороны, как носители традиционной идентичности, которые в проповеди бывшего солдата Перегудова руководствовались буквализмом («слова Перегудова, даже не соглашаясь с ними, самодийцы до последних лет сохраняли с большой тщательностью. Они верили, что ничего лишнего, неважного в его рассказах нет и быть не может» (Шаров 2017: 69)), так как не могли осмыслить им сказанное в другой системе координат. С другой стороны, Шаров активно конструировал особенности идентичности, характерные именно для традиционного общества, которое развивалось не в либроцентричной системе координат, так как его идентичность имела вербальные основания, и поэтому «проповеди Перегудова почти пятьдесят лет передавались единственным способом – из уст в уста» (Шаров 2017: 70).

Примечательно и то, как постмодернистский текст подвергает ревизии основы христианства, деконструирует их из ближневосточного контекста и трансплантирует в тундру позднего имперского или советского периода – поэтому «в перегудовской редакции Библии никто, поя овец, не отваливал камень и не рыл колодцев, и вместо пажитей с сочной травой были богатые ягелем болота. Молитва, обращенная к Всевышнему, отгоняла безжалостных волков, ветер

сносил тучи гнуса, и олени – не овцы, – пасясь сытно и спокойно, каждую весну приносили богатый приплод» (Шаров 2017: 97).

В этом контексте постмодернистский роман, с одной стороны, фактически становится фактором модернизации и национализации христианства, приписывания статуса «избранного народа Божьего» (Шаров 2017: 100). С другой, не менее важно и то, что энцы, анонимные герои романа, вынужденно принимают правила игры современного общества и поэтому выступают в качестве почти модернистских конструкторов, которые «начали энергично править его рассказы. Любые намеки на вину... безжалостно ими вымарывались... той же цензуре подвергли и последнее убийство, которое произошло... на их глазах. В канонической версии... всю вину за смерть шамана... они берут на себя» (Шаров 2017: 89), то есть фактически подвергают ревизии и цензуре историческую и культурную память своего сообщества.

Житие: политический текст

Постмодернистскому роману, в той версии в которой его стремился писать Шаров, было явно тесно с рамках традиционных форм – поэтому писатель активно симулировал и имитировал те литературные жанры, которые доминировали ранее, вырывая известных героев из не менее известных и ставших классическими реалий, помещая их в те условия и обстоятельства, которые были явно несовместимы с политически и идеологически мотивированными требованиями более ранней литературной традиции, что в полной мере относится к попытке Шарова в романе *Будьте как дети* совместить и синтезировать нормы жития, политической биографии и такого явления советской литературы как «лениниана».

Украинский историк Ирына Колэсник, комментируя отношения профессионального исторического сообщества с властью, полагает, что возможно несколько вариантов взаимодействия интеллектуалов и политического режима. Поэтому «историк всегда находится в силовом поле политики и власти. Одни историки сознательно обслуживают потребности власти, как официальные историографы правителей, династий, стран, даже выступают архитекторами новых государств. Другие не демонстрируют открыто своих политических предпочтений и взглядов. Некоторые сознательно отстраняются от власти и государственных институтов, ведь настоящий интеллектуал всегда находится в оппозиции к власти и существующему режиму» (Колесник 2017: 9).

В этой ситуации показательна та тактика, выбор в пользу которой сделал профессиональный историк Шаров. Несмотря на опыт работы в академическом институте и защиту кандидатской диссертации, ему было тесно в рамках того диапазона возможностей, который предлагала академическая историография. Поэтому литература стала попыткой сознательного отстранения как от власти, так и от формальных требований академического дискурса – проза давала гораздо больше возможностей конструирования, воображения и изобретения прошлого. Хотя конструктивистский поворот, начавшийся в российской исто-

рической науке в 1990-е годы, обеспечивал историков аналогичными возможностями, литература, тем не менее, с точки зрения внутренней свободы была все же более привлекательной.

Если «житие» Евлампия Перегудова актуализирует основные закономерности и особенности развития жанра, характерные для религиозных житий, то часть романа, сфокусированная на последних годах жизни В.И. Ленина, в большей степени апеллирует к мученичествам, являясь фактически попыткой деконструкции советского идеологически и политически мотивированного канона ленинского жития с заменой его новым нарративом, явно локализованным в системе координат, основанной на имитации и симуляции религиозного сознания. Шаров – не первый российский интеллектуал, который пытается деконструировать ленинский миф из русской идентичности: его попыткам предшествуют как политически поддерживаемые и санкционированные стратегии формирования этого мифа (Шагинян 1977, Пискунов 1970), так и отдельные попытки его ревизии и деконструкции (Тумаркин 1997).

Версия ленинского жития в прозе Шарова стала не только попыткой пересмотра и ревизии истории, но и трансформациями в функционировании и воспроизводстве исторической и культурной памяти в постсоветской России. Если в советский период память цензурировалась и регламентировалась, автоматически исключая альтернативные объяснения и интерпретации, то падение коммунистических режимов и связанных с ними стратегий работы с памятью вдохновило «пересмотр прошлого, который произошел после краха коммунизма, частично от того, что коммунистический период воспринимался как какая-то эрозия памяти в „режиме забывания”» (Аўтўэйт, Рэй 2006: 29). «Забывание» стало не только универсальной моделью функционирования исторической и культурной памяти в транзитных обществах (где восприятие истории и прошлого было отягощено как политическими мифами, так и идеологическими стереотипами), но оно также стимулировало процессы конструирования новых версий памяти: «если прошлое воспринимается как негативное... и отклонение от „нормального” пути, то перед... обществом встает задача прощания с наследием и преодоления негативного опыта, исправления собственной траектории развития» (Ластоўскі 2016: 37).

В этой ситуации взрыв исторической памяти, который фактически привел к росту исторического мифотворчества, актуализировал «санитарные» функции литературы как части исторической памяти. Поэтому в прозе Шарова конструирование новых исторических мифов через отрицание и деконструкцию советской политически и идеологически мотивированной эстетики «изобретения» Ленина в рамках «высокой» советской культуры и «обращение к прошлому является результатом стремления к терапевтической коррекции настоящего путем нарушения прошлого опыта и его трансформированного перехода к настоящему» (Кръстев 2003). Поэтому альтернативные попытки воображения истории, даже если они не имели отношения к историческим реалиям прошлого, воспринимались интеллектуалами как попытка вообразить «нормальный» путь истории, что фактически стало попыткой избавиться от политических и культурных травм советского прошлого. Падение коммунизма освободило

интеллектуалов от необходимости формировать нарративы в рамках идеологически и политически мотивированного канона, активизировав коллективную память и заставив ее работать в режиме «вспоминания», точнее – нового воображения, изобретения, конструирования истории и наделения ее теми смыслами, которые предыдущими поколениями интеллектуалов не прочитывались или игнорировались.

Анализируя особенности развития ленинианы в прозе Шарова, следует брать во внимание не только ее ревизионистский характер, но и то, «против» чего направлена эта ревизия. С одной стороны, Шаров подвергает пересмотру и, как следствие, деконструкции классические советские версии изобретения и воображения образа Ленина (Драбкина 1961, Воскресенская 1972, Шагинян 1959, Катаев 1965), выдержанные в идеологически и политически мотивированной системе координат. С другой стороны, Шаров явно не проявляет солидарности и с антисоветскими попытками формирования образа Ленина (Солженицын 1975, Ерофеев 2001) – и первые, и вторые деконструируются им в одинаковой степени. Кроме этого, шаровская версия ленинианы основана также на сомнении в отношении тех образов Ленина, которые сами по себе были ревизионистскими, предложенные в российской литературе 1990-х годов (Пелевин 2005). В одинаковой степени скептическое отношение Шарова к своим предшественникам, которые писали о Ленине, позволяет некоторым исследователям подчеркивать, что «роман находится... посередине парадигмы, представляя мейнстрим, стремящийся к объективной характеристике времени, соблюдении дистанции, исторической персонализации, поскольку соединяет как утопию советского времени, так и антиутопию постсоветского периода» (Лихина 2009), хотя, как полагает автор в этой статье, для текста В. Шарова в большей степени был характерен не синтез, а склонность к конструкции нового мифа через деконструкцию предыдущего.

Если Ленина в СССР «не изучали, имелись процедуры ритуального цитирования» (Кожокин 2014), если в советской литературе фигуру Ленина канонизировали, то современные интеллектуалы склонны предлагать альтернативные версии, основанные на деконструкции более раннего канона. Поэтому воображаемое и конструируемое «житие» Ленина в романе Шарова *Будьте как дети* обладает несколькими особенностями. Житие Ленина, по версии Шарова, – это не просто памятник агиографии и не мученичество. Поэтому Шаров предлагает ревизионистское восприятие ленинской биографии, словно намеренно деконструируя раннее возникшие и утвердившиеся историографические и литературные мифы. В этом отношении Шаров не только писатель, но и профессиональный историк, который не избегает использования ревизионизма. Американский историк Джэймс МакФерсон, комментируя роль ревизии в развитии исторического знания, подчеркивает, что именно она «является жизненной основой исторической науки» (McPherson 2003: 1). Поэтому, деконструируя ранние историографические, литературные и политические мифы о Ленине, Шаров не только их извлекает из культурного и интеллектуального контекста эпохи, но фактически предлагает их альтернативную конструкцию.

Традиционно «житие» в литературе может быть определено как жанр фиксированный, в романе же Шарова различные герои являются носителями разных версий ленинского жития, причем это житие передается не письменно, но устно, что в определенной степени приближает его к традиционной культуре. Ленин в прозе Шарова – это Ленин-конструкт, Ленин-ревизия более ранних образов, созданных в советской литературе. В романе *Будьте как дети* Ленин, который отрицает Бога, спорит с ним и одновременно стремится к нему, предстает как вождь религиозного движения – «всероссийского похода детей в Святую землю», крестового похода и крестного хода «коммунаров» одновременно. Поэтому ленинский террор интерпретируется в категориях Страшного Суда и будущего спасения, а сам Ленин в определенной степени уподобляется Ивану Грозному – оба предстают как тираны, которые через террор против «безгрешных и невинно убиенных... тельцов без изъяна и порока» пытались приблизить пришествие Царства Божьего для «нового святого народа» (Шаров 2017: 130, 165, 173, 189).

В прозе Шарова коммунистический террор и насилие конструируются через симуляцию и имитацию религиозных образов – поэтому репрессии в литературном и историческом воображении писателя воспринимаются как условия для спасения, а новый избранный народ изобретается как «творцы переходных форм к коммунистическому строю», которые «были необходимы», так как «без нас не пришли бы другие, те, кто уже – сам коммунизм». Если для советских авторов официальных биографий как аналога «житий» Ленин был фигурой в значительной степени мифологизированной, то у Шарова Ленин, наоборот, демифологизирован, но через его интеграцию в религиозный канон. Поэтому у Шарова Ленин – революционер в прошлом, но в событиях, описанных в романе, это Ленин, который понимает, что «единственное назначение слов – думать о Боге и с Богом говорить», и поэтому он «много думает о Боге... неотрывно думает о Боге. О самом Господе, а не о церкви», потому что «на путях промысла Божия роль Ленина по-прежнему велика, и Господь его не забывает» (Шаров 2017: 116, 121, 141, 143).

Выводы

Использование элементов житийного жанра никогда не входило в число основных литературных приемов Шарова, но встречалось исключительно в контекстах воображения и конструирования истории и образов прошлого, симуляции и имитации исторического нарратива. Историк по образованию, кандидат исторических наук, знавший методы внутренней и внешней критики источника, много работавший в архивах, Шаров умел очень тонко и соответствующим образом имитировать особенности текста источника, сочетая их с симуляцией академического дискурса, что придает его прозе характер текстов-конструктов. Это в полной мере относится и к житийным мотивам в романе *Будьте как дети*.

Шаров имитирует те приемы, которые традиционно использовались в средневековой житийной литературе, одновременно деконструируя и демонтируя религиозно-центричный канон и трансплантируя его основные положения

в дискурс литературы постмодернизма. Шаров как профессиональный историк не лишает себя удовольствия использовать в фактическом тексте-конструкте приемы внутренней и внешней критики им же изобретенного источника. Если «житие» Евлампия Перегудова в романе *Будьте как дети* строится на принципах житийного жанра, на трансплантации и переносе общих мест из многочисленных средневековых житий в текст постмодернистского романа, то «житийные» страницы этого произведения сопровождаются симуляцией почти академической интерпретации. Житие в прозе Шарова становится одной из многочисленных форм перформанса, минимизируя историю в целом до игры, а события в частности до симулякров, которые одновременно и уникальны, и серийны.

Шаров трансплантировал в текст фактически все «общие места» житийной литературы, включая чудесное появление героя, искупление им собственных грехов, многочисленные совершенные прижизненные чудеса, центральным из которых было обращение ранее языческого народа в христианство. Созданная Шаровым версия «жития» была бы неполной, если бы он не сопроводил ее внешними легитимациями, включая многочисленные воспоминания и впечатления как современников, так и потомков о герое «жития», хотя и сам герой, и претендующие на аутентичность исторического источника свидетельства являются не более чем конструктами, которые имитируют реальность, воображая и изобретая ее. Кроме этого, имитация «жития» как жанра написания истории имела принципиальное значение для развития исторического воображения в прозе Шарова.

Традиционно в историографии житие воспринимается как жанр, в значительной степени архаичный и фактически не соотносящийся с современной культурой. Шаров в своей прозе уподобляет историю фронтиру, что допускает и позволяет одновременное сосуществование и софункционирование как архаического, так и современного сознания. Используя в своих текстах имитации и симуляции различных типов источников – от жития до письма, от официального документа до богословского сочинения – Шаров, с одной стороны, демифологизирует и десакрализирует источник, а с другой – «расшифровывает» саму историю, наделяя ее смыслами и значениями как конструктами, что позволяет их деконструировать, превращая историю, мифологизированную и идеологизированную предыдущими поколениями как историков, так и писателей, в один из многочисленных конструктов и симулякров литературы постмодернизма.

Специфика российского постмодернизма в прозе Шарова не ограничивается только теми сюжетами, которые были проанализированы в настоящей статье. Роман *Будьте как дети* содержит различные модификации житийного жанра, трансплантированные в такой политически и идеологически мотивированный сюжет российской исторической и политической памяти, как русская революция и роль Ленина, что указывает на необходимость дальнейшего изучения постмодернистского переосмысления житийной парадигмы как одной из форм конструирования постмодернистского текста и функционирования исторического воображения.

Библиография / References

- Ašeulova, I.V. (2013a). Semejná hronika kak formirovanie istoričeskoj pamâti pokolenij v romane V. Šarova „Sled v sled”. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta*, 2 (130): 48–53 [Ащеулова, И.В. (2013а). Семейная хроника как формирование исторической памяти поколений в романе В. Шарова «След в след», *Вестник Томского государственного педагогического университета*, 2 (130): 48–53].
- Ašeulova, I.V. (2013b). Sûžet poiska pravdy kak osušeštvenlenie mečty o rae na zemle v proze V. Šarova. *Sûžetologija i sûžetografiâ*, 2: 72–78 [Ащеулова, И.В. (2013б). Сюжет поиска правды как осуществление мечты о рае на земле в прозе В. Шарова. *Сюжетология и сюжетология*, 2: 72–78].
- Ašeulova, I.V. (2014). Trud duši čeloveka kak sohranenie istoričeskoj pamâti roda v romanah V. Šarova. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3/1 (59): 162–166 [Ащеулова, И.В. (2014). Труд души человека как сохранение исторической памяти рода в романах В. Шарова. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 3/1 (59): 162–166].
- Ašeulova, I.V. (2016). Sûžet „vtoroe prišestvie Hrista” v romanah V. Šarova. *Sibirskij filologičeskij žurnal*, 2: 106–113 [Ащеулова, И.В. (2016). Сюжет «второе пришествие Христа» в романах В. Шарова. *Сибирский филологический журнал*, 2: 106–113].
- AÛtÛëjt, Ū., Rëj, L. (2006). Madèrnasc’, ramâc’ i postkamunizm. *PalitÛčnaâ sfera*, 6: 27–43 [АÛтÛëйт, Ū., Рэй, Л. (2006). Мадэрнасць, памяць і посткамунізм. *Палітычная сфера*, 6: 27–43].
- Voskresenskaâ, Z.I. (1972). *Parol’ – Nadežda*. Moskva: Detskaja literatura [Воскресенская, З.И. (1972). *Пароль – Надежда*. Москва: Детская литература].
- Gabrièlova, A. (2015). Filosofsko-istoričeskij grotesk v romane „Vozrašenie v Egipet” Vladimira Šarova. *Voprosy literatury*, 3: 177–185 [Габриэлова, А. (2015). Философско-исторический гротеск в романе «Возражение в Египет» Владимира Шарова. *Вопросы литературы*, 3: 177–185].
- Drabkina, E. (1961). *Černye suhari: rassказы*. Moskva: Sovetskij pisatel’ [Драбкина, Е. (1961). *Черные сухари: рассказы*. Москва: Советский писатель].
- Erofeev, V.V. (2001). *Sobranie sočinenij*. T. 2: *Zapiski psihopata. Blagaâ vest’*. Proza iz žurnala „Veče”. *Moâ malen’kaâ leniniana. Interv’û*. Iz zapisnyh knižek. Moskva: Vagrius [Ерофеев, В.В. (2001). *Собрание сочинений*. Т. 2: *Записки психопата. Благая весть*. Проза из журнала «Веч». *Моя маленькая лениниана. Интервью*. Из записных книжек. Москва: Вагриус].
- Kataev, V.P. (1965). *Malen’kaâ železnaâ dver’ v stene*. Moskva: Sovetskij pisatel’ [Катаев, В.П. (1965). *Маленькая железная дверь в стене*. Москва: Советский писатель].
- Kirčanaŭ, M.V. (2019). *Topas ruhu âk pastaânnaga vârtannâ ũ prozeruskaga i belaruskaga postmadèrnizmu (na prykladze tэкstaŭ Uladzimira Šarova i Viktara Marcinoviča)*. V: Arcâmënak, H.A. (Red.). *Belaruskaja mova i litaratura ũ slavianskim etnakułturnym kantekscie*. Vicebsk: VDU imâ P.M. Mašërava: 166–169 [Кірчанаў, М.В. (2019). Топас руху як пастаяннага вяртання ў прозе рускага і беларускага постмадэрнізму (на прыкладзе тэкстаў Уладзіміра Шарова і Віктара Марціновіча). В: Арцямёнак, Г.А. (Рэд.). *Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксте*. Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава: 166–169].
- Kožokin, E. (2014). *Politika i antipolitika v sud’be istorika. „Put’ vverh i vniz odin i tot že”*. *M.Â. Gefter v vospominaniâh družej i očevidcev*. (Online) <http://gefter.ru/archive/13678> (dostup 2.02.2020) [Кожокин, Е. (2014). *Политика и антиполитика в судьбе историка. «Путь вверх и вниз один и тот же»*. *М.Я. Гефтер в воспоминаниях друзей и очевидцев*. (Online) <http://gefter.ru/archive/13678> (доступ 2.02.2020)].

- Kolesnik, I. (2017). Ukraïns'kij istorik i vlada: від примусу до partnerstva. *Ejdos*, 9: 9–24 [Колесник, І. (2017). Український історик і влада: від примусу до партнерства. *Ейдос*, 9: 9–24].
- Kr"stev, D. (2003). Kanon i/ili agon. Literaturnoistoričeskite (re)konstrukcii. V: Vačeva, A., Čobanov, G. (Red.). *Kultura i kritika*. T. 3: *Kraât na modernostta?* Varna: LiterNet: 416–449 [Кръстев, Д. (2003). Канон и/или агон. Литературноисторическите (ре)конструкции. В: Вачева, А., Чобанов, Г. (Ред.). *Култура и критика*. Т. 3: *Краят на модерността?* Варна: LiterNet: 416–449].
- Lastoŭski, A. (2016). Prapraçoŭka kamunistyčnaga minulaga ŭ Slavakii: asnoŭnyâ faktary i dynamika faktary i dynamika. *Palityčnaâ sfera*, 24: 37–55 [Ластоўскі, А. (2016). Прапрацоўка камуністычнага мінулага ў Славакіі: асноўныя фактары і дынаміка. *Палітычная сфера*, 24: 37–55].
- Lihina, N.E. (2009). Utopičeskij aspekt romana V. Šarova „Bud'te kak deti". *Vestnik RGU im. I. Kanta*, 8: 87–90 [Лихина, Н.Е. (2009). Утопический аспект романа В. Шарова «Будьте как дети». *Вестник РГУ им. И. Канта*, 8: 87–90].
- McPherson, J. (2003). Revisionist Historians. *Perspectives on History*, 41 (6): 1.
- Pelevin, V. (2005). *Vse rasskazy*. Moskva: Eksmo [Пелевин, В. (2005). *Все рассказы*. Москва: Эксмо].
- Piskunov, V.M. (1970). *Sovetskaâ Leniniana: obraz V.I. Lenina v sovetskoj literature*. Moskva: Hudožestvennaâ literatura [Пискунов, В.М. (1970). *Советская Лениниана: образ В.И. Ленина в советской литературе*. Москва: Художественная литература].
- Solženicyn, A.I. (1975). *Lenin v Ćurihe*. Paris: YMCA-Press [Солженицын, А.И. (1975). *Ленин в Цюрихе*. Paris: YMCA-Press].
- Tumarkin, N. (1997). *Lenin živ! Kul't Lenina v Sovetskoj Rossii*. Sankt-Peterburg: Akademičeskij proekt [Тумаркин, Н. (1997). *Ленин жив! Культ Ленина в Советской России*. Санкт-Петербург: Академический проект].
- Šaginân, M. (1959). *Seiâ Ul'janovyh: Očerki. Stat'i. Vospominaniâ*. Moskva: GИHЛ [Шагинян, М. (1959). *Семья Ульяновых: Очерки. Статьи. Воспоминания*. Москва: ГИХЛ].
- Šaginân, M.S. (1977). *Leniniana*. Moskva: Molodaâ gvardiâ [Шагинян, М.С. (1977). *Лениниана*. Москва: Молодая гвардия].
- Šarov, V.A. (2008a). *Bud'te kak deti*. Moskva: Vagrius [Шаров, В.А. (2008a). *Будьте как дети*. Москва: Вагриус].
- Šarov, V.A. (2008b). *Bud'te kak deti, Znamja*, 1–2 [Шаров, В.А. (2008b). *Будьте как дети, Знамя*, 1–2].
- Šarov, V.A. (2017). *Bud'te kak deti*. Moskva: AST – Redakciâ Eleny Šubinoj [Шаров, В.А. (2017). *Будьте как дети*. Москва: АСТ – Редакция Елены Шубиной].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No 233

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.08>

Citation:

Максимович, В. (2020). Культуротворческая роль канона в художественной системе Максима Богдановича. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 100–109.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.08>

Maksimovič, V. (2020). Kul'turotvorčeskaâ rol' kanona v hudožestvennoj sisteme Maksima Bogdanoviča. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 100–109.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.08>

КУЛЬТУРОТВОРЧЕСКАЯ РОЛЬ КАНОНА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ МАКСИМА БОГДАНОВИЧА

ВАЛЕРИЙ МАКСИМОВИЧ / VALERIJ MAKSIMOVICH

Национальная академия наук Беларуси / National Academy of Sciences of Belarus

Институт философии / Institute of Philosophy

Центр философии литературы и эстетики / Center for Philosophy of Literature and Aesthetics

ул. Сурганова 1/2, 220072 Минск, Беларусь / Surganova st. 1/2, 220072 Minsk, Belarus

E-mail: valery.maximovich@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9062-6984>

(Получено / Received 17.07.2020. Принято / Accepted 27.07.2020)

Abstract

Cultural role of canon in the artistic system of Maxim Bogdanovich

The author of the article examines cultural role and significance of canon, defines function and significance of communicative-conversational strategies in the artistic system of Belarusian literary classic Maxim Bogdanovich. The poet cultivated the idea of a common cultural space on the basis of canonical patterns as a natural result of cultural and historical development.

Key words: creative potential, canon, artistic system, communicative-conversational strategies, cultural work

Резюме

В статье исследуется культуротворческая роль и значение канона, определяется функция и значение коммуникативно-диалоговых стратегий в художественной системе классика белорусской литературы Максима Богдановича. Обращаясь к каноническим образцам, поэт культивировал идею о едином культурном пространстве как закономерном итоге культурно-исторического развития.

Ключевые слова: творческий потенциал, канон, художественная система, коммуникативно-диалоговые стратегии, культуротворчество

Классический канон воспринимается и трактуется прежде всего как результат культурного осознания, создающего и сохраняющего образцовые тексты. С этой точки зрения классика предстает как один из механизмов культуры, гарантирующих, с одной стороны, непрерывность традиции, с другой – постоянное возобновление стремления к совершенству, которое всякий раз достигается новыми художественными средствами. Текст приобретает статус классического, когда литературное совершенство подтверждается культурным отбором и его способностью воздействовать на духовно-культурные основы общества. В этой связи Ю. Лотман справедливо утверждает:

Каноническое искусство играет огромную роль в общей истории художественного опыта человечества. (...) ...вряд ли имеет смысл рассматривать его как некоторую низшую или пройденную стадию. И тем более существенно поставить вопрос о необходимости изучать не только его внутреннюю синтагматическую структуру, но и скрытые в нем источники информативности, позволяющие тексту, в котором все, казалось бы, заранее известно, становиться мощным регулятором и строителем человеческой личности и культуры (Лотман 1998: 441).

Следует заметить, что творчество в художественном каноне предполагает не механическое воспроизведение образца, но слепое следование эстетическим принципам и нормам, которые он в себе несет. Это происходит по той причине, что «классические произведения воплощают в самой чистой форме вневременные нормы. Поэтому они являются мерилom и мерой как для эстетического суждения, так и для художественного творчества» (Ассман 2004:118).

Классик белорусской литературы Максим Богданович (1891–1917) стал общепризнанным законодателем эстетического поэтического канона благодаря аккультурации мирового художественного и философского опыта с опорой на национальный культурный контекст. Обращение поэта к каноническим формам стиха имеет свою психологическую, культурологическую, историко-культурную обусловленность и свидетельствует о его желании художественными жанрово-стилевыми средствами воспроизвести исторический путь, пройденный эстетическим сознанием, возобновить, зафиксировать «следы», «коды», составляющие в совокупности генетическую память, «праоснову» мировых литературно-художественных памятников. Подобное обращение имело огромный культуросозидательный смысл. Это позволяло, во-первых, раскрыть, про-

демонстрировать образно-поэтические возможности своего родного языка, его способность «работать в каноне», отвечать особым формальным требованиям; во-вторых, представить панорамное видение культурно-исторического процесса в его вершинных достижениях; в-третьих, посредством особой «системы призм» реконструировать, сфокусировать, свести в одно образцовые, высокотехнические художественные формы, виды, жанры. При этом поэт допускал возможность видоизменения канона, привнесение в него необходимых коннотаций, отступлений, признавая за ним право быть открытой традицией. Тем самым он как бы утверждал мысль, что несмотря на разительные особенности каждой социокультурной общности, различие стран и народов, эпох и цивилизаций, объективно имеет место единство, подобие в освоении людьми пространства жизненного мира посредством обращения к художественным символическим формам. Именно классические тексты сохраняют и передают культурную традицию благодаря наибольшей импликации в них кодов культуры предшествующих эпох.

Одно из значений слова «канон» – образец, так что в определенных контекстах канон и классика – синонимы. Канон предполагает верность следования не столько тексту-образцу, сколько той сути прекрасного, которую он являет. Как известно, теоретические проблемы прекрасного («красы і мастацтва») Богданович сделал предметом своего поэтического творчества. Предельно сосредоточенное внимание на художественной форме стиха стало благодатной основой для обращения к философским идеям, связанным с объяснением парадоксов прекрасного: превращение безобразного в прекрасное, прекрасного в безобразное, сущность антиномий прекрасного и этического (красоты и добра), вечного искусства и трагической миссии художника. При этом Богданович не предлагает каких-то цельно оформленных, рационалистически выверенных философских умозаключений. Наоборот, своими произведениями он ставит множество вопросов, оставаясь открытым для различных интерпретаций.

Прекрасное Богданович прежде всего связывает с формой, при этом последняя предстает как подвижное и относительное. Поэт отдает предпочтение формам стиха, которые подчиняются особому правилу – канону. Наиболее известны среди них – рондо, рондель, триолет, ритурнель, терцина, гекзаметр, сонет. Чем же прельщала поэта каноническая форма? Для ответа на этот вопрос следует обратиться к научному исследованию упомянутого нами немецкого исследователя Ассмана, который понимает под каноном «такую форму традиции, в которой она достигает высшей внутренней обязательности и крайней формальной устойчивости». При этом он подчеркивает, что канону свойственна

связь между строгостью формы и открытостью к продолжению. Это верно для всех произведений искусства, ставших образцом в своем жанре и поэтому классикой. Только через классицистическое, имитирующее обращение, через *mimesis* может принцип канона осуществлять свою функцию формы культурного воспоминания, как прибежище ретроспективных поисков ориентации. (...) Канонизация – это не каприз истории рецепции, а исполнение или осуществление потенции, заключенной в самом произведении благодаря строгости его формы и подчинению правилам (Ассман 2004: 115–116).

Творческий акт в восприятии Богдановича понимался как акт сознательный, рациональный. Поэт в его представлении – не порождение счастливой случайности, а итог глубоких рефлексий, упорного и изнурительного труда. Эта идея отчетливо проступает в стихотворении *Ліст да П. Ластоўскага*, где поэт излагает свое видение творческого процесса, раскрывает роль в нем рациональной составляющей, реабилитирует личность известного итальянского и австрийского композитора Антонио Сальери (1750–1825), который, согласно поэтической версии Пушкина, из зависти отравил Моцарта. Богданович, напротив, опровергает это утверждение, подчеркивая удивительное трудолюбие, «холодный разум», чрезмерную сосредоточенность в процессе творчества мастера:

Сальеры ў творчасці усё хацеў паяць,
Ва ўсім упэўніцца, усё абмеркаваць,
Абдумаць спосабы, і матар'ял, і мэту
І гарача любіў сваю свядомасць гэту.
У творчасці яго раптоўнага няма:
Аснова да яе – спакойная дума.
(Богдановіч 2001: 263–264)

Как утверждает О. Лойко, «по существу образ Сальери в *Лісте* – своеобразный автопортрет Богдановича, а *Ліст* в целом – поэтизация размышления, „спокойной думы” и труда – поэтического мастерства как основного, что является одним из начал поэзии Богдановича» (Лойка 1966: 104).

Признавая сознательный характер творчества, Богданович тем самым указывал и на философско-обобщенный характер своих поэтических образов и картин, на создание определенной модели, универсума значений, позволяющих, по словам Лотмана, «воспроизводить модель мира в ее самых общих очертаниях» (Лотман 1998: 30). Канон в данном случае выступает в роли универсальной культурной формы, первообразца, «кода», удерживающего и сохраняющего в себе все свойства целого, универсальную ценностную основу, способствующую нравственному и художественному освоению мира. Художественное творчество (художественное измерение) выступало для Богдановича высшим проявлением человеческого духа, стремящегося к гармонии, преемственности, к созиданию универсальной культуры, имеющей равновеликое значение для всех субъектов творчества. По существу, культивируя канонические образцы, делая генеалогический срез прежде всего европейской художественной традиции, Богданович культивировал идею о едином культурном пространстве как закономерном итоге культурно-исторического развития, в котором обнаруживается подобие, близость экзистенциально-герменевтических смыслов, истолкований, значений, делая при этом попытку посредством обращения к мировому художественному наследию выявить и зафиксировать механизм коммуникативного кодирования ценностей и смыслов культуры. Это представлялось возможным в силу того, что все значимые культурные артефакты в силу действия объективных законов имеют общие основания, общие корни, так как они созданы путем совместного культуросозидающего действия и коммуникации. В свою очередь, это открывает путь к преодолению противоречий в сфере духовного производ-

ства, дает возможность для достижения определенного единства взглядов, подходов, устремлений в реализации эстетического идеала.

Художественные константы, которые сложились еще в период античности, в эпоху Возрождения и Просвещения, избираются Богдановичем в качестве идеального эталона, по которому он оценивает и современный ему литературный процесс. Это дает поэту возможность увидеть самые незначительные отклонения от заданного образца, тесно соотнесенного поэтом с гармонией, изяществом формы и лаконизмом содержания. И, напротив, поэт неодобрительно относится к тем художественным изыскам, к тому содержательному художественному конструкту, в котором обнаруживает себя процесс отчуждения от мира, процесс «мироутраты», связанный с утверждением монополии социальной сферы. Он все более убеждается в том, что литература за это время не стала ближе к человеку, а созданные цивилизацией технические изобретения еще более отдалили его от жизненных благ и желанной гармонии. Поэт прилагал все усилия, чтобы избежать отчуждения мира, забвения интимного отношения к бытию, окружающей его реальности. В противном случае это могло бы привести к «самоотчуждению», «бездомности», о которой уже в более позднее время говорил Мартин Хайдеггер.

Активно эксплуатируя художественные канонические формы в своем творчестве, Богданович демонстрировал на собственном опыте способность духа преодолевать время и расстояния, тем самым обретая волю подняться над чередой обстоятельств и оставаться в измерении вечного настоящего. Творческая фантазия поэта, его очевидное сознательное пристрастие к прошлому как средоточию упоительной умиротворенности, идеальной упорядоченности, соразмерности имеют, к тому же, внутреннюю, психологическую мотивацию, связанную с обстоятельствами личной жизни. Как известно, для поэта оставался реально предсказуемым финал собственной жизни по причине неизлечимой на то время болезни – открытой формы туберкулеза. Страх будущего, желание отсрочить его приближение влекло поэта назад к «успокоенности в прошлом» – с ностальгией и воспоминанием по отношению к единственной реальности, в которой он мог быть уверен, в которой он находил себе убежище от суетности бранных будней. Убедительное подтверждение тому находим в стихотворении *У старым садзе*, которое дает представление об особенностях авторского художественного видения и воображения, о смылосозидающей активности его художественной мысли, стремящейся к воссозданию условной реальности, к культивированию свидетельств прошлого.

Прыгожы сад, які любіў Вато:
Між дрэў зялёных статүі паўсталі,
Вось грот, гадзіннік сонечны, а далі
Фантан... Напэўна, саду год са сто.

Стаю я, сню пра знікнуўшыя дні
І кніжку новага пісьменніка трымаю.

Яе я разгарнуў... і закрываю,

Здзіўлены ўкрай, што гэта не Парні

(Багдановіч 2001: 262).

Использование в тексте имен собственных и узнаваемых исторических реалий, культурных артефактов является одной из форм выражения «вторичной трансцендентальности» (Н. Худoley), когда эти артефакты из зоны внетекстовой, периферийной переходят в зону стратегических смысловых кодов, внедренных в пространство текста для усиления, удвоения, символизации (универсализации) его контекстуальных значений, соотносясь, таким образом, с планом выражения.

Думается, именно этими художественными принципами и руководствовался поэт, поставив себе цель вывести белорусскую литературу на уровень литературы мировой. Задача усложнялась тем, что он поставил грандиозную цель, связанную со своеобразным обобщением, систематизацией мирового художественного опыта, в том числе в плане утверждения поэтического канона (канонической формы) как знака высшего качества и художественного совершенства, «освящающего принципа», служащего мерилom и критерием для творчества, эстетических исканий с опорой на общеобязательность традиции. Культивируя классические формы и виды стиха (александрийский стих, гекзаметр, пентаметр, сонет, триолет, рондо, элегия и т.д.), Богданович, по существу, не только признавал их образцовый характер, служащий критерием художественности, но и принимал систему ценностей, которая ими культивировалась, с неизменной скрытой ссылкой на конкретные образцы (имена, произведения), благодаря которым были успешно воплощены эти ценности. Более того, определяющую роль поэт отводит познанию и ценностным формам духовного освоения действительности, будучи убежденным в том, что трансформация мировидения влечет за собой и изменение отношения к природе и друг к другу.

Мысль об аксиологической предзаданности канона имеет важное значение для установления его содержательно-концептуальных оснований. Резонно будет предположить, что обращение Богдановича к каноническим формам являлось не просто следованием норме, образцу, модели, а предусматривало также художественное (содержательное) выявление определенной системы «правил социальной коммуникации и смыслообразования» (Ассман 2004: 124), т.е. заключало в себе ценностную, аксиологическую характеристику. В представлении мастера слова канон не просто выступал формой подчинения чужеродным, установленным извне кодифицированным нормам или предписаниям. Скорее, он воспринимался в качестве культуро- и смыслообразовательного принципа, способствующего утверждению и развитию культурной преемственности, национальной культурной «канонической» автономии, выделению специфических дискурсов из общего контекста культуры.

Присутствие многочисленных контекстов и культурных эпох в творчестве Богдановича очевидно. Античная и национальная мифология, классические традиции мировой поэзии, новые этико-философские открытия литературы рубежа XX–XXI веков – все это (и многое другое) формировало общую мировоззренческую и эстетическую систему белорусского поэта. Можно однозначно

утверждать, что поэзия Богдановича вся из мира культуры, она питается ее соками, дышит ее благовониями. Своеобразно трансформируя и комбинируя известные и малоизвестные мотивы, сюжеты, темы, приобщая их к потребностям собственной литературы, Богданович оставляет за собой право на субъективное восприятие и трактовку их смысла, делая едва уловимые зашифрованные указания на первоисточники. Подобными знаками-распознавателями становятся не только эпиграфы к некоторым стихам. Внутреннее сходство и смысловая близость поэзии Богдановича к темам, мотивам, наконец, идеям мировой и прежде всего, русской литературы наблюдается даже на уровне поэтики, самой формы стиха, идентичности «стилевого мышления». И в этом выразило себя не только стремление показать жизнь во всей ее многогранности и гармоничности, направить внимание на весомость, значимость и неповторимость созданных человеком эстетических ценностей. Главный смысл усилий поэта, по словам Т. Чабан, заключался в том, чтобы «раскрыть, засвидетельствовать свою индивидуальность, свое на удивление развитое чувство индивидуальности, уникальность своей судьбы, неповторимость духовного мира» (Чабан 1992: 470), «магическое ощущение причастности к мировое тайне» (Ирина Богданович). Богдановича ничто так не привлекало и не волновало, как загадка души человека и своей собственной души. Распознать ее глубинный, сокровенный смысл или хотя бы приблизиться к разгадке – было заветной мечтой поэта.

Наличие отсылок (явных и латентных), указание на первоисточники творческого акта дает основание на признание межкультурного статуса творчества Богдановича, имеющее место одновременное присутствие нескольких художественных коммуникативных систем, свидетельствующих об авторском инициировании полисемии, внутренней диалогичности создаваемых произведений, о факте закодированности в них универсальных значений и смыслов. По сути, мы имеем дело с феноменом интертекстуальности, понимаемой как форма самонасыщения литературы, как действенный способ приращения новаторства при обращении к инонациональным контекстам.

Своим творчеством Богданович, по существу, упредил многие философские концепции современности. Во многих своих стихотворениях поэт как бы предварил те философские доктрины, которые в будущем развивали представители Франкфуртской школы (Теодор Адорно, Макс Хоркхаймер, Эрих Фромм), концептуальные идеи Герберта Маркузе (Одномерный человек), теорию коммуникативного действия Юргена Хабермаса. Творческая концепция Богдановича во многом созвучна с идеей Хабермаса о культурно-исторической реальности как порождении коммуникативной деятельности индивида. Объединяющим началом и у Богдановича, и у Хабермаса выступают многообразные культурно-исторические миры, а не экономические формации. Согласно немецкому философу, главенствующую роль в любом общественном организме играют отношения взаимодействия между людьми, интеракции, удерживающие в себе ценностно-нормативные представления, являясь формой духовной деятельности. Именно горизонт жизненного мира, по Хабермасу, определяет ценностную систему значений, являясь базисной основой социальной и духовной интеграции общества. Согласно и Хабермасу, и Богдановичу, именно духовные процессы выступают

главной движущей силой общественной эволюции, а вера в разум – средством снятия социокультурных конфликтов. Во многих стихах социально-антропологического звучания (*Краю мой родны! Як выкляты Богам; Кінь вечны плач свой аб старонцы!; Рушымся, брацця, хутчэй, Народ, Беларускі народ!; Нашых дзедаў душылі абшары лясоў* и др.) Богданович стремится перевести социальный конфликт в зону действия коммуникативной этики, призванной способствовать анализу глобальных проблем, затрагивающих не только собственно белорусскую реальность, но мировое сообщество в целом. Прибегая к «социальному эквиваленту» в стихах гражданской направленности, Богданович возлагал надежду на то, что индивид сможет не только вскрыть причины социального неравенства, но и поразмышлять о смысле своего существования. Казалось бы, явственно ангажированный мотив, благодаря художественно-философской отрефлексированности материала, приобретал форму не локального, а универсального смысложизненного конфликта, который невольно заставлял задуматься об основах существования людей друг с другом и со всем человечеством в границах единого культурного и цивилизационного пространства.

Проблему человеческого бытия классик белорусской литературы стремился перевести из плана внешнего в план внутреннего созерцания, а самого человека воспринимал в качестве объекта и субъекта мирового бытия, видел в нем носителя самоценной духовности, отличительного типа духовности. Именно поэзия становилась для него надежным инструментом для удержания вечности, способом реализации внутренней установки на гармонизацию и синхронизацию проявленного опыта посредством его избирательной трансформации (кристаллизации, десублимации) в пределах собственной автономной художественной системы. Ему была близка идея, связанная с пониманием личности как субъекта культуры, имманентно осваивающего, расширяющего и преобразующего духовно-творческим актом границы культурного, созидающего пространства по законам гармонии и красоты.

Закрепляя за творческой личностью право на творческий эксперимент, который потенциально содержит в себе инновационные признаки, Богданович тем самым, по сути, признавал за ней и право быть основоположником традиции. Задействование, использование в сфере культуротворчества инновационных техник, их активное тиражирование в многочисленных контекстах создает предпосылки того, что со временем созданный инновационный продукт войдет в живую ткань культуры, способствуя обновлению ее ценностно-смыслового ядра.

Осознание духовной сопричастности к национально значимым культурным артефактам открывает возможность представителю каждой нации идентифицировать себя в качестве субъекта особой историко-феноменологической ауры, постигнуть смыслы и ценности, значимые для субъекта, что в итоге способно существенно расширить и обогатить его внутренний мир. В этом видится и эффект практического воплощения в жизнь идеи о коллективном бессознательном, когда смысл, значение, эйфоническое звучание стиха глубоко затрагивают в первую очередь эмоционально-чувственную сферу, эмпатию, активизируют способность к сопереживанию, соучастию. На более высоком, сознательном,

мировоззренческом уровне художественные концепты, смыслообразы затрагивают структуры миропонимания и мироотношения и формируют наиболее общие принципы социального действия. Благодаря своей трансляционной природе (способности передавать духовный аспект жизненного опыта), они приобретают качество одного из важнейших инструментов постижения мира, становятся предпосылкой успешной социализации субъекта в рамках конкретной национальной культуры. Кроме того,

постижение социальности в особой художественной/духовной форме становится условием, позволяющим активно действующему субъекту (личности) не только раскрыть социальное начало как потенциал конкретного в историко-культурном содержании субъектного состояния, но и развить его собственно человеческое содержание, воплотить его в художественной форме (Розин 2002: 42).

С течением времени благодаря смене культурных парадигм классический текст наращивает смысловую ауру: вступая в диалогические отношения с новыми контекстами, он обнаруживает новые смыслы, что позволяет ему одновременно обеспечивать единство культурной традиции и стимулировать креативный и когнитивный потенциал человека.

Несмотря на перипетии личностного и общественного плана, поэт с завидным упорством, не переставая создавал свой художественный мир согласно критериям красоты и нравственности, тем самым духовно преодолевая не устраивающий его мир. Своим творчеством он утверждал подлинный гуманизм, созидающее начало человеческого разума и природно-жизненных сил социума. Основным творческим принципом Богдановича было стремление к универсализму, космополитизм («космос культуры»), свободное использование всех мыслимых образов, мотивов и традиций мировой культуры. Художник оригинального таланта, он сумел мастерски синтезировать на национальной почве культурные достижения разных народов, поднять искусство белорусского слова к лучшим образцам мировой литературы, открыть широкие магистрали для идейно-эстетического возвышения белорусской поэзии. «Космополитизм» поэзии Богдановича – это одна из ступеней на пути постижения национального духа. Но это и важное условие постижения целостности бытия, творения подобного «образа мира» в себе, путь возвращения к себе на более высоком духовном уровне.

Библиография / References

- Assman, Å. (2004). *Kul'turnaâ pamât': pis'mo, pamât' o prošlom i političeskaâ identičnost' v vysokih kul'turah drevnosti*. Moskva: Āzyki slavânskoj kul'tury [Ассман, Я. (2004). *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славянской культуры].
- Bagdanovič, M. (2001). *Poŭny zbor tvoraŭ u 3 t. T. 1: Veršy, paëmy, peraklady, dasledavanni, čarnavyâ nakidy*. Minsk: Belaruskaâ navuka [Багдановіч, М. (2001). *Поўны збор твораў у 3 т. Т. 1: Вершы, паэмы, пераклады, даследаванні, чарнавыя накіды*. Мінск: Беларуская навука].

- Čaban, T. (1992). *Kosmas «Vânka»: Litaraturny kamentaryj da «Vânka» Maksima Bagdanoviča*. V: Bagdanovič, M. *Poŭny zbor tvoraŭ u 3 t. T. 1: Veršy, paëmy, peraklady, nasledavanni, čarnavyâ nakidy*. Minsk: Navuka i tehnika: 463–518 [Чабан, Т. (1992). *Космас «Вянка»: Літаратурны каментарый да «Вянка» Максіма Багдановіча*. В: Багдановіч, М. *Поўны збор твораў у 3 т. Т. 1: Вершы, паэмы, пераклады, наследаванні, чарнавыя накіды*. Мінск: Навука і тэхніка: 463–518].
- Lojka, A. (1966). *Maksim Bagdanovič*. Minsk: Navuka i tehnika [Лойка, А. (1966). *Максім Багдановіч*. Мінск: Навука і тэхніка].
- Lotman, Ū. M. (1998). *Ob iskusstve*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPB [Лотман, Ю.М. (1998). *Об искусстве*. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ].
- Rozin, V.M. (2002). *Ličnost' kak učreditel' i menedžer «sebâ» i sub"ekt kul'tury*. V: *Čelovek kak sub"ekt kul'tury*. Moskva: Nauka: 42–92 [Розин, В.М. (2002). *Личность как учредитель и менеджер «себя» и субъект культуры*. В: *Человек как субъект культуры*. Москва: Наука: 42–92].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No 234

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.09>

Citation:

Михновец, М. (2020). Источники знания о географии российской империи как основа геополитических представлений Ф.М. Достоевского.

Studia Rossica Gedanensia, 7: 110–122.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.09>

Міхновец, М. (2020). Істочники знанія о географіі російської імперії

як основа геополітичних представлень Ф.М. Достоевського.

Studia Rossica Gedanensia, 7: 110–122.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.09>

ИСТОЧНИКИ ЗНАНИЯ О ГЕОГРАФИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ КАК ОСНОВА ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО¹

МАРИЯ МИХНОВЕЦ / MARIA MIKHNOVETS

Санкт-Петербургское Государственное бюджетное учреждение культуры /|

Saint Petersburg State Cultural Institution

«Литературно-мемориальный музей Ф. М. Достоевского» /

“F.M. Dostoevsky Literary-Memorial Museum”

ул. Достоевского д. 2/5, 191002, г. Санкт-Петербург, Россия /

Dostoyevskogo 5/2, 191002, Saint Petersburg, Russia

E-mail: mikhnovets@dostoevsky.spb.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7818-2321>

(Получено / Received 14.05.2020. Принято / Accepted 30.08.2020)

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 18-012-90020/19.

Abstract

The sources of Dostoevsky's knowledge about the geography of the Russian Empire as the foundation of his geopolitical views

The article aims to explore the sources of Dostoevsky's knowledge about the geography of the Russian Empire in the pre-penal period of his life. The research was carried out using the historical and literary approach combined with the methods of geopolitical research. The author analyzes the geography textbooks used by the young Dostoevsky. The results show the connection between the content of the textbooks and the writer's geopolitical views in the 1860s and 1870s. In addition, the article presents the influence of hagiographic literature and the literary magazine *Otechestvennyye Zapiski* on Dostoevsky's geopolitical world view.

Key words: Dostoevsky, geography of the Russian Empire, *Otechestvennyye Zapiski*, hagiography, paleo-geopolitics, world-view

Резюме

Статья посвящена изучению источников знания Достоевского о географии Российской империи в докаторжный период жизни. Исследование выполнено в рамках историко-литературного подхода с привлечением методов геополитических исследований. В статье проанализированы пособия по географии, по которым учился молодой Достоевский; проведены параллели между их содержанием и геополитическими воззрениями писателя в 1860–1870-е гг., а также показана роль житийной литературы и журнала «Отечественные записки» в формировании геополитической картины мира Достоевского.

Ключевые слова: Достоевский, география Российской империи, «Отечественные записки», житие, палео-геополитика, картина мира

Творческое наследие Ф.М. Достоевского характеризуется особым вниманием к проблемам российской государственности, к взаимоотношениям России и Европы, России и Востока. Писателя интересовал вопрос о том, какое место занимает Россия в славянском мире. В связи с этим важно определить круг источников, который повлиял на формирование первичных представлений Достоевского о географии Российской империи. Описание этого круга, во-первых, позволит выяснить, что в 1830–1840-е гг. легло в основу его знаний о геополитическом положении России среди других государств. Во-вторых, узнать, какие сведения о статусе отдельных регионов России были для писателя исходными. Последнее поможет точнее очертить особенности восприятия Достоевским тех регионов, которые в 1850–70-е гг. изменили свой статус и стали зонами геополитического напряжения.

Вопрос о содержании учебного курса петербургского Инженерного училища, где учился будущий писатель, уже поднимался в литературоведении (Маскевич, Тихомиров 2019), однако целью исследователей не было подробное и целостное описание того, по каким учебникам и кем преподавалась география молодому Достоевскому. Также в задачи ученых не входило освещение процесса постижения географии будущим писателем в детстве и отрочестве. В современном достоевведении нет и специальной работы, посвященной юному Достоевскому-путешественнику по России и представляющей его поездки как опыт непосредственного знакомства с географией родной страны или же как единый травелог. Также не изучены публицистические и иные нехудожественные произведения, которые оказали влияние на формирование геополитической картины мира молодого писателя. Эти лакуны обусловили для нас необходимость описания и анализа источников знания Достоевского о географии Российской империи в рамках историко-литературного подхода с привлечением сравнительно-описательного метода исследования. Целесообразным было и обращение к методам геополитических исследований.

Первые систематические знания по географии Достоевский получает с осени 1833 г. благодаря домашнему учителю, диакону И.В. Хинковскому, который служил в московском Екатерининском институте. Согласно труду В.А. Вагнера *Московское училище ордена святой Екатерины* (Вагнер 1903: 281), преподавателям училища было рекомендовано следующее:

В географии начать в младшем классе с математической и с общих и главнейших сведений о разделении земного шара, познания морей, проливов, главнейших озер, рек, островов, гор, государств и областей во всех частях света, их образа правления, вероисповедания и важнейших городов. А в старшем классе проходить подробнее географию всех частей света и областей, оных составляющих во всех отношениях, как в физическом, так и в политическом, обращая особенное внимание на географию Российского государства (Вагнер 1903: 280).

Логично предположить, что в соответствии с этими рекомендациями и строил диакон Хинковский образовательный процесс для братьев Михаила и Федора Достоевских. В качестве учебного пособия Вагнер называет *Краткое всеобщее землеописание по новому разделению...* Т.Т. Каменецкого (Каменецкий 1828). Это издание представляет собой учебник по всемирной географии, значительный раздел которого посвящен географии России.

Обозначим, каким образом в нем описываются регионы, геополитический статус которых на протяжении жизни Достоевского либо менялся в силу военных или политических конфликтов, либо вызывал особый интерес писателя. Чрезвычайно важным представляется, во-первых, вопрос о месте и статусе России по отношению к Азии и Европе. Во-вторых, заслуживает пристального внимания специфика описания этнического состава Российской империи, в особенности положения славянского населения среди других народов. В-третьих, важно прояснить, каким было первоначальное представление Достоевского о регионах, которые в дальнейшем стали зонами геополитического напряжения. Одним из них было Царство Польское, где в 1863–1864 гг. разворачивались

события Освободительного восстания. Другим – Балканские территории, соотносимые с современными Болгарией и Румынией, а во времена Достоевского находившиеся под гнетом Османской империи. В-четвертых, важно выяснить, каким образом представлены земли, вошедшие в состав Российской империи при жизни романиста. Речь идет о Кавказе, окончательно покоренном в результате Кавказской войны в 1864 г., и о Средней Азии, активное освоение которой началось с завоеваний В.А. Перовским крепости Ак-Мечеть в 1853 г. и завершилось в 1873 г. штурмом Хивы под командованием К.П. Кауфмана. Любопытно заметить, что Кауфман был одним из преподавателей Достоевского во время его учебы в петербургском Инженерном училище.

В самом начале раздела, посвященного России, Каменецкий дает однозначное определение того, что относится к европейскому миру, какие земли включает в себя Сибирь, что являет собой так называемая «Азиатская Россия» и какие области России называются «особыми». Автор учебника пишет:

Европа разделяется по двум главным племенам, то есть, Славянскому, обитающему в восточной половине Европы, и Немецкому, в западной, на Восточную и Западную; в первой находятся: Россия, Земли Карпатских гор (т.е. Польша, Галиция, Венгрия с Трансильванией), Далмация и Турецкие владения (Каменецкий 1928: 33).

Мы видим, что таким географическим описанием заложены основания, на которых в дальнейшем была построена геополитическая картина мира Достоевского. В учебнике заявлено, что половина Европы является славянской, в таком случае необходимо отметить значимость этого утверждения в свете будущей позиции писателя по так называемому «восточному вопросу». Важно, что к славянскому миру автор учебника относит Россию и Польшу, следовательно, изначально у будущего писателя была почва для рассмотрения двух народов как братских. Позднее мысль об особой близости двух народов в учебнике усиливается при описании этнического состава населения России: к коренным этносам относятся «народы славянского происхождения», а именно «Россияне с Казаками и Поляки». Отметим, что для Достоевского 1860–70-х гг. было характерно особое, сложное отношение к польскому народу. Во многом проблема для писателя заключалась в том, что, с одной стороны, поляки являются славянами, то есть этносом, близким по духу русскому, а с другой – они исповедуют католичество и ориентированы не на славянский мир, а на общеевропейские ценности. Таким образом, Достоевский видел поляков своеобразным «внутренним» оппонентом для православно-славянской России.

Часть славянской Европы, согласно учебнику, относится к «Турецким владениям». Любопытно, что нигде Каменецкий не проблематизирует положение балканских славян как находящихся под гнетом мусульманской Османской империи. Устойчивым определением является «европейская Турция», однако межэтническое и межконфессиональное напряжение никак не обозначено в учебнике.

Интересно, с точки зрения современной географии, как автор, описывая географию Российской империи, разделяет Азию и Сибирь. Несколько раз у него появляется мысль, что «Азиатскую Россию не должно смешивать с Сибирью»,

которую Каменецкий определяет как «часть Азии, простирающаяся от Уральского хребта до Восточного океана с островами онога» (Каменецкий 1828: 51). К «Азиатской России» относятся:

(...) все земли, принадлежащие России в Азии, как то: собственно называемые четыре Сибирские Губернии [Тобольская, Томская, Енисейская, Иркутская] со своими областями и Приморскими Управлениями, Киргизская степь, примерно полагая 1/3 Пермской, 2/5 Оренбургской, 1/3 Саратовской Губерний и вся Астраханская, Кавказская область с Землею Черноморских Казаков, Грузия с Кавказскими горными землями и Персидскими Провинциями (Каменецкий 1828: 52).

Обратим внимание на описание территорий, которые в первой половине XIX в. были фронтами Российской империи, в частности так называемых «киргизских степей» и Кавказа. Каменецкий, перечисляя земли «Азиатской России», создает своеобразное полукольцо, окружающее центрально-европейскую часть страны с юго-востока и юга. Таким образом, в одном ряду оказываются земли, далекие друг от друга, но образующие своеобразную общность.

Достоевский в эпистолярном наследии и публицистике будет также несколько раз упоминать в одном ряду Кавказ, Сибирь, «киргизские степи» (территории современного Казахстана) как земли, не являющиеся исконно русскими, населенные собственными этносами и лишь отчасти ассимилировавшими. Эти регионы оказываются в роли своеобразного «своего иного» (Лекке, Чхаидзе 2018: 14): они, с одной стороны, включены в состав Российской империи, с другой стороны, осознаются русским писателем как инородные, «иные»².

Каменецкий, описывая сложную и противоречивую геополитическую картину, вполне закономерно привлекает такое понятие, как «граница». Например, в его учебнике «Киргизские степи» как пограничные упоминаются в самом начале, в первом абзаце, посвященном географии России: это земли, подобно Кавказу, «принадлежащие и неподвластные» (Каменецкий 1828: 36) Российской империи. В разделе учебника «Положение, Границы и Величина» указывается, что Россия к югу граничит «с Китайскими владениями, т. е. Дауриєю, Манжуриєю, Монголиєю и Зюнгориєю, с Киргизскою степью, Каспийским морем, Персиєю...» (Каменецкий 1828: 37). Киргизская степь, таким образом, не входит в состав Российской империи, является по отношению к ней приграничной территорией. Однако сразу же после приведенной выше информации следует сноска о доле земель, приходящихся на европейскую и азиатскую часть России, где автор учебника указывает, что «Киргизская степь составляет 31,681 кв. м» (Каменецкий 1828: 51) от азиатской части государства. Получается, что Киргизские степи оказываются уже по другую сторону границы государства, включены в него. Характеристика края как пограничного и находящегося в каждом конкретном историко-культурном контексте то по одну сторону границы, то по другую оказывается устойчивой на протяжении всего творческого пути Достоевского.

² Подробнее см. (Михновец 2019; Михновец 2020).

Обзорный анализ учебника Каменецкого позволяет сделать вывод о том, что в основе геополитических воззрений зрелого Достоевского, которые зачастую носят ярко выраженный империалистический характер, лежат установки, заложенные в официальной географии России того времени. Формированию таких геополитических представлений также способствовала одна из наиболее значимых книг как для молодого, так и зрелого Достоевского: *История Государства Российского* Н.М. Карамзина. О влиянии труда Карамзина на мировоззрение Достоевского написано много работ (Архипова 1983; Белов 1990; Миллионщикова 2017), тем не менее представляется значимым упомянуть об этом важнейшем для писателя произведении и в рамках настоящего исследования.

В самом начале своей книги Карамзин определяет границы страны, ее национальный и конфессиональный состав:

Не удивительно ли, (...) как Астрахань и Лапландия, Сибирь и Бессарабия, могли составить одну Державу с Москвою? Менее ли чудесна и смесь её жителей, разноплеменных, различных и столь удалённых друг от друга в степенях образования? Подобно Америке Россия имеет своих диких; подобно другим странам Европы являет плоды долговременной гражданской жизни (Карамзин 2002: 9).

Карамзин вполне определенным образом отмечает крайние точки обширной империи, разделяет население государства на просвещенных и «диких». Далее следует его мысль о положении русских среди других народов. С одной стороны, автор говорит о том, что Россия – многонациональная страна, в которой вовсе не «надобно быть русским». С другой стороны, историк указывает, что подлинный путь развития других народов в составе империи и заключается в том, чтобы:

(...) мыслить, чтобы с любопытством читать предания [русского – М.М.] народа, который смелостию и мужеством снискал господство над девятою частию мира (...) и просветил Божественною Верою, без насилия, без злодейств, употребленных другими ревнителями Христианства в Европе и в Америке (Карамзин 2002: 9).

Отметим: Карамзин вводит мысль, которая оказалась очень востребованной в последующей историографии России: страна не вела насильственные, завоевательные войны, а «смелостию и мужеством» несла христианство. Безусловно, эта идея очень важна и для формирования у Достоевского представления об особом мессианстве русского народа.

После периода домашнего обучения с осени 1833 года Достоевский вместе с братом Михаилом начал посещать полупансион Н.И. Драшусова (Сушарда) в Москве. Позднее этот жизненный период лег в основу эпизодов романа *Подросток*, связанных с учебой героя в пансионе Тушара. Аркадий особое внимание уделяет описанию своих учебных пособий, в том числе «по географии, [где присутствует – М.М.] описание главных городов Европы и всех частей света» (Достоевский 1975: XIII: 271). Герой неслучайно говорит о «главных городах». Дело в том, что многие учебные пособия того времени, в том числе и учебник Каменецкого, при описании европейских стран сосредотачивались главным образом на характеристике столичных городов: их населении, главных достопримечательностях, промышленности и т.д. В таком подходе заключался существенный

недостаток: у читателя не было достаточного материала для формирования представления о государстве в целом. Страна была представлена только как некая территория, окруженная сопредельными странами, с единственным жизненным центром – столицей.

Можно предположить, что это весьма распространенное представление могло повлиять на особенность восприятия Достоевским положения больших столичных городов по отношению к остальной стране. Своеобразными городами-государствами в картине мира зрелого Достоевского оказываются Петербург, Париж, Лондон, Берлин, Дрезден, Женева и т.д. – о них писатель говорит не столько как о населенных пунктах, принадлежащих в первую очередь своим странам, сколько как о самодостаточных образованиях, будто бы отделенных от самого государства и его естественной жизни.

Важно обратить внимание на то, что при описании больших городов для Достоевского наиболее значимым оказывается не их государственная принадлежность, а именно факт причастности к городскому пути развития цивилизации, их оторванность от всей остальной страны. Вспомним рассуждения из *Дневника писателя* за январь 1881 года:

Петербург, – он ведь дошел до того, что решительно считает себя всей Россией (...). В этом смысле Петербург как бы следует примеру Парижа, несмотря на то, что на Париж совсем не похож! Париж уж так сам собою устроился исторически, что поглотил всю Францию, всё значение ее политической и социальной жизни, весь смысл ее, и отнимите Париж у Франции – что при ней останется: одно географическое определение ее. И вот у нас воображают иные почти так же, как и в Париже, что в Петербурге слилась вся Россия. Но Петербург совсем не Россия (Достоевский 1984b: XXVII: 14–15).

Безусловно, формированию подобных взглядов на феномен больших городов способствовали не только пособия по географии, во многом их определили труды французских социалистов-утопистов. Как писал В.Б. Шкловский, «город – враг и позор как последствия безумия строя жизни – одна из основных идей фурьеристов, и эта идея хорошо знакома Достоевскому» (Шкловский 1957: 211). Тем не менее основания для утверждения в сознании писателя образа большого города как явления, лишь условно связанного с остальным государством, были заложены уже в первых учебных пособиях по географии.

В сентябре 1837 г. Достоевский успешно прошел вступительные испытания, в том числе по географии, в Инженерное училище в Петербурге, а в конце того же года получил разрешение сдавать экзамен в 3-й кондукторский класс. В учебном плане на занятия географией отводилась одна лекция в неделю, продолжавшаяся полтора часа. Курс вел инженер-поручик А.К. Минквиц, который ранее принимал у Достоевского вступительные экзамены по истории и географии. Инженерами-кондукторами изучалась «вся география европейской и азиатской России», а в качестве ведущего учебного пособия был рекомендован *Учебный атлас, состоящий из «немых» географических карт* (*Учебный атлас...* 1829), а также *Географические листы, служащие объяснением к Учебному атласу* (*Географические листы...* 1829), составленные П. Максимовичем. В письме отцу от

30 октября 1838 г. Ф.М. Достоевский говорит об успешной сдаче большинства экзаменов, в том числе о десяти баллах из десяти возможных по географии.

Во многих произведениях Достоевского присутствует упоминание, что в юности герои изучали географию. В романе *Бедные люди* Варенька рассказывает: Сашу учили «французскому и немецкому языкам, истории, географии» (Достоевский 1972а: I: 31). В «петербургской поэме» *Двойник* господин Голядкин говорит: «Конечно, разным талантам, бесспорно, нужно уметь, как-то: на фортепьянах иногда поиграть, по-французски говорить, истории, географии, закону божию и арифметике» (Достоевский 1972: I: 221). В одном из эпизодов романа *Неточка Незванова* героиня подробно описывает, что именно ей приходилось изучать с преподавателем географии (Достоевский 1972b: II: 231). В *Униженных и оскорбленных* Иван Петрович, главный герой, на столе комнаты старика Смита обнаруживает «краткую географию и Новый завет в русском переводе» (Достоевский 1972с: III: 177), а позднее и сама Нелли рассказывает: «Дедушка купил Новый завет и географию и стал меня учить» (Достоевский 1972с: III: 415)³. Завершает череду героев Достоевского, изучавших в юности географию, Соня Мармеладова, героиня романа *Преступление и наказание*: отец пробует вместе с ней «географию и всемирную историю проходить» (Достоевский 1973: VI: 16).

Обратим внимание: сочетание в одном ряду «географии и Закона Божия», «географии и истории» является устойчивым. То же встречаем и в письме Достоевского пасынку П.А. Исаеву от 6 января 1871 г.:

Займись, например, историей, но только систематически, не поверхностно и не урывками и непременно сначала (при этом, разумеется, география), и через два-три года занятий сам увидишь, как расширится круг твоего зрения и повысится уровень мыслей (Достоевский 1986: XXIX-I: 167).

Представляется, что это не простое перечисление учебных предметов, а отражение своеобразной проблемно-тематической связи между областями знания, существующей в сознании писателя с юности.

Подтверждение этой гипотезе находим в третьей главе *Дневника писателя* за июль-август 1877 г. В статье *О безошибочном знании необразованным и безграмотным русским народом главнейшей сущности Восточного вопроса* (Достоевский 1983: XXV: 213–217). Достоевский вступает в полемику с публицистикой того времени. В периодической печати тех лет параллельно с описаниями событий Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. регулярно появлялись статьи, в которых утверждалась мысль о том, что мнение большинства русского населения относительно так называемого «восточного вопроса» учитывать не нужно.

³ Заметим, что 25 августа 1862 г., то есть спустя год после публикации в журнале «Время» последней части романа, на счет Достоевского в магазине А.Ф. Базунова поступили заказанные им книги, среди которых была *Всеобщая география для детей* Ф. Студитского (Студитский 1853). Ранее издание выходило в 1843 г. и, возможно, покупка именно этой книги была обусловлена тем, что писатель был с ней знаком еще до каторги. Это позволяет предположить, что и в пространстве романа *Униженные и оскорбленные* оказывается именно книга Студитского.

Авторы статей апеллировали к тому, что у народа отсутствуют базовые знания в области географии. С этой мыслью Достоевский был категорически не согласен. По его мнению, «темный и совершенно необразованный русский народ, то есть самые даже простые деревенские мужики, совершенно не зная истории и географии» (Достоевский 1983: XXV: 214), имеют особый источник сведений о мировой географии: жития святых, которые совершали паломнические путешествия. В статье Достоевский утверждал: даже не имея печатного издания наиболее популярного в народной среде сборника *Избранные Жития святых, кратко изложенные по руководству Четых-Миней*, простые люди знают жития по рассказам, передающимся из уст в уста. У читателей и слушателей житийных историй формируется особая картина мира:

(...) к нашему народу надвигаются, через школы и грамотность, просвещение (...). Но пока (...) про славян действительно народ наш почти ничего не знал, и не только один на тысячу, (...) но на много тысяч один какой-нибудь, может быть, слышал, как-нибудь мельком, что есть там какие-то сербы, черногорцы, болгары, единоверцы наши. Но зато народ наш, почти весь, или в чрезвычайном большинстве, слышал и знает, что есть православные христиане под игом Магомётовым, страдают, мучаются и что даже самые святые места, Иерусалим, Афон, принадлежат иноверцам (Достоевский 1983: XXV: 215).

Мысль о житийной литературе как о возможном источнике знания о географии Российской империи и мира появляется в рассуждениях писателя не впервые. В своем цикле *Ряд статей о русской литературе*, опубликованном еще в 1861 г., Достоевский выделяет особый жанр рассказов: произведения «священно-географического содержания» (Достоевский 1979: XIX: 49), которые формируют у читателей особую картину мира со своими геополитическими акцентами.

Безусловно, пласт житийной литературы, которая входила в кругозор Достоевского, огромен. Назовем лишь некоторые из произведений этого жанра, наиболее значимые в контексте настоящего исследования. Основополагающее значение для писателя имели названные выше *Избранные Жития святых, кратко изложенные по руководству Четых-Миней*. В своей библиотеке романист имел издание, которое с 1860-го по 1868 г. выпускала А.Н. Бахметева. Исследователи отмечают, что Достоевский любил читать *Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и св. земле постриженника святых горы Афонския инока Парфения*. Во время заключения в Петропавловской крепости Достоевский писал брату: «Я здесь читал немного: два путешествия к св(ятым) местам и сочинения с(вятого) Димитрия Ростовского» (Достоевский 1985, XX-VIII-I, 157). Комментаторы академического Полного собрания сочинений в 30-ти томах предполагают, что Достоевский имел в виду книгу А.Н. Муравьева *Путешествие по святым местам* (1836) и *Путешествие по святым местам русским* (1840), а также *Сочинения св. Димитрия, митрополита Ростовского* (Достоевский 1985, XXVIII-I, 446). Особое влияние на формирование мировоззрения писателя имело *Житие Тихона Задонского, а также его книга Сокровище духовное от мира собираемое* – серия притчевого и аллегорического прочтения

явлений природы. Также нельзя не упомянуть *Житие Алексия Человека Божия, Житие преп. Сергия Радонежского*.

Несмотря на то, что структура жанра жития не подразумевает обилие географической информации или конкретики, само упоминание тех или иных географических объектов априори наделяет их символическим капиталом. Таким образом, можно говорить о том, что геополитическая картина мира Достоевского во многом строится не только на этнокультурных, экономических, милитаристских или же иных основаниях, но в значительной степени опирается на религиозную литературу. Безусловно, подробный анализ этого материала достоин специального исследования.

Примечательно, что первыми путешествиями самого Достоевского были семейные паломнические поездки на 5–6 дней в Троице-Сергиеву Лавру. Каждое лето начиная со второй половины 1820-х гг. Мария Федоровна, мать будущего писателя, со всеми детьми отправлялась из Москвы в Лавру (первая поездка в село Даровое Тульской губернии, которое купил отец Достоевского, пришлось только на весну 1832 года). История Достоевского-путешественника началась именно с паломнической поездки, что, безусловно, сказалось на его отношении к произведениям «священно-географического содержания» и житиям как способу познания мировой географии.

В 1840-е гг. для Достоевского-выпускника Инженерного училища и начинающего литератора значительную часть круга чтения составляли так называемые толстые журналы. Особое место среди них занимали «Отечественные записки», которые в то время выпускал А.А. Краевский и где сам Достоевский с 1846 по 1849 гг. опубликовал многие произведения: *Двойник, Господин Прохарчин, Хозяйка, Слабое сердце, Нечочка Незванова, Белые ночи* и другие. Еще со времен П.П. Свиньина – предыдущего издателя – в журнале постоянно появлялись «следующие предметы: журналы многих никому не известных русских путешественников по России, Бухарии, Кавказу, Киргизской степи и чужим краям» (Проскурин 2001). Характеризуя издательскую политику журнала, исследователи отмечают: «Свиньин задумал „Отечественные записки“ как журнал „национального“ направления с отчетливым историко-этнографическим и „местным“ уклоном» (Кузьминов, Тухушева 2016: 82). Продолжил эту линию и Краевский. Он публиковал очерки путешественников, дорожные записки, статьи этнографического и географико-исследовательского характера, посвященные отдаленным землям Российской империи и прилегающим территориям, которые начали входить в сферу ее геополитических интересов. Издатель стремился к всестороннему освещению быта и нравов периферии государства. Современные исследователи описывают редакционную политику журнала по отношению к Кавказу таким образом:

(...) основные направления репрезентации истории народов Кавказа связаны с: 1) публикациями критико-библиографического отдела; 2) художественно-литературными формами отражения этнокультуры и природы Кавказа; 3) публикацией в журнале материалов путешественников и представителей российской администрации на Кавказе (Кузьминов, Тухушева 2016: 86).

Подобная издательская стратегия распространялась и на материалы, посвященные другим регионам, относящимся к фронтам Российской империи.

К сожалению, доподлинно неизвестно, внимательно ли относился Достоевский к публикациям, посвященным землям и народам Российской империи. Однако небезосновательно предположение, что даже при отсутствии у писателя специального читательского интереса к подобным материалам, он не мог не обратить внимания на сам факт их размещения в журнале и на их названия, обозначенные в содержании каждого тома «Отечественных записок». Перечислим то, что было посвящено географии России и было опубликовано в журнале с 1841-го по 1849 год. Это *Средняя Азия* А. Гумбольдта (отрывки публиковались в номерах 1841–1842 гг.), *Очерки Бухарии* Н. Ханькова (1843, т. 31), *Заметки на пути из Москвы в Закавказский край* за подписью «Я. А-в» (1845, т. 41), *Дорожные записки на пути из Тамбовской губернии в Сибирь* П.И. Мельникова-Печерского (1845, т. 41), *Алтай. Естественная история его, копи и жители* французского ученого Катрфажа (1845, т. 42), *Кочующие и оседло живущие в Астраханской губернии инородцы* (1846, т. 48 – в одном номере с Господином Прохарчиным) барона Ф.А. Бюлера, *Рассказы о сибирских золотых приисках* П.И. Небольсина (1847, т. 53). Все эти публикации обращаются к описанию фронтиров Российской империи и создают образ страны с расширяющимися границами на юго-восток и юг. Причем дважды маркируется исходная точка экспансии, то, что является «исконной» русской территорией, – центральная часть России (Москва и Тамбов). Обратим внимание на упомянутые географические объекты: Сибирь, Алтай, Средняя Азия, юг России и Кавказ – удивительным образом эти топонимы повторяют полукольцо, опоясывающее европейскую часть России, которое было описано в учебнике Каменецкого. Получается, что материалы, опубликованные в «Отечественных записках», способствуют формированию картины мира, в которой заложено не только стремление России к европеизации, но и принимают участие в формировании представлений о векторе развития в пользу освоения так называемой «внутренней суши».

Подводя итоги, скажем: для Достоевского источниками знания о географии Российской империи в докаторжный период жизни наравне с официальными учебниками послужили *История Государства Российского* Карамзина, многочисленные сочинения житийного жанра, личные наблюдения во время путешествий, а также материалы, опубликованные в периодической печати, в частности, в журнале «Отечественные записки», характерной чертой издательской политики которого было «национальное» направление. Материалы, с которыми познакомился писатель в период становления своей творческой индивидуальности, оказали основополагающее влияние на формирование геополитической картины мира писателя, а также на систему его историофилософских взглядов.

Библиография / References

- Arhipova, A.V. (1983). Dostoevskij i Karamzin. *Dostoevskij: Materialy i issledovaniâ*, 5: 101–112 [Архипова, А. В. (1983). Достоевский и Карамзин. *Достоевский: Материалы и исследования*, 5: 101–112].

- Belov, S.V. (1990). Dostoevskij i Karamzin. *Russkij arhiv*, 1: 178–192 [Белов, С.В. (1990). Достоевский и Карамзин. *Русский архив*, 1: 178–192].
- Dostoevskij, F.M. (1972a). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1972а). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1972b). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1972b). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1972c). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1972c). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1973). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1973). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1975). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1975). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1979). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1979). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1983). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1983). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1984). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1984). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevski, F.M. (1985). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1985). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1986). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1986). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Geografičeskie listy, služaaše ob"asneniem k Učebnomu atlasu sostoāšemu iz nemyh kart, sostavleny pri Glavnom inženernom učiliše* (1829). Sankt-Peterburg: Tipografiā N. Greča [Географические листы, служащие объяснением к Учебному атласу, состоящему из немых карт, составлены при Главном инженерном училище. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча].
- Izbrannye Žitiā svātyh, kratko izložennye po rukovodstvu Čet'ih-Minej* (1867). Moskva. [Избранные Жития святых, кратко изложенные по руководству Четьих-Миней (1867). Москва]
- Kameneckij, T. (1828). *Kratkoe vseobšee zemleopisanie po novomurazdelenij, izdanное po rukovodstvu g-na statskogo sovetnika i kavалera I.A. Gejma, v pol'zu detej, načinauših učit'sā geografii*. Moskva [Каменецкий, Т. (1828). *Краткое всеобщее землеописание по новому разделению, изданное по руководству г-на статского советника и кавалера И.А. Гейма, в пользу детей, начинающих учиться географии*. Москва].
- Karamzin, N.M. (2002). *Istoriā Gosudarstva Rossijskogo: XII tomov v 3-h knigah*. Kniga 1. Moskva [Карамзин, Н.М. (2002). *История Государства Российского: XII томов в 3-х книгах*. Книга 1. Москва].
- Kuz'minov, P.A., Tašuševa, I.S. (2016). Kavkaz v redakcionnoj politike žurnala «Otečestvennye zapiski» (1818–1867 gg.). *Naučnāā mysľ Kavkaza*, 4: 81–87 [Кузьминов, П.А., Тахушева, И.С. (2016). Кавказ в редакционной политике журнала «Отечественные записки» (1818–1867 гг.). *Научная мысль Кавказа*, 4: 81–87].
- Lekke, M., Čhaidze, E. (2018). *Rossia – Gruzia posle imperii*. V: Lekke, M., Čhaidze, E. (Red.). *Rossia – Gruzia posle imperii: sbornik statej*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie: 31–55 [Лекке, М., Чхейдзе, Е. (2018). *Россия – Грузия после империи*. В: Лекке, М., Чхейдзе, Е. (Ред.). *Россия – Грузия после империи: сборник статей*. Москва: Новое литературное обозрение: 31–55].
- Maskevič, E.D., Tihomirov B. N. (2019). Iz ūnyhlet Mihaila i Fedora Dostoevskih (novye arhivnye materialy 1837–1839 gg.). *Neizvestnyj Dostoevskij*, 2: 57–90 [Маскевич, Е.Д., Тихомиров, Б.Н. (2019). Из юных лет Михаила и Федора Достоевских (новые архивные материалы 1837–1839 гг.). *Неизвестный Достоевский*, 2: 57–90].

- Mihnovec, M.V. (2019). Kavkaz v sisteme geopolitičeskikh predstavlenij F.M. Dostoevskogo. *Studia Rossica Gedanensia*, 6: 97–206 [Михновец, М.В. (2019). Кавказ в системе геополитических представлений Ф.М. Достоевского. *Studia Rossica Gedanensia*, 6: 97–206].
- Mihnovec, M.V. (2020). Osobennosti formirovaniâ obraza Kavkaza v tvorčeskom soznanii Dostoevskogo. *Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta*, 1: 132–137 [Михновец, М.В. (2020). Особенности формирования образа Кавказа в творческом сознании Достоевского. *Вестник Костромского государственного университета*, 1: 132–137].
- Millionšikova, T.M. (2017). Tvorčestvo Karamzina v amerikanskom literaturovedenii. *Literaturovedčeskij žurnal*, 40: 194–217 [Миллионщикова, Т.М. (2017). Творчество Карамзина в американском литературоведении. *Литературоведческий журнал*, 40: 194–217].
- Proskurin, O. (2001). Pervye «Otečestvennye zapiski», ili O lži i patriotizme. *Otečestvennye zapiski*, 1. (Online) <https://strana-oz.ru/2001/1/pervye-otechestvennye-zapiski-ili-o-lzhi-i-patriotizme> (dostup 27.04.2020) [Проскурин, О. (2001). Первые «Отечественные записки», или О лжи и патриотизме. *Отечественные записки*, 1. (Online) <https://strana-oz.ru/2001/1/pervye-otechestvennye-zapiski-ili-o-lzhi-i-patriotizme> (доступ 27.04.2020)].
- Šklovskij, V.B. (1957). *Za i protiv. Zametki o Dostoevskom*. Moskva: Sovetskij pisatel' [Шкловский, В.Б. (1957). *За и против. Заметки о Достоевском*. Москва: Советский писатель].
- Studitskij, F. (1853). *Vseobšââ geografîâ dlâ detej*. Sankt-Peterburg [Студитский, Ф. (1853). *Всеобщая география для детей*. Санкт-Петербург].
- Učebnyj atlas, sostoâšij iz nemyh geografičeskikh kart* (1829). Sankt-Peterburg: Tipografiâ N. Greča [Учебный атлас, состоящий из немых географических карт (1829). Санкт-Петербург: Типография Н. Греча].
- Vagner, V.A. (1903). *Moskovskoe učiliše ordena svâtoj Ekateriny. 1803–1903 gg.* Moskva: b.i. [Вагнер, В.А. (1903). *Московское училище ордена святой Екатерины. 1803–1903 гг.* Москва: б. и.].

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.

Article No 235

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.10>

Citation:

Padsasonny, S. (2020). Фильм «Кроткая» Сергея Лозницы: противоречия интерпретации и рецепции. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 123–132.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.10>

Padsasonny, S. (2020). Film 'Krotkaâ' Sergeâ Loznicy: protivorečiâ interpretacii i recepcii. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 123–132.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.10>

ФИЛЬМ КРОТКАЯ СЕРГЕЯ ЛОЗНИЦЫ: ПРОТИВОРЕЧИЯ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И РЕЦЕПЦИИ

SIARHEI PADSASONNY

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics
Instytut Lingwistyki Stosowanej / Institute of Applied Linguistics
ul. Dobra 55, 00-312 Warszawa, Polska / Dobra st. 55, 00-312 Warsaw, Poland

E-mail: s.padsasonny@uw.edu.pl

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9527-7878>

(Nadesłano / Received 24.08.2020. Zaakceptowano / Accepted 05.09.2020)

Abstract

The film *A Gentle Creature* by Sergei Loznitsa: contradictions in interpretation and reception

The article offers a comparative analysis of the film *A Gentle Creature* by Sergei Loznitsa and a short story by the same title by Fyodor Dostoevsky. Various parallels between the two works can be found, particularly in the plot lines, semantics, typology, as well as metaphysical meaning. The article also explores the world-as-prison concept present in both Loznitsa's film and Dostoevsky's story and the context of its construction. The author points out to the possibility of a new reading of Dostoevsky's text and a new understanding of the writer's poetics. The analysis presented in the article reflects an integrated approach to the intersections of various art forms.

Key words: cinema, interpretation, story, Dostoevsky, Loznitsa, world-as-prison concept

Резюме

В статье произведен сопоставительный анализ кинокартины *Кроткая* Сергея Лозницы с одноименным рассказом Ф.М. Достоевского. Прослежена сюжетно-смысловая связь, типологические параллели и метафизическое единство. Отмечен контекст выстраивания «мира-тюрьмы», в котором пребывают героини произведения и ленты. Обращено внимание на возможность нового прочтения текста Достоевского, а также понимания особенностей поэтики писателя. Статья отражает комплексный взгляд на пересечение различных видов искусства.

Ключевые слова: кино, интерпретация, рассказ, Достоевский, Лозница, мир-тюрьма

Сергей Лозница – украинский режиссер белорусского происхождения (Барановичи, 1964 г.), живет в Германии. Известен в мире как автор документального и игрового кино. Лауреат наград в Каннах, приза Гильдии киноведов и кинокритиков России, получил *Нику* (2006 г.), награды *Кинотавра*, *Листопада*, *Зеркала* Тарковского и пр. В документалистике прорабатывал сложные исторические темы репрессий, блокады, событий на Украине 2014 г. Мировая известность режиссера вытекает непосредственно из неповторимого стиля и сложности тематики. Его картины направлены не на остросюжетность, а скорее на передачу внутренней психологической событийности, мысли, некоего смыслового кода для зрителя. Вне всякого сомнения, работы Сергея Лозницы – это сокровищница образцов элитарной культуры.

Художественный фильм *Кроткая* С. Лозница представил на суд зрителей в 2017 году на Каннском кинофестивале. Сразу же картина вызвала огромное количество споров, а режиссера обвинили в попытке «очернения» России (*Кроткая* 2017). Известный российский кинокритик Антон Долин на портале Медуза в статье «*Кроткая*» *Сергея Лозницы: носители и наследники тюремной культуры* сразу же дал ленте оценку: «Радикальный, беспощадный, злой, бескомпромиссный и мощный фильм – *Кроткая* вызвала у одних ярость, у других недоумение. Но были и те, кто увидел в ней главное событие фестиваля» (Долин 2017).

Неизбежен вопрос об интерпретации текста «фантастического рассказа» Ф.М. Достоевского, который, на первый взгляд, будто бы отсутствует в фильме Лозницы. *Кроткая* стала отдельным изданием ноябрьского номера *Дневника писателя* за 1876 год и была создана в основном под влиянием и впечатлением от газетной публикации о самоубийстве швеи Марьи Борисовой, которая выбросилась из окна с иконой Богородицы в руках (Достоевский 1982: XXIV: 381). Литературных же источников данное произведение имеет множество, на что

обращал внимание еще В.А. Туниманов, а детальное перечисление и дополнение позже сделала Н.Г. Михновец (Михновец 1996: 143). Сам автор написал об иницирующем событии уже в октябрьском номере *Дневника писателя* в статье *Два самоубийства*, обращая особое внимание на икону:

Этот образ в руках – странная и неслыханная еще в самоубийстве черта! Это уж какое-то кроткое, смиренное самоубийство. Тут даже, видимо, не было никакого ропота или попрека: просто стало нельзя жить, „бог не захотел” и – умерла, помолвившись (Достоевский 1981: XXIII: 146).

Даже если зритель хорошо читал текст Достоевского, он не видит прямой сюжетной связи между повестью и ее якобы экранизацией, о чем свидетельствует ряд зрительских оценок (Кроткая 2017). Режиссер опирается на метафизический посыл *Кроткой* Достоевского, видит это произведение в контексте всей творческой системы писателя и при этом добавляет в финал элементы карнавализации. Кинокритик А. Долин пишет далее:

Кроткая Сергея Лозницы противоречит предполагаемому первоисточнику во всем. Во-первых, это действительно фантастический фильм, хотя довольно долго притворяется будничным, реальным и по-документальному дотошным. Во-вторых, его также безымянная героиня, сыгранная потрясающе сдержанно актрисой екатеринбургского „Коляда-театра” Василиной Маковцевой, – действительно Кроткая (Долин 2017).

Действие киноленты происходит в современной России, героиня получает возврат почтовой посылки от мужа из тюрьмы и едет в Сибирь на его поиски, сталкиваясь с кошмарами нынешней действительности. Трагедии в фильме еще не произошло, но зритель предчувствует невозможность счастливого финала. Ретроспекция действия через повествование героя разворачивается в повести Достоевского, что также сразу же исключает счастливую развязку. В свою очередь, в повести герои только планируют уехать из дискомфортной действительности в Булонь, а героиня ленты уже отправляется в дорогу, но утрачивая привычный комфорт. В обоих случаях мотив пути заключает безвыходное трагическое разрешение. Тюрьма же в ленте становится символом утраты свободы, что позволяет выстроить смысловые связи с текстом Достоевского. Еще А.З. Штейнберг определял свободу в творческом наследии писателя как аскетический «выбор между утверждением и отрицанием жизни, между ее приятием и неприятием», а герой повести желает лишиться этого выбора Кроткую:

Человек творит человека, чтобы, став для него Богом, видеть в нем отражение своей собственной человеко-божеской природы. Только отражаясь от собственного своего отражения, человек может, как будто, объективировать всю беспредельность своей мощи. Если человек не будет вполне владеть человеком – разве не обратится в мираж весь мир призрачной его власти? (Штейнберг 1980: 131).

Самоубийство Кроткой – это не просто акт самоистребления, но желание обозначить собственный выбор, попытка побега от своего лжебога; героиня обращает свою последнюю мольбу о спасении не к нему, а к истинному Богу, таким образом разрушая рабский ложный мир закладчика. Т.А. Касаткина усмотрела

«тюремный характер» мира как на уровне скудности предметности произведения, так и в символике, она писала:

И еще *Кроткая* о том, что люди весьма успешно выполняют друг для друга функцию тюремщиков, мучителей и палачей. Любой человек найдет себе тюремщика и палача в лице *единственного* друга, которого захочет обрести на земле (герой постоянно подчеркивает, что *Кроткая* – единственный человек, которого он себе готовил на земле, а другого ему и не надо было). И сам станет ему тюремщиком и палачом, в то время как мог бы стать освободителем (Касаткина 2015: 415).

Происходит традиционная для поэтики Достоевского замена первичного образа двойником и перестановка образов. Вот и героиня фильма начинает не эгоцентрический путь из метафизической тюрьмы, а движение жертвоприношения в реальную тюрьму к своему мужу. Лозница переплетает философскую и действительную реальности, в чем наиболее приближается к Достоевскому. Центральным предметом завязки действия в фильме выступает почтовая посылка, которой нет в тексте писателя. Зато у него есть икона, а потому возникает вопрос: это все еще посылка или символическая икона, с которой безымянная героиня совершает жертвенное паломничество? Субъективное повествование героя рассказа сменяется объективной картиной мира, в которой действует героиня фильма, герой же отсутствует. Зритель видит героиню внутри определенной реальности, уход из которой и является идеей жертвенного воскрешения, как и в рассказе. Героиня фильма не убивает себя, но ее движение с почтовой посылкой к гибели является символическим самоистреблением, как в случае с Христом (по версии Э. Ренана). Н.Г. Михновец утверждала: «Именно в познании мира *Кроткой*, как открывается в повести, сила воскрешающая и искупительная» (Михновец 1996: 162).

Фильм держит зрителя в напряжении, динамика сюжета полна драматизма, смысловое наполнение картины абсолютно литературное, но развернутое в координатах элитарной культуры. Режиссер пользуется полифонией, переходящей в законы постмодернистской децентрации и деконструкции (в понимании Жака Дерриды). Кинокритик Петер Брэдшоу из британского издания *The Guardian* заметил:

Этот фильм берет за свою основу или точку отсчета короткую одноименную историю Достоевского, где предстает сильно обиженная молодая женщина, жена закладчика. Женский протагонист этого фильма оказывается в иной ситуации, но, возможно, естественным образом они связаны. Лозница ее ситуацию базирует на Достоевском, Гоголе, Некрасове, а также Кафке – через бюрократический кошмар, который представляет собой часть ее сурового испытания (перевод мой – С.П.) (Bradshaw 2017).

Начало фильма – как фреска тайной вечери, героиня сидит у стола. Она одинока, как и Христос внутренне, перед моментом своего жертвенного пути. Так завязывается сюжет. Стол – символ дома в славянской традиции – в рассказе Достоевского служит границей, разделяющей героев. Именно на столе лежит жена-самоубийца, у тела которой также в одиночестве сидит ростовщик, размышляющий о своем «ужасе».

В фильме фоном звучат разговоры людей в автобусе о смерти – это также не репродукция текста Достоевского, но концептуальное воспроизведение-интерпретация, когда сюжет писателя не является открыто узнаваемым. Метатексты в виде разговоров о военной обороне и политике будут появляться постоянно, становясь мотивами киносюжета и современной реальности. Смысловым дополнением, которое выходит на первый план, становятся именно фоновые элементы: разговоры за кадром, музыка, пение. Это также характерные смысловые элементы поэтики текста Достоевского. В его повести фоновой является история о поручике Ефимовиче. Героиня в фильме и закладчик в рассказе узнают подробности, подслушивая. Трусость – ключ к пониманию психологии героя. В тишине и происходит борьба с его трусостью и силой Кроткой, молча борется и героиня фильма. В картине появляется мотив полунамеков о войне на Украине, куда уходят и исчезают. Зритель узнает, что из тюрьмы отпускают, но на фронт, на иллюзорную свободу, за которую можно заплатить жизнью. Звучит история зэка, который сжигает трупы на фронте, и по руке узнает возлюбленную, которую отправили на биомассу. Возможно, и муж героини, желая выйти на свободу, согласился поехать на войну, бросая себя тем самым в новую «тюрьму».

Философия жизни воплощает интертекстуальные экзистенциальные размышления о смерти. Героиня одинока и молчалива, живет где-то у дороги, отдельно от других, у нее, как и у героини Достоевского, нет имени. Отправляясь в путь, она слышит от коллеги по работе: «В город поедешь, к людям». Но этими людьми в автобусе оказываются уже только мужчины. Героиня так и не становится многословной, произносит лишь необходимые фразы, дает обрывочные ответы. Мотив молчания, тишины определяет и весь рассказ Достоевского. У Лозницы героиня молчит – говорят другие. Крик ее боли именно в молчании. В диалогах она чаще задает вопросы, будто пытаясь понять, что происходит. Символичен ответ на вопрос «Как жизнь?»: «Никак!» В рассказе читаем:

Добрые и кроткие недолго сопротивляются и хоть вовсе не очень открываются, но от разговора увернуться никак не умеют: отвечают скупно, но отвечают, и тем дальше, тем больше, только сами не уставайте, если вам надо (Достоевский 1982: XXIV: 8).

Сцена личного истязания в фильме начинается уже в отделении полиции (обыск вещей и личный досмотр) – опять же мужчинами. А за молчанием скрывается личная боль, которую Кроткая испытывает, наблюдая и слушая других. Например, история матери в поезде, у которой сын погиб в армии: «Еду то ли сына получать, то ли деньги» (звучит фраза, что «деньги отвалют»). И тут же песни о любви, речи о «народе-богоносце»: «Миссия у нас такая – мир спасти». За «миссию великую» и «страдания» пьют водку в поезде. Героиня же пьет чай, на который у нее не хватает денег, но помогает попутчик. Она будто лишняя у этого дорожного стола, который объединяет других. Чаепитие – один из мотивов в творческой системе Достоевского, когда герой себя отделяет от других, хотя традиционно данное действие объединяет. Примером крайнего отделяющего эгоизма стали слова героя в *Записках из подполья*: «Свету ли провалиться, или вот мне чаю не пить? Я скажу, что свету провалиться, а чтоб мне чай

всегда пить» (Достоевский 1973: V: 174). Плацкартный вагон становится соборным пространством совместных человеческих страданий. Станция следования – *Отрадное*. Это и литературная аллюзия на мечты о счастье Наташи Ростовой из *Войны и мира* Л.Н. Толстого, и семантика последней надежды. Три раза звучит один и тот же вопрос от случайных встречных, когда она расспрашивает адрес тюрьмы: «Муж, отец, сын?» Это вопрос к женщине-страдалице, а в фильме каждый из элементов этой триады не существует. Тогда как именно в этом христианская Троица – Бог, Сын, Святой Дух. По замечанию местного таксиста, тюрьма у них – вместо церкви, она помогает жить, очищает и забирает, спасает. Но героиня так и не попадает внутрь, доходит до стен и приемного окна. Тюремная служащая не принимает передачу-посылку, а фоном звучит голос из толпы: «Для них люди никто!» В поисках мужа она попадает в притон, где в облаках сигаретного дыма пьют, играют в карты женщины и мужчины, освобожденные из тюрьмы. И на этом «празднике жизни» у импровизированного стола героиня снова лишняя. Церковь-тюрьма скорее становится предбанником на пути в эту закопченную баньку-ад тюремного города. Эмоциональный фон усиливается плачем детей, когда сразу же возникает вопрос Ивана Карамазова о страдании ребенка и результате этого: «Не бога я не принимаю, Алеша, я только билет ему почтительнейше возвращаю» (Достоевский 1976: XIV: 223). Не в силах выдержать в этом месте, героиня фильма уходит в ночь на улицу, где вой собак представлен куда утешительнее. Каждая новая встреча – как круг новых испытаний для героини, когда нигде и никому нельзя верить. Героиня готова на все, как и Кроткая из рассказа, которая ищет работу через газету, но не готова переступить нравственную черту. Перемещение же из одного топоса в другой не изменяет жизни героини качественно. Они обе будто прислушиваются к словам закладчика:

А женщина любящая, о, женщина любящая – даже пороки, даже злодейства любимого существа обоготворит. Он сам не подыщет своим злодействам таких оправданий, какие она ему найдет. Это великодушно, но не оригинально. Женщин погубила одна лишь не-оригинальность (Достоевский 1982: XXIV: 15–16).

В повести мы встречаемся с ростовщиком-повествователем, когда Кроткая уже «убежала» через самоубийство из своей клетки-тюрьмы. В фильме режиссер использует прием зеркальной замены, отступая от изображения собственно текста: видим жену-кроткую, а мужа, который находится в тюрьме, лишь представляем. В повести герой уясняет истину, в фильме – ее ищет уже героиня, о которой мы почти ничего не знаем. Уже в начале фильма выстроены отношения «она – он», а в повести – «он – она». Герой повести переживает внутренний монолог, героиня фильма чаще всего молчит, что раскрывает глубину ее эмоционального напряжения. Поиск мужа – будто не попытка его обретения, а скорее открытие правды, которая сделает ее свободной. Приезд в тюрьму – очередной приход к закладчику (сначала у окна почты с посылкой). Если вспомнить текст Достоевского, Кроткая делает это «молча», как вспоминает сам герой. Да и он проживает молча: «А я мастер молча говорить, я всю жизнь мою проговорил молча и прожил сам с собою целые трагедии молча» (Там же: 14). Их отношения

выстроены на тишине: «Молча ходили и молча возвращались. Почему, почему мы с самого начала принялись молчать? Сначала ведь ссор не было, а тоже молчание» (Там же: 15). Это было молчаливое страдание. В фильме мы ничего не знаем и о взаимоотношениях героини с мужем, который даже в тюрьму попал неизвестно за что («Ни за что», – говорит всем героиня), тогда как в повести Достоевского именно взаимоотношениям посвящена значительная часть сюжета. Герои повести живут в гнетущей тишине, герои фильма не произносят друг другу ни слова вообще: муж будто есть, но возникает сомнение в его существовании. Герой фильма не появляется и не говорит, но текст *Кроткой* помогает понять фильм: он желает, чтобы его «оставили так», как героиню рассказа. Достоевский замечает: «Но ведь нельзя же было совсем молчать, ведь нельзя же было не говорить вовсе!» (Там же: 32).

Кроткая в фильме вырывается из безнравственного пространства, бунтует, символически прерывая свое молчание. Бунтует, как говорит название главы (*Кроткая бунтует*), и героиня повести. Но в действительности это молчаливое продолжение. Буйство и бесстыдство противопоставлены кротости в обоих случаях. В повести:

Просто металось существо, чтобы оскорбить меня чем бы то ни было, но, решившись на такую грязь, не вынесло беспорядка. И ее ли, безгрешную и чистую, имеющую идеал, мог прельстить Ефимович или кто хотите из этих великосветских тварей? Напротив, он возбудил лишь смех. Вся правда поднялась из ее души, и негодование вызвало из сердца сарказм (Там же: 19–20).

К.Н. Отева, анализируя значение жестов в повести, пришла к выводу, что бунт – это «отчаянная попытка заставить другого заговорить»:

На жестовом уровне в произведении разворачивается экзистенциальная трагедия несостоявшегося диалога. Закладчик и Кроткая надеются обрести в фигуре другого понимание и любовное принятие. Даже когда они молчат, на языке мимики и жестикуляции между ними постоянно идет невербальное взаимодействие. Однако героям не удается преодолеть роковое несовпадение: когда один из них пытается инициировать прямой и открытый диалог, второй замыкается в молчании и одиночестве (Отева 2019: 123).

Известный польский кинорежиссер Кшиштоф Занусси в одном из интервью рассуждал о подобном бунте как «о тонкой границе между добром и злом, которая появляется в тот момент, когда человек сильнее всего взбунтован. Он может этот бунт обернуть как против мира, так и против себя самого» (перевод мой – С.П.) (Bielas, Szczerba 1999).

Герой повести металлической кроватью и ширмами обрывает отношения окончательно. Таким расторжением брака в фильме становится сцена насилия в металлической клетке полицейской машины. Символ клетки характерен для кинематографии (например: фильм «Клетка» Эллы Архангельской, 2015). Такая символика завершения первой части повести и фильма. Героиня фильма – мученица мира, кроткая жертва, которая сама выбрала путь истязаний, хотя ей постоянно повторяют, что надо уезжать из этого города. Кроткая в повести также делает самостоятельный шаг величайшего греха, но с иконой в руках, открывая новые смыслы для критиков. Т.А. Касаткина видела в иконе Богоматери

личный предмет Кроткой, «с которым она вошла и вышла навсегда» из дома ростовщика, это и есть ее внутренняя свобода, невозможная в мире-тюрьме без Бога и любви у Достоевского (Касаткина 2015: 419–420). Героиня фильма появляется с почтовой посылкой и исчезает, так и не отдав ее. Рассуждая о повести *Кроткая*, А.З. Штейнберг писал:

Образ Богородицы тут не случайная подробность: истинное, реальное зачатие должно быть безгрешным: оно должно свершиться не во имя человекобожеских целей, а во имя богочеловеческого призвания. Властолюбие и сластолюбие обрекают человека, дерзнувшего во имя искусственного творчества посягнуть на свободу другого, сначала на убийство (потому что и в покушении своем на „злодейство” и в жертвенной своей смерти повинна, конечно, не Кроткая, а неукротимый ее муж), а затем – и на полную и уже окончательную гибель и его самого и весь рассудочно слепленный им мир (Штейнберг 1980: 132).

В правозащитном центре в фильме (опять же фоном) звучит история пыток полицейскими. На вопрос «кто еще может помочь?» звучит ответ: «Господь Бог». А юридивые и сумасшедшие заговаривают с героиней, будто предупреждая. На вокзале все спят в зале ожидания, хотя также звучат слова: «Здесь спать нельзя!» Героиня засыпает перед трагедией и в рассказе, но последующие события не являются сном. В фильме смешиваются сон и реальность. Кроткую закладчик хочет увезти в Булонь, но «всего только пять минут опоздал», героиня фильма ждет поезда в зале ожидания, где через сон попадает в иное, фантастическое пространство. Мотив тишины в повести появляется и после смерти: «Сначала кричали, а тут вдруг замолчали и все передо мной расступаются и... она лежит с образом» (Достоевский 1982: XXIV: 33). Все тихо спит и в фильме. И можно поставить вопрос из *Кроткой*: «Для чего, зачем умерла эта женщина?» (Там же). Кроткая не может полюбить, способна только «уважать», а героиня фильма не может найти своего мужа – невозможно исполнить обещание, поэтому незачем возвращаться в свою реальность. В обоих случаях – жертвы во имя мужского эгоцентризма и их миров-тюрем, жертвоприношение для них. В рассказе хотя бы из слов героя можно узнать о его любви, в фильме нет и этого. Режиссер картины соединил в героине два сознания.

Попадание в фантазмагорическое пространство проходит через пароль от новых знакомых: «я обо всем договорился», «я обо всем договорилась». В некий момент не ясно – это уже реальность или все еще сон. Не спит лишь жертва и палачи. Появляется вопрос: героиня все еще спит, а может, уже умерла? Постмодернистская игра Лозницы является также аллюзией на вечный сон Кроткой в рассказе. Возможно, это подсказка для понимания задумки режиссера. Героиню фильма увозят на «тройке с бубенцами» в лес в резной терем с охраной НКВД. Она в этой фантазмагорической части ленты попадает на суд, который напоминает скорее некий фарс. За столом, за которым для нее снова нет места, сидят все герои фильма. Как и Кроткую из рассказа, ее и судить нельзя. В рассказе же судить себя предлагает закладчик, утративший смысл существования. И одна, и другая героини искали «рая-спасения», но попали в социальный ад. А. Долин в рецензии пишет:

На финальном сюрреалистическом банкете поэт (есть тут и такой персонаж) читает *Таракана*, незабвенную неоконченную басню капитана Лебядкина. Ее герой, как известно, попал в „стакан, полный мухоедства”. Жаргонное слово „стакан” сегодня неизбежно вызывает мысли об аресте и тюрьме, шире – о замкнутости пространства, откуда некуда бежать. „Мухоедство” – те самые люди-насекомые, которые облепляют Кроткую (Долин 2017).

Уголовник выдает стихи о таракане за свои и добавляет: «Таракан не рошчет. Что касается Никифора, он воплощает природу».

Кроткая остается гордой, она смогла не утратить себя. На суде из уст руководительницы правозащитного центра звучат слова Сатина из пьесы М. Горького *На дне*: «Человек – это звучит гордо»; но она добавляет: «...в нашей тюрьме». Начальник же тюрьмы – президент, Сталин, кто-то еще. Он призывает к милосердию – и героине даже разрешают свидание. Она вся в белом уезжает в полицейской машине. «Великодушные» системы завершается сценой группового изнасилования уголовниками.

В этот момент сон обрывается, опять звучит: «Пойдем, я обо всем договорилась». Вокзал спит, а героиня выходит и уже окончательно исчезает. Мертвая тишина, как и в финале рассказа: «Все мертво, и всюду мертвецы. Одни только люди, а кругом них молчание – вот земля!» (Достоевский 1982: XXIV: 35). Что дальше – вопрос открыт в обоих случаях. А. Долин замечает:

Вероятно, она замужем за вертикалью власти и тоскует по ней, ждет ее возвращения, сама стремится навстречу. И в этом картина Лозницы – совершенно точная экранизация *Кроткой* Достоевского, в которой жертва добровольно вышла замуж за палача. Но как только в голову приходит эта леденящая мысль, фильм, по счастью, заканчивается» (Долин 2017).

Текст произведения Достоевского накладывается на сюжет фильма, прочитывается в сопоставлении, но не проигрывается напрямую. Перед нами только типологически-тематическое сходство характеров и сюжета. Это вызывает противоречивые оценки киноленты, рождает спорные моменты в интерпретации текста классика, но также помогает по-новому взглянуть на произведение и современность.

Библиография / References

- Bielas, K., Szczerba, J. (1999). Gesty heroiczne i nieproduktywne. *Gazeta Wyborcza: Magazyn*, nr 25 (145), 24/06/1999.
- Bradshaw, P. (2017). A Gentle Creature review – brutally realist drama offers up a pilgrimage of suffering. *The Guardian*. (Online) <https://www.theguardian.com/film/2017/may/24/a-gentle-creature-review-sergei-loznitsa-cannes-2017> (доступ 17.08.2020).
- Dolin, A.V. (2017). «Кроткаâ» Sergeâ Loznicy: nositeli i nasledniki tûremnoj kul'tury. (Online) <https://meduza.io/feature/2017/05/26/krotkaya-sergeya-loznitsy-nositeli-i-nasledniki-tyuremnoy-kultury> (доступ 17.08.2020) [Долин, А.В. (2017). «Кроткая» Сергея Лозницы: носители и наследники тюремной культуры. (Online) <https://meduza.io/feature/2017/05/26/krotkaya-sergeya-loznitsy-nositeli-i-nasledniki-tyuremnoy-kultury> (доступ 17.08.2020)].
- Dostoevskij, F.M. (1973). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1973). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].

- Dostoevskij, F.M. (1976). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1976). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1981). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1981). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*. Ленинград: Наука].
- Dostoevskij, F.M. (1982). *Polnoe sobranie sočinenij: v 30 tomah*. Leningrad: Nauka [Достоевский, Ф.М. (1982). *Полное собрание сочинений: в 30 томах*, Ленинград: Наука].
- Kasatkina, T.A. (2015). *Svâšennoe v povsednevnom: dvusostavnyj obraz v proizvedeniâh F.M. Dostoevskogo*. Moskva: IMLI RAN [Касаткина, Т.А. (2015). *Священное в повседневном: двусоставный образ в произведениях Ф.М. Достоевского*. Москва: ИМЛИ РАН].
- Krotkaâ (2017). *Krotkaâ. Zritel'skie otzvyvy*. (Online) <https://www.megacritic.ru/film/krotkaya> (dostup 1.09.2020) [Кроткая (2017). *Кроткая. Зрительские отзывы*. (Online) <https://www.megacritic.ru/film/krotkaya> (доступ 1.09.2020)].
- Mihnovec, N.G. (1996). «Krotkaâ»: *literaturnyj i muzykal'nyj kontekst*. V: Budanova, N.F., Fridlender G.M. (Red.). Dostoevskij: materialy iissledovaniâ. T. 13. Sankt-Peterburg: Nauka: 143–167 [Михновец, Н.Г. (1996). «Кроткая»: *литературный и музыкальный контекст*. В: Буданова, Н.Ф., Фридлиндер, Г.М. (Ред.). *Достоевский: материалы и исследования*. Т. 13. Санкт-Петербург: Наука: 143–167].
- Oteva, K.N. (2019). Poëtika žesta v povesti F.M. Dostoevskogo *Krotkaâ*. *Studia Rossica Gedanensia*, 6: 117–124 [Отева, К.Н. (2019). Поэтика жеста в повести Ф.М. Достоевского *Кроткая*. *Studia Rossica Gedanensia*, 6: 117–124].
- Štejnberg, A.Z. (1980). *Sistema svobody F.M. Dostoevskogo*. Paris: YMCA-PRESS [Штейнберг, А.З. (1980). *Система свободы Ф.М. Достоевского*. Paris: YMCA-PRESS].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

Article No 236

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.11>

Citation:

Świerczyński, F. (2020). Ściany labiryntu. Systemy narracyjne

Franza Kafki i Nikołaja Gogoła. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 133–146.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.11>

ŚCIANY LABIRYNTU. SYSTEMY NARRACYJNE FRANZA KAFKI I NIKOŁAJA GOGOŁA

FILIP ŚWIERCZYŃSKI

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics

Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies

ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa, Polska / Szturmowa st. 4, 02-678 Warsaw, Poland

(Student MSU / Graduate student)

E-mail: f.swierczynski@student.uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0027-332X>

(Nadesłano / Received 21.05.2020; Zaakceptowano / Accepted 11.07.2020)

Abstract

The Walls of the Labyrinth.

Narrative systems of Franz Kafka and Nikolai Gogol

The subject matter and the aim of this paper is to conduct a comparative analysis of the selected components of Franz Kafka's and Nikolai Gogol's narrative systems and indicate their various similarities. The conceptual apparatus of contemporary narratology is used in the study. Determining focalization, diegetic levels, narrational modes, and localizing "filters" and "reflectors" within the framework of diegesis, the author demonstrates how Gogol and Kafka create their narrators, simultaneously evoking the feeling of the absurd and enforcing interpretation.

Key words: Kafka, Gogol, narrative, narratology, narrator, poetics, Genette

Abstrakt

Oś tematyczną, a zarazem cel niniejszego artykułu, stanowi przede wszystkim wykazanie i komparatystyczna analiza rozlicznych podobieństw wybranych elementów systemów narracyjnych Franza Kafki i Nikołaja Gogola. W kontekście badania wykorzystany zostanie aparat pojęciowy wypracowany przez współczesną narratologię; określony zostanie fokalizacja, diegetyczność, rodzaj modusu narracyjnego, a ponadto umiejscowienie „filtrów” i „reflektorów” w ramach diegezy, autor wykazuje, w jaki sposób Gogol i Kafka kreują swoich narratorów, równolegle konstruując poczucie absurdu i wymuszając interpretację.

Słowa kluczowe: Kafka, Gogol, narracja, narratologia, narrator, poetyka, Genette

Porównywanie technik i narzędzi twórczych stosowanych przez Nikołaja Wasiljewicza Gogola (1809–1852) i Franza Kafkę (1883–1924), mimo głosów krytyki¹, pozostaje uzasadnione. Chociaż Kafka jedynie czterokrotnie wspominał w swych dziennikach (Kafka 1969: 355, 358) i korespondencji (Kafka 2012: 304, 414) o Gogolu, niewątpliwie dobrze orientował się w jego twórczości, do której powracał na przestrzeni co najmniej ośmiu lat (1915–1922). We wpisie z 14 lutego 1915 sygnalizował znajomość *Martwych dusz* (*Мёртвые души*) (Kafka 1969: 355; por. Gogol 1953: II: 483), a miesiąc później (Kafka 1969: 355) – znów w dziennikach – wspominał Gogolowski „traktat o lirycie” (niem. *Aufsatz über Lyrik*) (Kafka 1983: 340), w którym należy się dopatrywać jednej z trzech prac Gogola² wchodzących w skład niemieckiego wydania *Wybranych fragmentów korespondencji z przyjaciółmi* (*Выбранные места из переписки с друзьями*), które Kafka posiadał (por. Франц Кафка... 2012: 288). W liście do Minze Eisner, datowanym na listopad lub grudzień 1920 roku, wspominał o lekturze Gogola (Kafka 2012: 304). Inaczej rzecz ma się w przypadku listu-pocztówki do Feliksa Weltscha z końca czerwca 1922 roku, w którym Kafka opisywał swe odczucia po spektaklu *Rewizora* (*Ревизор*) (Kafka 2012: 414; zob. Schmidt 2010, 161). Jeden z najśłynniejszych rosyjskich gogoloznawców konstatował: „Znajomość Kafki z Gogolowską twórczością jest oczywista” (Манн 2015: 12). Ten fakt poświadczał również bliski przyjaciel pisarza Maks Brod, który wspominał o tym, że Gogol należał do ulubionych autorów Kafki (Cornwell 2006: 185; Gray, Gross, Goebel, Koelb 2017: 163).

Praski prozaik nie tylko znał twórczość rosyjskiego romantyka, ale stała się ona jednym ze źródeł jego inspiracji, szczególnie w sferze ideowej oraz na płaszczyźnie poetyki (por. Архипов, Боров 1988: 148). Zauważono, że „istnieją niewątpliwie punkty stykowe w ich patrzeniu na świat, w literackiej transkrypcji ich doświadczeń i w pracy

¹ „Porównanie Gogola i Kafki zdaje się być w nie mniejszym stopniu naciągnięte i sztuczne, co porównywanie go z Joyscem” (Елистратова 1972: 67). Przekład własny (tu i dalej przy odniesieniach do obcojęzycznej literatury przedmiotu) – F.Ś.

² *O liryzmie naszych poetów* (*О лиризме наших поэтов*), *Na czym polega istota poezji rosyjskiej i w czym tkwi jej specyfika* (*В чём же наконец существо русской поэзии и в чём её особенность*) lub *Przedmioty dla poety lirycznego w obecnych czasach* (*Предметы для лирического поэта в нынешнее время*).

ich wyobraźni” (Karst 1975: 68). Zgodnie z tą optyką rozpatrywania problemu dzieła Kafki stanowić mają swego rodzaju rozwijającą kontynuację „najistotniejszej idei Gogola”³ (Архипов, Боров 1988: 149, 151), z którego „artystycznego doświadczenia” Kafka ma czerpać (Архипов, Боров 1988: 152), a ponadto stanowić ma ono w pewnej mierze fundament dla własnej jego pracy (Манн 2015: 12). „Kafka stawia swojego bohatera w obliczu absurdalnych okoliczności, co stanowi pretekst do dalszej społeczno-artystycznej analizy (...) i w znaczącym stopniu ten aspekt poetyki wyrasta z twórczości Gogola” (Архипов, Боров 1988: 152) – i między innymi w tym właśnie zawiera się podstawowe podobieństwo Gogolowskiego i Kafkowskiego systemu, choć same zbieżności pomiędzy dwoma pisarzami rozciągają się zdecydowanie dalej (Манн 2015: 12). Konstatując, porównywanie Kafki i Gogola, jego „starszego brata” (Fuentes 1991: 92), jest niewątpliwie zasadne i, w istocie, relewantny jest fakt „nadzwyczajnej bliskości twórczości dwóch wielkich mistycznych pisarzy” (Шульц 2018: 274). Systemy poetyki Kafki i Gogola, mimo znaczących różnic, pozostają wobec siebie paralelne.

Podstawową sferę konstruowania rzeczywistości dzieła literackiego stanowi sfera narracji, nie tylko rzutująca bezpośrednio na płaszczyznę interpretacyjną, ale i wymuszająca w jej ramach konkretne analityczne drogi lub bezdroża. Zgodnie z recepcją Friedricha Beißnera, system narracyjny Kafki, szczególnie w trzech powieściach i pozostałych dłuższych formach⁴, opiera się w dużej mierze na „perspektywie jednostronnej” (niem. *einsinnige Perspektive*) (Beißner 1983: 104). „Tekst Kafkowski podporządkowany jest jednej zasadzie integracyjnej, za sprawą której świat narracji postrzegany jest z perspektywy głównej postaci, a implikowany narrator utożsamia się z tematem” (Gray, Gross, Goebel, Koelb 2017: 275) – ergo: główny bohater w dłuższych formach Kafki jest reflektorem (ang. *reflector*)⁵ „totalnym” w tym sensie, że stanowi jedyny pryzmat, przez który oglądana jest rzeczywistość. Narracja „po prostu się toczy” (Walser 1972: 18) czy też, by posłużyć się Markiewiczowską parafrazą słów Wolfganga Kaysera, „rzeczywistym narratorem powieści jest ona sama” (Markiewicz 1994: 226). Przydanie bohaterowi roli reflektora *par excellence* implikuje niemal nieodwołalnie taką sytuację percepcyjną, którą Gérard Genette nazywa focalizacją wewnętrzną (fr. *focalisation interne*) (Genette 1972: 209) – formę, w której reflektorem lub „filtrem” (ang. *filter*) (Chatman 1990: 143) selekcjonującą narracyjną informację jest właśnie sam bohater.

„Totalność” głównego bohatera jako reflektora wyraża się nie tylko w jego jedyności, ale i konieczności. „We wszystkich trzech «powieściach» nie znajdziemy ani jednego takiego miejsca, w którym nie byłby obecny któryś z trzech «bohaterów»: Karl Rossmann, Józef K. czy K.” (Walser 1972: 19). Bez centralnej postaci-reflektora narracja i sama opowieść pozostają nierealizowalne i niemożliwe. Obie odbywają się „poprzez” panów K. stanowiących „ośrodek wszelkich działań”, z którego to „wszystko wychodzi lub przeciw niemu się zwraca” (Walser 1972: 19, 28). Trafne przykłady rzutowania per-

³ Tu: absurdu.

⁴ Narratorom krótszych form Kafki obszerne studium poświęca Roy Pascal (zob. Pascal 1982).

⁵ Termin wprowadzony przez Henry’ego Jamesa (James 1972: 247) określający przede wszystkim „postać, poprzez której postrzeżenia, odczucia i myśli pokazuje autor świat przedstawiony” (Markiewicz 1994: 233).

cepcyjnego realizowanego za pomocą takiej drogi narracyjnej przytacza Walser (zob. Walser 1972: 25–26).

Heterodiegetyczny (fr. *hétérodiégétique*)⁶ narrator dłuższych form Kafki przejawia się poza tym jako figura skrajnie ekstradiegetyczna (fr. *extradiégétique* – tj. nie-wyrażona i pozostająca poza sceną) lub też zupełnie nie istnieje⁷. Czytelnik zdany jest więc na rzetelność i trafność obserwacji i uczuć samego bohatera, „przejrzystość” pryzmatu, przez jaki postrzega prezentowaną rzeczywistość i wydarzenia, „nie jest więc w stanie ustalić faktyczności i prawdziwości świata przedstawionego jako obiektywnych i niezależnych od głównej postaci, której przesady i uprzedzenia, sprzeczne opinie i błędne wnioski stwarzają, a zatem i deformują fikcyjny świat” (Gray, Gross, Goebel, Koelb 2017: 275). Tak realizowana narracja i określona perspektywa – czy raczej fokaalizacja – wiedzie bezpośrednio do podważenia – a zatem jednocześnie do rozlicznych interpretacji – diegezy oraz wydarzeń i bohaterów funkcjonujących w jej ramach. Co więcej, interpretacje czytelnika będą niemal zawsze jedynie reinterpretowaniem sądów i perspektyw bohatera:

Bohater nie widzi już tak wiele, raczej interpretuje. Czytelnik zdany jest na tę interpretację, nie ma bowiem narratora, który mógłby nam powiedzieć więcej, aniżeli widzi bohater. (...) Kafka opowiada poprzez medium („on”), to medium musi być ośrodkiem akcji i nie może być w pierwszej osobie. (...) Narratora brak, medium jest „najważniejszą” osobą dzieła, wszystko zatem dzieje się samo z siebie, bez załamania w czym innym, i do nas już należy wszelka interpretacja. (...) Z chwilą, kiedy w dziele występuje jakiś narrator, może i u Franza Kafki zachodzić interpretacja (...). Jednakże interpretacje te (...) utrzymują się w obrębie dzieła, (...) są i nam zadane do interpretacji (...) (Walser 1972: 21–37).

Centralne postaci, począwszy od Karła Rossmanna, właściwie zawsze interpretują świat na swoją niekorzyść – i jest to charakterystyczne nie tylko dla dłuższych, ale i krótszych form prozatorskich Kafki (przy czym efekt analizy otaczającej rzeczywistości zawsze jest domysłem – pozostaje jedynie w sferze przypuszczenia); przykład stanowi (już homo- i intradiegetyczny)⁸ bohater-narrator *Sąsiada* (*Der Nachbar*) snujący domysły na temat znanego mu jedynie z nazwiska tytułowego sąsiada Harrasa:

Może on wcale nie czeka końca rozmowy, lecz wstaje w momencie, który mu sprawę dostatecznie wyjaśnia, mknie swoim zwyczajem przez miasto i zanim zdołam powiesić słuchawkę, już, być może, przystępuje do działania na moją szkodę (Kafka 2016: 335).

Powyższa cecha, którą określić można mianem „presupozycji negatywnej”, jest zatem właściwa zdecydowanej większości Kafkowskich bohaterów bez względu na to, czy pełnią oni rolę reflektorów, czy narratorów.

Podobnie bohaterowie próbują zrozumieć nieprzejrystą dla nich rzeczywistość i dociec jej konkretnej struktury lub hierarchii, wobec której mogliby się ustosunkować i w efekcie działać w jej ramach – znów – bez względu na to, czy mówimy

⁶ Tj., zgodnie z klasyfikacją Genette’a, „nierealizujący się w diegezie” (fr. *diégèse*, czasoprzestrzenny świat wyznaczany przez opowiadanie) (zob. Genette 1972: 280; Genette 1988: 84–85).

⁷ Walser pisze o „toczącej się bez narratora, niejako samoczynnie, akcji Kafkowskich powieści” (Walser 1972: 27).

⁸ Będący zarazem *homo-* i *intradiegetyczny*, tj. występujący w diegezie i dostrzegalny dla czytelnika.

o dłuższych⁹, czy krótszych utworach Kafki. Również i na tej płaszczyźnie presupozycja negatywna pozostaje praktycznie aksjomatyczna – niezależnie jednak od tego, czy bohater-interpretator buduje swoje osądy na jej fundamencie, czy odchodzi od niej, jego pomyłka w odczytywaniu świata jest konieczna. Kiedy siostra bohatera-narratora *Uderzenia w bramę* (*Der Schlag ans Hoftor*) dokonuje tytułowego czynu, a przynajmniej tak się zdaje, mężczyzna zachowuje zupełny spokój:

Właściciele obejścia zaskarżą nas, wnet rozpocznie się śledztwo. Byłem bardzo spokojny i uspokoiłem siostrę. Prawdopodobnie nie uderzyła w bramę, a jeśliby to zrobiła, nigdzie na świecie nie będzie się z tego powodu prowadziło dochodzenia. Próbowałem to także wytłumaczyć ludziom wokoło nas, ci wysłuchali mnie, ale powstrzymali się od wypowiedzenia sądu. Potem powiedzieli, że nie tylko siostra, ale i ja, jako jej brat, będę oskarżony. Skinąłem z uśmiechem głową (Kafka 2016: 216).

Bohater, daleki początkowo od presupozycji negatywnej, ostatecznie – wraz z rozwojem wydarzeń – i tak ją przyjmuje:

(...) sędzia, który skoczył przodem i już mnie oczekiwał, rzekł: „Żal mi tego człowieka”. Nie ulegało żadnej wątpliwości, że nie miał przez to na myśli mojego obecnego położenia, lecz to, co się ze mną stanie. Izba przypominała bardziej celę więzienną niż izbę chłopską. (...) Czy mógłbym jeszcze rozkoszować się powietrzem innym niż więziennym? Oto jest, a raczej byłoby zasadnicze pytanie, gdybym miał jeszcze widoki na zwolnienie (Kafka 2016: 217).

U Kafki, jak konstatawał Wilhelm Emrich, „wszystkie drogi możliwości pozostają otwarte; każda zawiera pewne prawdopodobieństwo, żadna nie jest pewna w sposób jednoznaczny” – w konsekwencji „żadnego sensu możliwego do jednoznacznego określenia nie można ustalić za pozorami, zdarzeniami, dyskusjami, które ją [twórczość Kafki – przyp. F.Ś.] wypełniają” (zob. Todorov 2018: 75). Kafkowskie desygnaty czy systemy form i hierarchii pozostają nie tylko ukryte, ale i „z samej swej istoty niedostępne” (Todorov 2018: 73)¹⁰. Jest to zarówno zasada konstrukcyjna, jak i jeden z tematów centralnych tekstu. Najwcześniejszy i chyba najbardziej programowy wyraz niepewności bohatera co do swojego położenia w świecie stanowi napisany przed końcem 1907 roku (zob. Gray, Gross, Goebel, Koelb 2017: 142) *Pasażer* (*Der Fahrgast*):

Stoję na platformie tramwaju i nie mam najmniejszej pewności co do swojego miejsca na tym świecie, w tym mieście, w swojej rodzinie. Nie potrafiłbym również, chociażby pobieżnie, wymienić, jakie pretensje mógłbym z pewną dozą słuszności rościć o to do kogokolwiek. Nie mógłbym nawet uzasadnić, że stoję na tej platformie, trzymam się tego uchwytu, pozwalam się nieść temu wagonowi (Kafka 2016: 11).

⁹ Dociekanie struktury świata, w którym przyszło żyć bohaterowi, odkrywanie funkcjonujących w nim hierarchii i praw – a zatem jego „interpretacja” – pozostaje jednym z trzonów fabularnych i jedną z głównych motywacji działań zarówno Józefa K. w *Procesie* i K. w *Zamku*, jak i Karla Rossmanna w *Ameryce*, choć tu w mniejszym stopniu. Bohaterowie Kafki są analityczni w tym sensie, że nieustannie analizują otaczającą ich rzeczywistość (por. Todorov 2018: 76), w czym jednak nieustannie zawodzą.

¹⁰ Tzetan Todorov odnosi te słowa do desygnatów i przekształceń semantycznych w twórczości Arthura Rimbauda, jednak sądzimy, że również w kontekście Kafki pozostają one zupełnie trafne.

Sytuacja czytelnika pozostaje paralelna do sytuacji bohatera, który – spostrzegając Marthe Robert – „ma do czynienia z symbolami, (...) też w nie spontanicznie wierzy, znajduje pośpiesznie jakiś ich sens, na którym – jak sądzi – będzie mógł oprzeć swe życie [a zatem, uprzednio, interpretację – przyp. F.Ś.], lecz właśnie w tej mierze zawsze jest oszukiwany” (zob. Todorov 2018: 76; por. Gray, Gross, Goebel, Koelb 2017: 195). Pomimo świadomości zupełnej otwartości interpretacyjnej żaden z nich nie może odmówić zasadności samej interpretacji – „nieinterpretacyjne” funkcjonowanie bohatera w ramach Kafkowskiego świata jest niemożliwe, tak samo jak niemożliwa jest „nieinterpretacyjna” lektura Kafki.

Kafkowscy narratorzy heterodiegetyczni, wobec niepewności co do natury diegezy, jej komponentów i zasad, zmuszeni są podejmować próby pewnego ich „uzasadniania” i „racjonalizowania” – tym samym wpisując się, zgodnie z kategoryzacją Paula Simpsona, w negatywny modus narracyjny (ang. *negative narrational mode*)¹¹. Za kanoniczny przykład jego realizacji Joanna Gavins poczytuje *Proces* (Gavins 2013: 64). Już pierwsze, otwierające utwór, zdanie zdaje się potwierdzać to przekonanie:

Ktoś musiał zrobić doniesienie na Józefa K., bo mimo że nic złego nie popełnił, został pewnego ranka po prostu aresztowany (Kafka 2018: 118).

Z tej perspektywy heterodiegetyczny narrator Kafki staje się swoistym „punktem integracji” (zob. Markiewicz 1994: 226) środków tekstu i komponentów diegezy, a ponadto „świadomością, w której wszystkie właściwości struktury tekstu uzyskują swój sens” (Markiewicz 1994: 226)¹² – przy czym w tym przypadku mowa tu także właśnie o strukturze diegetycznej. Gogolowski system narracyjny pozostaje bez wątpienia daleki od Beißnerowskiej perspektywy jednostronnej, choć i z nią znajduje pewne punkty styczności, szczególnie zaś w utworach, w których homo- i intradiegetyczny bohater-narrator relacjonuje własną swoją historię (w konsekwencji przypisać go można do tej kategorii, którą Genette doprecyzowuje, określając ją mianem narratora autodiegetycznego¹³). Jest to jedyny przypadek, w którym zbliża się on do określonego przez nas uprzednio Kafkowskiego reflektora totalnego¹⁴. Taki model narracyjny najpełniej realizowany jest w *Pamiętniku szaleńca* (*Записки сумасшедшего*) i po części w *Zaczarowanym miejscu* (*Заколдованное место*)¹⁵. Najczęściej jednak Gogol waha się

¹¹ Tj. taki, w którym „nieucieleśniony narrator stara się «nadać sens» bohaterom i wydarzeniom” oraz w którym „powszechne jest swoiste dystansowanie i «konfuzja»” (Gavins 2013: 64; por. Simpson 1993: 75).

¹² Oba stwierdzenia Henryk Markiewicz odnosi do „autora abstrakcyjnego” (niem. *der abstrakte Autor*) Wolfa Schmidta (por. Schmid 1973: 23–25; Link 1976: 22); heterodiegetyczny narrator Kafki pozostaje mu funkcjonalnie bliski.

¹³ Narrator autodiegetyczny (fr. *autodiégétique*) funkcjonuje w tym rozumieniu jako najwyższy stopień narratora homodiegetycznego; jak wspomnieliśmy, nie tylko występuje w diegezie, ale i jednocześnie jest jej głównym bohaterem, „narratorem-protagonistą” (fr. *narrateur-protagoniste*) (Genette 1972: 253; Genette 1983: 69).

¹⁴ „Zbliża” w tym sensie, że rzeczywistość utworu i jego wydarzenia prezentowane są przez pryzmat jedynie jego percepcji – co ponadto pozwala nam mówić o realizowanej tu, choć bardzo rzadkiej dla Gogola pełnej fokalizacji wewnętrznej.

¹⁵ Narrator *Zaczarowanego miejsca* realizuje kategorię homodiegetyczności w niższym stopniu – nie

między narratorem hetero- i homodiegetycznym, przy czym wahanie to jest niekiedy na tyle silne, by skutecznie uniemożliwić dokładne określenie jego (narratora) statusu ontologicznego¹⁶.

Charakterystyczną cechą narracji Kafki jest swoisty zwrot percepcyjny w stosunku do systemu rosyjskiego romantyka. U Gogola punkt ciężkości znajduje się gdzie indziej – filtrem nie jest bohater – rolę tę pełni sam narrator¹⁷. Stanowi on odtąd jedyną instancję zupełnie świadomie selekcjonującą i często ograniczającą informację narracyjną. Istota „samoświadomego” w ten sposób narratora przejawia się między innymi w *Powozie (Коляска)*, *Szynele (Шинель)* czy *Martwych duszach*:

Oprócz Czertokuckiego na obiedzie u generała było jeszcze kilku innych ziemian, ale o nich nie ma co mówić (Gogol 1950: I: 170).

W departamencie... Lepiej jednak nie wymieniać, w jakim departamencie. (...) Toteż, gwoli uniknięcia wszelkich nieprzyjemności, nazwijmy lepiej departament, o którym rzecz prowadzimy – pewnym departamentem (Gogol 1950: I: 235).

Należałoby opisać izby kancelaryjne, przez które przechodzili nasi bohaterowie, lecz autor żywi wielką obawę w stosunku do urzędów (Gogol 1953: II: 373).

Poza ograniczaniem pola widzenia czytelnika i maskowaniem pewnych elementów diegezy również samo konstruowanie tekstu i odpowiednie dawkowanie czy stopniowe „filtrowanie” informacji narracyjnej w jego ramach należy do narratora, czego zresztą także jest on w pełni świadomy:

Nie zawadzi wszelako poinformować czytelnika, kto to był porucznik Pirogow. Zanim to jednak uczynimy, nie zaszkodzi opowiedzieć coś niecoś o towarzystwie, do którego porucznik należał (Gogol 1950: I: 219).

Ale o tym wszystkim czytelnik dowie się stopniowo w odpowiednim czasie, jeżeli tylko starczy mu cierpliwości na przeczytanie niniejszego opowiadania, bardzo długiego i mającego się potem rozwinąć szerzej, w miarę zbliżania się do końca, wieńczącego dzieło (Gogol 1953: II: 248).

Jakie skutki wywołał ten przyjazd, czytelnik może się dowiedzieć z pewnej rozmowy. (...) Rozmowa ta... lecz lepiej niech ta rozmowa odbędzie się w następnym rozdziale (Gogol 1953: II: 411).

Należy przy tym mimo wszystko pamiętać, że zgodnie z recepcją Kaisera narrator utworu „nie tylko nie jest tożsamy z jego autorem, ale ze względu na swe kompetencje różni się zasadniczo od autora w życiu codziennym. Zawsze jest postacią wymyśloną, w którą autor się przekształcił” (Markiewicz 1994: 225), choć może pozostawać wobec niego paralelny i u Gogola bez wątpienia taki pozostaje. Jest on nie tylko najwyższą percepcyjną i semantyczną instancją, ale i jedynym pryzmatem oraz „soczewką całości” (Виноградов 1971: 118).

jest on protagonistą, a jawnym obserwatorem wydarzeń, stąd należałoby go nazywać allodiegetycznym (fr. *allogiégetique*); termin ten przedkłada Cock van der Voort określając „narratora-świadka” (fr. *narrateur-témoin*) (zob. Herman, Vervaeck 2005: 84; Limognes 2013: 2–3, 9–10).

¹⁶ Mowa tu o przypadku, w którym dobrze zna on strukturę diegezy ze wszystkimi jej komponentami oraz wydarzeniami rozgrywającymi się w jej ramach, jednak mimo to nie sposób stwierdzić jego osobowej obecności w roli, choćby, biernego obserwatora – jak na przykład w *Newskim Prospekcie (Невский проспект)*.

¹⁷ Niekiedy, szczególnie w *Newskim Prospekcie*, ów punkt ciężkości waha się na tyle, by reflektor i filtr stanowił zarówno główny bohater, jak i narrator.

Bez względu na wyższy lub niższy poziom homodiegetyczności narratora, „zakwestionowanie jego wiarygodności jest nieuniknione” (Phelan 1996: 111), szczególnie zaś jeśli ten nie kryje się z własną zawodnością czy nawet ułomnością. Podkreślając to zjawisko, Wayne Booth wprowadza pojęcie narratora nierzetelnego (ang. *unreliable narrator*), tj. takiego, którego wiarygodność należy podważyć (zob. Booth 2010: 339–376). Jego zawodność przejawia się – jak wylicza Gavins – nie tylko w „wypaczaniu czy nienależytym ocenianiu wagi przedstawianych faktów i wydarzeń”, ale i przez „błędne ich odczytywanie, interpretowanie czy nieprawidłowy ogląd” (Gavins 2013: 82). Tacy też pozostają homo- i heterodiegetyczni narratorzy Gogola, którzy zapominają o pewnych mniej lub bardziej znaczących z punktu widzenia opisywanej historii faktach:

Żałuję bardzo, że nie mogę sobie przypomnieć, z jakiego to powodu generał wydawał wielki obiad proszony (Gogol 1950: I: 169).

Powiadają, że niedawno wpłynęło do władz podanie jakiegoś naczelnika policji – nie pamiętam już w jakim mieście – w którym to podaniu wyklada on dobitnie, że ustawy państwowe wałą się (...) (Gogol 1950: I: 235).

Co więcej, narratorzy ci sami regularnie wprowadzają czytelnika w konsternację, zaledwie przypuszczając¹⁸ pewne stany bohaterów lub interpretacje wydarzeń:

Przyjezdny, jak się zdaje, unikał mówienia o sobie (Gogol 1953: II: 242).

Sam urzędnik był widocznie przejęty sytuacją Kowalewa (Gogol 1953: II: 121).

Zdawało się wreszcie, że go samo Niebo natchnęło (Gogol 1953: II: 117).

Nierzetelność Gogolowskich narratorów nie jest jedyną cechą wymuszającą podważenie i akt interpretacyjny. W *Wiju (Buŭi)*, tuż przed rozpoczęciem właściwego opowiadania i poza właściwym tekstem, Gogol ustami narratora dopuszcza płaszczyzną fantastyczną, jednocześnie sankcjonując absurd i możliwość szerszej interpretacji:

Cała opowieść jest powtórzeniem klechdy ludowej. Nic w niej nie chciałem zmieniać i opowiadam ją tak samo prosto, jak słyszałem (Gogol 1950: I: 270).

Narratorskie balansowanie między próbą zachowania realizmu opowieści a fikcyjnością i fantastycznością zdaje się być jedną z zasad konstrukcyjnych większości tekstów rosyjskiego pisarza. „Granica między rzeczywistością a fikcją podkreślana jest u Gogola (...) przez komentarze autora [czy raczej narratora – przyp. F.Ś.] lub jednego z bohaterów” (Karst 1975: 73). Komentarze metanarracyjne (ang. *metanarrative comment*) (zob. Fludernik 2009: 60–63; Ryan 1991: 272) i metafikcjonalne (ang. *metafictional comment*)¹⁹ stanowią charakterystyczny i nieodłączny element Gogolowskiego sys-

¹⁸ Pomimo focalizacji zerowej.

¹⁹ Różnice między dwoma typami komentarzy narratorskich jasno nakreślają autorzy *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*: „Podczas gdy *metafikcjonalne* komentarze uwypuklają lub odsłaniają fikcjonalność narracji, (...) komentarze *metanarracyjne* nie rozcinają tkanki fikcji. Są one raczej samozwrotnymi odniesieniami narracyjnymi do aktu narracji lub tych elementów, w ramach których narracja jest konstytuowana i komunikowana” (Routledge Encyclopedia... 2005: 304–305); w przypadku komentarzy narratorów Gogola granica pozostaje zazwyczaj dość płynna i nierzadko trudno dostrzegalna.

temu narracyjnego, choć rzadko kiedy pozostają one czysto metadyskursywne (ang. *metadiscursive comment*)²⁰ lub metanarratorskie (ang. *metanarrational comment*):

O krawcu tym, naturalnie, nie byłoby potrzeby się rozwodzić, lecz wobec tego, że tak już jest ustalone, iż w powieści charakter każdej postaci musi być dokładnie zarysowany – trudna rada: dawać nam tutaj i Pietrowicza! (Gogol 1950: I: 241).

Autor musi się przyznać, że bardzo zazdrości apetytu i żołądka ludziom tego rodzaju (Gogol 1953: II: 291).

Dalibóg, sprzykrzyło mi się opowiadać. Cóż wy sobie myślicie? (...) No, słuchajcie, opowiem wam coś, ale, dalibóg, ostatni raz (Gogol 1950: I: 183).

W efekcie najczęściej łączą w sobie obie te kategorie (por. Gogol 1953: II: 341–342). Narratorzy nie tylko podkreślają wówczas swoją obecność, ale i – realizując dzięki płaszczyźnie metadyskursywnej rolę filtru – otwarcie modelują strukturę opowieści, „pomagają czytelnikom w zorientowaniu się w poziomie dyskursu i ułatwiają zwrócenie ich uwagi z jednego miejsca czy grupy ludzi na drugie” (Fludernik 2009: 61) oraz wedle własnego uznania poszerzają lub zawężają czytelniczą perspektywę:

Ponieważ rozmowa, którą wiedli między sobą podróżni, nie była zbyt interesująca dla czytelnika, lepiej zrobimy, jeżeli powiemy coś o samym Nozdriowie, któremu, być może, uda się odegrać niepoślednią rolę w naszym opowiadaniu (Gogol 1953: II: 300).

Cudowna potęga nakazała mi długo jeszcze iść pod rękę z mymi dziwnymi bohaterami (...) (Gogol 1953: II: 366).

Ponadto komentarze metadyskursywne umożliwiają Gogolowskim narratorom nierzetelnym dokonywać nieoczekiwanych zwrotów tejże perspektywy w ramach konstruowanego sjużetu (ros. *сюжет*)²¹ przy pośrednim powoływaniu się na swoją niewiedzę:

Iwan Jakowlewicz zbłądł... Ale tutaj znowu całe wydarzenie zasnuwa się mgłą i co było potem – nic a nic nie wiadomo (Gogol 1953: II: 111; por. Gogol 1953: II: 131).

Początkowo często niezrozumiałe czy pozornie nerelewantne rozczłonkowanie tekstu budzić musi poczucie „alogiczności” (zob. Erlich 1956: 102), a tym samym – absurdu. Owe „nowe relacje pomiędzy segmentami tekstu artystycznego nie odpowiadają relacjom obserwowanym w zewnętrznej rzeczywistości – pisze Tanja Popović. – Oto powód, dla którego literacka rzeczywistość w rezultacie zdaje się być absurdalna (...)” (Popović 2010: 3).

Brian Richardson, proponując pojęcie denarracji (ang. *denarration*), poczytuje ją za „rodzaj narracji negatywnej, w ramach której narrator neguje znaczące aspekty własnej swojej opowieści, wcześniej przytoczone przez niego jako pewnik” (Richardson

²⁰ Zgodnie z kategoryzacją Moniki Fludernik – metanarracyjny komentarz metadyskursywny „odwołuje się do porządkowania elementów dyskursu w ramach tekstu”, podczas gdy metanarracyjny komentarz metanarratorski – „do procesu narracyjnego i jego uczestników” (Fludernik 2003: 1–39; por. Routledge Encyclopedia... 2005: 304–305).

²¹ Przez który rozumie się tu „artystyczne opracowanie [fabuły – przyp. F.Ś.], artystyczny ciąg [zdarzeń – przyp. F.Ś.], tj. to, jak zostały one ułożone w utworze” (Тимофеев 1971: 166); „materiał stanowiący podstawę utworu nazywa się *fabułą*, a opowiadanie o tym materiale – *sjużetem*” (Дубровская 2016: 13–14).

2006: 87); absurdalne narracyjne sprzeczności same w sobie przejawiające się w narratorskim „samozaprzeczeniu” i „samopodważeniu” przydają utworom Gogola nowy potencjał interpretacyjny, jednocześnie ugruntowując czytelnicze przekonanie o niezrzetelności narratora i odbierając zaufanie do niego jako najwyższej instancji semantycznej. Konstrukcje denarracyjne wyrażane są najczęściej sugestywnym lub zawierającym alternatywę pytaniem:

Ale czy to nie sen aby? (Gogol 1950: I: 205).

Widzi to filozof czy nie widzi? Jawa to czy sen? (Gogol 1950: I: 280).

Niekiedy, szczególnie w połączeniu z występującym równolegle komentarzem metanarracyjnym lub metafikcyjnym, wpisane są one w dłuższe, czasem podsumowujące – i jednocześnie podważające wszelką warstwę realistyczną utworu – ustępy:

Taka to historia zdarzyła się w północnej stolicy obszernego naszego imperium! Dopiero teraz, po rozważeniu wszystkiego widzimy, że jest w niej dużo nieprawdopodobieństw. Nie mówiąc już o tym, że dziwne jest, doprawdy, to nadprzyrodzone oddzielenie się nosa. (...) I co jeszcze: skąd się wziął nos w bochenku chleba i jak Iwan Jakowlewicz...? Nie! Absolutnie, zupełnie nie rozumiem! Lecz co jest dziwniejsze, najdziwniejsze ze wszystkiego: jak autorzy mogą brać podobne tematy? Przyznam, że to już całkiem niepojęte, po prostu... Nie! Nie! Nic a nic nie rozumiem (Gogol 1053: II: 133).

Mimo wszystko, mając na uwadze kategoryzację Simpsona, narratorów Gogola zaliczać można z całą pewnością do tych wpisujących się w pozytywny modus narracyjny (ang. *positive narrational mode*) (Simpson 1993: 75), w ramach którego nie próbują oni, jak ma się to w przypadku heterodiegetycznych narratorów Kafki, „przysłać sensu” diegezie wraz z jej komponentami, a raczej „oferują własne opinie i sądy (często ironiczne) wobec opowiadanej historii” (Gavins 2013: 64). Narratorska ironia jest obecna w zdecydowanej większości utworów Gogola, bez względu na poziom diegetyczności narratora, często funkcjonując w obrębie metanarracyjnego komentarza i wyostrzając jeszcze groteskowość opisywanych postaci lub sytuacji:

Ale przepraszam... Poczuję się w pewnym stopniu do winy, że nic dotychczas nie powiedziałem o Iwanie Jakowlewiczu – czcigodnym skądinąd człowieku (Gogol 1953: II: 110; por. Gogol 1953: II: 112).

(...) widząc, że małżonek [zupełnie pijany Czertokucki – przyp. F.Ś.] tym razem stanowczo nie pragnie obdarzyć jej żadną pieśczęcią, że złością odwróciła się na drugi bok i, kładąc swój świeżutki policzek na dłoń, natychmiast zasnęła. Była już ta pora dnia, której się nie określa na wsi słowem „wczesnie”, kiedy się obudziła młoda pani obok swego chrapiącego małżonka. (...) Spojrzawszy na siebie ze dwa razy, przekonała się, że jest dzisiaj wyjątkowo urocza (Gogol 1950: I: 175).

Wszystkie przedstawione wyżej cechy systemu narracyjnego Gogola najpełniej chyba realizuje i oddaje ustęp *Martwych dusz*, w którym autoironiczny narrator-filtr sugeruje nam, za pomocą komentarza metanarracyjnego (czy raczej metafikcyjnego), własną i pełną ironii opinię na temat „dam miasta N”, przyznając się jednocześnie do swojej, jako narratora, ułomności i nieudolności:

Żeby to trochę wyjaśnić, trzeba by dużo powiedzieć o samych damach, o ich towarzystwie, namalować, jak się to mówi, żywymi barwami ich duchowe zalety; ale to dla autora jest bardzo

trudne. Z jednej strony powstrzymuje go bezgraniczny szacunek dla małżonek dygnitarzy, a z drugiej strony... Z drugiej strony – po prostu trudno. Damy miasta N były... Nie, nie mogę tego w żaden sposób, odczuwam po prostu onieśmielenie. W damach miasta N najbardziej godne uwagi było to... To aż dziwne, pióro zupełnie się nie porusza, jakby miało w sobie ołów. Tak więc już być musi: opis ich charakterów trzeba widocznie pozostawić temu, kto posiada żywsze barwy i większą ich ilość na palecie (Gogol 1953: II: 366).

Kafka i Gogol dwiema różnymi drogami narracyjnymi starają się osiągnąć podobny cel interpretacyjny oraz nakreślić podobnie ograniczone ramy konstruowanej diegezy.

System narracyjny Kafki opiera się na perspektywie jednostronnej i fokalizacji wewnętrznej (lub podwójnej); narratorzy praskiego pisarza w trzech powieściach i dłuższych utworach pozostają heterodiegetyczni i skrajnie ekstradiegetyczni, są ponadto implikowani – niejako wpisani w dzieło. Realizując negatywny modus narracyjny pozostają oni bliscy autorom abstrakcyjnym. Główny filtr i reflektor „totalny” stanowią sami niepewni właściwości i praw diegezy protagoński²², na których interpretacje motywowane aksjomatem presupozycji negatywnej zdany jest czytelnik. Konieczność reinterpretowania sądów bohaterów wiedzie do rozmycia interpretacyjnego i poczucia charakterystycznej dla absurdu dwoistości oraz wewnętrznej sprzeczności diegezy wraz z wrażeniem nierелеwantności czy nieodpowiedniości jej komponentów.

Wahającej się między hetero- a homodiegetycznością narracji Gogola właściwa jest raczej fokalizacja zerowa; samoświadomi i nierzetelni intradiegetyczni narratorzy pełnią rolę filtrów, z pomocą komentarzy metadyskursywnych ograniczając czy poszerzając perspektywę czytelnika i organizując sjużet. Ich metanarracyjne i metafikcyjne komentarze sankcjonują niekiedy warstwę fantastyczną lub otwarcie, w połączeniu z konstrukcjami denarracyjnymi, deprecjonują wszelką płaszczyznę realistyczną opowieści, co prowadzi do podważenia interpretacyjnego. Czytelnik dystansuje się wobec nierzetelnego i nieudolnego narratora, pozostając jednocześnie skazanym na własne jego ironiczne i przydające groteskowości komentarze i sądy właściwe pozytywnemu modusowi narracyjnemu.

Oba systemy narracyjne z aksjomatu wymuszają akt interpretacyjny – bez względu na to, czy odbywa się to na drodze interpretacyjnego rozmycia (u Kafki), czy interpretacyjnego podważenia (u Gogola), nieufności wobec ograniczonej perspektywy bohatera (F.K.) czy wobec ograniczającego ją narratora (N.G.). Wrodzona dwoistość, wewnętrzna sprzeczność i poczucie genetycznej niekoherencji diegezy w recepcji realizujących rolę pryzmatów czy filtrów bohaterów (F.K.) lub narratorów (N.G.) implikuje wrażenie przyrodzonego jej absurdu. W istocie zatem Kafka i Gogol dwiema drogami czy raczej interpretacyjnymi bezdrożami prowadzą nas do jednego i tego samego celu, który niewątpliwie udaje im się osiągnąć.

²² Jak pisze Maurice Blanchot, „K. czuje, że wszystko poza nim – to jest on sam projektowany od zewnątrz – nie jest niczym więcej, niż obrazem. Wie także, że obrazom nie wolno wierzyć i nie wolno się do nich przywiązywać” (Бланшо 1998: 142); czytelnik Kafki pozostaje w analogicznej sytuacji.

Bibliografia / References

- Arhipov, Ū.I., Borev, Ū.B. (1988). *Grotesk Gogolâ i fantastičeskoe načalo v nemeckoôzyčnyh literaturah*. V: Mann, Ū.V. (Red.). *Gogol' i mirovaâ literatura*. Moskva: Nauka: 141–156 [Архипов, Ю.И., Боров, Ю.Б. (1988). *Гротеск Гоголя и фантастическое начало в немецкоязычных литературах*. В: Манн, Ю.В. (Ред.). *Гоголь и мировая литература*. Москва: Наука: 141–156].
- Beißner, F. (1983). *Der Erzähler Franz Kafka: und andere Vorträge*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Blaňšo, M. (1998). *Ot Kafki k Kafke*. Moskva: Logos [Бланшо, М. (1998). *От Кафки к Кафке*. Москва: Логос].
- Booth, W. (2010). *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Chatman, S. (1990). *Coming to Terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*. New York: Cornell University Press.
- Cornwell, N. (2006). *The Absurd in Literature*. Manchester: Manchester University Press.
- Dubrovskaâ, V.V. (2016). *Literaturovedenie: vvedenie v disciplinu*. Moskva–Berlin: Directmedia [Дубровская, В.В. (2016). *Литературоведение: введение в дисциплину*. Москва–Берлин: DirectMedia].
- Elistratova, A.A. (1972). *Gogol' i problemy zapadno-evropejskogo romana*. Moskva: Nauka [Елистратова, А.А. (1972). *Гоголь и проблемы западно-европейского романа*. Москва: Наука].
- Erlich, V. (1956). *Gogol and Kafka: Note on "Realism" and "Surrealism"*. In: Halle, M. (Ed.). *For Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. The Hague: Mouton: 101–108.
- Fludernik, M. (2003). Metanarrative and Metafictional Commentary: From Metadiscursivity to Metanarration and Metafiction. *Poetica*, XXXV, 1/2: 1–39.
- Fludernik, M. (2009). *An Introduction to Narratology*. London–New York: Routledge.
- Fridštejn, Ū.G. (Red.). (2012). *Franc Kafka v ruskoj kul'ture*. 2012. Red. Fridštejn, Ū.G. Moskva: Centr knigi Rudomino [Фридштейн, Ю.Г. (Ред.). (2012). *Франц Кафка в русской культуре*. Москва: Центр книги Рудомино].
- Fuentes, C. (1991). *Myself with Others: Selected Essays*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Gavins, J. (2013). *Reading the Absurd*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Genette, G. (1972). *Figures III*. Paris: Seuil.
- Genette, G. (1983). *Nouveau discours du récit*. Paris: Seuil.
- Genette, G. (1988). *Narrative Discourses Revisited*. New York: Cornell University Press.
- Gogol, N. (1950, 1953). *Utwory wybrane*. Przeł. W. Broniewski, J. Brzeczowski, J. Tuwim, J. Wyszomirski. T. 1–2. Kraków: Czytelnik.
- Gray, R., Gross, R., Goebel, R., Koleb, C. (2017). *Franz Kafka. Encyklopedia*. Przeł. J. Kozak. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Herman, L., Vervaeck, B. (2005). *Handbook of Narrative Analysis*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- James, H. (1972). *Theory of Fiction*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Kafka, F. (1969). *Dzienniki 1910–1923*. Przeł. J. Werter. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kafka, F. (1983). *Tagebücher 1910–1923*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Kafka, F. (2012). *Listy do rodziny, przyjaciół, wydawców*. Przeł. R. Urbański. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Kafka, F. (2016). *Opowieści i przypowieści*. Przeł. L. Czyżewski, R. Karst, A. Kowalkowski et al. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kafka, F. (2018). *Wybór prozy*. Przeł. L. Czyżewski, R. Karst, A. Kowalkowski et al. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Karst, R. (1975). The Reality of the Absurd and the Absurdity of the Real. Kafka and Gogol. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, IX, 1: 67–81.

- Limoges, J.-M. (2013). De l'écrit à l'écran. Pour une typologie des voix narratives au cinéma. *Cahiers de Narratologie*, 25, DOI: <https://doi.org/10.4000/narratologie.6795>. (Online) <http://journals.openedition.org/narratologie/6795> (dostęp 20.05.2020).
- Link, H. (1976). *Rezeptionsforschung: Eine Einführung in Methoden und Probleme*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz: W. Kohlhammer.
- Mann, Ů.V. (2015). *Skvoz' formu k smyslu. Samootčët*. Moskva–Âvne: Vysšaâ škola konsaltinga [Манн, Ю.В. (2015). *Сквозь форму к смыслу. Самоотчët*. Москва–Явне: Высшая школа консалтинга].
- Markiewicz, H. (1994). Narrator i autor w światowej teorii literatury. *Pamiętnik Literacki*, 85 (4): 225–235.
- Parry, I. (1953). Kafka and Gogol. *German Life and Letters*, VI, 2: 141–145, DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0483.1953.tb01083.x>.
- Pascal, R. (1982). *Kafka's Narrators. A study of his stories and sketches*. London: Cambridge University Press.
- Phelan, J. (1996). *Narrative as Rhetoric. Technique, Audiences, Ethics, Ideology*. Columbus: Ohio State University Press.
- Popović, T. (2010). Ideology and the Absurd in Literature. *TRANS-*, 9, DOI: <https://doi.org/10.4000/trans.395>. (Online) <https://journals.openedition.org/trans/395> (dostęp 20.05.2020).
- Richardson, B. (2006). *Unnatural Voices: Extreme Narration in Modern and Contemporary Fiction*. Columbus: Ohio State University Press.
- Routledge Encyclopedia of Narrative Theory* (2005). Eds. Herman, D., Jahn, M., Ryan, M.-L. London–New York: Routledge.
- Ryan, M.-L. (1991). *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*. Bloomington: Indiana University Press.
- Schmid, W. (1973). *Der Textaufbau in den Erzählungen Dostoevskijs*. München: W. Fink.
- Schmidt, C. (2010). *Kafkas fast unbekannter Freund: das Leben und Werk von Felix Weltsch (1884–1964)*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Simpson, P. (1993). *Language, Ideology, and Point of View*. London–New York: Routledge.
- Šulc, S. (2018). Kafka i Gogol: «Zamok» i «Vij». *Studia Rossica Gedanensia* 5: 251–276, DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2018.5.19> [Шульц, С. (2018). Кафка и Гоголь: «Замок» и «Вий». *Studia Rossica Gedanensia*, 5: 251–276, DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2018.5.19>]
- Timofeev, L.I. (1971). *Osnovy teorii literatury*. Moskva: Prosvešenie [Тимофеев, Л.И. (1971). *Основы теории литературы*. Москва: Просвещение].
- Todorov, T. (2018). *Symbolicność i interpretacja*. Przeł. T. Stróżyński. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.
- Tomášik, M. (2012). Kafka's "The Metamorphosis", Gogol's "The Nose", and Roth's "The Breast". In: Kačmárová, A. (Ed.). *English Matters. A Collection of Papers by the Institute of English and American Studies Faculty*. T. 3. Prešov. Prešovská univerzita v Prešove: 48–53.
- Vinogradov, V.V. (1971). *O teorii hudožestvennoj reči*. Moskva: Vysšaâ Škola [Виноградов, В.В. (1971). *О теории художественной речи*. Москва: Высшая Школа].
- Walser, M. (1972). *Opis formy – studium o Kafce*. Przeł. E. Misiólek. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

FILOLOGIA ŚLEDCZA
СЛЕДСТВЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ
INVESTIGATIVE PHILOLOGY

Article No 237

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.12>

Citation:

Ojcewicz, G. (2020). Okoliczności śmierci Jaropołka Aleksandrowicza Siemionowa w świetle autobiograficznego wiersza „Słowo do poległych”.

Studia Rossica Gedanensia, 7: 149–168.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.12>

OKOLICZNOŚCI ŚMIERCI JAROPOŁKA ALEKSANDROWICZA SIEMIONOWA W ŚWIETLE AUTOBIOGRAFICZNEGO WIERSZA *SŁOWO DO POLEGŁYCH*

GRZEGORZ OJCEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Wydział Humanistyczny / Faculty of Humanities

Instytut Literaturoznawstwa / Institute of Literary Studies

Katedra Literatur Wschodniosłowiańskich / Department of East Slavic Literatures

ul. Kurta Obitzka 1, 10-725 Olsztyn, Polska / Kurta Obitzka st. 1, 10-725 Olsztyn, Poland

E-mail: grzegorz.ojcewicz@uwm.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5909-270X>

(Nadesłano / Received 31.07.2020. Zaakceptowano / Accepted 2.09.2020)

Abstract

The circumstances surrounding the death of Yaropolk Aleksandrovich Semyonov in the light of his autobiographical poem *A word to the fallen*

The primary goal of the article is to introduce to the Polish audience the figure of Yaropolk Aleksandrovich Semyonov (1906–1950), a Russian-Soviet poet, literary scholar and critic, also widely unknown to his native philologists. In 1948, as a result of Stalin's repressions, he was sent to a prison camp. After two years he was executed by a firing squad and the family was not notified of the killing. The direct cause for the arrest was his 1942 poem *A word to the fallen* written during the Great Patriotic War in which

the author uncovered the organizational and military weakness of the Red Army and spoke negatively about his superiors – both his direct army generals and more distant ones – from the Kremlin. The poem was regarded as counter-revolutionary propaganda and, despite Semyonov's military merits and the fact that the poem had been written six years before, the author was sentenced to a five-year stay at a prison camp. *A word for the fallen* is a powerful testament of ruthlessness, cynicism and bureaucracy of the Soviet system which was firmly intolerant of the truth showing its degeneration and non-humanitarian approach, a system which allowed careers to progress at any cost, even in such radical circumstances as the Great Patriotic War.

Key words: Yaropolk Aleksandrovich Semyonov, the Stalin regime, Soviet prison camps, the Great Patriotic War, an autobiographical poem

Резюме

Обстоятельства смерти Ярополка Александровича Семёнова в свете автобиографического стихотворения *Слово к погибшим*

Основной целью данной статьи является приближение польскому реципиенту мало известной филологам в нашей стране личности Ярополка Александровича Семёнова [1906–1950], русского советского поэта, литературоведа, литературного критика. Из-за сталинских репрессий в 1948 году он был сослан в лагерь. После двух лет пребывания в лагере Семёнова расстреляли, а факт убийства скрыли перед семьёй. Непосредственной причиной ареста поэта стало стихотворение, написанное им ещё в 1942 году в ходе Великой Отечественной войны *Слово к погибшим*, в котором автор обнажил организационную и военную слабость Красной армии, а также отрицательно высказался о своём начальстве – ближайшем, фронтовом, и дальнейшем – из Кремля. Суд признал этот текст контрреволюционной пропагандой и несмотря на военные заслуги Семёнова и тот факт, что с момента возникновения стихотворения прошло уже шесть лет, автора приговорили к пяти годам лагеря. *Слово к погибшим* является трогательным свидетельством беспощадности, цинизма и бюрократизации советской системы, которая не терпела правды, обнажающей большевистское вырождение, отсутствие гуманности и в то же время позволяла делать некоторыми людям карьеру в любых условиях любой ценой, даже в таких крайних обстоятельствах, как Великая Отечественная война.

Ключевые слова: Ярополк Александрович Семёнов, сталинский режим, трудовые лагеря, Великая Отечественная война, автобиографическое стихотворение

Próżno by szukać w polskich leksykonach literatury rosyjskiej XX wieku czy słownikach pisarzy rosyjskich (a i obce źródła to potwierdzają) informacji na temat Jaropółka Aleksandrowicza Siemionowa [1906–1950]. Owszem, są w nich inne postaci o tym samym nazwisku, jak Gieorgij Witaljewicz Siemionow [1931–1992], Gleb

Siergiejewicz Siemionow [1918–1982], Julian Siemionowicz Siemionow [1931–1993] i Siergiej Aleksandrowicz Siemionow [1893–1942], lecz Jaropołka Aleksandrowicza brak (Kasack 1996: 559–562; *Słownik pisarzy* 1994: 349). Fakt jego nieobecności w opracowaniach tego rodzaju da się wytłumaczyć na kilka sposobów. Do najważniejszych zaliczyłbym dwa aspekty: literacki oraz biograficzny. Pierwszy wynika z obiektywnej znikomości dorobku, który uzasadniałby występowanie noty o danym twórcy w słowniku pisarzy, a biograficzny wiąże się z losem tej postaci i utrudnianiem, jeśli nie uniemożliwieniem jej przez stalinowski reżim zarówno rozwoju naukowego, jak i na niwie literackiej. Twierdzą ponadto, że gdyby nie ściślejsze lub zupełnie przypadkowe powiązania Siemionowa przede wszystkim z Anną Achmatową [1889–1966], Mariną Cwietajewą [1892–1941], Dawidem Samojłowem [1920–1990]¹ czy Giorgijem Efromem [1925–1944] zapewne zapomniano by o nim całkowicie na podobieństwo wielu innych funkcjonalnych niepamięci o niepokornych twórcach, niepamięci świadomie i perfidnie fundowanych przez sowieckie totalitarne państwo własnym dziejom piśmiennictwa. Dzisiaj głównym źródłem wiedzy o tragicznie zmarłym literaturoznawcy, krytyku i nie w pełni dojrzałym warsztatowo poecie jest wywiad, jakiego syn Jaropołka Siemionowa, Jaropołk Jaropołkowicz Siemionow [1933–2010], udzielił w 2000 roku petersburskiej badaczce Oldze Rubinczyk (Рубинчик 2012). Dlatego w dalszej części artykułu odwołuję się do wiedzy o życiorysie Siemionowa, zawartej w rozmowie zapisanej wtedy na taśmie magnetofonowej, i konfrontuję ją z tymi wiadomościami, które sam posiadam.

Zasadniczym celem mojego artykułu jest przybliżenie polskiemu odbiorcy tej mało znanej nie tylko rodzimym filologom postaci ze świata moskiewskiej kultury czasów stalinowskich i zaprezentowanie utworu, który w konsekwencji spowodował aresztowanie Siemionowa, następnie skazanie go ze słynnego artykułu kodeksu karnego 58-10 na pięć lat pobytu w obozie pracy (Jaja, obwód kiemierowski) za... propagandę kontrrewolucyjną, gwałtownie skróconego z powodu rozstrzelania. Fakt zabicia Siemionowa do dzisiaj byłby najprawdopodobniej skrzętnie ukrywany, jak wiele innych skrytobójczych zbrodni Sowietów, gdyby nie powiew pieriestrojki i związany z nią krótkotrwały dostęp do archiwów KGB/FSB. To dzięki temu „łykowi dokumentalno-archiwalnej swobody” córka Siemionowa, Galina Jaropołkowna, badając kilka dziesięcioleci po 1957 roku akta ojca, natrafiła na informację, z której jednoznacznie wynikało, że pozbawiony stopnia wojskowego i odznaczeń wojennych Jaropołk Aleksandrowicz został w obozie rozstrzelany². Będzie to jednocześnie wypowiedź-świadectwo bezwzględno-

¹ O roli Jaropołka Siemionowa jako mentora w literackiej biografii Dawida Samojłowa zob. Самойлов (1995: 103–104).

² Jaropołk Jaropołkowicz Siemionow wspominał, że w 1951 roku rodzina Siemionowów otrzymała z obozu, w którym przebywał ojciec, dwie pocztówki napisane rzekomo przez przyjaciół Jaropołka Aleksandrowicza, a w rzeczy samej pochodziły najprawdopodobniej od administracji obozowej. W jednej z nich mówiło się, że przyczyną nagłego zgonu stanowiła choroba żołądka, a w drugiej – wyrostek robaczkowy, a więc były to wiadomości rozbieżne, co mogło zmusić rodzinę do zastanowienia się nad rzeczywistym powodem śmierci. Natomiast po skonie Stalina Siemionowowie najprawdopodobniej ponownie poprosili o oficjalny akt zgonu Jaropołka Siemionowa i wtedy, w 1957 roku, na fali odwilży, otrzymała pismo, w którym podano, że zmarł on 21 II 1950 roku z powodu wrzodu dwunastnicy. To była już trzecia diagnoza, równie zresztą nieprawdziwa jak dwie poprzednie. I cho-

ści, cynizmu i zbiurokratyzowania sowieckiego systemu, który z całą zawziętością nie tolerował prawdy obnażającej radzieckie zwyrodnienie, brak humanitaryzmu i przyzwalał na robienie kariery w każdych warunkach za wszelką cenę, nawet w tak skrajnych okolicznościach, jak wielka wojna ojczyźniana. Myślącym inaczej i krytykującym sowiecki system – otwarcie lub za pomocą słowa poetyckiego – jego obrońcy nigdy nie przebaczeni. *Słowo do poległych* (*Слово к погибшим*) z 1942 roku to jeszcze jeden literacki obraz zła typowego dla epoki stalinowskiej, to także źródło wiedzy o okolicznościach, które mogły doprowadzić do przedwczesnej śmierci jego autora.

Jaropołk Siemionow urodził się w 1906 roku w Samarze w rodzinie o tradycjach literackich. Zarówno jego ojciec, jak i matka otwarcie sympatyzowali z bolszewikami. Niedługo po wybuchu rewolucji październikowej zmarła matka i Aleksander Siemionow wraz z czwórką dzieci przeprowadzili się do Moskwy. Początkowo Jaropołk Aleksandrowicz pracował jako elektryk w Elektrowni Szatarskiej, po czym rozpoczął studia w Instytucie Kultury Fizycznej³. Tam uchodził za poetę, pisał nawet utwory z myślą o ich prezentacji w ramach „Granatowej bluzy” («Синяя блуза»)⁴. Po ukończeniu Instytutu Kultury Fizycznej Jaropołk Aleksandrowicz rozpoczął studia w Instytucie Literackim⁵. Zostawszy jego absolwentem, Siemionow zamierzał rozpocząć pisanie pracy

ciaż nawet ta oficjalna odpowiedź wydała się Siemionowom podejrzana, zapewne musieliby się z nią pogodzić, gdyby nie upadek ZSRR i związana z nim możliwość dostępu do tajnych zasobów KGB/FSB. Więcej Рубинчик (2012).

³ Jeśli Jaropołk Siemionow ukończył szkołę dziesięcioletnią w wieku 18 lat, pracę w elektrowni mógł rozpocząć w 1924. Nie wiadomo, jak długo zajmował stanowisko elektryka. Przy założeniu, że trwało to na przykład rok, naukę w IKF mógł podjąć w 1925, a zakończyć w 1929 przy założeniu, że studia trwały 4 lata.

⁴ „Granatowa bluza” («Синяя блуза») – radziecki estradowy agitacyjny kolektyw teatralny odgrywający scenki na najprzeróżniejsze tematy: od ogólnopolitycznych i międzynarodowych do prostych spraw życiowych; forma masowej sztuki rewolucyjnej. Funkcjonowała w kulturze radzieckiej w latach 1920–1933. Nazwa wzięła się od stroju aktorów: luźnej granatowej bluzy i czarnych spodni lub spódnic. W spektaklach estradowych brali udział radzieccy pisarze, kompozytorzy, aktorzy, reżyserzy, artyści i przedstawiciele innych dziedzin sztuki. Do częstych gości należeli utytułowani artyści, jak Władimir Majakowski, Siergiej Jutkiewicz, Wasilij Lebedzew-Kumacz, oraz początkujący poeci, prozaicy i dramaturdzy, jak np. Abram Argo, Wiktor Ardow, Wiktor Gusiew, Wiktor Tipot, Siemion Kirsanow, Nikołaj Adujew. Jednym z ideologów „Granatowej bluzy” był Osip Brik. Niestety wśród autorów bądź wykonawców należących do „Granatowej bluzy” w znanych mi opracowaniach nie pojawia się nazwisko Jaropołka Siemionowa.

⁵ Skoro Maria Bielkina (1912–2008) ukończyła studia w Instytucie Literackim w 1940 roku i знаła z tego okresu studenta Jaropołka Siemionowa, można na początku przyjąć, że Siemionow studiował razem z Bielkiną albo rozpoczął studia później niż ona lub wcześniej od niej. Najpewniejszych informacji na temat edukacji Siemionowa dostarczają dane pochodzące z zasobów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Literatury i Sztuki. Na ich podstawie można wysnuć wnioski, że studiował on w trybie zaocznym, a jednostką prowadzącą była Katedra Mistrzostwa Literackiego. Do dzisiaj w RPALS (РГАЛИ) zachowała sięteczka osobowa Siemionowa, a w niej dwie karty z zakresu prac dyplomowych i twórczych. Data końcowa dokumentacji – 1935, co jednoznacznie wskazuje na ten właśnie rok jako czas ukończenia Instytutu Literatury. A zatem wszystko wskazuje na to, że Bielkina widywała Siemionowa na uczelni w momencie, gdy ten kończył już studia, a ona zaczynała. Zob. РГАЛИ, Ф. 632 оп. 1 ед. хр. 4553, <https://rgali.ru/obj/12766529> (dostęp 30.07.2020).

doktorskiej, lecz z powodu wojny z Finlandią⁶ jako lejtnant rezerwy został zmobilizowany do służby w moskiewskiej Uczelni Wojskowo-Politycznej.

Z chwilą wybuchu wielkiej wojny ojczyźnianej, 22 czerwca 1941 roku, Siemionow poprosił o przydział na front i otrzymał go bez trudu, chociaż poeta i funkcjonariusz literacki Aleksiej Surkow [1899–1983] namawiał go, by zamiast czynnej służby podjął się roli korespondenta wojennego⁷. Jaropołek Aleksandrowicz za każdym razem odmawiał, mówiąc, że jest dowódcą liniowym. W czasie działań wojennych był czterokrotnie ranny⁸. Za każdym razem po wyjściu ze szpitala powracał na front, a zanim to uczynił, zaglądał na krótko do rodziny przebywającej w Moskwie. Za męstwo dwukrotnie wnioskowano o przyznanie mu orderu, lecz z powodu pobytu w szpitalu jednego z nich go pozbawiono. Faktem tym Siemionow jednak niezbyt się przejął, chociaż bardzo lubił odznaczenia wojenne. Trzeba przyznać, że w ciągu kilku zaledwie lat (1941–1945) zrobił karierę kadrową: rozpoczął wojnę w stopniu lejtnanta (porucznika), a zakończył jako major. Przebywał wtedy na froncie północno-zachodnim. Zdemobilizowano go późno, gdzieś w końcu lata 1945. Do Moskwy wracał przez Leningrad⁹.

Syn Jaropołka Aleksandrowicza opowiedział Oldze Rubinczyk także o innej znajomości ojca, nawiązanej równie nietypowo, jak w przypadku Anny Achmatowej, tym razem z Mariną Cwietajewą. Według niego do spotkania ojca z wielką poetką miało dojść w 1939 roku w Moskwie, a więc między czerwcem a grudniem. Jest to według mnie data nieprawdziwa, jeśli za źródło weryfikacji danych posłużą *Dzienniki* syna Mariny Iwanowny, Gieorgija Efrona. W jego notatkach Jaropołek Siemionow pojawia się dopiero pod koniec maja 1941 roku. Pod datą 31 maja 1941 Mur zapisał:

⁶ Wojna z Finlandią znana także w historiografii jako wojna zimowa (wojna sowiecko-fińska, wojna radziecko-fińska), była konfliktem zbrojnym pomiędzy ZSRR a Finlandią w okresie od 30 XI 1939 do 13 III 1940 r. W roli agresora wystąpił ZSRR. Z powodu okrutnych metod prowadzenia wojny przez Armię Czerwoną Związek Radziecki spotkał się z powszechnym sprzeciwem oraz potępieniem. Dotkliwą konsekwencją na arenie międzynarodowej niegodziwego postępowania ZSRR stało się jego wykluczenie 14 XII 1939 r. z grona członków Ligi Narodów. Wojna sowiecko-fińska obnażyła z całą mocą słabość militarną Armii Czerwonej, co dało o sobie ponownie znać zwłaszcza podczas działań wojennych na froncie zachodnim i południowym od czerwca do grudnia 1941 r. w trakcie wojny z faszystowskimi Niemcami.

⁷ Aleksiej Surkow w latach 1939–1945 był korespondentem wojennym i wiedział doskonale, że mimo realnych niebezpieczeństw, jakie niesie wojna, zajęcie korespondenta jest bezpieczniejsze od bycia wywiadowcą na pierwszej linii frontu. Liryka frontowa Surkowa znalazła uznanie w oczach ojca narodów, który przyznał autorowi *Zaśpiewu* (*Zanew*, 1930) Nagrodę Stalinowską I st. za lata 1943–1944.

⁸ W czasie pierwszego pobytu w szpitalu Siemionow napisał dokumentalną opowieść *Wywiadowcy* (*Разведчики*) pod pseudonimem Jurij Aleksiejewicz Urałow. Utwór ten jako niespełniający oczekiwań partyjnych nigdy nie został opublikowany, chociaż szczęśliwie zachował się w odróżnieniu od pozostałych tekstów skonfiskowanych i następnie zniszczonych przez NKWD po rewizji dokonanej w związku z aresztowaniem Jaropołka Aleksandrowicza w 1948 roku.

⁹ W Leningradzie, czekając na transport do Moskwy, Siemionow zatelefonował i udał się do Anny Achmatowej, dla której był obcym człowiekiem. Więcej o ich nietypowym spotkaniu i wspólnie spędzonym wieczorze (Рубинчик 2012).

Wczoraj [30 maja 1941 – G. O.] był niejaki Jaropołk, który ją pocieszał¹⁰ itp. Dzisiaj znowu przy-szedł. Chodzi w mundurze czerwonoarmisty – jest dowódcą. Na wszelkie sposoby pocieszał matkę. To taki człowiek, który może mi pomóc w sensie rozwoju fizycznego – studiował w instytucie wychowania fizycznego. Lecz ja muszę bezsprzecznie wyleczyć egzemę. Mówi, że oczywiście coś ze mnie będzie w pod względem fizycznym – mam szerokie bary, czy – jak to określił – „dźwi-gnie”. Ma przyjaciela, którego wczoraj poznała matka – będzie mógł nauczyć mnie pływać, bo sam jest świetnym pływakiem. Wygląda to niezłe i może się przydać (Эфрон 2017: 350).

Po raz kolejny wzmianka o Jaropołku Siemionowie pojawia się w *Dziennikach* Georgija Efrona 26 czerwca 1941 roku:

Dzisiaj o godzinie 19 zajdzie po nas Jaropołk i zaprowadzi nas do swojej siostry, u której do niedawna był wolny pokój. Ten pokój jest bardzo mały, zaledwie 8 metrów [kwadratowych], ale domownicy tego mieszkania bardzo lubią matkę (tak ona twierdzi) i będą w stanie wziąć do siebie część naszego bagażu. Możliwe, że pokój jest już wynajęty, a Jaropołk o tym niczego nie wie. W każdym razie dzisiaj wieczorem zobaczymy. Ja też podtrzymuję projekt przeprowadzki (Эфрон 2017: 379).

Również Maria Biełkina¹¹ umieszcza znajomość Jaropołka Siemionowa z Mari-ną Cwietajewą później niż 1939 roku, gdy pisze w *Skrzyżowaniu losów* (*Скращение судьбы*):

A niedawno Maria Aleksandrowna Wieszniewa, siostra Jaropołka Siemionowa (...) opowiedzia-ła mi, jak Jaropołk przyprowadził do niej Marinę Iwanowną na Kropotkińską¹². Znałam Jaropoł-ka z Instytutu Literackiego, co prawda z daleka, trzymał się na uboczu, był zamknięty i wydawało się, że spogląda na nas wszystkich z wysoka. (...) Pisał wiersze, artykuły krytyczne, lecz druko-wał rzadko. (...) Wysoki, postawny, z doskonale rozwiniętą muskulaturą, bardzo bezpośredni, o lekkim chodzie, gładko wygolony, lecz z wąskim pasemkiem wąsików (...). Ukończył Instytut Kultury Fizycznej przed studiami w Instytucie Literackim i utrzymywał się głównie z nauczania wychowania fizycznego: latem w domach wypoczynkowych, a zimą – w szkołach. W największe mrozy chodził bez czapki, w kurtce i można go było poznać z daleka i od tyłu po szybkim sprę-żystym chodzie. **Marinie Iwanownie [Cwietajewej – G. O.] zapewne lekko się z nim chodziło; wiosną 1941 roku będzie często ją odwiedzać i razem z nią spacerować po obwodach bulwa-**

¹⁰ Było to niedługo po tym, jak sąsiad Aleksiej Woroncow (1914–1988), radziecki entomolog, eko-log i specjalista w zakresie leśnictwa, korzystający ze wspólnej kuchni z Cwietajewą urządził poetce awanturę, oskarżając ją o nieporządek i brud w pomieszczeniu, a także niewłaściwe z niego korzy-stanie (Cwietajewa suszyła w kuchni ubrania Mura). Każdą taką sprzeczkę z Woroncowami Marina Iwanowna przeżywała długo, głęboko, płacząc i skarżąc się Murowi, że spotkała ją niesprawiedli-wość. A poczucie sprawiedliwości miała maksymalistyczne. Na tę cechę charakteru zwrócił rów-nież uwagę syn Jaropołka Siemionowa, gdy mówił: „Gdy w 1950 roku sam trafiłem do łagru, bardzo przestraszyłem się z powodu ojca, gdy ujrzałem całą łagrową niesprawiedliwość: **ojciec nie cierpiał niesprawiedliwości. I być może to stało się podstawą jego zlikwidowania**” (Рубинчик 2012; pogr. – G. O.). Tu i dalej podaję we własnym tłumaczeniu.

¹¹ Maria Biełkina – rosyjska i radziecka pisarka, literaturoznawczyni, memuarystka. W 1940 r. ukończyła Instytut Literatury. Była członkiem Związku Pisarzy ZSRR (od 1961) i Związku Pisarzy Moskwy. Jest autorką popularnej i cenionej przez cwietajewologów książki o życiu i twórczości Mari-ny Cwietajewej, a także jej dzieci – córki Ariadny Efron oraz syna Georgija Efrona.

¹² O okolicznościach nawiązania znajomości przez Siemionowa z Cwietajewą zob. Рубинчик (2012).

rów. Potem pójdzie na front, tam odniesie ranę, potem aresztowania. (...) Tak więc Jaropołek zadzwonił do swojej siostry Marii Aleksandrowny Wieszniewej, która zajmowała ogromne mieszkanie. — Zbierz całe nasze towarzystwo, przyprowadzę dzisiaj na spotkanie Cwietajewą. Będzie recytować wiersze – powiedział Jaropołek. (...) Wszyscy usiedli przy wielkim stole w jadalni. (...) Jaropołek recytował z pamięci poemat *Szczurołap*. Marina Iwanowna uważnie słuchała, przysłoniwszy oczy ręką. Skończywszy recytację, Jaropołek zapytał, czy było wiele niedokładności, ponieważ uczył się poematu z kopii otrzymanej od Borisa Leonidowicza [Pasternaka – G. O.], lecz Marina Iwanowna odpowiedziała, że prawie wszystko jest w porządku. Potem recytowała sama (Белкина 1988: 213–215).

Tak więc dwa niezależne od siebie źródła wskazują na wiosnę 1941 roku jako moment spotkań Cwietajewej z Siemionowem, a nie na drugą połowę 1939. Tak czy inaczej już przed nawiązaniem znajomości Jaropołek Siemionow zachowywał się nielojalnie w stosunku do sowieckiego systemu, ponieważ nie skrywał swego uwielbienia dla poezji Cwietajewej. Samą autorkę uważał za wielką poetkę XX wieku. Znał jej utwory i chętnie recytował wszędzie, gdzie chciano ich słuchać, co zapewne było skrupulatnie odnotowywane przez współpracowników organów bezpieczeństwa, a notatki i donosy trafiały do teczki, która z każdym rokiem się powiększała.

Sam Jaropołek Siemionow jako wykształcony literaturoznawca zajmował się wersyfikacją zawodowo. Po wojnie pracował nad pracą doktorską, zamierzał nawet napisać podręcznik z wersologii dla studentów wyższych uczelni i doskonale wyczuwał wielką różnicę, jaka dzieli „składacza wersów” od prawdziwego poety. Mówił synowi: „Nie jestem poetą, a tylko wierszopisarzem” (Рубинчик 2012). Aresztowanie w 1948 roku przerwało także naukowe wysiłki Siemionowa. Lecz zanim do niego doszło, trzeba zdać sobie sprawę, że NKWD już w 1939 roku założyło Siemionowi teczkę wkrótce po tym, gdy upublicznił swój poemat *Urałow* (*Уралов*)¹³. W „Gazecie Literackiej” («Литературная газета») ukazał się niezwłocznie artykuł, miażdżący młodego poetę, który najprawdopodobniej nie spełnił swoim utworem kryteriów partyjnej lojalności. Taka praktyka recenzji-pogromów była typowa dla epoki sowieckiej i niejednego twórcę doprowadziła do załamania nerwowego. Nie ustrzegł się jej nawet Boris Pasternak, laureat literackiej Nagrody Nobla z 1958 roku. Nie bez znaczenia mógł też okazać się fakt, że Siemionow w większych gremiach z zaangażowaniem recytował *Szczurołapa* Cwietajewej, a przecież zarówno sama poetka, jak i jej twórczość były w okresie stalinowskim postpowowane.

Niewykluczone, że gdyby nie II wojna światowa organy bezpieczeństwa wcześniej zajęłyby się sprawą Siemionowa. Teraz jednak liczył się każdy wykształcony oficer, którego w „nagrodę” można było posłać na pierwszą linię frontu, najlepiej w roli wywiadowcy. Pojęcie mięsa armatniego wiąże się wprost z przebiegiem wielkiej wojny ojczyźnia-

¹³ Ponieważ tytuł tego poematu był zbieżny z pseudonimem artystycznym Siemionowa, można założyć, że słowo „Urałow” miało dla Jaropołka Aleksandrowicza ważne znaczenie. Być może wyraz ten wiązał się – przez zaprzeczenie – z sowiecką rzeczywistością, która zdaniem Siemionowa nie dawała podstaw, aby wykrzykiwać euforyczne „hura!” na cześć Stalina i jego polityki (po rosyjsku musiałyby to brzmieć «ура!»). Jest też według mnie inny trop: niewykluczone, że słowo „Urałow” tworzą dwa morfemy: „Ura” od (*h*)*ura* i „łow” od *łowić/łowca* (Ура + лов, podobnie крысо+лов – szczuro+łap), co mogłoby znaczyć, że Siemionow, podobnie jak łapacz szczurów Cwietajewej (*Szczurołap*) stawał się łowcą fałszywych stalinowskich „ura/hura!”. To tylko robocze hipotezy.

nej i ogromnymi, często absolutnie nieracjonalnymi stratami ludzkimi wśród żołnierzy i ludności cywilnej spowodowanymi błędnymi decyzjami radzieckich strategów wojennych. W 1942 roku Jaropołk Aleksandrowicz napisał w warunkach frontowych wiersz *Słowo do poległych*, który traktuję jako swoiste autorskie katharsis, mające zapewne uwolnić Siemionowa od nagromadzonych złych emocji, jakich źródłem była rzeczywistość wojenna.

Siemionow zdawał sobie świetnie sprawę z faktu, że jego utwór niesie w sobie zbyt mocne spostrzeżenia na temat tego, czego był bezpośrednim świadkiem na froncie i na tyłach. Uciekł się zatem do stosowanej wtedy praktyki uzyskania namaszczenia przez autorytet, a więc osobę cieszącą się względami ojca narodów. W tamtym okresie pozycję taką zajmowali np. Nikołaj Asiejew (1889–1963), Aleksandr Fadijew (1901–1956), Michaił Szołochow (1905–1984), Aleksiej Tołstoj (1883–1945), Ilja Erenburg (1891–1967). I właśnie ten ostatni stał się adresatem prywatnego listu Siemionowa wysłanego z linii frontu. Dziwi mnie, dlaczego Jaropołk Aleksandrowicz nie zachował elementarnych zasad bezpieczeństwa. Musiał przecież wiedzieć, że w czasie wojny obowiązuje szczególna perlustracja, a jego wiersz jest rękawicą rzuconą w twarz sowieckiemu reżimowi.

List oczywiście nigdy nie dotarł do Erenburga, ponieważ został przechwycony przez wojennych cenzorów, którzy zrobili z niego właściwy w ich ocenie użytek, przekazując go do NKWD. I gdyby nie czas zmagania frontowych, można przyjąć, że Siemionow natychmiast stanąłby przed trybunałem oraz usłyszał paragraf, za którym stała śmierć. Odłożono zatem sprawę do akt, ale o niej bynajmniej nie zapomniano. W piśmie do Erenburga Siemionow napisał:

Drogi Iljo Grigorjewiczu!

Wysyłam Panu swój wiersz „Słowo do poległych”. Jest Pan dla nas, frontowców, najbliższym obecnie człowiekiem. Pana sąd najcenniejszy. Nieważne, że rzecz nie ma postaci wiersza, lecz ważne, że to – krzyk duszy.

Panu, bardziej niż komukolwiek, są znane wszystkie ułomności naszej armii. Myślę, że wszystko, co zostało powiedziane w wierszu (i nawet znacznie więcej, lecz w tym samym planie) **jest Panu wiadome i że oburza to Pana jeszcze bardziej niż mnie**; myślę, że jeśli Pan nie mówi o tym głośno, czyni tak **tylko z obawy, jaki będzie rezonans z zagranicy**. To jest zrozumiałe i budzi żal: doniosły, gniewny głos pomógłby nam oczyścić się z przyklepionego błota, a im bardziej będziemy czystszy, tym będziemy silniejsi.

Nie zgodzę się z opinią, że wypowiedziałem wojnę nieistotnym drobiazgom. Strzelam z armaty do wróbli, odwracam uwagę od głównych, aktualnych problemów. Wiersza swojego nikomu, rzecz jasna, nie czytałem (i nie zaryzykuję zanim nie poznam Pana opinii), lecz z rozmów z setkami frontowców wiem, że podjęte przeze mnie kwestie nie są dla nas błahostkami.

Jeżeli w ogóle, w istocie nie mam racji, jeśli nie odzwierciedlam, a wypaczam myśli i uczucia frontowców, **jeśli myśl moja jest organicznie ułomna – wtedy proszę, by to Pan, a nie urzędnicy organów politycznych nauczył mnie rozumu**. Przyznaję: nie boję się ani umarłych, ani zbójców, ale boję się jak dżumy urzędników.

Mocno ściskam dłoń,
Starszy lejtnant gwardii
Jaropołk Siemionow (Рубинчик 2012)¹⁴

¹⁴ Miejsca przeze mnie pogrubione zostały w oryginale podkreślone jedną linią przez cenzora.

Nie wiadomo, czym były wypełnione lata 1945–1948 w życiorysie Siemionowa. Można spekulować, opierając się na znanych informacjach, domysłach i intuicji badawczej, że okres ten upłynął poecie na pracy nad dysertacją doktorską i propagowaniu wielkiej poezji z Anną Achmatową i Mariną Cwietajewą w lirycznych rolach głównych. A jeśli tak, trudno się dziwić, że nieznajdujące aprobaty w oczach władzy sowieckiej działania Jaropołka Aleksandrowicza, połączone najprawdopodobniej z żywą pamięcią o wojennej przeszłości, co mogło się przejawiać w publicznym recytowaniu przez niego *Słowa do poległych* czy czytaniu fragmentów *Wywiadowców*, musiały zostać dostrzeżone i skutecznie wyhamowane. Skuteczne wyhamowanie oznaczało represje. Ta metoda bolszewików była od dziesięcioleci sprawdzona, niezawodna, groźna.

Wkrótce po aresztowaniu Siemionowa przez NKWD (1948) doszło do przeszukania jego mieszkania i, co oczywiste, konfiskaty znajdujących się tam jego rękopisów. Tradycyjnie, funkcjonariusze zniszczyli barbarzyńsko wszystkie teksty Jaropołka Aleksandrowicza jako nieprzydatne w sprawie prócz sławetnego wiersza, który stał się podstawą oskarżenia o działalność kontrrewolucyjną. Ocalała także opowieść *Wywiadowcy* tylko dlatego, że znajdowała się w innym lokalu¹⁵. Potem rozpoczęły się wizyty śledczego w domu Siemionowa, uprzejmego, jak zaznaczył Jaropołk Jaropołkowicz, który wykazał się ogromną odwagą cywilną i zarazem nielojalnością zawodową, ujawniając rodzinie tajemnicę postępowania, tę mianowicie, że aresztowany ojciec jest niewinny i dodając: „Kto do nas trafia, ten od nas już nie wychodzi” (Рубинчик 2012). Śledczy obiecał także uczynić wszystko, co w jego mocy, by Siemionow otrzymał minimalny wymiar kary. Zwykle z paragrafu 58-10 skazywano na 8–10 lat, Jaropołk Aleksandrowicz dostał wyrok pięcioletni.

Co zatem znalazło się w *Słowie do poległych*, by stać się podstawą oskarżenia, sfingowanego procesu i skazania człowieka na pięć lat przebywania w łagrze? Znając rzeczywistość sowiecką epoki stalinowskiej, można odpowiedzieć, że za niewinność ginęli ludzie, więc kazus Siemionowa nie musiał należeć do wyjątkowych¹⁶. Rodzina Siemionowów dysponuje kopią wiersza, ponieważ oryginał wraz z listem do Erenburga wciąż znajdującą się w archiwach FSB, chociaż od tragicznych wydarzeń w łagrze Jaja upłynęło 70 lat.

Analizowany utwór Siemionowa nie mieści się w tradycyjnym nurcie sowieckiej liryki wojennej, ponieważ nie jest nastawiony na gloryfikację wodza z Kremla, roztropności strategów wojennych, prezentowania wybitnych dowódców i euforii żołnierzy godzących się śmierć pod gradem niemieckich kul. *Słowo do poległych* to literacki dokument człowieka, który jako dowódca Armii Czerwonej zetknął się z całym okrucieństwem i bezmyślnością wojny, a jednocześnie niesprawiedliwością, u której podstaw legła bolszewicka biurokracja. Zdaniem Rubinczyk w tym utworze

są pojedyncze wersy, które mogłyby ozdobić antologię liryki wojennej. Dłuższymi i retorykę usprawiedliwiają szczerą oraz śmiałość. Zresztą podstawowa prawda tkwi w wersach. O tym, że Ja. A. Siemionowowi nie byli mili „urzędnicy organów politycznych”, dowiadujemy się nie z wiersza, lecz z listu do Erenburga (Рубинчик 2012).

¹⁵ Szczegółowy wykaz dokumentów powiązanych z Jaropołkiem Siemionowem i zachowanych w zbiorach archiwalnych można znaleźć pod adresem <https://rgali.ru/obj/10489131> (dostęp 30.07.2020).

¹⁶ Zob. np. jak przesładowano środowisko twórców rosyjskich w ZSRR – Ojcewicz (2019).

Muszę w tym miejscu zaprotestować, ponieważ w *Słowie do poległych* występują wersy, z których jasno wynika, że moralny sprzeciw autora jest skierowany właśnie przeciwko stalinowskim urzędnikom, a ci nie mogli być postrzegani inaczej niż jako przedstawiciele organów politycznych. Przed nami – ukierunkowana analiza liczącego 175 linijek tekstu. To ukierunkowanie jest podyktowane chęcią udowodnienia, że utwór Siemionowa mógł funkcjonować w łagrowej rzeczywistości, jeśli był recytowany przez Jaropołka Aleksandrowicza, a jeśli tak – wciąż stanowił źródło zagrożenia dla sowieckiego totalitarnego państwa, ponieważ podważał wiarę obywatela ZSRR w nieomyślność ojca narodów i jego łaskawość. Większym jednak, jak zakładam, problemem dla administracji łagrowej od samego *Słowa do poległych* był najpewniej żywy Siemionow, dumny i wrażliwy na niesprawiedliwość, a do tego nieugięty. Takiego wzoru osobowościowego „psy Stalina”¹⁷ tolerować nie mogły.

Chcę zatem spojrzeć na mały frontowy poemat Siemionowa pod kątem jego sprzeciwu wobec sowieckiej władzy i krytyki decyzyjnej przełożonych wojskowych. Aspekty wersologiczne nie są z założenia obiektem moich obserwacji, preferuję bowiem w tej analizie warstwę informacyjną, za którą stoi żywy i uczciwy uczestnik wielkiej wojny ojczyźnianej. Tytuł *Słowa do poległych* brzmi dumnie, sugeruje istnienie swego rodzaju hymnu na cześć tych, którzy stracili życie w czasie działań wojennych, broniąc Ojczyzny. Być może, mając na uwadze intencję autora ujawnioną w utworze i liście do Erenburga, lepiej byłoby ten tytuł oddać po polsku jako *Słowa do zabitych*, ponieważ wtedy na pierwszym planie pojawiłby się zgon człowieka w okolicznościach dla niego niekorzystnych.

Słowa do poległych otwiera patetyczny, a zarazem naturalny apel, ujawniający adresatów utworu. Są nimi martwi towarzysze (*Мертвые товарищам моим*; w. 1, 100, 138, 148)¹⁸, którzy wcześniej razem z Siemionowem dzielili frontową codzienność. Zasadnicza różnica egzystencjalna polega na tym, że oni już nie żyją, a ich dowódca wciąż zmaga się z wojennymi okropnościami i szuka sposobu, by wynagrodzić im bojowy trud opłacony życiem. W utworze trzykrotnie powtarza się szczere zapewnienie autora, będące zarazem ilustracją jego motywacji, o tym, że wrażliwe sumienie nie pozwala mu milczeć: *Odpowiadam przed waszą pamięcią!* (w. 8, 139, 158). Ponieważ podwładni Jaropołka Aleksandrowicza byli tak samo jak on wywiadowcami, w wierszu znalazły się komponenty przyrodnicze wskazujące na typowe dla żołnierzy warunki skrytego działania (*bagienne ścieżki, pochmurne niebo, ciemność nocy*) oraz znacznie bogatsze elementy odnoszące się do rzeczywistości wojennej (np. **rzeczowniki**: *atak, bombardowanie, bój, karabiny, faszysty, front, manierka, piwnica, ranni, schron [podziemny], sztab, sztabowcy, tyły, wojownicy, wywiad*; **czasowniki**: *skradać się*; **zwroty**: *pełzać w ogniu/pod obstrzałem, wydostawać się z okrążenia*; **wyrażenia**: *gwiazda z dykty, przewiązana dłoń, huk armat/walk, kule/okopy/rakiety wroga, ołów/snajper wroga, wilgotne mogiły, szczeliny na tyłach, trudy wojenne*).

¹⁷ Nawiązuję tutaj do wstrząsającej książki dokumentalnej Nikity Pietrowa *Psy Stalina* (Pietrow 2012).

¹⁸ W celach analitycznych wiersz został przeze mnie ponumerowany i odwołuję się do poszczególnych wersów przez wskazanie cytowanych linijek.

Istotne miejsce w *Słowie do poległych* zajmują także elementy wskazujące na relacje między powierzonymi dowódcy żołnierzami a nim samym. Otrzymaliśmy obraz empatycznego „komandira” kompanii, który niczym ojciec opiekuje się własnymi frontowymi dziećmi. To właśnie Siemionow, a nie „batuszka” narodów jest tym, który cieszy się zaufaniem żołnierzy-żółtodziobów. To osobowe zawierzenie zostało wyrażone poetycko w następujący sposób: *Bez namysłu idący za mną* (w. 6), *Ufający mi jak dzieci* (w. 7). Dowódca był jednocześnie tym, który pierwszy dowiadywał się o śmierci żołnierza, chociaż najczęściej do tragicznych zgonów dochodziło na jego oczach: *Pod moją ręką przestawały / Bić wasze śmiałe serca* (w. 10, 11).

Ze zrozumiałych względów w warunkach wojennych nie można było liczyć na ceremonialny pochówek, nierzadko więc martwe ciała żołnierzy porzucano na pastwę zwierząt, najczęściej zaś, gdy pozwalały na to warunki geograficzno-pogodowe, były grzebane pośpiesznie w płytkiej jamie: ...*Grzebano w pośpiechu, w biegu / I w świeży pagórek mogilny / Wbijano gwiazdę z dykty / I umieszczano napis zrobiony ołówkiem kopiowym. / I obok mogiły, w podziemnym schronie, Szli gotować w manierkach konserwy* (w. 13–18; pogr. G. O.). Charakterystyczny jest tutaj sowiecki świecki wojenny rytuał stawiania w miejscu pochówku gwiazdy wykonanej z dykty, na której umieszczano za pomocą ołówka kopiowego nazwiska poległych, a także charakterystyczny motyw powrotu do brutalnej rzeczywistości – spożywania przez czerwonoarmistów posiłków tuż obok świeżych grobów współtowarzyszy. Ci, którzy zginęli, zamknęli już swój żołnierski los i uniknęli tym samym negatywnych wrażeń, jakie wywoływała ludzka podłość, natomiast dowódca wciąż zmagał się z dręczącym go problemem: *Nie doświadczywszy podłości i brudu, / Odeszliście... A ja — nie jestem już taki, jak wcześniej!* (w. 21, 22).

W tym właśnie momencie wyczuwam w autobiograficznym tekście Siemionowa pierwszą aluzję do jego własnej biografii: nie jest bowiem już tym samym mężczyzną, który wyruszył w 1941 roku na front. Przyczyn jego wewnętrznej przemiany mogło być oczywiście wiele, dlatego dopiero kolejne wersy przynoszą informacje, które pozwalają na sformułowanie pełnej odpowiedzi na pytanie o źródła moralnej transformacji. Gdy poeta pisze „*Слишком много за истекший год / Мне пришлось увидеть безобразий*” (w. 23,24), daje wyraźnie do zrozumienia, że użyte przez niego w tym zdaniu słowo „безобразие” (świństwo, łajdactwo, bezceństwo) kryje w sobie negatywne świadectwa ludzkich zachowań w warunkach działań wojennych. Przy czym Siemionow nie dzieli wyraźnie okropieństw frontowych na sowieckie i faszystowskie, co można odczytać jako jednakowe ich traktowanie w kategoriach oceny etycznej. Charakterystyczny jest ponadto przysłówek „слишком” (zbyt, zanadto) w zdaniu „*Zbyt wiele w ciągu minionego roku / Musiałem oglądać łajdactwa*”, ponieważ może on wskazywać na gotowość żołnierzy do tolerowania wszelkich wojennych wynaturzeń, ale tylko do pewnej granicy. Wydarzenia, których świadkiem był Siemionow, zapewne granice te zdecydowanie przekroczyły. Dowódca kompanii wylicza epizody, które wpłynęły na zmianę postrzegania frontowej rzeczywistości: przebywał w sztabach, szpitalach, na tyłach armii. Jakże okropne musiały być tam widoki, skoro nawet zahartowany psychicznie człowiek, mający za sobą wojnę zimową w Finlandii stwierdza, że nie wytrzymały nerwy, bo zbyt wielu spotkał na swej drodze lotrów: *Przyznaje*

się wam: nie jestem już taki, jak wcześniej; / Przyznają się: nie wytrzymały nerwy. / Iluz widziałem lotrów! (w. 33–35).

Siemionow przywołuje w pamięci scenę, która spowodowała, że „dusza w nim zamarła”, i dała mu zarazem wiele do myślenia. Pisze nie bez wciąż świeżych emocji, że gdy poprowadził do boju żołnierzy przysłanych z rezerwy, ci zobaczywszy i usłyszawszy niemiecką rakietę, porzucili broń i skryli się w śniegu, wystawiając z niego tylko pośladki. „Stałem i płonąłem ze wstydu w obliczu świętej pamięci o was” – stwierdza autor, gotowy popełnić samobójstwo z tego powodu, ponieważ zachowanie niedoświadczonych wojaków mocno różniło się od bohaterstwa tych, którzy zginęli przed nimi, urągało ich męstwu (w. 44–47). To samo negatywne wrażenie odniósł Siemionow, gdy zaglądał do stojących pod Moskwą wagonów wojennych wyposażonych w piece, by dowiedzieć się od rannych czerwonarmistów, jak długo byli na pierwszej linii frontu. Ci bez zażenowania i bez żalu odpowiadali, że dzień lub dwa, co spotkało się z bardzo gwałtowną reakcją dowódcy, który uważał, że takich żołnierzy nie należałoby leczyć, lecz zabijać z bliskiej odległości (*Nie leczyć was [trzeba – G. O.], a zabijać z bliska!*; w. 56). Dziwić może taka postawa Siemionowa, gdyż strzelanie z przystawienia, zwłaszcza w potylicę, należało do ulubionej metody zabijania stosowanej przez funkcjonariuszy z Łubianki. Łzy gniewu dowódcy kompanii nie mogą według mnie usprawiedliwić tak gwałtownej reakcji osoby zadającej tego typu pytania rannym czerwonarmistom.

Motyw snu i wilgotnej ziemi należy w literaturze do wątków tradycyjnych. Sięga po nie także wielokrotnie Siemionow, pytając retorycznie poległych, czy śpią spokojnie snem sprawiedliwych. Dopuszcza taką możliwość, ponieważ w jego przekonaniu frontowi towarzysze, pionierzy potyczek, nie doświadczyli wojennych obrzydliwości, jakie stały się udziałem ich dowódcy. Autor chętnie posługuje się w utworze rzeczownikami nacechowanymi pejoratywnie, jak np. *безобразие, гадина, грязь, дрянь, мерзавец, мерзость, мразь, подлец, сволочь / świństwo (łajdactwo, bezeceństwo), gadzina (gad), brud* (w znaczeniu moralnym), *drań (łajdak, świnia), obrzydliwość (ohyda), nikczemność, szuja (łajdak, lotr, nikczemnik, szubrawiec), kanalia*, by podkreślić, że nie godzi się na stalinowską rzeczywistość w czasie wojny. Ma świadomość, że martwi czerwonarmiści są już pozbawieni uczuć oraz nerwów i nie zdołają niczego zmienić na lepsze, a ich sława najpierw zblednie, po czym zginie niczym nazwiska poległych z drewnianych gwiazd.

Mniej więcej w połowie wiersza autor przechodzi do ataku słownego. Pod wpływem beznadziejnej złości i powstrzymując na ustach połajanki, Siemionow odsłania – na swoją zgubę, jak się okaże w 1948 roku – prawdę o sowieckich sztabowcach bezpiecznie spędzających czas wojny na tyłach frontu. Nazywa ich kanaliami, ukryli się bowiem w najbardziej trwożnych dniach w „szczelinach” i piwnicach, przeczekując bombardowania, by potem bezpodstawnie wychwalać swoje bohaterstwo i udział w działaniach wojennych. Siemionowa krańcowo irytuje bezczelność tchórzy, którzy w ten sposób „uczestnicząc” w walkach, wystawiali potem pierś do odznaczeń za męstwo. Jak więc w takiej sytuacji nie zachłystywać się gniewem? – pyta retorycznie autor, widząc frontową niesprawiedliwość. Ma świadomość, że tacy żołnierze-gadziny nigdy nie zrozumieją realnych warunków zmagania wojennych, bo wszystko jest im obojętne, na wszystko gwizdzą. Celem tychże gadzin-czerwonarmistów, podkreśla Siemio-

now, nie jest uczestniczenie w bezpośrednich działaniach wojennych, ale bezpieczna egzystencja. Autor uważa, że najlepiej to zachowanie wojennych szuj odzwierciedlają słowa wypowiedziane przez Władimira Majakowskiego: „Дрянъ пока что мало поредела!”¹⁹ („Szeregi łótrów mało się przeredziły”). Prowadzi nawet dialog z autorem wiersza dedykowanego Siergiejowi Jesieninowi i pyta: *A czy przeredziła się chociaż o odrobinę?* (w. 95), po czym sam udziela odpowiedzi: *Gdzież tam! Ul nikczemników zaroił się jeszcze bardziej* (w. 96). Wątpi także, narażając się sowieckiej władzy, by znalazł się ktoś, kto zatrzyma złe praktyki. Siemionow nie jest gołosłowny. Do jednej z takich nikczemnych i bezdusznych praktyk zaliczył odmowę rozpatrzenia wniosków o przyznanie jego podwładnym – jeszcze żywym i już poległym – odznaczeń za odwagę tylko z tego powodu, że jako dowódca napisał podania odręcznie, a pisarz sztabowy żądał regulaminowego pisma sporządzonego na maszynie do pisania (w. 104–111); absurd w stylu Gogola.

Frontowy głęboki pesymizm autora *Słowa do poległych* wzmacniają także inne wojenne obserwacje, których był naocznym świadkiem. Siemionow pisze na przykład o haniebnych zachowaniach sztabowców, którzy, zdając sobie sprawę z trudności aprowizacyjnych w okresie wojny, kusili puszkami konserw wdowy po czerwonoarmistach. Ujawnia, że milicjanci brali od samotnych matek łapówki w wagonach. Wspomina o staruszkach i dzieciach, wychudłych do tego stopnia, że skóra nie osłaniała już kości, a obok nich radośnie funkcjonowali „wypasieni, ważący siedem pudów²⁰, dyrektorzy stołówek” (w. 130, 131). Mówi o młodych mężczyznach-zdrowych żrebackach, zachęcających do wielkich czynów za pomocą pieśni pisanych w piwiarniach. Głód czasów wojny stanowił ogromną pokusę dla wielu. Wielu też stało się jej ofiarami. Lecz nie Siemionow. Ten rok minął nie nadaremnie – zapewnia dowódca – a jego skutkiem stało się rozdwojenie pod wpływem czarnych wątpliwości. Właśnie te dwie linijki – **Черными сомненьями раздвоен, / Я уже не прежний честный воин.** – zostały podkreślone przez cenzora i posłużyły zapewne jako kolejny punkt zaczepienia w oskarżaniu autora *Słowa do poległych* o kontrrewolucyjną propagandę (w. 146, 147; pogr. – G. O.). Siemionow egzaminuje samego siebie z ludzkiej uczciwości, gdy zastanawia się, czy nie stałby się podobny do krytykowanych przez siebie łajdaków, gdyby przebywał razem z nimi. Front jednak uchronił go od moralnego dylematu, lecz pozostawił żywą ranę w psychice. Mając świadomość odpowiedzialności przed swoimi żołnierzami, zwłaszcza zabitymi, autor zapewnia ich, że swojej duszy nie wyda na zatracenie, a jeśli zbłądzi, za każdą pomyłkę zapłaci własną krwią. Źródłem smutku i złości, wymieszanych w sercu pod wpływem wojennej rzeczywistości, są dla Siemionowa **ci, którzy stoją za jego plecami**. Tak eufemistycznie zostali nazwani przełożeni wywiadowcy: ci bliżsi, z frontu i tyłów, oraz ci dalsi, sterujący losami czerwonoarmistów z cichych i bezpiecznych gabinetów Kremla. W zdaniu „Настроенья своего не скрою: / Всю тоску, что в сердце берегу, / Злобу всю, накопленную мною, / Ставлю в счет не одному врагу, **Но и многим за своей спиной**” (w. 162–166; pogr. – G. O.) – ostatnia jego część

¹⁹ Słowa te pochodzą z wiersza Władimira Majakowskiego dedykowanego Siergiejowi Jesieninowi (*Сергею Есенину*, 1926). Zob. Варга, Секей, Силард (1979: 375).

²⁰ Czyli około 115 kg.

została także podkreślona przez cenzora, a więc uznana za obraźliwą dla sowieckiego systemu politycznego.

Wiersz *Słowo do poległych* zamyka deklaracja ideowa autora, który zapewnia swoich frontowych towarzyszy o lojalności i zachowaniu czystego sumienia. Nie są dla niego najważniejsze odznaczenia, które otrzymują za nic nawet tchórze, liczy się moralność i uczciwość. Siemionow nie boi się śmierci, jeśli umrze z rąk faszystów. Wie, że zasłużył na taką samą gwiazdę z dykty i napis wykonany ołówkiem kopiowym, jak jego frontowi współtowarzysze.

Podsumowując, w mojej ocenie Jaropółka Aleksandrowicza Siemionowa nie złamało straszne obozowe życie, bo swymi okropnościami nie przewyższało ono doświadczeń wojennych z lat 1941–1945. Za cenę zachowania ludzkiej godności i poczucia sprawiedliwości major Siemionow zapłacił jednak życiem. Zakładam, że administracja więzienna miała dość obcowania z człowiekiem, który mógł się stać dla współlagierników – a może już nim był – moralnym autorytetem i żywym przykładem sprzeciwu wobec nieludzkiego traktowania człowieka. Skoro ludzkie życie nie miało w epoce stalinowskiej żadnej wartości, jeszcze jedna śmierć obok wielu setek tysięcy innych nie stanowiła wydarzenia nadzwyczajnego. Rozumowanie pracowników NKWD opierało się przecież na prymitywnej implikacji: nie ma człowieka, nie ma sprawy. Życie dowiodło, że była to implikacja naiwna, chociaż powszechna i bardzo groźna w skutkach. Dzisiaj za sprawą między innymi literaturoznawców na symbolicznych frontowych dyktach z okresu wojny ojczyźnianej, dzięki przyczynom przypominającym tamte czasy, ponownie pojawiają się nazwiska bohaterskich żołnierzy i ich empatycznych dowódców. Pamięć okazuje się bowiem znacznie silniejsza od ołówka kopiowego i urzędniczej stalinowskiej perfidii.

Bibliografia / References

- Belkina, M. (1988). *Skreślenie sudeb*. Moskwa: Kniga [Белкина, М. (1988). *Скращение судеб*. Москва: Книга].
- Efron, G. (Murr) (2014). *Journal (1939–1943)*. Traduit du russe par S. Goblot, préface, notes et révision de la traduction V. Lossky. Postface C. Bérenger, Genève: Éditions des Syrtes.
- Èfron, G. (2004). *Dnevniky. V dvuh tomah*. T. 1: 1940–1941 gody. Izdanie podgotovili E.B. Korkina i V.K. Losskaâ. Moskva: Izdatel'stvo «Vagrius» [Эфрон, Г. (2004). *Дневники. В двух томах*. Т. 1: 1940–1941 годы. Издание подготовили Е.Б. Коркина и В.К. Лосская. Москва: Издательство «Вагриус»].
- Èfron, G. (2017). *Neizvestnost' buduşego. Dnevniky i pis'ma 1940–1941 godov. S risunkami Georgiâ Èfrona (publikuûtsâ vpervye)*. Izdanie podgotovili E.B. Korkina, V.K. Losskaâ, A.I. Popova, Moskva: Izdatel'stvo «AST» i RGALI [Эфрон, Г. (2017). *Неизвестность будущего. Дневники и письма 1940–1941 годов. С рисунками Георгия Эфрона (публикуются впервые)*. Издание подготовили Е.Б. Коркина, В.К. Лосская, А.И. Попова, Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ].
- Èfron, G. (2018). *Zapiski parizhanina. Dnevniky i pis'ma 1940–1941 godov. S risunkami Georgiâ Èfrona (publikuûtsâ vpervye)*. Izdanie podgotovili E.B. Korkina, V.K. Losskaâ, A.I. Popova, Moskva: Izdatel'stvo «AST» i RGALI [Эфрон, Г. (2018). *Записки парижанина. Дневники, письма, литературные опыты 1941–1944 годов. С рисунками автора (публикуются впервые)*. Изда-

- ние подготовили Е.Б. Коркина, В.К. Лосская, А.И. Попова, Москва: Издательство «АСТ» и РГАЛИ].
- Kasack, W. (1996). *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku*. Przekład, opracowanie, bibliografia polska i indeks osób B. Kodzis. Wrocław: Ossolineum.
- Ojcewicz, G. (2019). Z filologii śledczej. Pisarze rosyjscy w archiwum Wasilija Mitrochina. *Studia Rossica Gedanensia*, 6: 157–182.
- Pietrow, N. (2012). *Psy Stalina*. Przekład z języka rosyjskiego J. Prus-Wojciechowska, K. Syska. Warszawa: Demart.
- Rubinčik, O. (2012). Nadpis' černil'nym karandašom. Otec i syn Semenovy. *Zvezda*, 11. (Online) <https://magazines.gorky.media/zvezda/2012/11/nadpis-chernilnym-karandashom.html> (dostęp 8.07.2020) [Рубинчик, О. (2012). Надпись чернильным карандашом. Отец и сын Семеновы. *Звезда*, 11. (Online) <https://magazines.gorky.media/zvezda/2012/11/nadpis-chernilnym-karandashom.html> (дostęp 8.07.2020)].
- Rubinčik, O.E. (2018). *Nadpis' černil'nym karandašom. Otec i syn Semenovy*. V: *Anna Ahmatova i ee vremâ*. Moskva: Azbukovnik: 573–612 [Рубинчик, О.Е. (2018). *Надпись чернильным карандашом. Отец и сын Семеновы*. В: *Анна Ахматова и ее время*. Москва: Азбуковник: 573–612].
- Samojlov, D. (1995). *Pamâtnye zapiski*. Moskva: Meždunarodnye otnošeníâ. (Online) https://imwerden.de/pdf/samoylov_pamyatnye_zapiski_2014__ocr.pdf (dostęp 28.07.2020) [Самойлов, Д. (1995). *Памятные записки*. Москва: Международные отношения. (Online) https://imwerden.de/pdf/samoylov_pamyatnye_zapiski_2014__ocr.pdf (дostęp 28.07.2020)].
- Słownik pisarzy rosyjskich* (1994). Red. F. Nieuważny. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Varga, M., Sekej, N., Silard, L. (1979). *Ruskaâ poëziâ sovetskoj èpohi. Sbornik hudožestvennyh tekstov*. Red. M. Varga. Budapest: Tankönyvkiadó [Вапра, М., Секей, Н., Силард, Л. (1979). *Русская поэзия советской эпохи. Сборник художественных текстов*. Ред. М. Вапра. Budapest: Tankönyvkiadó].

Źródła elektroniczne / Electronic Sources

- «Синяя блуза». (Online) https://ru.wikipedia.org/wiki/Синяя_блуза (dostęp 28.07.2020).

Aneks / Appendix

Слово к погибшим

1. Мертвые товарищи мои,
2. Разделявшие со мной бои
3. И в разведки по болотным тропам
4. Кравшиеся к вражеским окопам,
5. Хмурым утром и во тьме ночной
6. Без раздумий шедшие за мной,
7. Доверявшие мне, как дети,
8. Я — пред вашей памятью в ответе!
9. Что я думал, — выразят слова ли? —
10. Как от порций вражьего свинца
11. Под моей рукой переставали
12. Биться ваши смелые сердца.
13. ...Хоронили наспех, на ходу
14. И над свежим холмиком могильным
15. Ставили фанерную звезду
16. С надписью карандашом чернильным.
17. И с могилой рядом, в блиндаже,
18. Шли варить в манерках концентраты,
19. Грусть и боль очередной утраты
20. В длинный счет врагу вписав в душе...
21. Не изведав подлости и грязи,
22. Вы ушли... А я — уже не тот!
23. Слишком много за истекший год
24. Мне пришлось увидеть безобразий.
25. Как мы были смелы и чисты,
26. Проползая под огнем кусты!
27. Как упрямо к грохоту сражений
28. Пробирались мы из окружений!
29. Помните?... Среди любых невзгод
30. Шуткою я ободрял вас первый.
31. Но теперь, пройдя за этот год
32. Сквозь штабы, госпиталя, резервы,
33. Признаюсь вам: я уже не тот;
34. Признаюсь: не выдержали нервы.
35. Сколько я увидел подлецов!
36. В первый раз душа во мне застыла,
37. Как повел в атаку я бойцов,
38. Вам на смену присланных из тыла.
39. Вспомнить я без дрожи не могу,
40. Как при первой вражеской ракете
41. Ружья бросили вояки эти
42. И, зарывши головы в снегу,
43. Задницы подставили врагу...
44. Я стоял, сгорая от стыда

45. Перед памятью священной вашей,
46. И меня лишь только снайпер вражий
47. От самоубийства спас тогда.
48. Помню: двигаться начав едва, я
49. Обходил теплушки под Москвой,
50. Раненым вопросы задавая:
51. “Долго ль были на передовой?”
52. Помню: без смущенья, без печали —
53. На мои тревожные слова —
54. Мне самодовольно отвечали
55. Все, как на подбор, кто: “День”, кто: “Два”...
56. “Не лечить, а бить бы вас в упор!” —
57. Думал я, глотая слезы гнева.
58. Тысячи! И все, как на подбор,
59. С перевязанною кистью левой.
60. Боевые мертвые друзья,
61. Вам покойно ли в сырых могилах?
62. Вы не знали мерзостей... Но я
63. Все, что видел, — вынести не в силах.
64. Вы, проделавшие тяжкий путь
65. От границ в июне и в июле,
66. Чистым, честным сном навек заснули,
67. Не успев на эту мразь взглянуть.
68. Нет! Не в кисти вражеские пули
69. Поражали вас, а в лоб и в грудь!..
70. Безысходной злобою палимый,
71. Сдерживая ругань на губах,
72. Сколько сволочи “незаменимой”
73. Видел я в резервах и штабах!
74. Спрятавшись в тревожнейшие дни
75. В тыловые щели и в подвале
76. Две бомбежки отсидев, едва ли
77. Гордостью не пыжались они,
78. Думая: “И мы-де воевали!”
79. Лишь суметь болтнуть, суметь лизнуть
80. Да подсунуть вовремя бумагу —
81. И — посмотришь — орден за отвагу
82. Труса подлого украсил грудь!
83. Как же тут не задыхаться злобой?!
84. Вздудились, как прыщи, как волдыри!
85. И о нуждах фронтовых, попробуй,
86. С этой гадиной поговори!
87. Что им думать о каком-то фронте?
88. Только их, пожалуйста, не троньте!
89. Им на все на свете наплевать,
90. Только бы самим не воевать.
91. Смотришь, и от грязи голова
92. Пухнет, и приходят то и дело

93. В память Маяковского слова:
94. “Дрянь пока что мало поредела!”
95. Да и поредела ль хоть чуть-чуть?
96. Где там?! Гуще стал мерзавцев улей!
97. Кто им преградит сегодня путь?
98. Честность гибнет, вражескою пулей
99. Поражаемая в лоб и в грудь...
100. Мертвые товарищи мои,
101. Начинаю я — под грохот пушек —
102. Забывать названья деревушек,
103. Близ которых вас водил в бои.
104. И при жизни вашей, и по смерти
105. Всех я вас представил к орденам.
106. Но из штаба возвратились к нам
107. Все ходатайства в одном конверте.
108. “Писаны они-де от руки, —
109. Извещал нас писарь аккуратный, —
110. И поскольку формы нет печатной,
111. Возвращаем вам назад листки”.
112. Спите же, сражений пионеры,
113. И не ждите славы впереди!
114. Даже ваши имена с фанеры
115. Смыли за год начисто дожди.
116. Спите же, кто в лоб, кто в грудь сражен;
117. Нет у вас теперь ни чувств, ни нервов.
118. Пусть в тылу коробками консервов
119. Штабники смущают ваших жен.
120. Спите под скоробленной фанерой,
121. Утомясь от боевых трудов.
122. Пусть в вагонах милиционеры
123. Собирают взятки с ваших вдов.
124. Милые погибшие друзья,
125. Чистыми лежите вы в могилах;
126. Вы не знали мерзостей... Но я
127. Все, что видел, вынести не в силах.
128. Видел я старушек и детей
129. С кожей, не скрывающей костей,
130. И откормленных, семипудовых
131. Видел я директоров столовых;
132. Видел я лирических певцов —
133. Молодых, здоровых жеребцов,
134. Призывавших к подвигам ретиво
135. В песнях, сочиняемых под пиво...
136. Петь и мне, как эти соловьи?
137. Нет! За грязь, за безобразья эти,
138. Мертвые товарищи мои,
139. Я пред вашей памятью в ответе!
140. Сколько раз пред мразью тыловой

141. Я и сам склонялся головой.
142. “Не нажить бы пакостей особых!”
143. “Плетью не перешибают обух”.
144. Я — не тот, товарищи, не тот;
145. Не прошел мне даром этот год!
146. Черными сомненьями раздвоен,
147. Я уже не прежний честный воин.
148. Мертвые товарищи мои,
149. Я, не раз водивший вас в бои,
150. Ободрявший вас под грохот брани
151. И с открытым, поднятым лицом
152. На врага ходивший под свинцом,
153. Может быть, побыв средь этой дряни,
154. Сделался таким же подлецом...
155. Мальчики погибшие мои,
156. Вы во всем мне верили, как дети!
157. За дела и помыслы свои
158. Я пред вашей памятью в ответе.
159. Я души своей не погублю:
160. Каждый промах — кровью искуплю.
161. Но от вас, погибшие герои,
162. Настроенья своего не скрою:
163. Всю тоску, что в сердце берегу,
164. Злобу всю, накопленную мною,
165. Ставлю в счет не одному врагу,
166. Но и многим за своей спиною.
167. И хочу поэтому сейчас,
168. От двойных обид ожесточась,
169. Бить фашистов с яростью двойною.
170. Лучше в поле честно помирать,
171. Чем о погань руки замарать!
172. Пусть — без награждений за отвагу —
173. С порцией немецкого свинца,
174. Как и вы, я под фанерой лягу,
175. Но останусь чистым до конца (Рубинчик 2012).

Competing interests: The author is a reviewer of this journal, but declares that he has no competing interests.

Fot. 1. Jaropołk Aleksandrowicz Siemionow (luty 1941). Autor nieznany
Źródło: Archiwum Galiny Ja. Judiny (Рубинчик 2018)

Fot. 2. Jaropołk Aleksandrowicz Siemionow (1947–1948). Autor nieznany
Źródło: Archiwum Galiny Ja. Judiny (Рубинчик 2018)

KULTUROLOGIA
КУЛЬТУРОЛОГИЯ
CULTUROLOGY

Article No 238

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.13>

Citation:

Усовская, Э. (2020). Интерпретативный поворот в культуре постмодерна.

Studia Rossica Gedanensia, 7: 171–178. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.13>

Usovskaa, È. (2020). Interpretativnyj povorot v kul'ture postmoderna.

Studia Rossica Gedanensia, 7: 171–178.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.13>

ИНТЕРПРЕТАТИВНЫЙ ПОВОРОТ В КУЛЬТУРЕ ПОСТМОДЕРНА

ЭЛИНА УСОВСКАЯ / ELINA USOVSKAYA

Белорусский государственный университет / Belarusian State University

Факультет социокультурных коммуникаций / Faculty of Social and Cultural Communications

Кафедра культурологии / Department of Cultural Studies

ул. Курчатова, д. 5, 220005, г. Минск, Беларусь / Kurchatova st. 5, 220005 Minsk, Belarus

E-mail: elina-rain@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7828-9380>

(Получено / Received 9.07.2020. Принято / Accepted 20.07.2020)

Abstract

An interpretative turn on postmodern culture

The article reveals the essence and contexts of the interpretative turn as one of the manifestations of postmodern culture. The interpretative turn is associated with a change in approaches to the definition of culture, strategies and the methodology of its study, the expansion of the interdisciplinary field of research, the transformation of worldview paradigms towards a pluralistic picture of the world.

Key words: the interpretative turn, postmodern, culture, Geertz, the interpretation of the text, dialogue, Bibler, Another

Резюме

В статье раскрывается сущность и контексты интерпретативного поворота как одного из проявлений культуры постмодерна. Интерпретативный поворот связан с изменением подходов к определению культуры, стратегий и методологии ее изучения, расширением междисциплинарного поля ее исследований, трансформацией мировоззренческих парадигм в сторону плюралистической картины мира.

Ключевые слова: интерпретативный поворот, постмодерн, культура, Гирц, интерпретация, диалог, Библер, текст, Другой

В разные периоды истории человеческая цивилизация и общество переживают трансформации, вызванные системой факторов, среди которых одним из самых важных является изменение потребностей, взглядов ценностей личности и социальных общностей, этоса и конфигурации культуры этноса (этносов) или нации (наций). Эти изменения можно назвать культурными поворотами. XX век таких поворотов пережил немало. Период постмодерна не стал в этом отношении исключением.

Прежде чем перейти к анализу сути интерпретативного поворота, поясним, что под «постмодерном» мы понимаем определенный период в развитии мировой цивилизации – с середины 1960. по 1990. годы, существенной чертой которого является эмансипация, плюрализация разных форм культуры, сознания и мировоззрения. Постмодерн стал отражением противоречий парадигм Нового времени и формирующегося этапа информационного общества и истории, который в настоящее время оценивается как продолжение модерна/модернити (вторая модерность как реинтерпретация новоевропейской культуры). Наиболее ярко выраженным его критическим мировоззренческим направлением стал постмодернизм.

Интерпретативный поворот явился следствием изменений как в общественном сознании и культуре, приходившимся в большей степени на переломные 1960–70. годы, так и в научном дискурсе, предметом которого все чаще стала выступать культура как коммуникативная, знаково-символическая, лингвистическая система, тесно связанная с социальными моделями и действиями. Особую роль в становлении корпуса проблем, обозначивших суть интерпретативного поворота, сыграли концепции Л. Витгенштейна, Т. Парсонса и М. Вебера, а также Чикагская школа культурной антропологии, идеи Д. Маркуса, М. Росальдо, М. Фишера. Во многом благодаря достижениям культурной (социальной антропологии) культура постепенно перестала быть исключительно этнографическим или искусствоведческим предметом анализа и была помещена, говоря словами Д. Бахманн-Медик, в

центр социологического анализа, в значительной степени вытеснив аналитическую категорию “социальной системы”. В этом контексте особый акцент интерпретативной культурной антропологии на (культурных) смыслах оказался важным звеном в формирова-

нии междисциплинарного пространства наук о культуре и обществе (Бахманн-Медик 2017: 69).

Интерпретативный поворот охватывал разные проблемные срезы, среди которых, пожалуй, первое место занимал вопрос о сущности культуры и способах ее изучения. Как отмечал К. Гирц, основатель и самый яркий представитель интерпретативной (символической – термин, который ученому не импонировал) антропологии, культура стала рассматриваться

как универсальное объяснение всего, что люди делают, говорят или воображают, как они себя осознают и во что верят», что потребовало очертить ее границы, придать ей «внятный смысл и превратить его в хоть сколько-нибудь сфокусированное средство для хоть сколько-нибудь сфокусированного научного анализа (Гирц 2004).

Выход из создавшегося положения виделся ученому в обращении к культуре как к системе, которая конституируется на основе сочетания и взаимосвязи многочисленных частных социальных действий, имеющих символическое, семиотическое выражение. Эта значит, что культура представляет собой символическую систему, взаимосвязанную с социальным действием. Причем, культура рассматривалась не в качестве пассивного контекста, а определяющего условия социального поведения. Если функциональные связи, представленные в обезличенном социальном действии, приблизительно одинаковы, то, наполняясь культурным смыслом, они приобретают собственные уникальные формы и содержание. Подобное понимание культуры близко к герменевтическому, текстуальному толкованию.

Текстуально-семиотическая модель рассматривала культуру как постоянно записывающийся текст, требующий интерпретации. Гирц по этому поводу писал:

Концепция культуры, которой я придерживаюсь, является по существу семиотической. Разделяя точку зрения М. Вебера, согласно которой человек – это животное, висящее на сотканной им самим паутине смыслов, я принимаю культуру за эту паутину, а ее анализ – за дело науки не экспериментальной, занятой выявлением законов, а интерпретативной, занятой поисками значений (Гирц, 2004).

В то же время концептуализация текста, текстологического подхода в понимании культуры имеет мало общего с постструктуралистской критикой означаемого и означающего, скажем, Р. Барта, но оказывается в чем-то близкой идеям Ж. Деррида и Ю. Кристевой. Ни текстовая экзегеза, ни эмпатия не могут, согласно Гирцу, обеспечить должного смыслового прочтения (понимания) культуры. Поэтому актуальным стал для Гирца поиск способов, методологии изучения культуры, который одновременно выступил как маркер интерпретативного поворота.

Методология исследования культуры, которая была предложена Гирцем, получила название насыщенного описания, драматургического подхода и включала в себя ряд новых стратегий и дефиниций. При первом приближении кажется, что она мало имела общего с предшествующей культурантропологической традицией, что, собственно, и демонстрирует само понятие поворота. Однако

это далеко не так и позволяет обозначить преемственность интерпретативной антропологии со школой Ф. Боаса:

Клиффорд Гирц, как и Франц Боас в начале XX в., сделал многое для того, чтобы перевести антропологию с позитивистско-натуралистического на культурно-исторический фундамент. О той линии развития, которую антропология приняла под влиянием творчества Гирца, часто говорят как о “нео-боасовской” именно потому, что Гирц сумел внести огромный вклад в дело сохранения преемственности традиций, заложенных в американской науке о человеке в первой половине XX в. (Елфимов 2007: 190).

Она особенно важна, поскольку позволяет рассмотреть культуру, в том числе этническую, с релятивистских позиций, на основе ее анализа «исходя из нее самой». В то же время следует отметить, что ученый избегал понимания культуры как цельной модели: культура становилась частью социального действия. Ценно и то, что при сохранении преемственности методологии и научной мысли Гирцу, как и его соратникам, удавалось поддерживать и генерировать новые идеи, либеральные и достаточно радикальные как для того времени, так и для настоящей историко-культурной ситуации – консервативного поворота 2000. годов.

Стратегия насыщенного описания и интерпретативного подхода полагала: а) изучение знаково-символического пространства культуры во взаимосвязи с социальным действием, что требовало от ученого осознания системности культуры, взаимосвязи ее разных сегментов; б) анализ-описание социальных действий акторов культуры через их взаимоотношения, праздники, традиции, повседневную жизнь; в) интерпретацию результатов наблюдений, полевого опыта. Можно сказать, что внимание ученого должно сосредотачиваться на поиске ролевого значения отдельных актов действий и поведения, явлений общественной жизни и их практических смысловых значений. Исследователь должен был проникнуть в мир так называемой образно-символической вселенной, декодировать знаки, вскрыть ее смыслы, обнаружить, какие социальные отношения и потребности стоят за ценностно-семиотической стороной культуры. И наоборот, что репрезентируют, выражают социальные действия, находя воплощения в культурных знаках. Это требовало от культурного антрополога тщательной работы, умения читать культуру, интерпретируя каждый ее объект. В этом отношении Гирц следовал, на наш взгляд, методологии Боаса – историческому, или индуктивному, методу. Перед ним не стояла задача объяснения культуры как данной целостности, точнее, выяснения ее паттернов, психологического горизонта. В центре внимания находилась интерпретация конкретных ее аспектов, объектов и контекстов. Ученый считал, что абсолютно объективного взгляда и определения той или иной культуры быть не может, ее изучение всегда субъективно и основывается на личном опыте, что связано и с особенностями человеческого восприятия, и с самой сутью полевой работы. Последняя имеет дело с непосредственным исследованием культурных объектов, результаты которого записываются, и с записями, текстами, артефактами, которые нуждаются в пояснении, интерпретации. Это приводит к тому, что первоначальное исследование всегда отличается от последующего – объект второй интерпре-

тации становится относительно самостоятельным, выходящим за первоначальные границы, приобретая характер текста.

Важным в методологии Гирца и его последователей является и установка на понимание этно-национальной культуры в ее локальных границах. Это значит, что она изучается, познается не с точки зрения какой-то изначально пролонгированной позиции (чего, конечно, сложно избежать), подхода, а следуя собственным культурным установкам. В этой связи ученый писал о необходимости перехода от объяснения социальных феноменов как текстур причин и следствий к попытке интерпретировать их, помещая в локальные рамки понимания (Гирц 1983).

Интерпретативный переворот расширил, таким образом, границы определения и анализа культуры. Необходимость постоянной интерпретации означала нацеленность исследований на осознание культуры как динамической системы, объекты, элементы которой «живут» в постоянном саморазвитии. В связи с этим границы изучения культуры постоянно расширяются, рождая междисциплинарные пространства, «обозначая размывание границ между социальными и культурными науками за счет образования аналогий, то есть распространение интерполирующих метафор и моделей интерпретации в социологии и культурологии» (Бахманн-Медик 2017: 69).

Не менее значимым аспектом интерпретативного поворота стал его социально-мировоззренческий контекст, неразрывно связанный с изменением позиций к определению сущности культуры и стратегий ее исследования. Мы имеем в виду утверждение плюралистической картины мира, нацеленность на диалог и понимание между участниками любого вида коммуникации, взаимодействия между культурами в частности. Лежащая в основе поворота интерпретация неотъемлема от категорий *Другого* и *текста/интертекста*, понятий, пронизывающих эпистему постмодерна и постмодернизма.

Интерпретативный поворот означал парадигмальный отказ от стереотипного, нередко враждебного отношения к феномену «друговости», инаковости. *Другой* – личность, социальная общность, культура (в ее национально-этническом понимании), мнение, позиция, образ жизни – переставал (в идеале) трактоваться в привычно стандартно негативном ключе как синоним непонятого, неверного, а значит, требовавшего исправления, соответствующего так называемому правильному, должному и общепринятому. Сегодня актуальным стало понимание «друговости» не столько как текста, дискурса, личности, но как тела – расового, национального, гендерного (Суковатая 2009: 381), что, на наш взгляд, является, с одной стороны, продолжением поиска ответов на поставленные интерпретативным поворотом и постмодерном вопросы о множественности и различиях, с другой – проблемой размывания идентичности, наличием плюральности идентичности или плюральных идентичностей. В любом случае *Другой* указывает на присутствие, наличие в субъекте, объекте, высказывании отличного от них, потенциально возможной множественности смыслов, обретающих значение в зависимости от условий, контекстов, социокультурной ситуации в целом. Гетерогенность и многослойность *Другого* открывает путь к не-

скончаемому толкованию, интерпретации, потенциальной незавершенности и постоянной актуализации личности, мира, культуры.

Содержание феномена *Другого* раскрывается через утверждение так называемого интерпретативного разума постмодерна, который в отличие от законодательного разума модерна не претендует на установление общей и единственной истины, модели мышления и культурного этоса. В начале 1990. годов польско-британский социолог З. Бауман, размышляя над проблемой сути и соотношения модерна и постмодерна, обратился к метафоре «законодателей» и «толкователей» (интерпретаторов, переводчиков), законодательному разуму модерни (модерна) и интерпретативному разуму постмодерна, отмечая, насколько важным является вклад в формирование интерпретационной стратегии познания и мышления Гирца и его методологии насыщенного описания как ментального погружения во все более глубокие слои локальных культурных смыслов, не претендующей на истину в последней инстанции. Лежащая в основе интерпретационной деятельности относительность стала предварительным экзистенциальным условием познания (Бауман 1992).

Мысль о возможности и необходимости перехода в поле другого типа разума была близка и советскому ученому В. Библеру, который обозначил его как диалогический разум, связанный с выходом мышления и развития цивилизации на уровень «логики культуры». Он писал, что рубежная эпоха, переход к XXI в. представляет собой «смещение эпицентра всего человеческого бытия к полюсу культуры. Соответственно, мышление человека конца XX века может быть осмыслено в понятиях особого типа разумения – «философской логики культуры» (Библер 1991). Гносеологическая ориентация разума в таком случае не значила отказ от разума и познания как таковых, однако предполагала внесение новых смыслов, горизонтов в осмысление и чувствование бытия в онтологическом плане и бытия человека, личности, которые помещаются в пространство культуры, которая предстает в нескольких ракурсах: в личностном измерении; как этническое, национальное поле; как способ жизни человека и человечества; как пространство общения. Разум и мышление определяются через общение, а культура выступает как целостность культур, вступающих в диалог, представляющих свой способ понимания, «встраивания» и конструирования Бытия.

Основу логики культуры и диалогического разума, таким образом, составляет тезис о концепте диалогового характера культуры, отсылающего к М. Бахтину. Культура формируется благодаря взаимодействию с другими культурами, в форме рефлексии над собой, на уровне личностей как носителей и творцов культуры. Для того, чтобы культура как эквивалент личностного и национального, этнического и иного бытия не прекращалась, не исчезала, как и культура человечества в целом, необходим диалог понимания, существование многообразия «разумов», как «многоместное множество различных форм разумения» (Библер 1991).

Применительно к национальным культурам, в том числе белорусской, выход на уровень цивилизации и мышления как «логики культуры» позволяет увидеть в каждой из них полифонию мышлений, логик, истории, личностей, произведений и т. д. Диалоговая интерпретация национальной культуры позво-

ляет раскрыть ее смыслы как плод творчества разных поколений и эпох. В этом отношении важной становится осознание культуры как процесса самодетерминации, т.е. самоопределения, самоосмысления и самоосуществления, которое осуществляется через обращение самой культуры к ее историческим вехам и пластам через «говорение» с ними, понимание и интерпретацию с настоящим и будущим.

Осознание культуры в ее оригинальности, уникальности невозможно и без так называемого горизонтального диалогового среза – межкультурного общения, вступая в которое культура раскрывает себя в своей полноте или недостаточности, способности или неспособности сохранить идентичность при сохранении универсальных парадигм. Это становится особенно важным на фоне разворачивающихся глобальных проблем, культурной гибридизации, эпидемиологических вызовов, незавершенности многими постколониальными странами и культурами выбора дальнейшего развития. Диалогика разума Библера, как и интерпретативная антропология Гирца, в некотором роде являются ключом для понимания культурой самой себя, собственных объектов и ценностей, духовных парадигм, лежащих в основе ее оригинальности, и что важно, осуществляемого через постоянную динамику, процессуальность.

Еще раз отметим, что применительно к человеку и культуре интерпретационный поворот вкупе с диалоговым подходом означают принятие разных культурных проектов, межкультурных различий как естественного явления, равнозначности социально-философских парадигм, утверждение действительного равенства разных социальных сообществ и т. д.

Однако признание равноценности *Другого* не означает констатации вынужденной терпимости по отношению к таковому. Признание *Другого* предполагает его понимание. На этом заостряли внимание и Библер, и Бахтин, и Гирц. Последний полагал, что понимание культуры и ее смыслов, контекстов ведет к пониманию между культурами, представителями разных культур и общностей. Собственно, «цель антропологии — расширение границ общечеловеческого разговора», стремление установить между людьми «диалог (вкладывая в этот термин смысл максимально более широкий); а это задача гораздо более сложная, чем часто кажется (и не только в тех случаях, когда мы имеем дело с иностранцами)» (Гирц 2004).

Интерпретация и «друговость» процессуальны и обладают способностью к трансгрессии – выходу за пределы окончательного и возможного, интертексту, который создает феномен незавершенности, открытости, постоянных добавлений, скрытых смыслов, следов. Однако каждый имеющийся и появляющийся смысл нуждается в фиксации и понимании, в связи с чем культурный текст и интерпретация не могут существовать друг без друга.

Понимание сути интерпретативного поворота невозможно без контекстов постколониальных исследований и рефлексивного поворота, которые существенно расширили стратегии исследований культуры и ее атрибуции, а также продолжили работу над снятием дихотомического подхода как процедуры постмодернистской интеллектуальной мысли к познанию и личности, культурам, но уже с других позиций.

В заключение отметим, что интерпретативный поворот означал продолжение заложенной до Второй мировой войны гуманистической линии исследований, основанной на «либерально-релятивистских принципах, которая в первые послевоенные десятилетия оказалась размытой и подавленной модернизационными и прогрессистскими настроениями в обществе» (Елфимов 2007: 184). Это, с одной стороны. С другой – он расширил поле перспектив и подходов к пониманию культуры в ее отнологическом и антропологическом измерении, тем самым утверждая тезис о равноправии и равноценности культур и мировоззрений.

Библиография / References

- Bahmann-Medik, D. (2017). *Kul'turnye povoroty. Novye orientiry v naukah o kul'ture*. Pervod s nemeckogo S. Taškenov. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [Бахманн-Медик, Д. (2017). *Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре*. Перевод с немецкого С. Ташкенов. Москва: Новое литературное обозрение].
- Bauman, Z. (1992). *Legislators and Interpreters: Culture as the Ideology of Intellectuals*. In: idem: *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge].
- Bibler, V. (1991). *Ot naukoučeniâ – k logike kul'tury (Dva filosofskih vvedeniâ v dvadcat' pervyj vek)*. Moskva: Politizdat [Библер, В. (1991). *От наукоучения – к логике культуры. (Два философских введения в двадцать первый век)*. Москва: Политиздат].
- Elfimov, A.L. (2007). Kliford Girc (1926–2006). *Ėtnografičeskoe obozrenie*, 2: 184–191 [Елфимов, А.Л. (2007). Клифорд Гирц (1926–2006). *Этнографическое обозрение*, 2: 184–191].
- Geertz, Cl. (1983). *Blurred Genres. The Efiguration of Social Thought*. In: *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York, 1983: 19–35].
- Girc, K. (2004). *Interpretaciâ kul'tur*. Moskva: Rossijskaâ političeskaâ ěnciklopediâ. (Online) https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/girc/index.php (dostup 4.05.2020) [Гирц, К. (2004). *Интерпретация культур*. Москва: Российская политическая энциклопедия. (Online) https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/girc/index.php (доступ 4.05.2020)].
- Girc, K. (2004). *Put' i slučaj: Žizn' v nauke*. (Online) <https://magazines.gorky.media/nlo/2004/6/put-i-sluchaj-zhizn-v-nauke.html> (dostup 25.05.2020) [Гирц, К. (2004) *Путь и случай: Жизнь в науке*. (Online) <https://magazines.gorky.media/nlo/2004/6/put-i-sluchaj-zhizn-v-nauke.html> (доступ 25.05.2020)].
- Sukovataâ, V.A. (2009). *Lico Drugogo. Telesnye obrazy Drugogo v kul'turnoj antropologii*. Har'kov: Izdatel'stvo HNU im. V. N. Karazina [Суковатая, В.А. (2009). *Лицо Другого. Телесные образы Другого в культурной антропологии*. Харьков: Издательство ХНУ им. В.Н. Каразина].

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.

HISTORIA
ИСТОРИЯ
HISTORY

Article No 239

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.14>

Citation:

Waingertner, P. (2020). Niemiecka i sowiecka okupacja ziem Drugiej Rzeczypospolitej (1939–1941). Refleksje na marginesie dyskusji dotyczących prób porównania polityki okupantów. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 181–198.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.14>

NIEMIECKA I SOWIECKA OKUPACJA ZIEM DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ (1939–1941). REFLEKSJE NA MARGINESIE DYSKUSJI DOTYCZĄCYCH PRÓB PORÓWNANIA POLITYKI OKUPANTÓW

PRZEMYSŁAW WAINGERTNER

Uniwersytet Łódzki / University of Lodz

Wydział Filozoficzno-Historyczny / Faculty of Philosophy and History

Instytut Historii / Institute of History

Katedra Historii Polski Najnowszej / Division of Contemporary Polish History

ul. A. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź, Polska / A. Kamińskiego st. 27a, 90-219 Łódź, Poland

E-mail: wajn@op.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8127-5820>

(Nadesłano / Received 1.10.2020. Zaakceptowano / Accepted 15.10.2020)

Abstract

German and Soviet occupation of the Second Polish Republic (1939–1941). Reflections on the sidelines of discussions on attempts to compare the policies of the occupying powers

The article is an attempt at reflection formulated on the fringes of the discussion conducted among Polish historians, journalists and politicians (also present on the international arena in the form of controversy between contemporary Polish and Russian historical policies) resulting from attempts to compare the German and Soviet occupation of Polish lands in the years 1939–1941. Some of its participants refuse to juxtapose the realities of both occupations, arguing that this is not allowed due to the ex-

ceptional degree of oppressiveness of the German policy towards Poles, related to the strategy of physical and biological extermination. Some point to the mass character of the Soviet repressions during the occupation years 1939–1941, supposedly exceeding the scope of the actions of the Germans at that time. Other researchers compare the two occupations, noting both the similarities (striving to permanently liquidate the Polish state and the Polish nation as a political community, extermination of the elite, terror, forced labor, deportations to concentration camps and labor camps) and differences in their character (the German dogma of biological necessity to exterminate the Polish nation, Soviet attempts to combine selective physical extermination with mass indoctrination).

Key words: history of Poland in the 20th century, history of the Soviet Union, history of Germany in the 20th century, the Second World War

Abstrakt

Tekst zawiera próbę refleksji, sformułowanej na marginesie dyskusji prowadzonej w środowisku polskich historyków, publicystów i polityków (obecnej także na arenie międzynarodowej w postaci kontrowersji pomiędzy współczesną polską i rosyjską polityką historyczną), a wynikającej z prób porównywania niemieckiej i sowieckiej okupacji ziem polskich w latach 1939–1941. Część jej uczestników odmawia zestawiania rzeczywistości obu okupacji, argumentując, że nie pozwala na to wyjątkowy stopień opresyjności polityki niemieckiej wobec Polaków, związany ze strategią ich fizycznej, biologicznej eksterminacji. Niektórzy wskazują na masowy charakter represji sowieckich w latach okupacji 1939–1941, mający przewyższać zasięgiem ówczesne działania Niemców. Inni badacze dokonują porównania obu okupacji, dostrzegając zarówno podobieństwa (dążenie do trwałej likwidacji polskiej państwowości i narodu polskiego jako wspólnoty politycznej, eksterminacja elit, terror, praca przymusowa, deportacje do obozów koncentracyjnych i łagrów), jak i różnice w ich charakterze (niemiecki dogmat konieczności biologicznej likwidacji narodu polskiego, sowieckie dążenia do połączenia wybiórczej eksterminacji fizycznej z masową indoktrynacją).

Słowa kluczowe: historia Polski w XX wieku, historia Związku Sowieckiego, historia Niemiec w XX wieku, II wojna światowa

Po 1989 roku, znamiennym odzyskaniem przez państwo polskie suwerenności (w warunkach rozkładu Bloku Wschodniego oraz rozpadu, a następnie upadku Związku Sowieckiego (ZSRS) i bankructwa ideologii komunistycznej), w polskiej krajowej historiografii, publicystyce oraz debacie politycznej pojawił się wątek dotyczący prób porównania niemieckiej i sowieckiej okupacji ziem polskich w latach 1939–1941 (obecny wcześniej w naukowym i publicystycznym dyskursie, prowadzonym w środowiskach polskiej powrześnie emigracji).

Oceny zawodowych dziejopisów, publicystów historycznych i polityków odzwierciedlały przy tym zróżnicowaną paletę postaw i stanowisk. Gdy jedni negowali zasadność zestawiania niemieckiej i sowieckiej agresji w 1939 roku (i ich genezy) oraz obu późniejszych, równoległych okupacji, uzasadniając sprzeciw podkreśleniem całkowitej odpowiedzialności III Rzeszy za wybuch wojny i wyjątkowej opresyjności, zbrodniczości, ludobójczego charakteru niemieckiej okupacji – inni podejmowali próby drobiazgowych analiz porównawczych, wskazując zarówno na podobieństwa, jak i różnice w motywacjach i polityce obu agresorów. Część uczestników debaty dowodziła natomiast, że w latach 1939–1941 to reżim sowiecki charakteryzowała bardziej bezwzględna polityka wobec obywateli polskich. W ostatnich latach część argumentów, wykorzystywanych w tym dyskursie, weszła do instrumentarium polityki historycznej Rzeczypospolitej jako oręż w walce z oficjalną narracją państwa rosyjskiego, odnoszącą się do genezy II wojny światowej oraz miejsca i znaczenia w niej Związku Sowieckiego – zwłaszcza w latach poprzedzających niemiecką agresję na ZSRS i przystąpienie państwa sowieckiego do koalicji antyhitlerowskiej (zob. np. Długoborski 2002; Chrzanowski, Niwiński 2008).

Niniejszy tekst autor traktuje jedynie jako element refleksji, jeden z głosów na marginesie tej dyskusji, nie rosząc sobie prawa do ferowania ostatecznych osądów i wykładni ani też nie mając na celu dokonywania całościowych podsumowań.

Wybuch wojny – i przyszłe losy Polski i świata – zostały przesądzone 23 sierpnia 1939 roku, kiedy to doszło do podpisania paktu Ribbentrop–Mołotow, dzielącego Europę Środkowowschodnią (i tereny państwa polskiego) na niemiecką i sowiecką strefę wpływów. Hitler zyskał w Stalinie sojusznika w dziele ostatecznego, zbrojnego obalenia porządku wersalskiego. Pierwszą ofiarą paktu miała stać się Rzeczypospolita.

Przewaga przyszłych agresorów nad armią polską była miazdżąca. Niemcy skoncentrowali przeciwko Polsce ponad 1,8 miliona żołnierzy, 2,8 tysiąca czołgów, około 3 tysiące samolotów i 10 tysięcy dział. Wojska sowieckie, przygotowane do agresji, szacuje się na 600–650 tysięcy żołnierzy i ponad 5 tysięcy czołgów. Siły zbrojne Rzeczypospolitej, zmobilizowane do odparcia ataku, liczyły około miliona żołnierzy, blisko 900 czołgów (ustępujących zwłaszcza niemieckim parametrami bojowymi), ponad 4 tysiące dział i 400 samolotów (w większości mniej nowoczesnych niż maszyny niemieckie).

Dnia 1 września 1939 roku o godzinie 4.45 bez wypowiedzenia wojny armie III Rzeszy uderzyły na Polskę na całej długości polsko-niemieckiej granicy. W pierwszym tygodniu września trwała tzw. bitwa graniczna. W ciągu kilku dni, po ciężkich walkach, Niemcy zajęli Pomorze, Kujawy, część Wielkopolski i Górny Śląsk. Dnia 6 września polski Wódz Naczelny, marszałek Edward Śmigły-Rydz wydał rozkaz przeprowadzenia generalnego odwrotu za linię Wisły i Sanu. Już 8 września stolica Polski – opuszczona przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Ignacego Mościckiego i rząd – stała się miastem frontowym, została zaatakowana przez niemiecki korpus pancerny. Szturm został odparty, ale 14 września wokół Warszawy zamknął się oblężniczy pierścień. Wobec dalszych postępów wojsk niemieckich Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego – w obawie przed okrążeniem prowadzących heroiczne, krwawe boje polskich jednostek – zdecydowało o dalszym pochodzie na południowy wschód kraju, gdzie miano utrzymać ostatni szaniec obrony, tzw. przedmoście rumuńskie, umożliwiające ewentualną ewakuację za granicę na terytorium państwa, pozostającego wszak

w sojuszu z Rzeczpospolitą od 1921 roku. Dnia 28 września podpisana została kapitulacja Warszawy. Dzień później skapitulował Modlin, a 1 października – Hel. Wreszcie w dniach 2–6 października pod Kockiem wojska polskie stoczyły swą ostatnią w wojnie obronnej batalię z Niemcami (patrz m.in. Jurga 1990; zob. też: Steblik 1975; Wróblewski 1975; 1986; Ciechanowski 1982; Bauer 1983; Jurga, Karbowski 1987; Rezmer 1992).

Trzy tygodnie wcześniej, 17 września 1939 roku, na wschodnie kresy Rzeczypospolitej spadło uderzenie Armii Czerwonej. Tym samym Związek Sowiecki, wypełniając zobowiązania protokołu Ribbentrop-Mołotow, złamał równocześnie ustalenia traktatu ryskiego, protokołu Litwinowa i paktu o nieagresji z Polską. Kłamliwie zostały przy tym określone przez Kreml w nocy dyplomatycznej, przekazanej polskiemu ambasadorowi w Moskwie, powody ataku. Stanowiły je rzekomo: rozpad państwa polskiego, ucieczka rządu polskiego za granicę i konieczność ochrony mienia i życia zamieszkujących wschodnie tereny polskie pobratymczych Ukraińców i Białorusinów.

Wobec faktu wkroczenia wojsk sowieckich marszałek Edward Śmigły-Rydz, kierując się chęcią ocalenia istniejących jeszcze polskich sił, wydał tzw. dyrektywę ogólną o niepodejmowaniu walki z Armią Czerwoną przez jednostki kierujące się na przedmoście rumuńskie. Wyjątek miały stanowić przypadki, w których byłyby one atakowane bądź zmuszane do porzucenia broni przez najeźdźców. Równocześnie, w obawie przed zagarnięciem do niewoli przez wojska sowieckie i dążąc do zachowania ciągłości władzy i państwowości, prezydent I. Mościcki wraz z premierem Sławojem Felicjanem Składkowskim i rządem przekroczyli 17 września wieczorem granicę z Rumunią. Ich śladem podążył Wódz Naczelny E. Śmigły-Rydz. Trwała również ewakuacja zebranych na przedmościu rumuńskim oddziałów Wojska Polskiego (ostatecznie granicę rumuńską przekroczyło około 30 tysięcy oficerów i żołnierzy, natomiast węgierską – blisko 40 tysięcy).

Pomimo dyrektywy Wodza Naczelnego część oddziałów polskich stawiało opór sowieckiemu agresorowi. Do bitew z Armią Czerwoną doszło w tzw. Rejonie Umocnionym Sarny, podczas odwrotu wojsk polskich z Polesia, a także pod Wilnem, Grodnem i Lwowem (podczas obrony tych miast oddziały Wojska Polskiego wsparli harcerze i cywile) (o tym: Cygan 1990; Łojek 1990; Szawłowski 1995).

Walkom na froncie towarzyszyły zbrodnie na jeńcach wojennych i ludności cywilnej popełniane przez Niemców – nie tylko przez jednostki SS, ale także „rycerski” rzekomo Wehrmacht – i Sowietów. Samoloty niemieckie bombardowały zatem cele cywilne, ostrzeliwały i zarzucały bombami kolumny cywilów i drogi zatłoczone ludźmi uciekającymi przed agresorem. Była to zamierzona strategia, mająca dezorganizować przerzuty wojsk polskich i wprowadzać chaos na zapleczu frontu. U schyłku września wojska III Rzeszy rozpoczęły działania na szeroką skalę skierowane bezpośrednio przeciwko ludności cywilnej Warszawy, zmierzając do złamania ducha oporu warszawiaków i zmuszenia wojskowej załogi miasta do kapitulacji. Miały to sprawić zmasowane naloty na stolicę Polski.

Równocześnie w kilkuset zbiorowych egzekucjach zginęło z rąk niemieckich podczas kampanii wrześniowej kilkanaście tysięcy obywateli polskich. Mordów na jeńcach polskich Niemcy dokonali m.in. w Terespolu, Majdanie Wielkim, Boryszewie, Trzebini, Uryczu i Zakroczymiu. Oddziały niemieckie pacyfikowały też bezwzględnie

ludność cywilną. Rozstrzeliwano za najmniejszą próbę stawiania zbrojnego oporu, posiadanie broni lub amunicji bądź niepodporządkowanie się nakazom niemieckim. Żołnierze niemieccy spacyfikowali m.in. wieś Torzeniec, mordując ponad 30 mieszkańców. Spalono wieś Wyszaków, gdzie zginęło ponad 20 osób. W pobliskim Podzamczu zamordowano 20 mieszkańców, a kilkunastu zabito we wsi Mączniki. W Złoczewie zabito około 200 osób. W ówczesnym powiecie tureckim, zwłaszcza w gminie Niewiesz, Wehrmacht rozstrzelał 300 mieszkańców okolicznych wsi. W odwecie za obronę Klecka i Gniezna żołnierze niemieccy zamordowali 300 osób. Ogółem różne jednostki niemieckie spaliły w czasie kampanii wrześniowej blisko 450 wsi polskich, co w większości przypadków połączone było z egzekucjami i wypędzaniem ich mieszkańców. W dziele organizowania i dokonywania tych masowych mordów obok Wehrmachtu i SS uczestniczyły również Grupy Operacyjne SD (wywiadu, kontrwywiadu i służby bezpieczeństwa) oraz bojówki złożone z cywilów, pochodzących spośród nacjonalistycznie nastawionej części mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej.

W trakcie kampanii wrześniowej Niemcy dopuścili się również szeregu przestępstw i zbrodni na tle antysemickim. W zdobytych miejscowościach Wehrmacht i SS dokonywały tzw. błyskawicznych pogromów, w trakcie których palono synagogi, rabowano lub rozbijano żydowskie sklepy, a pochwyconych Żydów upokarzano, katowano i mordowano. W pogromach tych ginęły dziesiątki polskich obywateli narodowości żydowskiej. Mordy na tle antysemickim miały miejsce m.in. w Będzinie, Błoniu, Dynowie, Krasnosielcu i Trzebini. Do największej masakry doszło w Przemyślu, gdzie zamordowano blisko 600 polskich Żydów (zob. np. Böhler 2009).

W trakcie zajmowania obszarów wschodniej Rzeczypospolitej i towarzyszących mu walk z oddziałami polskimi także jednostki Armii Czerwonej i NKWD (Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych) popełniły wiele zbrodni wojennych zarówno na polskich żołnierzach, jak i ludności cywilnej. Liczbę jeńców i cywilów, którzy padli ich ofiarą jeszcze we wrześniu, szacuje się na około 2,5 tysiąca. Rzezi na żołnierzach polskich i ludności cywilnej Sowietci dokonali m.in. w Chodorowie, Grodnie, Mołodecznie, Nowogródku, Oszmianie, Sarnach, Stryju, Świsłoczy, Wołkowysku i Złotowie. Zamordowany został również przez czerwoarmistów pod Sopoćkiniami dowódca obrony Grodzieńszczyzny, generał Józef Olszyna-Wilczyński. Dowódcy sowieccy nagminnie łamali również umowy zawierane wcześniej z Polakami, a dotyczące wynegocjowanych warunków złożenia przez nich broni i zaprzestania oporu. Kiedy 22 września 1939 roku dowódca obrony Lwowa generał Władysław Langner podpisał kapitulację przed Armią Czerwoną, teoretycznie zabezpieczającą wymarsz wojska i policji z miasta w kierunku granicy z Rumunią, Sowietci pogwałcili jej ustalenia, biorąc do niewoli i wywożąc w głąb ZSRS obrońców Lwiewo Miasta.

W ślad za oddziałami Armii Czerwonej postępowały wojska i oddziały specjalne NKWD, dokonujące masowych aresztowań i egzekucji przedstawicieli lokalnej administracji, elity politycznej i działaczy społecznych. Mordy te miały charakter planowy – dokonywane były zgodnie z przygotowanymi wcześniej listami osób, które mogłyby stanowić zagrożenie dla nowych sowieckich władz na zajmowanych obszarach (Grzelak 1998).

Jeszcze w czasie kampanii wrześniowej Niemcy rozważali koncepcję utworzenia z części podbitych terytoriów szczytkowego państwa polskiego, z którym mogliby pod-

pisać traktat pokojowy – doprowadzając również do pokoju z Francją i Wielką Brytanią, które 3 września wypowiedziały wojnę Niemcom. Koncepcja ta jednak została porzucona wobec sprzeciwu Stalina. Związek Sowiecki zanegował pomysł zachowania Polski w jakimkolwiek kształcie. Miało być ono na zawsze zlikwidowane, a terytorium Polski inkorporowane przez obu agresorów. W związku z powyższymi postanowieniami 28 września 1939 (po kapitulacji Warszawy) w nowym pakcie o granicach i przyjaźni III Rzesza i ZSRS dokonały wytyczenia granicy niemiecko-sowieckiej na okupowanym terytorium Rzeczypospolitej. Według układu, często nazywanego IV rozbiorem Polski, została ona wykreślona wzdłuż linii rzek Pisa, Narew, Bug i San. Terytorium okupowanego państwa polskiego na zachód od tej linii miały zostać objęte okupacją niemiecką, na wschód – sowiecką.

Tereny znajdujące się na zachód od nowej, niemiecko-sowieckiej granicy częściowo wcielono w skład III Rzeszy, a częściowo pozostawiono ze statusem terenów okupowanych, tworząc z nich w październiku 1939 roku Generalne Gubernatorstwo (Generalna Gubernia, GG). Tereny Polski wcielone bezpośrednio do III Rzeszy znalazły się w następujących jednostkach administracyjnych: Prowincja Prusy Wschodnie, Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręg Rzeszy Kraj Warty, wreszcie Prowincja Śląsk (Górny Śląsk). Generalne Gubernatorstwo, które formalnie nie zostało włączone w granice Niemiec, podzielono na 4 dystrykty: krakowski, lubelski, radomski i warszawski.

Tymczasem Związek Sowiecki przejął ponad 50% terytorium Polski (około 200 tys. km²), z blisko 14 milionami mieszkańców. Wśród nich 38% (5,1 miliona) stanowili Polacy, 37% Ukraińcy, blisko 15% Białorusini, ponad 8% Żydzi. Na zajętych przez ZSRS obszarach funkcjonowała początkowo tymczasowa administracja tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy. W skład Zachodniej Białorusi weszły dotychczasowe polskie województwa: białostockie, nowogródzkie, poleskie i wileńskie. Znalazły się w jej granicach także północno-wschodnie fragmenty województwa warszawskiego. Z kolei w skład Zachodniej Ukrainy weszły obszary województw: tarnopolskiego, stanisławowskiego, wołyńskiego i lwowskiego. Tereny zajęte przez Armię Czerwoną zostały jednak bardzo szybko formalnie włączone bezpośrednio w skład Związku Sowieckiego. W październiku 1939 roku odbyły się w atmosferze terroru wybory do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi i Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy. Według sfalszowanych wyników na kandydatów popieranych przez okupanta oddano około 90% głosów. Wyłonione tą drogą Zgromadzenia Ludowe wystąpiły do Rady Najwyższej ZSRS o włączenie Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy w skład Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (BSRS) i Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (USRS) – a tym samym do ZSRS. Wnioski te Rada Najwyższa ZSRR „zaakceptowała” już w listopadzie (Szcześniak 1991).

Dodajmy, że w drugiej połowie 1941 roku – po zaatakowaniu Związku Sowieckiego przez III Rzeszę – pod okupacją niemiecką znalazły się wszystkie wschodnie ziemie przedwojennej Rzeczypospolitej. Jej obszary, zajęte wcześniej przez ZSRS, zostały włączone w granice kilku powołanych do życia przez Niemców jednostek administracyjnych: Komisariatu Generalnego Litwy, Okręgu Białostockiego, Komisariatu Rzeszy Wschód, Komisariatu Generalnego Białorusi, Komisariatu Rzeszy Ukraina, Komisa-

riatu Generalnego Wołyńsko-Podolskiego oraz Dystryktu Galicja, włączonego w skład Generalnego Gubernatorstwa.

Na podzielonych pomiędzy dwóch agresorów ziemiach polskich rozpoczęła się – jeszcze w trakcie ich administracyjnej reorganizacji przez Niemcy i ZSRS – brutalna, krwawa i okrutna okupacja. Przygotowania do tzw. wojny totalnej, przewidujące nie tylko zniszczenie polskich sił zbrojnych i likwidację państwa polskiego, lecz także eksterminację ludności cywilnej, rozpoczęły się w Berlinie jeszcze na kilka lat przed wybuchem II wojny światowej. Już wówczas funkcjonariusze wywiadu i kontrwywiadu III Rzeszy zainicjowali sporządzanie wykazów obywateli polskich, którzy mogli stanowić potencjalnie zagrożenie dla Niemców jako okupantów. Przygotowano tzw. księgę gończą. Zawierała ona nazwiska wielu wybitnych Polaków: polityków, działaczy społecznych i oświatowych, intelektualistów, dziennikarzy, ludzi nauki, kultury i sztuki, uczestników powstania wielkopolskiego, wreszcie aktywistów plebiscytowych z Mazur i Warmii oraz Górnego Śląska.

Bezpośrednio po inwazji na Polskę, we wrześniu 1939 roku rząd III Rzeszy wdrożył też pierwszą fazę Generalnego Planu Wschodniego. Podstawowe zasady związanej z nim polityki zostały zarysowane przez Urząd Polityki Rasowej NSDAP w specjalnym instruktażu. Zgodnie z nimi Słowianie, zamieszkujący tereny na wschód od przedwojennych granic Niemiec, mieli być zgermanizowani, zamienieni w niewolniczą siłę roboczą lub zlikwidowani w zależności od tego, czy tereny na których mieszkali zostały bezpośrednio zaanektowane przez państwo niemieckie czy też weszły w skład Generalnego Gubernatorstwa.

Jesienią 1939 roku, po zakończonych działaniach zbrojnych, Niemcy przystąpili do realizacji „Akcji Inteligencja”, trwającej z przerwami aż do 1943 roku. Była ona wymierzona w polską elitę intelektualną. W jej ramach najwięcej zbrodni popełniono na Pomorzu (pochłonęła tam około 30 tysięcy ofiar śmiertelnych), w Wielkopolsce (około 2 tysiące), na Mazowszu (blisko 7 tysięcy), Śląsku (około 2 tysiące) i w Łodzi (około 1,5 tysiąca). Zrealizowano także tzw. akcje specjalne – „Akcja AB” (około 3,5 tysiąca ofiar), *Sonderaktion Krakau* i *Zweite Sonderaktion Krakau* (ponad 180 ofiar; byli to pracownicy naukowcy Uniwersytetu Jagiellońskiego). Likwidowano w egzekucjach oraz eksterminowano w więzieniach i obozach koncentracyjnych lekarzy, prawników, naukowców, nauczycieli, wreszcie – duchownych (zob. np. Walczak 1987)¹.

Elementem polityki terroru okupanta niemieckiego, skierowanej przeciwko całemu polskiemu społeczeństwu, stały się też masowe mordy, dokonywane na przedstawicielach wszystkich grup społecznych czy zawodowych. Przeprowadzano je bez

¹ Łącznie, w wyniku „Akcji Inteligencja” i wspomnianych akcji specjalnych, zostało zamordowanych około 100 tysięcy Polaków, spośród których połowa straciła życie w ramach tzw. akcji bezpośredniej (podczas zbiorowych egzekucji), a połowa zamęczona została w obozach koncentracyjnych. Najbardziej ucierpiały przy tym ziemie włączone bezpośrednio do III Rzeszy, gdzie zamordowano około 40 tysięcy osób, a dalszych 20 tysięcy osadzono w obozach koncentracyjnych. Ogółem w latach okupacji niemieckiej eksterminowano np. ponad 40% polskich lekarzy i dentyistów, około 40% prawników, ponad 30% naukowców i profesorów akademickich, ponad 20% nauczycieli, wreszcie – blisko 20% polskiego duchowieństwa, traktowanego przez okupanta jako element wyjątkowo patriotyczny, a zarazem cieszący się wielkim autorytetem społecznym. Miejscem kaźni polskich księży stał się zwłaszcza obóz koncentracyjny w Dachau w Niemczech.

procesów sądowych, ze złamaniem wszelkich reguł prawa międzynarodowego. Terror miał zastraszyć Polaków i odebrać im wolę oporu wobec okupanta.

Masowe egzekucje wykonywano w odwecie za czyny „antyniemieckie”, za które nazistowskie prawo przewidywało karę śmierci. Karę śmierci wymierzano za udzielanie pomocy jeńcom wojennym, partyzantom i zbiegom z obozów niemieckich. Stosowana była przy tym zasada odpowiedzialności zbiorowej. W Generalnym Gubernatorstwie tracono także oskarżonych o przestępstwa pospolite i wykroczenia gospodarcze, m.in. chłopów za uchylanie się od przymusowych kontyngentów, czyli obowiązkowych dostaw płodów rolnych na rzecz III Rzeszy.

Jedną z form egzekwowania przez Niemców zasady odpowiedzialności zbiorowej były również ekspedycje karne. Praktykowano je na terenach wiejskich. W ich trakcie wojsko brutalnie pacyfikowało całe miejscowości, mordując ich mieszkańców i paląc zabudowania. W większości przypadków te krwawe pacyfikacje były odwetem za działalność ruchu oporu, pomoc udzielaną przez chłopów podziemiu niepodległościowemu oraz inne przejawy nieposłuszeństwa wobec zarządzeń władz. Największe nasilenie akcji pacyfikacyjnych miało miejsce w 1940 roku podczas operacji wymierzonych w oddziały partyzanckie majora Henryka Dobrzańskiego „Hubala” (szerzej zob. Fajkowski 1972)².

Zgodnie z założeniami nazistowskiej polityki rasowej mordowano masowo także osoby ułomne i psychicznie chore. W III Rzeszy mord na psychicznie chorych przeprowadzono w ramach „Akcji T4”. Realizowano ją później także na terytorium okupowanej Polski³.

Na okupowanych terenach Niemcy wprowadzili surowy reżim policyjny. Jego elementem była działalność tajnej policji politycznej Gestapo, której zadania koncentrowały się na bezwzględnym zwalczaniu polskiej konspiracji, nadzorze nad tworzonymi gettami żydowskimi, roztaczaniu kontroli nad sądami specjalnymi i doraźnymi, udziale w wyniszczaniu biologicznym polskiego narodu oraz inspirowaniu i realizacji nazistowskiej polityki rasowej. Szczególnym okrucieństwem w traktowaniu aresztowanych przez Gestapo i więzionych wyróżniało się kilka największych ciężkich więzień niemieckich: Pawiak w Warszawie, więzienie Montelupich w Krakowie czy umiejscowione na Zamku Lubelskim.

Realizacji planu biologicznego wyniszczenia narodu polskiego służyły obozy koncentracyjne (m.in. Auschwitz), w których głodzono więźniów, poddawano wymyślnym szykanom, torturom i pseudomedycznym eksperymentom, zmuszano do pracy ponad siły oraz mordowano, gazując, wstrzykując truciznę bądź katując do utraty życia. W latach 1939–1941 Niemcy rozpoczęli również planową eksterminację ludności żydowskiej, zamieszkującej ziemie Drugiej Rzeczypospolitej, które znalazły się pod

² Wśród miejscowości, których mieszkańcy stali się ofiarami największych i najbardziej brutalnych pacyfikacji, wymienić należy: Borów, Chodaczków Wielki, Hutę Pieniacką, Jamy, Jezierce, Lipniak-Majorat, Michniów, Olszanę, Poturzyn, Rajsk, Skłoby, Sochy Szaulicze, Wanaty i Złoczew.

³ Na ziemiach zajętych przez Niemców zgładzono kilkanaście tysięcy umyślowo chorych osób polskiej narodowości, w tym około 10 tysięcy na ziemiach wcielonych do III Rzeszy.

okupacją III Rzeszy. Wyniszczaniu polskich Żydów w gettach, a następnie obozach zagłady towarzyszyła grabież żydowskiego dobytku⁴.

Polityka narodowościowa III Rzeszy wobec ludności polskiej obejmowała też intensywną akcję germanizacyjną. Odnosiła się ona przede wszystkim do Polaków zamieszkujących terytorium włączone w granice Niemiec. Część spośród nich, uznana za odpowiadającą „aryjskim” standardom rasowym, miała zostać zniemczona. Jej przedstawiciele zmuszano do podpisania niemieckiej listy narodowościowej, czyli tzw. Volkslisty. Pozostałych planowano wysiedlić do Generalnej Guberni lub poddać eksterminacji. W październiku 1939 roku administracja niemiecka podjęła decyzję o przesiedleniu ponad 700 tysięcy Polaków z Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego. Plany usunięcia ludności polskiej z tych rejonów zrealizowano całkowicie już w latach 1939–1940. W ich miejsce osiedlano kolonistów niemieckich z Rzeszy oraz Niemców Bałtyckich (Rutowska 2003).

Spośród wysiedlonej ludności część wysłano na roboty przymusowe do Rzeszy. Wysiedlenia odbywały się w ciężkich warunkach pogodowych, w większości podczas dużych mrozów zimą z 1939 na 1940 roku, a przesiedleńców przetrzymywano w nieopalanym lokalach obozów przejściowych. Transport odbywał się w wagonach towarowych w dużym zagęszczeniu. W tych nieludzkich warunkach umierało podczas takich operacji wiele osób, zwłaszcza dzieci i ludzi starszych. Do przymusowych robót w Rzeszy bądź do obozów koncentracyjnych kierowano też Polaków ujętych w trakcie obław, tzw. łapanek.

W Niemczech wywiezieni z ziem polskich robotnicy przymusowi zatrudniani byli w zakładach należących do spółek niemieckich i przedsiębiorstw państwowych (np. IG Farben, koncern Kruppa, Siemens, Messerschmitt czy Thyssen). Zmuszano ich do pracy przy budowie obiektów strategicznych i fortyfikacji, wykorzystywano w kamieniołomach bądź w pracach rolniczych. Przedsiębiorstwa niemieckie korzystały też swobodnie z zasobów więźniów obozów koncentracyjnych, czerpiąc z tego ogromne zyski. W szczególności okupowany teren Generalnego Gubernatorstwa był traktowany praktycznie jak kolonia, dostarczająca niskokwalifikowanej i niewolniczej polskiej siły roboczej na potrzeby gospodarki wojennej III Rzeszy⁵.

Wywożono do Niemiec również polskie dzieci, uznane zgodnie z polityką rasową nazistów za „wartościowe” pod względem rasowym. Działanie to było wpisane w założenia niemieckiego Generalnego Planu Wschodniego. Dzieci uprowadzane były przemocą, często z użyciem podstępów i po zamordowaniu rodziców, na mocy decyzji

⁴ W ciągu całego okresu okupacji niemieckiej w Polsce (1939–1945) śmierć poniosło ponad 3 miliony Polaków (i do 3 milionów obywateli polskich pochodzenia żydowskiego), co daje łączną liczbę ponad 6 milionów obywateli polskich. Rzeczpospolita w porównaniu do innych krajów okupowanych przez III Rzeszę straciła na każdy tysiąc obywateli 220 osób. Tymczasem Związek Sowiecki – 116, Holandia – 22, Francja – 15, Wielka Brytania – 8, Belgia – 7, a Stany Zjednoczone – 3. W wyniku działań wojennych i represji niemieckiego okupanta trwale kalectwo stało się udziałem blisko 600 tysięcy Polaków, ciężkie choroby (np. gruźlica) – ponad miliona. Do pracy przymusowej w Rzeszy wywieziono prawie 2,5 miliona obywateli Drugiej Rzeczypospolitej.

⁵ W latach 1939–1945 z ziem wcielonych w głąb III Rzeszy do pracy przymusowej wywieziono kilkaset tysięcy osób, natomiast z Generalnego Gubernatorstwa – około 1,3 mln. Szerzej o tym zob. Łuczak 1974.

odpowiednich instytucji niemieckich lub po przeprowadzeniu w sposób ukryty badań rasowych⁶.

Równocześnie Niemcy dążyli do likwidacji wszelkich przejawów polskości na okupowanym terytorium Rzeczypospolitej. Przejawami tej polityki były: dyskryminacja języka narodowego w życiu prywatnym i publicznym, narzucanie języka niemieckiego w szkołach i instytucjach administracji państwowej, prześladowanie religii, poniżanie godności narodowej Polaków i utrudnianie dostępu do określonych zawodów, ograniczanie dostępu do kultury narodowej, sprzyjanie prymitywnym formom rozrywki, wreszcie działania podejmowane na rzecz zmiany struktury etnicznej na ziemiach polskich, m.in. ich kolonizacja elementem niemieckim.

W latach 1939–1941 niemieccy okupanci konfiskowali również polskie mienie państwowe, a także znaczną część majątków prywatnych. Dzieła sztuki były rabowane i wywożone do Niemiec. Część z nich została wysłana do niemieckich muzeów. Pozostałe trafiły w prywatne ręce przywódców i urzędników oraz wysokich funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa III Rzeszy i dowódców wojskowych. Konfiskaty dzieł sztuki oraz popospolity rabunek zostały usankcjonowane odpowiednimi przepisami prawnymi okupanta. Niemcy likwidowali równocześnie muzea, teatry i kina. Zdeprawowano polskie instytuty badawcze, szpitale, ośrodki zdrowia, ambulatoria, a nawet gabinety lekarskie. Zamykano towarzystwa naukowe, fundacje, szkoły wyższe i średnie oraz powszechne (Banasiewicz 1980).

Równoległe miała miejsce rabunkowa eksploatacja gospodarcza ludzi i polskiego majątku narodowego w Generalnym Gubernatorstwie. W przemyśle systematycznie przeprowadzano grabież substancji przemysłowej i surowców naturalnych. Rolnictwo objęto, jak już wspomniano, systemem kontyngentów płodów rolnych. Brak żywności na rynku spowodował wprowadzenie systemu racjonowania żywności i trwałe niedożywienie całych grup ludności⁷.

Brutalne działania podejmował także drugi okupant. Na ziemiach polskich zajętych przez ZSRS szybko została zainicjowana sowietyzacja zaanektowanych terenów. Wprowadzona została przymusowa kolektywizacja i rabunkowa gospodarka. Zlikwidowano partie polityczne oraz stowarzyszenia o charakterze publicznym, a ich przywódców uwięziono lub stracono jako „wrogów ludu”. Zakazano też działalności związanej z ich funkcjonowaniem. W ramach sowieckiej polityki antyreligijnej Kościoły i związane z nimi organizacje religijne objęte zostały represjami i prześladowaniami.

Od lutego 1940 roku sowiecki NKWD rozpoczął zmasowaną kampanię terroru. Jej ofiarami padli księża, ziemianie, urzędnicy państwowi, leśnicy, przedsiębiorcy, handlowcy i dziennikarze. Na celowniku NKWD znaleźli się także wszyscy ci, którzy w przeszłości często odbywali zagraniczne podróże, osoby prowadzące korespondencję zagraniczną oraz pracownicy Czerwonego Krzyża.

⁶ Ogółem w latach okupacji niemieckiej Polski wywieziono do Niemiec i krajów europejskich około 200 tysięcy polskich dzieci. Po wojnie do kraju powróciło spośród nich jedynie około 15%.

⁷ W wyniku wojny i okupacji niemieckiej gospodarka i infrastruktura Polski poniosła ogromne straty materialne, których wysokość wynosiła ponad 48 miliardów dolarów według wartości z 1938 roku. Zniszczenia wojenne miały katastrofalny wpływ na dochód narodowy, którego wartość spadła w 1945 roku do około 40% wartości dochodu przedwojennego.

Jak się okazało, pierwszym, priorytetowym zadaniem, jakie zamierzały zrealizować władze sowieckie, była szybka i brutalna depolonizacja okupowanego terytorium. Dokonano jej zarówno poprzez eksterminację przywódczych grup społeczeństwa polskiego, jak też organizując masowe deportacje w głąb ZSRS, obejmujące setki tysięcy rodzin inteligenckich, mieszczańskich, wojskowych, policyjnych i bogatszych rolników (zob. np. Głowacki 1998; Kołakowski 2002).

Pierwszych obywateli polskich – ponad 50 tysięcy uchodźców z centralnej i zachodniej Polski, których koniec kampanii wrześniowej zastał na polskich Kresach Wschodnich – wysiedlono już w październiku 1939 roku. Zostali oni przerzuceni do wschodnich obwodów Białoruskiej i Ukraińskiej SRS w ramach tzw. rozładowywania miast kresowych. Przemieszczenia *bieżeńców* (tak w terminologii NKWD określano polskich uchodźców, którzy starali się ratować przed nadciągającymi z zachodu Niemcami) wyprzedziły nawet uchwały o przyłączeniu ziem Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy do ZSRS. Z kolei w grudniu 1939 roku władze na Kremlu podjęły ostateczną decyzję o przystąpieniu do masowego usuwania „niepewnego politycznie elementu” z okupowanych obszarów Drugiej Rzeczypospolitej. Sporządzono specjalne spisy osób, które miały podlegać niezwłocznemu wysiedleniu.

Pierwsza wielka, masowa deportacja odbyła się 10 lutego, kolejna 13–14 kwietnia, wreszcie trzecia – w maju–lipcu 1940 roku. Czwartą i ostatnią przeprowadzono w maju–czerwcu 1941 roku, a zatem w przededniu hitlerowskiego ataku na Związek Sowiecki.

Pierwsza wywózka z lutego 1940 roku objęła głównie ludność miejscową. W odprawianych w jej trakcie transportach Polacy stanowili około 70%, natomiast resztę Ukraińcy i Białorusini. Wywożono przede wszystkim osadników wojskowych, urzędników państwowych, służbę leśną różnych szczebli oraz pracowników polskich kolei. Operacja obejmowała całe rodziny. W ten sposób deportowano – zgodnie z dokumentacją sowiecką – około 150 tysięcy osób. Przerzucono ich przede wszystkim do Republiki Komi, Republik Jakuckiej i Baszkirskiej, wreszcie Kraju Krasnojarskiego i Ałtajskiego. Bardzo złe warunki atmosferyczne, praca ponad siły przy wyrębie lasów oraz sam charakter osad – „łagrowych” o niezwykle surowej dyscyplinie pracy – do których trafiła deportowana ludność, sprawiły, że śmiertelność tego kontyngentu była najwyższa.

W czasie drugiej deportacji z kwietnia 1940 roku przesiedleniu podlegały rodziny „wrogów ustroju”: urzędników państwowych, wojskowych, policjantów, służby więziennej, nauczycieli, działaczy społecznych, kupców, przemysłowców i bankierów, oraz bliscy osób aresztowanych wcześniej przez NKWD bądź zatrzymanych przy nielegalnej próbie przekroczenia nowej granicy sowiecko-niemieckiej. W ramach kwietniowej akcji zesłano według źródeł sowieckich ponad 60 tysięcy osób. Wśród przesiedlanych wyjątkowo licznie reprezentowane były kobiety i dzieci (80%). Transporty kierowane były do północnego Kazachstanu. Dodać trzeba, że w maju 1940 roku, w ramach uzupełniania kontyngentów lutowego i kwietniowego, wywieziono z polskich Kresów Wschodnich grupy Polaków, Żydów i Białorusinów z powiatu białostockiego, lidzkiego i grodzieńskiego.

Trzecia deportacja z maja–lipca 1940 roku objęła głównie uchodźców z centralnej i zachodniej Polski przybyłych w czasie działań wojennych na tereny, które znalazły się

później pod okupacją sowiecką. Większość deportowanych, których liczbę obliczano na 90 tysięcy, stanowili Żydzi (do 80%). Byli wśród nich także Białorusini i Ukraińcy. Zostali oni przesiedleni do Autonomicznych Republik Sowieckich: Jakuckiej, Komi i Maryjskiej, Kraju Ałtajskiego i Krasnojarskiego, oraz do obwodów Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej: archangielskiego, czelabińskiego, gorkowskiego, irkuckiego, mołotowskiego, nowosybirskiego, omskiego, swierdłowskiego i wołogodzkiego. Wielu z nich z racji podejrzeń, ciężących na nich jako na przybyszach z terenów pozostających poza granicami ZSRS określonymi u schyłku września 1939 roku, osiedlono w specjalnych osadach pod całkowitą kontrolą NKWD.

W czasie czwartej wywózki (maj–czerwiec 1941 roku) na Wschód zesłano głównie ludność ze środowisk inteligenckich, nielicznych pozostałych jeszcze na polskich kresach uchodźców z zachodniej i centralnej Rzeczypospolitej, rodziny kolejarzy, bliskich osób aresztowanych przez NKWD, wykwalifikowanych robotników oraz rzemieślników. Dotknęła ona szczególnie ludność Białostoczczyzny, Grodzieńszczyzny i Wileńszczyzny. Podczas deportacji wysiedlono ludność z Zachodniej Ukrainy, Zachodniej Białorusi i republik nadbałtyckich – Litwy, Łotwy i Estonii. W sumie, jak podają dokumenty sowieckie, zesłano na Wschód prawie 90 tysięcy osób na okres 20 lat. Zostały one rozmieszczone przede wszystkim w Kraju Ałtajskim i Krasnojarskim, Kazachstanie oraz w obwodzie nowosybirskim.

W historiografii polskiej przyjmowano znacznie wyższe liczby deportowanych niż odnotowane przez aparat sowiecki: dla deportacji z lutego 1940 roku około 200–250 tysięcy, z kwietnia 1940 roku – 250–320 tysięcy, z czerwca 1940 roku – 220–400 tysięcy, wreszcie z czerwca 1941 roku – 200–300 tysięcy. Wiarygodne szacunki historyków polskich wskazują przy tym, że całkowita liczba deportowanych nie przekroczyła 1,5 miliona.

Rozbieżności między dokumentami sowieckimi, a obliczeniami polskich dziejopisów wynikają z kilku powodów. Trzeba podkreślić, że sowiecka administracja ewidencjonowała przede wszystkim osoby przesiedlane w wydzielonych transportach kolejowych. Często do osób deportowanych w ten sposób w okresie późniejszym dołączano na miejsce ich osiedlenia brakujących członków rodziny, którzy uniknęli z jakichś powodów przemieszczenia w ramach samej deportacji. Równocześnie należy pamiętać, że materiały archiwalne NKWD dotyczące przesiedleń nie uwzględniają m.in. skazanych w trybie doraźnym i niezarejestrowanych. Po uwzględnieniu powyższych poprawek liczba faktycznie wysiedlonych może wzrosnąć nawet trzykrotnie.

Nieludzkie były warunki, w jakich dokonywano przymusowych przemieszczeń ludności. W transportach występowała duża śmiertelność. Sami zesłańcy, przesiedlani w deportacjach zimą i wczesną wiosną, określali później wagony, w których byli przewożeni, mianem „białych krematoriów”, ponieważ w przeciwieństwie do krematoriów niemieckich zamrażano w nich żywcem. Tylko nieliczne wagony posiadały przenośne piecyki czy prycze. Ograniczony dostęp do świeżego powietrza zapewniały jedynie małe, zakratowane okienka i dziury w podłogach wagonów. Zesłańcy z trudem byli w stanie znaleźć miejsca siedzące, a dostawy jedzenia i wody były sporadyczne i niewystarczające. Wagony otwierano tylko w niektóre dni. W takich warunkach choroby zbierały tragiczne żniwo, a jednym z najważniejszych zadań podczas postojów było usunięcie zwłok. Wywożeni późną wiosną czy latem starali się wręcz wyrzucać ciała

przez okna, aby uniknąć epidemii. Na miejscu samego zesłania – na Syberii czy w Kazachstanie – także śmiertelność była wysoka. Rocznie umierało około 30% zesłańców (zob. Gurjanow 1994; Sudoł 1998).

Podstawowym instrumentem sowieckiej polityki wobec narodów ujarzmionych były też masowe aresztowania grup ludności dokonywane zgodnie z zasadą odpowiedzialności zbiorowej. W latach 1939–1941 aresztowano na wschodnich obszarach Drugiej Rzeczypospolitej ponad 100 tysięcy osób. Ich dalsze losy były tragiczne. Około 40 tysięcy zatrzymanych trafiło do obozów pracy na Workucie. Kilka tysięcy aresztowanych osadzono w więzieniach na Białorusi oraz Ukrainie i wymordowano wiosną 1940 roku.

Reżim radziecki stosował również inne formy represji, aby zniszczyć polskie oblicze Kresów Wschodnich. Do Armii Czerwonej wcielono ok. 150 tysięcy Polaków. Ginęli oni później podczas wojny sowiecko-fińskiej w 1940 roku i w pierwszych miesiącach najazdu niemieckiego na ZSRS. Około 100 tysięcy osób wciągnięto do specjalnych batalionów budowlanych.

Reasumując, w ciągu ponad półtorarocznej sowieckiej okupacji (pomiędzy wrześniem 1939 roku i czerwcem 1941 roku) na wschód trafiło około 1–1,5 miliona osób z polskich Kresów Wschodnich. Do tej liczby dodać należy osadzonych w więzieniach, skazanych i zesłanych do obozów pracy przymusowej, jeńców wojennych, młodzież wcieloną do Armii Czerwonej i grup budowlanych oraz wszystkich wywiezionych do pracy w sowieckich fabrykach i kopalniach. W sumie otrzymamy następane około 0,5 miliona represjonowanych obywateli Drugiej Rzeczypospolitej. W ten sposób zostały zapoczątkowane – a często ostatecznie dokonane – nieodwracalne, jak się okazało, zmiany społeczne, kulturowe, ekonomiczne i narodowe na wschodnich ziemiach dawnej, międzywojennej Polski.

Szczególnie tragiczny rozdział w mrocznej kronice sowieckich represji, zastosowanych na okupowanym obszarze Drugiej Rzeczypospolitej, zapisała represyjna polityka totalitarnego systemu ZSRS wobec Kościoła Katolickiego. Dla władz ZSRS stanowił on ostoję polskiej tożsamości, co – wraz z wynikającymi z ideologii komunistycznej planami wprowadzenia ateizmu państwowego – spowodowało okrutne prześladowania. NKWD wydał specjalne wytyczne dla swoich funkcjonariuszy dotyczące walki z Kościołem. Zgodnie z nimi inwigilacji poddano całą rzeszę księży, zakładano im teczki personalne, tworzone sieć donosicieli, mających raportować o ich działalności.

Niemal natychmiastowo zamknięto też i obrabowano instytucje kościelne: szkoły katolickie, seminaria, zakłady opiekuńcze, instytucje charytatywne, stowarzyszenia i wydawnictwa. Parafie obłożono rujnującymi je powinnościami finansowymi. Zabroniona została aktywność o charakterze religijnym poza murami świątyń, a złamanie tego zakazu było kwalifikowane i ścigane jako działalność kontrrewolucyjna i antypaństwowa. Władze sowieckie zakazały też nauczania religii nieletnich.

Po agresji ZSRS na Polskę z rąk sowieckich śmierć poniosło blisko 250 księży i kleryków. Drugie tyle okupant zesłał do łagrów. Aparat bezpieczeństwa ZSRS przygotowywał też masowe aresztowania i egzekucje polskich duchownych. Plany te zostały pokrzyżowane przez atak niemiecki na Związek Sowiecki; jednak podczas wycofywania się przed wojskami Rzeszy NKWD podczas masakr więźniów zamordował kilkadziesiąt zatrzymanych księży.

Już po ataku niemieckim na Związek Sowiecki NKWD dokonał masowych zbrodni na więźniach politycznych, przetrzymywanych w licznych więzieniach, funkcjonujących na okupowanych przez ZSRS terenach Polski, Litwy, Łotwy i Estonii, a także na terenach ZSRS sprzed 1939 roku (Mińsk, Orzeł, Winnica), jak również na szlakach ewakuacji więźniów. Rozstrzeliwano więźniów znajdujących się w śledztwie oraz skazanych już za działalność kontrewolucyjną i antysowiecką oraz sabotaż gospodarczy.

Według danych sowieckich z 10 czerwca 1941 roku, a więc niemal z przedednia agresji niemieckiej, w kresowych więzieniach przebywało około 40 tysięcy więźniów, w tym: w więzieniach Zachodniej Ukrainy około 21 tysięcy, w więzieniach Zachodniej Białorusi – 16 tysięcy, w więzieniach na Wileńszczyźnie – 2,5 tysiąca. Łącznie zamordowano blisko 40 tysięcy uwięzionych. Największe masakry miały miejsce we Lwowie, gdzie zamordowano około 7 tysięcy więźniów. Z kolei w Łucku i Wilnie ofiarą masakry padło łącznie około 4 tysiące więźniów. W ciągu tygodnia, w czerwcu 1941 roku NKWD wymordował w więzieniach blisko 15 tysięcy więźniów, na szlakach ewakuacyjnych zostało zamordowanych przeszło 20 tysięcy (zob. Popiński, Kokurin, Gurjanow 1995).

Po 1939 roku w rękach Armii Czerwonej znalazło się około 250 tysięcy polskich jeńców wojennych. Z tej liczby 125 tysięcy przekazano NKWD, resztę zaś – w większości (pomijając przypadki ich rozstrzelania lub uśmiercania) – zwolniono. Nie jest znana liczba straconych bezpośrednio po wzięciu do niewoli sowieckiej żołnierzy i oficerów polskich. Wielu jeńców polskich rozstrzelano wkrótce po ich poddaniu się w doraźnych egzekucjach. Jak wcześniej wspomniano, sowieckie organa władz wojskowych i NKWD doprowadziły do uśmiercenia bezpośrednio po wzięciu do niewoli około 2,5 tysiąca jeńców oraz kilkuset cywilów.

W odniesieniu do losu uwięzionych polskich wojskowych Stalin zaakceptował propozycję Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS Ławrientija Berii. Zgodnie z nią planowano rozpuścić do domów żołnierzy, których stronami rodzinnymi były terytoria Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy. Około 25 tysięcy więzionych miano zatrzymać na potrzeby budowy dróg w Ukrainiejskiej SRS. Natomiast wojskowych pochodzących z terenów zajętych przez Niemców miano zatrzymać w obozach.

Oficerów, ludzi szczególnie aktywnych, wysoce patriotycznych, wyrosłych na tradycjach niepodległościowych, a przede wszystkim wykształconych ze względu na istniejący w Rzeczypospolitej cenzus wykształcenia dla kadry dowódczej, postanowiono odizolować w wyodrębnionych specjalnych obozach NKWD. Po uwzględnieniu konsekwencji przedstawionych działań generalny bilans jeńców przetrzymywanych w obozach sowieckich kształtował się na poziomie 40 tysięcy osób (liczba ta wzrosła po anektowaniu przez Związek Sowiecki krajów bałtyckich, gdzie znalazło się wcześniej wielu polskich wojskowych, do ponad 45 tysięcy osób). W liczbie tej nie mieści się około tysiąca kadrowych oficerów Wojska Polskiego, aresztowanych rozkazem Berii na przełomie 1939 i 1940 roku i umieszczonych wśród około 7,5 tysiąca osób w więzieniach tzw. Białorusi Zachodniej i Ukrainy Zachodniej, a więc bez statusu jeńca wojennego.

W obozie w Kozielsku (w obwodzie kałuskim) uwięziono ponad 4,5 tysiąca osób. Mniej więcej połowę jeńców stanowili oficerowie rezerwy, wśród których byli profe-

sorowie i wykładowcy szkół wyższych, lekarze, prawnicy, inżynierowie, nauczyciele, literaci, dziennikarze i publicyści. W obozie w Starobielsku w obwodzie Ługańskim przetrzymywano blisko 4 tysiące osób, w tym oficerów zawodowych i oficerów rezerwy (w cywilu profesorów, lekarzy, inżynierów, literatów, działaczy społecznych), cały bez wyjątku personel naukowy Instytutu Przeciwigazowego Wojska Polskiego oraz prawie cały personel Instytutu Uzbrojenia Wojska Polskiego. Wreszcie w Ostaszkowie w obwodzie twerskim uwięziono blisko 6,5 tysiąca osób, w tym m.in. oficerów i podoficerów policji i żandarmerii oraz szeregowych policjantów, oficerów, podoficerów i szeregowców Wojska Polskiego oraz Korpusu Ochrony Pogranicza, funkcjonariuszy Służby Więziennej, wreszcie osadników, duchownych, kupców i pracowników sądownictwa (Materski 1992).

Losy jeńców polskich miały tragiczny finał – ponieśli śmierć wymordowani przez NKWD jako ofiary tzw. zbrodni katyńskiej. Pojęciem tym określa się rozstrzelanie wiosną 1940 roku blisko ponad 20 tysięcy obywateli Polski, w tym ponad 10 tysięcy oficerów wojska i policji, na mocy decyzji najwyższych władz ZSRS, zawartej w tajnej uchwale Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) z 5 marca 1940 roku.

Zbrodnia została zaplanowana i przeprowadzona z precyzją. Z obozu w Kozielsku „konwoje śmierci” ruszyły 3 kwietnia 1940 roku natomiast ostatni transport odszedł 12 maja. Zamordowani zostali pochowani w lesie pod wsią Katyń w masowych grobach. Scenariusz mordu był przy każdym kolejnym transporcie jednakowy: więźniów dowożono koleją przez Smoleńsk do stacji Gniezdowo. Stąd przyszłe ofiary przewożono autobusem więziennym bezpośrednio na miejsce zbrodni na uroczysku Kozie Góry pod Katyniem, gdzie nad masowymi grobami zabijano je z małej odległości strzałem w potylicę.

Dwa dni po pierwszym konwoju z Kozielska ruszyły transporty z obozu starobielskiego (ostatni enkawudziści odprawili – podobnie jak w Kozielsku – 12 maja). Konwoje docierały wagonami więziennymi na stację Charków Pasażerski. Stamtąd więźniów przewożono samochodami do charkowskiego więzienia NKWD. Jeńców mordowano nocami strzałem w głowę i w kark. Ofiary zbrodni w Charkowie zostały pochowane w masowych grobach pod miastem w okolicy wsi Piatichatki.

Pierwszy transport ofiar z Ostaszkowa wyruszył 4 kwietnia. W przypadku tego obozu „rozładowanie” trwało dłużej – zakończono je wraz z ostatnim konwojem dopiero 16 maja. Więźniowie byli przewożeni koleją do Kalinina (Tweru), a później samochodami więziennymi do siedziby NKWD (obecnie Twerski Instytut Medyczny). Egzekucje odbywały się – podobnie jak w Charkowie – w nocy. Życie więźniów sowieckiego reżimu kończył strzał w tył głowy. Następnie zwłoki wywożone były ciężarówkami do miejscowości Miednoje nad rzeką Twercą (około 20 kilometrów od Kalinina-Tweru) i tam grzebane (por. Mackiewicz 1997; Kisielewski 2008).

W tym samym czasie wymordowano wówczas także prawie 3,5 tysiąca więźniów z Zachodniej Ukrainy z tzw. listy ukraińskiej – więźniów ze Lwowa, z Łucka, Równego, Tarnopola, ze Stanisławowa i z Drohobycza. Ciała ofiar ukryto w różnych miejscach, w tym w Bykowni. Na tzw. liście ukraińskiej znajdowało się przeszło 750 policjantów oraz ponad 700 oficerów Wojska Polskiego. Równocześnie mordowano więźniów

(blisko 4 tysiące) z Zachodniej Białorusi z tzw. listy białoruskiej, w tym z Białegostoku, Brześcia, Pińska czy Baranowicz i Wilejki.

Powyższe zestawienie – dotyczące intencji III Rzeszy i Związku Sowieckiego towarzyszących ich atakowi na Rzeczpospolitą w 1939 roku: przebiegu obu agresji i towarzyszących im zbrodni na polskich oficerach, żołnierzach i ludności cywilnej; działań administracyjnych podejmowanych w 1939 roku przez obu okupantów na zagarniętych przez nich obszarach przedwojennej Polski; ich poczynań na okupowanych terenach Rzeczypospolitej, odnoszących się do ludności cywilnej oraz oficerów i żołnierzy Wojska Polskiego; wreszcie działań związanych ze sferą gospodarki i kultury – pozwala, w mojej ocenie, na sformułowanie kilku ogólnych refleksji, dotyczących charakteru obu okupacji w latach 1939–1941: ich podobieństw i ewentualnych różnic.

Podsumowując zatem, należy – moim zdaniem – stwierdzić:

W określeniu „IV rozbiór Polski” – tak często spotykanym na łamach naukowych i publicystycznych publikacji odnoszących się do tragicznych dziejów Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej – nie ma krzty przesady. W napaści na państwo polskie i jego podziale nie tylko wzięli udział spadkobiercy dawnego państwa pruskiego i rosyjskiego, ale podział ten przeprowadzili wedle tych samych zasad, które przyświecały dawnym zaborcom po 1795 roku – ostatecznym wspólnym celem III Rzeszy i Związku Sowieckiego było unicestwienie Rzeczypospolitej jako suwerennego bytu politycznego; imię Polski miało być wymazane z map, a jej ziemie – włączone integralnie w granice obu państw-agresorów; Polacy mieli zniknąć jako odrębna, podmiotowa wspólnota narodowa.

Różnica pomiędzy polityką zaborców u schyłku XVIII wieku a działaniami podjętymi przez hitlerowskie Niemcy i ZSRS polegała na wyjątkowo bezwzględnych, bestialskich metodach, jakimi posługiwały się pospołu dwa totalitaryzmy – III Rzesza i nowa „czerwona” Rosja: nieznanych wcześniej w dziejach, opartych na zbrodniczych i ludobójczych ideologiach narodowego socjalizmu i komunizmu.

Obie okupacje pociągnęły za sobą masowy terror wobec obywateli Drugiej Rzeczypospolitej – zbiorowe aresztowania, egzekucje, roboty przymusowe i zesłania do obozów wyniszczającej pracy (niemieckich obozów koncentracyjnych i sowieckich łagrów – w latach 1939–1941 na ziemiach okupowanych przez ZSRS zsyłki te przybrały charakter masowych deportacji).

Zarówno władze niemieckie, jak i Związku Sowieckiego prowadziły politykę planowej depolonizacji ziem okupowanych – Berlin w imię budowy jednolitej narodowo-tysiącletniej III Rzeszy, zawieszając tymczasowo tę strategię w odniesieniu do Generalnej Guberni, mającej stanowić rezerwar polskiej siły roboczej; Moskwa – w celu osłabienia żywiołu polskiego na zachodnich rubieżach ZSRS, docelowo zaś formowania w skali całego państwa modelu „człowieka sowieckiego”, dla którego narodowość nie była istotnym czynnikiem politycznej tożsamości.

O ile jednak celem perspektywicznym hitlerowskich Niemiec była ludobójcza eksterminacja biologiczna polskiej wspólnoty narodowej, motywowana rasizmem, opartym na dogmacie niższości rasowej Słowian, o tyle intencją władz sowieckich była docelowo likwidacja narodu polskiego w kategoriach politycznych – przekształcenie świadomej, odrębnej, złączonej poczuciem tożsamości narodowej wspólnoty w podatnych na indoktrynację „ludzi sowieckich”. Stąd wynikała odrębna polityka ZSRS i III

Rzeszy na płaszczyźnie kulturalnej i oświatowej. W przypadku III Rzeszy jednym ze środków umożliwiających osiągnięcie ostatecznego celu była fizyczna eksterminacja polskich elit, a w przypadku ZSRS – eksterminacja fizyczna potencjalnie niezłomnych środowisk polskiej elity i pozyskanie do kolaboracji z reżimem jej pozostałej części.

Powyższe podsumowanie wskazuje, moim zdaniem, że w kategoriach czysto politycznych cele obu okupantów (likwidacja państwa, likwidacja politycznego narodu) były tożsame. Natomiast różniło je w sposób istotny uwarunkowane ideologią instrumentarium – dosłowna, biologiczna, fizyczna eksterminacja w przypadku Polaków (i Żydów polskich) w granicach okupacji niemieckiej oraz eksterminacja fizyczna i indoktrynacja ideologiczna na ziemiach wcielonych do ZSRS.

Bibliografia / References

- Banasiewicz, M. (1980). *Polityka naukowa i oświatowa hitlerowskich Niemiec na ziemiach polskich „wcielonych” do Trzeciej Rzeszy w okresie okupacji 1939–1945*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Bauer, P. (1983). *Armia „Poznań” w wojnie obronnej 1939 roku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Böhler, J. (2009). *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*. Przeł. P. Pieńkowska-Wiederkehr. Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Chrzanowski, B., Niwiński, P. (2008). Okupacja niemiecka i sowiecka – próba analizy porównawczej (wybrane zagadnienia). *Pamięć i Sprawiedliwość* 7/1: 13–39.
- Ciechanowski, K. (1982). *Armia „Pomorze” 1939*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Cygan, W.K. (1990). *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939*. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza „Gryf”.
- Długoborski, W. (2002). Społeczeństwo polskie pod dwiema okupacjami 1939–1941. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, 17: 439–454.
- Fajkowski, J. (1972). *Polska wieś w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Głowacki, A. (1998). *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1945*. Wyd. 2. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Grzelak, Cz. (1998). *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*. Warszawa: Neriton.
- Gurjanow, A. (1994). Cztery deportacje. *Karta* 12: 114–136.
- Jurga, T., Karbowski, W. (1987). *Armia „Modlin” 1939*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Jurga, T. (1990). *Obrona Polski 1939*. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”.
- Kisielewski, T.A. (2008). *Katyń. Zbrodnia i kłamstwo*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Kołąkowski, P. (2002). *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*. Warszawa: Bellona.
- Łojek, J. (1990). *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”.
- Łuczak, Cz. (1974). *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Mackiewicz, J. (1997). *Katyń. Zbrodnia bez sądu i kary*. Zebrał i oprac. J. Trznadel. Warszawa: Antyk.
- Materski, W. (Oprac.) (1992). *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR: 1939–1941*. Dokumenty przetł., oprac. oraz wstępem i przypisami opatrzył W. Materski. Warszawa: ISP PAN.

- Popiński, K., Kokurin, A., Gurjanow, A. (1995). *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*. Przeł. I. Grzymała-Siedlecka, R. Niedzielko. Warszawa: Karta.
- Rezmer, W. (1992). *Armia „Poznań” 1939*. Warszawa: Bellona.
- Rutowska, M. (2003). *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Steblik, W. (1975). *Armia „Kraków” 1939*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Sudoł, A. (Red.) (1998). *Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939. Studia*. Wydawnictwo Uczelniane WSP.
- Szawłowski, R. (1995). *Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona. Sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie*. T. 1–2. Warszawa: Neriton.
- Szcześniak, A.L. (1990). *Zmowa. IV rozbiór Polski*. Wstęp i oprac. A. Leszek. Warszawa: Wydawnictwo „Alfa”.
- Walczak, M. (1987). *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wróblewski, J. (1975). *Armia „Łódź” 1939*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Wróblewski, J. (1986). *Armia „Prusy” 1939*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

PRZEKŁAD
ΠΕΡΕΒΟΔ
TRANSLATION

Citation:

Yampolsky, M. (2020). Portret i ikona. Przeł. B. Żyłko. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 201–229.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.15>

PORTRET I IKONA¹

MICHAŁ JAMPOLSKI

New York University (United States)

Faculty of Arts & Science

Department of Comparative Literature; Department of Russian and Slavic Studies

19 University Place, 3 FL New York

New York (US), 10003

E-mail: mi1@nyu.edu

Przemienienie: pozór niemimetyczny

Prawdopodobnie *Rzym* nie mógł zostać ukończony dlatego, że arabeskowy charakter jego konstrukcji, wyrażający energię signa translata, poetyki ucieleśnionego słowa, opierał się wszelkiej narracyjnej jedności. W *Rzymie* Nikołaj Gogol być może starał się przeprowadzić eksperyment, dotyczący obrazów niemimetycznych, ale eksperyment ten nie wyszedł poza początkowe próby. We wcześniejszym *Portrecie* rozwinął on krytykę mimetycznej reprezentacji, która przygotowywała późniejsze doświadczenia.

Wróćmy do fabularnej kanwy *Portretu*. Czartkow przynosi portret do domu i ten od razu poraża go swoim straszliwym spojrzeniem: „To już nie była sztuka. (...) To były żywe ludzkie oczy! Jakby wyjęte żywemu człowiekowi i tu wstawione. Nie ogar-

¹ Tekst stanowi polski przekład dwóch fragmentów trzeciego rozdziału głośnej książki Michaiła Jampolskiego (Mihai Âmpoľskij) *Tkač i vizioner. Očerki istorii reprezentacii, ili O material'nom i ideal'nom v kul'ture* (Moskwa: Novoe literaturnoe obozrenie, 2007 – oryg.: Михаил Ямпольский, *Ткач и визионер. Очерки истории репрезентации, или О материальном и идеальном в культуре*, Москва: Новое литературное обозрение, 2007). Rozdział nosi tytuł *Портрет и икона*. Autorem przekładu jest Bogusław Żyłko. [W niniejszej publikacji wyjątkowo stosuje się przypisy rzeczowe dolne (styl oksfordzki), zaś bibliografia załącznikowa zawiera tytuły transliterowane w systemie PN-ISO 9:2000 – przyp. Red.].

niała duszy wzniosła rozkosz, jakiej się doznaje patrząc na dzieło artysty”². Ostateczne ożywanie portretu następuje nocą, kiedy światło księżyca pada na obraz. Czartkowa ogarnia uczucie nieprzewycięzalnego lęku: „wyobraźnię i nerwy miał wrażliwe” – zauważa przy okazji Gogol. Czartkow kładzie się do łóżka, ale spojrzenie starca z portretu nadal go prześladuje; wówczas chwyta prześcieradło i owija w nie straszny obraz. Następnie zaczyna się „nadprzyrodzona” część narracji:

Blask księżyca potęgował białość prześcieradła i malarzowi zdawało się, że straszne oczy zaczęły przeświecać nawet przez płótno. Z przerażeniem wyęczał wzrok, jakby chcąc się przekonać, że to absurd. Ale teraz już naprawdę... widzi, widzi wyraźnie: nie ma już prześcieradła... portret cały odkryty i patrzy poprzez wszystko, co ma na drodze, wprost na niego, zaziera mu prosto w samo wnętrze... Serce w nim zamarło. Widzi: starzec poruszył się i nagle oparł się obydwo ma rękami o ramę. Uniósł się na rękach i wysunąwszy obydwie nogi wyskoczył z ram...³.

Wyjście z ramy parodystycznie odsyła do znakowego obrazu idealizującej tradycji – Madonny Sykstyńskiej⁴, gdzie, jak już mówiliśmy, rama została wykonana w technice trompe-l'oeil, która nadaje całemu płótnu Rafaela charakter teatralnego tableau. W dodatku cała sytuacja z Czartkowem odtwarza legendarną sytuację z Rafaelem⁵, która doskonale wpisuje się w strukturę przestrzeni Gogolowskiej, opisanej przez Jurija Łotmana. Rama i płótno przeciwstawiają się sobie jako różnorodne składniki, „komunikujące się” przy tym ze sobą. Gogol umieszcza ożywanie złowrogiego starca na obrazie we śnie, który z kolei zanurza się w następne sny⁶, reprodukując i nawet wzmacniając konstrukcję narracyjną *Newskiego prospektu*. Rafael wspomniany jest w opowieści niejednokrotnie – po raz pierwszy, kiedy Gogol uważa za potrzebne uściślić, że Czartkow

² M. Gogol, *Opowieści*. Przeł. J. Wyszomirski, J. Tuwim, J. Brzęczkowski. Oprac. B. Galster, Wrocław 1972, s. 96.

³ Tamże, s. 98.

⁴ Żukowski w słynnym „liście” o „Madonnie Sykstyńskiej” pisał: „W Bogurodzicy, kroczącej po niebiosach, nie widać żadnego ruchu; ale im dłużej patrzymy na nią, tym bardziej wydaje się nam, że ona się zbliża” (В.А. Жуковский, *Рафаелева „Мадонна”*. W: В.А. Жуковский, *Эстетика и критика*, Москва 1985, s. 309–310).

⁵ Mit Wackenrodera o Rafaelu zyskał w Rosji wielką popularność. Liczne rosyjskie przeróbki tego mitu zostały przeanalizowane w pracy: Р.Ю. Данилевский, *Заметки о темах западноевропейской живописи в русской литературе*. W: *Русская литература и зарубежное искусство*, Ленинград 1986, s. 281–298.

⁶ Przytoczę elementy tej ramy, do której włączone jest opowiadanie: „Czyżby to był sen?» — powiedział ujmując głowę w obydwie ręce, ale przerażająca żywość zjawiska nie była podobna do snu. Już po przebudzeniu widział, jak starzec wszedł w ramy”. Po chwili wyjaśniło się, że przebudzenie było też snem. „A więc to nie był sen, rysy starca drgnęły, a wargi poczęły się wyciągać ku niemu, jakby chcąc wyssać z niego krew... Z krzykiem rozpaczy odskoczył – i znowu się obudził”.

«Czyżby i to był sen?» – Z bijącym sercem, które nieomal gotowe było pęknąć, pomacał rękami dokoła siebie. Tak, leży w łóżku w tej samej pozycji, w jakiej zasnął. Ale wkrótce rama znowu się pojawia: „«Boże, co to jest! – zawołał żegnając się z rozpaczą i obudził się!».

To był także sen! Zerwał się z łóżka na pół przytomny, oszołomiony: w żaden sposób nie mógł sobie wytłumaczyć, co się z nim dzieje: koszmar czy duchy, gorączkowe bredzenie czy żywe widziadło?” (M. Gogol, *Opowieści*, s. 99–100). Podobna konstrukcja ramowa, oparta na nierozróżnianiu snu i rzeczywistości, prawdopodobnie była rozważana także w *Nosie*, z której pozostały tylko ślady.

„nie rozumiał jeszcze całej głębi Rafaela”⁷. Arabeska demonicznego ruchu zostaje tu całkowicie skorelowana z arabeską boskiego ruchu, powiązanego z madonną Rafaela.

Ale oczywiście motyw ożywienia, kojarzony z Galateą czy Madonną Sykstyńską, został przeniesiony tutaj do całkowicie nieidealnego kontekstu i połączony z apokaliptycznym motywem wskrzeszenia, ożywienia Antychrysta. To ożywienie Antychrysta samo w sobie jest już parodią tej metamorfozy, jakiej podległo ciało Chrystusa po jego śmierci i które jest już zapowiadane w Przemienieniu na świętej górze⁸. I tutaj znów pojawia się imię Rafaela, tym razem w kontekście „Przemienienia”, o którym była już mowa i które, jak wiemy, figuruje w Gogolowskim *Testamencie*. Przemienienie (transfiguracja) jest radykalną transformacją ciała. U Łukasza zjawisko to zostało opisane następująco: „(...) i wyszedł na górę, aby się pomodlić. Gdy się modlił, wygląd Jego twarzy się odmienił, a Jego odzienie stało się lśniaco białe” (Łk 9, 28–29). Przy tym Łukasz dodaje szczegół, który Gogol intensywnie rozbudowuje: „Tymczasem Piotr i towarzysze snem byli zmorzeni. Gdy się ocknęli, ujrzeli Jego chwałę...” (Łk 9, 32). Przemienienie początkowo jawi się apostołom jakby poprzez zasłonę snu. Mateusz tak opowiada o tym zdarzeniu: „Tam przemienił się wobec nich: twarz Jego zajaśniała jak słońce, odzienie zaś stało się białe jak światło” (Mt 17, 2). A oto wersja Marka: „Jego odzienie stało się lśniaco białe, tak jak żaden na ziemi folusznik wybielić nie zdoła” (9, 3).

Jaskrawy blask księżyca⁹, białość prześcieradła, transformacja portretu – wszystko to jest jawną parodią transfiguracji¹⁰. W ewangelijnym przemienieniu następuje ujawnienie nadsubstancjalności Chrystusa, który ukazuje swoją prawdziwą naturę czystego boskiego światła. Sens transfiguracji zawiera się w tym, że materialne ciało i twarz Chrystusa ujawniają swoją nieprawdziwość, jawią się jako „figura”, za którą powstaje coś innego. Poczynając od Tertuliana, tradycja chrześcijańska pojmuje pewne postacie historyczne jako prefigurację czegoś innego¹¹. Sens figury tkwi w tym, że odsyła do czegoś poza sobą. W Przemienieniu figura ciała odsyła do boskiego światła.

⁷ Tamże, s. 92.

⁸ Tradycja zazwyczaj uważa tę górę za górę Tabor, co historycznie nie jest możliwe, gdyż na jej stunkowo niewysokim szczycie znajdowała się twierdza.

⁹ Michaił Wajskopf w księżycowym świetle dostrzega gnostyczny motyw demonicznego przywłaszczenia światła (М. Вайскопф, *Сюжет Гоголя*, Москва 2002, s. 386).

¹⁰ Jak wykazały badania Wajskopfa, Gogol parodiował nie tylko Przemienienie, ale również misterium Eucharystii. Parodia ta, zdaniem Wajskopfa, zawiera się w fabule *Nosa*, którego akcja także rozwija się 25 marca – w dzień Zwiastowania (М. Вайскопф, *Нос в казанском соборе: о генезисе религиозной темы*. W: М. Вайскопф, *Прица-тройка и колесница души*, Москва 2003, s. 164–185). Odkrycie nosa w chlebie rzeczywiście może być łatwo odczytywane jako parodia przeistoczenia ciała Chrystusa w prosforze. Ta para parodii jest ciekawa ze względu na swoją komplementarność. Jeżeli parodia Przemienienia kojarzy transfigurację z czystą mimetyczną iluzją, to w *Nosie* – odwrotnie – mowa jest o całkowitym braku czegoś symbolicznie reprezentatywnego, by tak rzec, o tępej materialności. Ciało (nos) bezpośrednio jest zapieczone w chlebie. Oba warianty są odrzucane przez Gogola jako nieodpowiadające poziomowi jego zadań. Gogol nie chce ani prostej materialności, ani iluzorycznej pozorności.

¹¹ E. Auerbach, „Figura”. W: E. Auerbach, *Scenes from the Drama of European Literature*, New York 1959, s. 28ff. „Prefigurację” nie powinno się mieszać z „typologią”. Odnosi się ona nie tyle do porządku powtórzenia, co prorocтва.

Ale właśnie to nadaje całej scenie Przemienienia dość wątpliwy z punktu widzenia dogmatu chrześcijańskiego charakter. Norman Brown nazywa epizod Przemienienia „nieusuwalnym doketycznym momentem w naszych kanonicznych Ewangeliach”¹². Doketyzm to błąd dogmatyczny, nawet herezja, która sprowadzała się do negowania materialnej rzeczywistości ciała Chrystusa. Zgodnie z takimi wyobrażeniami Chrystus nie miał ciała materialnego, ale jedynie *pozorność* ciała, fantazmat ciała (sam termin utworzono od greckiego δοχεῖν ‘jawić się, pojawiać się’). Tertulian oskarżał o tę herezję Marcjana i wskazywał, że doketyzm w ostatecznym rachunku prowadzi do odrzucenia dogmatu zmartwychwstania ciała¹³. Friedrich Schleiermacher wykazał, że dogmatyka doketów bezpośrednio wiąże się z problematyką pozorności, która właściwie interesuje mnie tutaj:

Jeśli różnica pomiędzy Chrystusem a tymi, kto potrzebuje wskrzeszenia, staje się tak nieskończona, że istotnościowe podobieństwo okazuje się nie do pogodzenia z nią, to Jego uczestnictwo w ludzkiej naturze znika w zwykłej pozorności i, co za tym idzie, nasza świadomość Boga, będąc istotnościowo różna, nie może wywodzić się z Jego [świadomości], a odkupienie również okazuje się tylko pozornością. Teraz, choć dokeci, słusznie tak nazywający się, wprost negowali tylko rzeczywistość ciała Chrystusa, tym samym jednak wykluczano również ludzką naturę jego Postaci w ogóle, gdyż nigdy nie stykamy się z ciałem i duszą, danymi oddzielnie...¹⁴.

Przemienienie jest centralnym zdarzeniem dla doketyzmu dlatego, że w nim ujawnia się nieludzka, świetlna natura Chrystusa. Innymi słowy, ciało Chrystusa jest czystą iluzją, podobnie jak i związane z nim wskrzeszenie zmarłych. Cała misja Chrystusa w rezultacie okazuje się czystą pozornością. Gogol parodiuje Przemienienie właśnie w doketycznym kluczu: to, co wydaje się nam życiem, rzeczywistością, stwarzaną przez imitację w portrecie jest niczym więcej jak demoniczną iluzją.

Problematyka Przemienienia odegrała ważną rolę w prawosławiu, w ramach którego rozwinął się cały kierunek, powiązany z teologią *światła Taboru*. Legł on u podstaw hezychazmu (Symeon Nowy Teolog, Grzegorz Synaita, Grzegorz Palamas i in.), dla którego problem Przeobrażenia jest jednym z centralnych problemów. W głównym ośrodku hezychazmu na górze Athos, poczynając mniej więcej od 1000 roku, mnisi pragnęli ujrzeć światło Taboru, w którym dla nich zawierała się prawdziwa teofania Chrystusa¹⁵. Ruch ten zapuścił korzenie w nauce Pseudo-Dionizego Areopagity, wzy-

¹² N.O. Brown, *Apocalypse and/or Metamorphosis*, Berkeley 1991, s. 557.

¹³ On zaś dotykał również przemienienia jako widzialnej substancjalnej zmiany ciała: „Ma się rozumieć, prawo natury tego, co się zmienia jest takie, że nie przebywa ono w tym, co się zmienia, a ponieważ nie przebywa, to ginie, jeśli wskutek zmiany traci poprzedni swój byt. Ale nic nie równa się Bogu: Jego natura różni się od stworzonności wszystkich rzeczy. Zatem, jeśli wszystko różniące się od Boga lub to, od czego On się różni, zmieniając się, przestaje być, czym było, to w czymże tkwi odrębność Bóstwa od innych rzeczy, jak nie w przeciwstawnej [właściwości]: to jest w zdolności Boga do przemieniania się we wszystko i zarazem do pozostawania takim, jakim On jest?” (Тертулиан, *Избранные прозведения*, Москва 1994, s. 163).

¹⁴ F. Schleiermacher et al., *The Christian Faith*. Vol. 1, New York–Evanston 1963, s. 99.

¹⁵ Zob. M. Pulver, *The Experience of Light in the Gospel of St. John, in the „Corpus hermeticum”, in Gnosticism, and in the Eastern Church*. W: *Spiritual Disciplines. Papers from the Eranos Yearbooks*. Ed. by J. Campbell, Princeton, N.Y., 1960, s. 239–266.

wającego do wzniesienia się ponad ziemskie sprawy i kontemplowania Boga w „Nadnaturalnym Promieniu, w którym wszystkie rodzaje wiedzy mają swoje naturalne granice...”¹⁶.

Światło Taboru stało się przedmiotem zacieklej dyskusji, dotyczących natury tego światła. Sami hezychaszcisci mówili o tym świetle jako *energii (energeia)* Boga, która różni się od *istoty (ousia)*. Przy tym światło zyskiwało znaczenie czegoś niestworzonego i do końca niepojętego. Grzegorz Palamas pisał o tym świetle chwały jako o właściwej chwale bożej¹⁷. Rozróżnienie to było ważne, gdyż oddalało oskarżenie o to, że święci ojcowie na górze Athos biorą pozorność za przejaw Boga. Oto jak opisywał Pawieł Fłoreński argumenty przeciwnika hezychastów Barlaama z Kalabrii:

Barlaam twierdził, że albo pokutnikom jawi się coś stworzonego, a zatem niewykraczające poza granice stworzenia, a więc halucynacyjne w stosunku do Boga, albo też komunikują się oni z samą istotą Boga. Ale ponieważ zjednoczenie stworzenia i Twórcy jest niemożliwe, zatem pozostaje pierwsze stwierdzenie, czyli że oni się oszukują względem natury widzianego przez nich światła¹⁸.

Właśnie tutaj nabrał mocy opracowany przez Grzegorza Palamasa argument o tym, że Bóg oprócz istoty posiada jeszcze energię – „działalność, samoujawianie się”, którą można ujrzyć jako promień z góry Tabor. Teologia hezychazmu była zakorzeniona w neoplatonickiej tradycji mistycznej, zgodnie z którą jesteśmy w stanie pojąć jedynie to, co jest pokrewne nam i dlatego możemy dotrzeć do Boga jedynie wtedy, kiedy sami się oczyścimy i zaczniemy „uczestniczyć” w boskiej naturze. Tylko oczyszczony umysł świętego może zobaczyć Boga jako odbicie światła własnej duszy. W jakimś sensie chodziło o to, o czym była już mowa wcześniej w związku z modlitwą i słowem bożym, które staje się dostępne poprzez modlitwę, przynależną już samo przez się do Boskiego logosu. Hezychastyczna wersja jest interesująca przez to, że jest antymimetyczna i również opiera się na zasadzie podobieństwa widzialnego do zdolności widzenia, tak samo jak i teologia inkarnacji. Grzegorz Palamas pisał:

Rzeczywiście, światło daje się zobaczyć w świetle i w podobnym świetle – widzące; jeśli nie ma żadnego innego działania, to widzące, abstrahując od wszystkiego innego, samo staje się całkowicie światłem i upodabnia się do widzialnego, a raczej bez mieszania się jednoczy się z nim, będąc światłem i widząc światło za pośrednictwem światła: czy spojrzeć na siebie – widzi światło; czy spojrzeć na to, co widzi – ciągle to samo światło; czy na to, poprzez co widzi – światło jest i tutaj; i jednocześnie w tym, żeby to wszystko było jednym, tak żeby widzący nie mógł już rozpoznać, ani

¹⁶ Dionysius the Areopagite, *On the Divine Names and the Mystical Theology*, London–New York 1940, s. 58.

¹⁷ Henry Corbin wykazał, że motyw światła chwały w zarodkowej postaci pojawia się w zoroastryzmie i mazdaizmie. Chwała (Aura Gloriorum, flammula, Orie-flambe) jest atrybutem świętych figur w Aweście. Właśnie ze Wschodu przenosi się ona na figury Chrystusa i na świętych na Zachodzie oraz na Buddy i bodhisattwy na Wschodzie. Również we wschodniej teozofii zdaniem Corbina światło po raz pierwszy przestaje być pojmowane jako obiekt widzenia, lecz jako „to, co umożliwia widzenie”. Wreszcie Corbin przytacza niezwykle ciekawe fakty o tym, w jaki sposób Światło Chwały (doxa) zaczyna kojarzyć się z istnieniem i osobistym losem (tykhè). Zob. H. Corbin, *En Islam Iranien. Sohrawardi et les Platoniciens de Perse*. Vol. 2, Paris 1971, s. 81–86.

¹⁸ П.А. Флоренский, *У водоразделов мысли*. Т. 2, Москва 1990, s. 327.

to, czym on widzi, ani to, na co patrzy, ani to, czym to jest, oprócz tylko tego, że stał się światłem i widzi światło, różne od wszelkiego stworzenia¹⁹.

To widzenie umysłu w umyśle różni się od wiedzy i nosi apofatyczny charakter. Sama zaś zazwyczaj refleksyjna forma widzenia tutaj jest całkowicie antyrepresen-
tatywna, ponieważ zupełnie znosi różnicę pomiędzy podmiotem i przedmiotem, mode-
lem i jego obrazem. Przy tym autokontemplacja widzenia jako widzenia światła tutaj
nie ma wymiaru zmysłowo-mimetycznego. Widzenie nie kopiuje świata, ale czyni nie-
widzialne (niecielesne) widzialnym. Carl Havelange tłumaczy, że „efektywność spoj-
rzenia” zawiera się w jego zdolności do „obdarzania ciałem tego, co jest niewidzialne”.
Spojrzenie realizuje spotkanie, które tworzy obecność. Jeśli dwoje ludzi widzi się na-
wzajem, to ich spojrzenia tworzą sytuację wzajemnej obecności:

(...) świadek obecności, [spojrzenie] pozwala istnieć; innymi słowy, łączy ze światem i oddziela
od niego. Można powiedzieć, że w tej operacji «widzialność widzenia» odróżnia – tworzy ona
współobecność dwóch różnych istot (entité séparées) – i że jego niewidzialność łączy: część nie-
widzialnego, niosąca widzialność, zawsze zyskuje siłę związku. To tak jakby – jeśli chceć to wy-
razić innymi słowami – akt widzenia był nierozzerwalnie związany z *widzeniem* (widzialnym)
i *intencją* (niewidzialnym)²⁰.

William Ralph Inge w swojej klasycznej pracy o chrześcijańskim mistycyzmie
pisze, że zadaniem takiej kontemplacji jest kontakt z absolutnie niezróżnicowanym
i ponadbytowym Absolutem. Przy tym wszelki element zmysłowego w odbiorze Abso-
lutu nieodwracalnie pozbawia go absolutności. Sama ta „absolutność” nie jest trwała.
Grzegorz Palamas zauważa: „(...) kontemplacja światła jest jednoczeniem, chociaż jest
ono nietrwała u profanów; a cóż takiego jednoczenie ze światłem, jak nie widzenie?”²¹.
Trudno wyobrazić sobie obiekt takiego widzenia, i nie mniej trudno jest wyobrazić
widzenie bez obiektu. Inge pisze:

W rzeczywistości percypuje się nie Absolut, ale pewną «nieforemną formę», ideę nie Nieskoń-
czoności, lecz Nieokreśloności. W ten sposób staje się niemożliwe odróżnić Jedno, o którym
mówi się, że jest ono ponad wszystkimi różnicami, od niezróżnicowanej materii, pozbawionej
formy Ni-cości (No-thing), którą Plotyn umieszcza na dolnym stopniu swojej drabiny²².

Plotyn identyfikował zło z Nie-bytem, czyli właśnie z Ni-cością Inge’a. Przy tym
niebyt zła nie oznacza u niego nieistnienia, lecz radykalną *odrębność* od Autentycznego
Bytu²³. Kontemplujący Absolut zawsze ryzykuje pomylenie stworzonego, materialne-

¹⁹ Св. Григорий Палама, *Триады в защиту священно-безмолвствующих*. Пер. на рус. язык В. Вениаминовым, Москва 1995, s. 223.

²⁰ C. Havelange, *De l'oeil et du monde, une histoire du regard au seuil de la modernité*, Paris 1998, s. 196.

²¹ Св. Григорий Палама, *Триады в защиту священно-безмолвствующих...*, s. 223.

²² W.R. Inge, *Christian Mysticism*, New York 1956, s. 98.

²³ „Nieistniejące zaś jest to nie w ogóle nieistniejące, ale tylko coś innego niż istniejące (byt). Przy czym nie jest ono bytem nie w taki sposób, w jaki ruch i bezruch nie są samym bytem, lecz jak podobieństwo bytu, lub być może czymś nawet w jeszcze większym stopniu nieistniejącym [niż podobieństwo]. A właśnie takie jest wszystko, co zmysłowe i wszystkie stany zmysłowości; dalej, takie są

go z absolutnym. Niezróżnicowanie i nieokreśloność w zasadzie nie dają się odróżnić od absolutnie ponadbyтового. Nie można z pewnością powiedzieć, że, kontemplując samo widzenie, kontemplujemy Boga, a nie materialny warunek naszej umiejętności widzenia. Problem ten stanął przed wszystkimi mistykami typu wizjonerskiego.

Hezychastyczna interpretacja Przemienienia koresponduje z problematyką wyobraźni. Wyobraźnia, wznosząc się od materialnego do pojmowanego umysłem, zawsze staje przed groźbą zobaczenia tylko widma materialności, jedynie złudzenia realności. W szerszym planie chodzi o nierozróżnianie materialności i idealności.

Kiedy zaczyna się mówić o Przemienieniu, zazwyczaj pojawia się system radykalnych opozycji, których niewystarczalność od razu daje o sobie znać. Tak oto Przemienienie od samego początku natykało się na problem *stworzoności* w opozycji do boskiej *niestworzoności*. Negowanie cielesności Chrystusa oznacza negowanie możliwości obecności boskiej substancji w jego stworzeniu. Jak mawiał Barlaam: „połączenie stworzenia i Stwórcy jest niemożliwe”. Stwórca jest transcendentny w stosunku do swojego stworzenia.

Właśnie w tym kontekście szczególnie ciekawy staje się ten radykalny wariant rozwiązania problemu trudności rozróżnienia czegoś pozbawionego formy i absolutu, który pozwala przezwyciężyć binarność opozycji, binarność istot w zdarzeniu Przemienienia. W apokryficznych *Dziejach Piotra*, niezwykle popularnych wśród gnostyków i manichejczyków, opowiada się o Przemienieniu na górze Tabor. Piotr mówi o przemienionym Chrystusie w sposób bardzo nieokreślony: „Każdy z nas zgodnie z tym widzeniem, które mógł przyjąć, zobaczył to, do czego był zdolny” (20)²⁴. Nie wierzy Piotrowi kilka wdów, wśród których są osoby ślepe. Wówczas apostoł wzywa obecnych, by się modlili i postarali się zobaczyć scenę nie oczami, lecz wzrokiem wewnętrznym: „odbierajcie w umyśle to, co widzicie nie oczami waszymi i choć oczy wasze są zamknięte, dajcie im otworzyć się wewnątrz was” (21)²⁵. Modlitwa wywołuje w pomieszczeniu strumienie „niewidzialnego światła”, które nie może być opisane przez człowieka. Niewidzialne światło wpada do oczu kobiet, nadal stojących pośród leżących na ziemi ludzi. Kiedy je pytają, co widziały, okazuje się, że jedne widziały „starca, takiej dobroci, że nie sposób to wyrazić, ale inne powiedziały: widziałyśmy młodzieńca, a jeszcze inne: widziałyśmy chłopca, ostrożnie dotykającego nasze oczy”

wszystkie przypadkowe właściwości rzeczy zmysłowych; taki jest pierwiastek zmysłowego; taka jest każda oddzielna część składowa z wypełniających zmysłowy [świat rzeczy].

Już teraz można sobie stworzyć [ogólne] wyobrażenie o [nie-bycie]: [w stosunku do bytu] jest on bezmiarem w stosunku do miary; jak bezkres do kresu; jak bezrodzajowe w stosunku do rodzajotwórczego; jak zawsze potrzebującego w stosunku do samowystarczalnemu; jest on zawsze nieokreślonym, całkowicie niestabilnym, niepercypowanym, nienasyconym, kompletne ubóstwo. I wszystko to nie są jego przypadkowe właściwości, lecz jakby jego sama istota; tak że jakkolwiek część jego my byśmy nie rozpatrzyli, w niej wszystko to będzie. A inne rzeczy – te, które okazują się mu [nie-bytowi] przynależne albo upodobniają się do niego, stają się złe, jednakże nie są złe [w swojej istocie]”, 1, 8, 3 (Плотин, *Сочинения*, Санкт-Петербург 1995, s. 592).

²⁴ *The Acts of Peter. W: The Apocryphal New Testament: a collection of apocryphal Christian literature in an English translation.* Ed. by J.K. Elliot, Oxford–New York 1993, s. 413.

²⁵ Tamże, s. 414.

(21)²⁶. Każda miała widzenie odpowiadające jego właściwościom. Każda, w całkowitej zgodzie z szacowną tradycją wizjonerskiego mistycyzmu, widziała to, co było dane zobaczyć. Historia ta koresponduje z wyobrażeniem Gogoła o różnorodności ludzkich możliwości przejawiania siebie w świetle bożego słowa: modlitwy.

Henry Corbin w tym fragmencie *Dziejów Piotra* dostrzega odpowiednik tego, co w sufizmie Ibn Arabiego nazwał on „twórczą wyobraźnią”. Corbin wyjaśnia, że podstawowa idea mistycznej teozofii Ibn Arabiego i zbieżnych z nią teozofii zawiera się w tym, że Stworzenie u swoich podstaw jest teofanią. Stworzenie jest produktem boskiej *wyobraźni*, zaś twórcza wyobraźnia ze swej natury jest *teofaniczną* Wyobraźnią. Aktywna wyobraźnia gnostyków jest również teofaniczną wyobraźnią. Bóg, stwarzany przez człowieka, nie jest zwykłym produktem swobodnej fantazji, lecz teofanią; aktywna wyobraźnia człowieka nie jest niczym innym jak organem absolutnej teofanicznej wyobraźni²⁷. Innymi słowy, to, co wyobraża sobie człowiek, jest formą przejawu Boga w nim. Ale to oznacza, że wizja, fantom nie jest po prostu fałszywą halucynacją, jak sądził Barlaam, lecz realnością Boga²⁸. Rozwiązanie to wykracza daleko poza granice mimetycznej reprezentacji. Widzenie (w tym także i to na górze Tabor) przestaje być pozornością, fałszem, iluzją, reprezentacyjnym mirażem. Przestaje ono być w istocie właściwym *obiektem* widzenia, lecz staje się nieodłączne od *aktu, zdarzenia* patrzenia, tak jak wypowiedź w modlitwie miesza się z aktem wypowiedzi.

Jacques Delille w swoim poemacie *Wyobraźnia*, o którym wspominałem w związku z Batuszkowem, przytacza przykład potraktowania wyobraźni artystycznej jako teofanicznej. Znamienne, że wykorzystuje on dla swoich rozważań klasyczny model – *Przemienienie Rafała*.

Mais du monde réel franchissant la barrière,
 Dans le monde idéal s'il étend carrière,
 Comment montrer à l'homme un objet plus qu'humain,
 Peindre un être immortel d'une mortelle main,
 Lui composer des sens, une forme, un visage,
 Et créer à la fois le modèle et l'image?
 C'est là que du génie épuisant les secrets,
 L'imagination épure tous ses traits;
 Là, triomphe son art. C'est toi que j'en atteste,
 O divin Raphaël, dont le pince au céleste
 Osa représenter, par un sublime essor,
 Le Christ transfiguré sur le Mont de Thabor.
 Ah! Pour ce grand moment où, reprenant son être,
 Le dieu va se monter et l'homme disparaître,
 Où prendre ton modèle, artiste audacieux?

²⁶ Tamże, s. 415.

²⁷ H. Corbin, *Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi*. Transl. by R. Manheim, Princeton 1969, s. 182–183.

²⁸ N.O. Brown wskazuje na to, że spekulacje Ibn Arabiego są zbieżne z wyobrażeniami Coleridge'a o pierwotnej wyobraźni, która z jednej strony odpowiada za odbiór, z drugiej zaś jest „powtórzeniem w ostatecznej świadomości wiecznego aktu stworzenia w nieskończoności” (N.O. Brown, *Apocalypse and/or Metamorphosis...*, s. 67).

Il n'est point sur la terre, il n'est point dans les cieux;
 Il est dans la pensée. Il des sine, il colore,
 Il dit: „Que le dieu nassie”, et le dieu vent d'éclore!...²⁹.

[Przekraczając granice realnego świata, / Rozprzestrzeniając się na realny świat, / Jak może ona ukazać człowiekowi bardziej niżli ludzki obiekt, / Namalować nieśmiertelną istotę śmiertelną ręką, / Nadać mu swemu uczuciu formę, twarz, / I jednocześnie stworzyć i wzór, i obraz? / Właśnie w takim wypadku, wykorzystując wszystkie sekrety geniuszu, / Wyobraźnia oczyszcza wszystkie jego cechy; / Właśnie wówczas następuje triumf sztuki, Ciebie wzywam na świadka, / Boski Rafaelu, którego niebiański pędzel / Ośmieliła się przedstawić we wzniosłym porywie / Przemienionego Chrystusa na górze Tabor, / O! Gdzie dla tego wielkiego momentu, kiedy, odtwarzając swoją istotę, / Bóg objawi siebie, a człowiek zniknie, / Gdzie znaleźć dla niego wzorzec, nieustraszony artysto? / Jego nie ma na ziemi, ale nie ma go i w niebie; / Jest on w myśli, on maluje, koloruje, / Mówi: „Niech stanie się bóg!”, i bóg się staje!..]

Delille podkreśla podobieństwo twórczej i boskiej wyobraźni. Osobliwość pracy Rafaela nad *Przemienieniem* zawiera się w nieprzekładalności zasad naśladowania. Malarz nie dysponuje po prostu modelem do naśladowania. Zablokowanie mimesis otwiera drogę twórczej wyobraźni, które jednocześnie okazuje się manifestacją Boga. Artysta *tworzy* Boga w swoim wewnętrznym widzeniu, naśladując boski *akt* tworzenia. Ale w tym paradoksalnym geście stworzenia ciało przeobraża się w osiągalny umysłem absolut, który utracił materialność. Dlatego produkt jest tutaj tożsamy boskiemu Słowu, które nie posiada materialności i tworzy się abstrakcyjnie w umyśle Boga. Zamiast tego, żeby być stworzonym, stworzenie okazuje się niematerialne. Już w tej sytuacji rozróżnienie stworzonego i niestworzonego okazuje się częściowo skompromitowane, podobnie jak rozróżnienie pomiędzy modelem i jego obrazem. Właśnie w tej formie teofanicznej wyobraźni ujawnia się Zwiastowanie. Ale mimo wszystko Delille nie może do końca porzucić opozycji wzorca i kopii, czyli opozycji, na której ufundowany jest platoniczny mimetyzm i reprezentacja. Artysta jednocześnie wytwarza oryginał i kopię; przy tym oryginał i kopia okazują się w stanie nieodróżnialności dlatego, że obie te rzeczy istnieją w umyśle, ale również dlatego, że stworzony obraz Boga, nie będąc kopią, występuje w charakterze oryginału.

U Gogoła wszystko jakby zaczyna się tak samo, ale dzieje się całkowicie odwrotnie. Przemienienie jest u niego parodystyczne dlatego, że pojmuje się je w nurcie Barlaama, a nie hezychastów. Przemienienie nabytego przez Czartkova portretu jawi się jako radykalne przewyciężenie mimetyzmu, ale jako mimetyzm, doprowadzony do ekstremu, poza którym zaczyna się demoniczna magia ożywiania kopii. Metamorfoza portretu lichwiarza jakby imituje Przemienienie Pańskie, ale już z powodu tylko tego naśladowczego impulsu okazuje się ono nieprawdziwe. Rozwija się nie w płaszczyźnie chrześcijańskiej oikonomii, opartej na zasadzie „niepodobnego podobieństwa”, lecz w płaszczyźnie czysto „magicznej”, „demonicznej”, maksymalnej imitacji *eidolonu*. Portret ten podobny jest do sztucznej figury Pandory – tego ucieleśnienia katastroficznego oszustwa.

Ciekawe jest porównanie w związku z tym *Portretu* z jednym z jego możliwych źródeł – *Diabelskimi eliksirami* E.T.A. Hoffmanna. U Hoffmanna ekwiwalentem hi-

²⁹ *Oeuvres de J. Delille. T. 8–9: L'imagination II*, Paris 1824, s. 9.

stории Czartkowa jest historia malarza Francesco, ucznia Leonardo. Francesco jest fanatycznym wielbicielem antycznego pogaństwa i rozkoszy cielesnych. Szczególną namiętność żywi on wobec „słynnego posągu Wenerzy”. Pewnego razu kapucyni zamawiają u niego obraz świętej Rozalii. „Miał zamiar przedstawić świętą zupełnie nagą i uczynić ją w kształtach i rysach twarzy zupełnie podobną do ubóstwianego posągu Wenerzy”³⁰. Ale w miarę malowania obrazu zaczęła się ona zmieniać i demonstrować swoją władzę nad artystą, który wbrew swoim chęciom przykrywa jej obnażone ciało ubraniami. Jednakże nie jest on w stanie namalować jej twarzy. Maluje jej oblicze, nadając jej maksymalne podobieństwo do Wenerzy. W tym momencie następuje właśnie ożywianie obrazu (motyw wykorzystany przez Gogola):

A przecież anielskie oblicze świętej wylaniało się coraz widoczniej na światło z osłony cieniów i spojrzęło nagle na Francesco oczami tak pełnymi promiennego życia, że runął na ziemię, jak śmiertelnie rażony piorunem. Gdy znowu przyszedł do przytomności i opanował się nieco, podniósł się z ziemi i nie patrząc na obraz, napełniający go trwogą, podszedł do stołu³¹.

Hoffmann gra tutaj przeciwstawnością dwóch połączonych w osobie świętej Rozalii pierwiastków. Z jednej strony obraz charakteryzuje się jako „niemy”, z drugiej zaś strony patrzy na malarza „żywymi oczami”. Ta kombinacja niedających się połączyć pierwiastków być może powoduje omdlenie Francesca.

Z płótna spogląda na niego Wenera, wywołująca w nim ziemskie pożądanie, przypominające uczucie Pigmaliona żywione do Galatei. Francesco błaga Wenerę, by ta tchnęła życie w obraz. „Wkrótce poczęło mu się zdawać, że obraz zaczyna się ruszać, lecz gdy go chciał ująć w ramiona, ujrzał, że ma przed sobą tylko martwe płótno”³². Po pewnym czasie Francesca odwiedza młoda kobieta, „w której poznał oryginał swojego obrazu”. Francesco łączy się z nią w pogańskim związku i żyje w grzechu, dopóki nie urodzi mu syna. Ale od razu po porodzie kobieta umiera i ciało jej nieoczekiwanie ulega metamorfozie: „(...) szyć i piersi pokryły sine, obrzydliwe plamy, a zamiast młodego, pięknego oblicza ujrzeli szeroko rozwarłe oczy i szpetnie zniszczone, pomarszczone oblicze”³³. Wyjaśnia się, że kobieta zawarła pakt z diabłem, zaś „jej piękność była tylko łudzącym wytworem przeklętego czarnoksiężstwa”³⁴.

Tok myśli Hoffmanna jest bliski Gogolowskiemu, choć oczywiście nie jest z nim identyczny. U Hoffmanna sztuka, jeśli nie prowadzi do absolutu, ześlizguje się w sferę czystej pozorności i materialności, która rozpada się, ujawniając bezkształt nieuduchowionej i nieuformowanej materii. Sztuka tego rodzaju produkuje czyste symulakry. Ale u Hoffmanna nie ma nawet śladu motywu przemienienia i światła. Gogol jest bardziej skomplikowany niż Hoffmann. U niego wyobrażenia porusza się w stro-

³⁰ E.T.A. Hoffmann, *Diabeł eliksiry*. Przeł. L. Emirowicz, Warszawa 1958, s. 296.

³¹ Tamże, s. 229–300. Ciekawe, że taką samą reakcję wywołuje w apokryficznym *Objawieniu Piotra Przemienienie*: „zobaczywszy ich [przemienionych «braci naszych, którzy odeszli ze świata»], przeraziliśmy się, gdyż ich ciała były bielsze od wszelkiego śniegu i czerwieniszniejsze od wszelkiej róży”. Albo: „Ujrawszy ich piękno, przestraszyliśmy się go, kiedy nagle zjawili się oni” (*Апокалипсическое Апокалипсисы*, Санкт-Петербург 2001, s. 197).

³² Tamże, s. 300.

³³ Tamże, s. s. 302.

³⁴ Tamże, s. 302.

nę przemienienia, które nieoczekiwanie obraca się w swoje przeciwieństwo. Im dalej idzie wyobraźnia, tym bliżej podchodzi do swojej „granicy”, poza którą możliwa jest albo nieprawdopodobna paradoksalność ucieleśnionego słowa, albo pseudoprzemienienie, którego sens całkowicie wyczerpuje się w doketycznej pozorności. W jednym wypadku następuje niepojęte połączenie dwóch natur i ciało zmartwychwstaje, przy czym różnica między oryginałem i kopią znika. W drugim wypadku oryginał ujawnia swoją przemijalność poprzez pseudozmartwychwstanie w kopii. Ale oryginał okazuje się zdecydowanie odmienny od obrazu, jawiąc się w postaci szkaradnego trupa lub demona. Delille’a tworzenie obrazu i kopii jest tu jednocześnie nieoczekiwanie wywrócone na opak – od kopii wyobraźnia kieruje się ku oryginałowi, który nagle pojawia się w całej swojej straszliwej stworzonosci. Mowa o desublimacji twórczości. Mamy przed sobą nie Pigmaliona, rozplómiennionego Galateę, ale artystę, z przerażeniem odkrywającego, że Galatea ożyła, przestała być wzorcem, następnie zmarła i nabrała obrzydliwych cech trupa.

Weronika i portret

W podtekście epizodu z ożywającym portretem u Gogola znajduje się nie tylko Przemienienie, ale jeszcze jeden ważny motyw chrześcijańskiej ikonografii, a mianowicie motyw *Weroniki*, odbicie twarzy Chrystusa na chuście św. Weroniki³⁵. Chusta Weroniki jest względnie późną wersją (XIII w.) nie ręką ludzką stworzonej ikony, czyli ikony, która powstała cudownie i bezpośrednio z podobizny Chrystusa. Po grecku takie obrazy były nazywane *acheiropoiatoi*. Najbardziej znanym z nich był Mandylion – chusta z portretem Chrystusa, który jakoby uratował od najazdu Persów miasto Edesę na północy Syrii. Przechowywano go w Konstantynopolu. *Weronika* w rzymskiej katedrze św. Piotra miała zaćmić Mandylion z Konstantynopola. Obrazy te miały ogromne znaczenie. Po pierwsze, świadczyły one o akceptacji kultu ikon przez Chrystusa. Po wtóre, były one niemal fizycznymi wyrazami inkarnacji. „Wcielenie w istotę ludzką bez zapładniającego udziału człowieka i obraz stworzony bez udziału malarza zostają potraktowane jako zjawiska paralelne. Obraz jest niejako widzialnym dowodem na podstawowy dogmat wcielenia się Boga w *człowieka*, które powtórzyło się w jego *upostaciowieniu się w ziemskiej materii płótna*”³⁶. W tym kontekście nieprzypadkowy jest trwały związek Mandylionu z sakramentem Eucharystii. W rytach liturgicznych szczegółowo reglamentowano wykorzystanie przykryć dla Świętych Darów. Za jedno z najbardziej ważnych przykryć liturgicznych uważano „epitalion”. Miał on swoje ważne miejsce w liturgii Wielkiej Soboty. Różnica między nim a Mandylionem zawierała się w tym, że na pierwszym widniał obraz martwego Chrystusa, a na drugim – żywego. Ale związek eucharystycznego epitalionu i Mandylionu nie budzi wątpliwości³⁷. Jeffrey

³⁵ Obraz ten zyskał nazwę „prawdziwego obrazu” – vera icona. Grecka etymologia imienia Weroniki – „niosąca zwycięstwo”.

³⁶ H. Belting, *Obraz i kult. Historia obrazu przed epoką sztuki*. Przeł. T. Zatorski, Gdańsk 2010, s. 67.

³⁷ Gogol opisuje eucharystyczną funkcję epitalionu w *Rozważaniach o Boskiej liturgii*: „I stawia Święty Kielich i Chleb, przedstawiający Ciało Chrystusa, na ołtarzu jakby na grobie. Wrota Carskie zamykają się jakby drzwi Grobu Pańskiego; zasłona nad nimi jest zasnuwana jak straż postawiona na

Hamburger przytacza mnóstwo faktów o związku Weroniki z Eucharystią i tematem autentycznej obecności Chrystusa. Weronika w ten sposób była czymś przejściowym pomiędzy obrazem i relikwią i częściowo zastępowała w liturgii ciało zmartwychwstałego Chrystusa³⁸.

Ciało Chrystusa upodabnia się do tkaniny, jak na przykład u Jana z Damaszku: „Razem z Królem i Bogiem kłaniam się i purpurze ciała, nie jak odzieniu i nie jak czwartej Osobie – nie! – ale jak przynależnej temu samemu Bóstwu (...)”³⁹. Sens Weroniki był ściśle związany z chrześcijańską mitologią tkactwa, zarysowaną już w Protoewangelii Jakuba w II wieku. Maria jest tu przedstawiona jako twórczyni tkactwa. W tej samej Ewangelii mówi się o czerwonej tkaninie, utkanej przez Marię. Jak wyjaśnia Ewa Kuryluk, „wytworzenie purpurowej tkaniny funkcjonuje nie tylko jako aktywny symbol Chrystusa, wplatający się w ciało Marii. Mówi ona także o królewskiej purpurze przyszłego władcy świata, o purpurowym odzieniu, w które rzymscy żołnierze ubrali Króla Żydowski”⁴⁰. Biskup Arculf (pomiędzy rokiem 679 i 688) informował, że widział w Jerozolimie nie tylko chustę z „nie ręką ludzką stworzonym” obrazem Chrystusa, ale i tkaninę, utkaną przez Marię. Do niej były wetkane obrazy dwunastu apostołów i portret Pana; „Część tej tkaniny jest koloru czerwonego, a druga strona – zielona jak trawa”⁴¹. Tkanina i tkactwo – jako metafory *chory* – zupełnie słusznie występują tu jako znaki pierwotnej materialności wcielenia. Ale wskazują one także na odrębność dwóch natur w Chrystusie, podobnie jak nie mieszają się nici, składające się na tkaninę.

W interesującym nas kontekście ten motyw materialności zyskuje szczególne znaczenie, kiedy w późnym średniowieczu lub w epoce wczesnego renesansu pojawia się nowy motyw ikonograficzny – twarz Chrystusa, oddzielającego się od chusty i jakby zawisająca przed nią (il. 1). Przy czym chusta, zazwyczaj wykonana w technice trompe-l'oeil, zachowuje zmarszczki, podczas gdy twarz, wyłaniająca się z chusty, absolutnie je ignoruje. W takim nowym ujęciu oblicze Chrystusa występuje jednocześnie i jako dematerializacja (oddzielenie się od chusty, oderwanie się od jej plecionej osnowy), i jako figuracja. Obraz, wpleciony w osnowę tkaniny, nabiera charakteru wyobrażanej fikcji, różnica wytwarza obraz. Ta fikcja cudownie pozwala nam wejść w kontakt z cielesną całością obrazu. Fantazmat osiąga tutaj stopień halucynacyjności. Obraz, występujący z tkaniny, osiąga ten kres, poza którym można już iść tylko w kierunku jego destrukcji.

warcie. Jerej zdejmuje z głowy diakona święty dyskos jakby zdejmował Ciało Zbawiciela z krzyża, stawia go na rozścielony antymins jak na epitalion. Działaniom tym towarzyszą jego słowa: Szlachetny Józefie, z drzewa zdejmij Przechypte Twoje Ciało, całunem czystym owiń i wonnościami, do grobu nowego złóż” (N. W. Gogol, *Duchowna proza*, s. 316–317).

³⁸ J.F. Hamburger, *The Visual and the Visionary. Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany*, New York 1998, s. 333–345.

³⁹ Св. Иоанн Дамаскин, *Три слова в защиту иконопочитания*, Санкт-Петербург 2001, s. 32.

⁴⁰ E. Kuryluk, *Veronica and her cloth: history, symbolism, and structure of a „true” image*, Cambridge – Oxford 1991, p. 97.

⁴¹ R. Cornack, *Painting the Soul. Icons, Death Masks and Shrouds (Essays in Art and Culture)*, London 1997, p. 96.

U Gogola złudzenie Czartkowa, że „straszne oczy zaczęły przeświecać nawet przez płótno”, jest jakby parodystycznym występowaniem obrazu z Weroniki. W pierwszej wersji opowieści to występowanie zostało ukazane w sposób jeszcze bardziej dramatyczny: „Widział, jak powierzchowność starca oddzielała się i zstępowała z obrazu, tak jak z gotującego się płynu zdejmuje się wierzchnią pianę, wznosiła się w powietrze i płynęła ku niemu coraz bliżej, aż zbliżyła się do samego jego łóżka”⁴².

Gogol dosłownie zarysowuje powstanie portretu jako niestworzonej ręką ludzką Weroniki. Wszystko dzieje się tak, jakby twarz modelu miała jakąś nadnaturalną energię, pozwalającą mu oddzielać się od siebie samego w postaci obrazu i przenosić się na płótno; co prawda, ważną rolę w procesie tego przenoszenia odgrywa portrecista, nieobecny w Weronice:

«— Tam do licha, jak teraz dobrze oświetlona jest jego twarz! – pomyślał i zaczął pośpiesznie malować, jakby w obawie, że zniknie korzystne oświetlenie. — Cóż za siła! – powtarzał w myśli. — Jeżeli chociaż w połowie przedstawię go takim, jakim teraz wygląda, to przyćmi wszystkich moich świętych i aniołów; zbledną wobec niego. Cóż za diabelska moc! Po prostu wyskoczy mi z płótna, jeśli choć trochę uchwyć podobieństwo. Cóż za niezwykle rysy!» – wciąż powtarzał malując z coraz większą pasją i sam już widział, jak niektóre rysy zaczęły się przenosić na płótno⁴³.

Twórca portretu, mimo że jego pośrednictwo wydaje się prawie mechaniczne, w rzeczywistości aktywnie uczestniczy w przenoszeniu rysów twarzy z oryginału na płótno:

Jednakże mimo wszystko postanowił ze ścisłą dokładnością oddawać każdy nieuchwytny rys i wyraz. Przede wszystkim skupił uwagę na oczach. Promieniowały z taką siłą, że zdawało się niepodobieństwem wyrazić je na płótnie. Mimo to za wszelką cenę postanowił doszukać się w nich najdrobniejszej kreseczki i odcienia, zbadać ich tajemnicę... Lecz skoro tylko zaczął wnikać i zagłębiać się w nie pędzlem, w duszy jego znów odrodziła się dziwna niechęć, taki niezrozumiały ucisk, że musiał na jakiś czas poniechać pracy, by potem znowu do niej wrócić⁴⁴.

Im bardziej mechanicznie dokładny stara się być malarz, tym bardziej wewnętrznie wciągany jest w tworzenie portretu. Tymczasem brak *wszelkiego* pośrednika ma ogromne znaczenie dla rozumienia sensu Mandylionu. Nadnaturalność ikony jest zasadnicza dla jej teologii. Teologia ta powstała w walce z bizantyjskim ikonoklazmem. Ikonokłasci, uzasadniający swoje stanowisko decyzjami ikonoklastycznego Soboru 754 roku, odrzucali świętość ikon, twierdząc, że jeśli na ikonie zostaje przedstawiona jedynie ludzka natura Chrystusa, to ikony wpadają w herezję nestorianizmu. Jeśli zaś, zdaniem Soboru, ikony przedstawiają boską stronę Chrystusa, to jest to niemożliwe z powodu niemożności przedstawienia boskości. Jeśli zaś ikony przedstawiają zespolenie boskiej i ludzkiej natury, to wpadają one w monofizytyzm.

Ikonoklastyczna teologia była wyrazem powierzchownie, platonicznie pojętej dogmatyki wcielonego słowa, utrwalonej w dokumentach Chalcedońskiego Soboru Powszechnego, według którego boska i ludzka natura przebywają w Chrystusie od-

⁴² Н.В. Гоголь, *Собрание сочинений*. Т. 3, Москва 1953, s. 249.

⁴³ M. Gogol, *Opowieści...*, s. 145.

⁴⁴ Tamże, s. 145.

dzielnie⁴⁵. Ikonoklaści oskarżali czcicieli ikon o wielbienie „substancji” i nie byli w stanie pojąć twierdzenia o przebóstwieniu substancji⁴⁶. W takiej perspektywie jedynym prawdziwym obrazem wcielonego Słowa jest eucharystia. Tylko w sakramencie eucharystii obraz (prosfora, wino) jest tożsamy z boskim praobrazem. Ponieważ wszelkie przedstawienie ze swój natury odróżnia się od praobrazu, to jest ono fałszywe.

Jeszcze przed ikonoklastycznym Soborem Jan z Damaszku upodobił ikonę do prosfory. Oczywiście, ikona nie jest ciałem Chrystusa, ale podobnie jak ludzkie ciało Chrystusa jest święte i przepelnione łaską, tak samo obraz Chrystusa staje się po komunii nosicielem łaski: „Zatem wielbię substancję, poprzez którą *uczyniło się* moje zbawienie, oddając jej cześć i składam hołd. Ale wielbię nie jak Boga, lecz jako przepelnione boskim działaniem i łaską. Czyż nie materią jest drzewo krzyża, trzykroć szczęśliwe i błogosławione?”⁴⁷. Łączność substancji z energią i łaską mówi o tym, że samo ciało Chrystusa może uświęcić stworzoną materię. Ikona w takiej perspektywie staje się ontologicznie tożsama z Chrystusem, ale tożsamość ta dotyczy energii i łaski, ale nie samej niszczalnej materii drzewa.

Bardziej wyrafinowaną wersję teologii ikony, która stała się późnej kanoniczną, przedłożył Teodor Studyta. Jego zdaniem praobraz znajduje się w ikonie nie pod względem istoty, lecz „pod względem podobieństwa swojego bytu”. W ikonie przebywa nie energia i łaska, lecz Hipostaza Boga. Hipostaza zaś (persona) cechuje się swoim zindywidualizowaniem, w którym wyraża się samoograniczenie Boga w tej hipostazie⁴⁸. Oto wywód Studyty:

Człowiek w ogóle jest imieniem pospolitym, jeśli zaś ktoś nazywa się na przykład Piotr lub Paweł, to jest to imię własne. Razem z imieniem własnym może się on także nazywać i ogólnym lub pospolitym imieniem. Przecież Paweł nazywa się też człowiekiem, gdyż posiada on właściwości, wspólne z oddzielnymi przedmiotami i indywidualami tego samego rodzaju; ponieważ zaś wyróżnia się osobistymi przymiotami, nazywa się Pawłem. Dlatego jeśliby Chrystus, wcielając się w człowieka, nazywał się w Piśmie tylko Bogiem i człowiekiem, to oznaczałoby, że przyjął tylko wspólną naszą naturę, względem której już wcześniej udowodniono, że jeśli ją kontempluje

⁴⁵ Э. Зендлер, *Генезис и богословие иконы*, „Символ” 1987, nr 18, s. 45.

⁴⁶ Wiktor Żywow pisze: „(...) u podstaw protestu ikonoklastów tkwi wyobrażenie o niemożliwości przebóstwienia materii. Wyobrażenie to wskazuje na ikonoklastów jako na spadkobierców hellenistycznego dziedzictwa światopoglądowego: podstawowa dla myśli antycznej opozycja materialnego i noetycznego odsuwa na dalszy plan podstawową dla myśli biblijnej opozycję Boga i stworzenia. Duchowe (noetyczne) jest dostępne przebóstwieniu (choć i ono jest stworzone), materialne zaś przebóstwionym stać się nie może. W swoim czasie G. Fłorowski pisał, że «ikonoklaści (...) demonstrują nieprzetworzoną i nieidącą na kompromisy hellenistyczną pozycję spod znaku Orygenesusa lub Platona»” (В.М. Живов, *Богословие иконы в первый период иконоборческих споров*. W: В.М. Живов, *Разыскания в области истории и предистории русской культуры*, Москва 2002, s. 52).

⁴⁷ Св. Иоанн Дамаскин, *Три слова в защиту иконопочитания...*, s. 65.

⁴⁸ Rozdzielenie natury i osoby przeprowadził Grzegorz z Nyssy w „trzydziestym ósmym liście św. Bazylego do swego bрата Grzegorza”. „Natura (ousia) to jest to, co jest wspólne. Osoba znajduje się niżej i wskazuje na osobność, istniejącą pomimo tego, co jest wspólne. ‘Człowiek’ oznacza ousia, zaś konkretny człowiek ze swoim imieniem, oddzielony od tej wspólności jest osobą” (А. Безансон, *Запретный образ: Интеллектуальная история иконоборчества*. Пер. с фр. М. Розанова, Москва 1999, s. 130).

się w oddzielnej osobie, to ona wcale nie istnieje. Ale Gabriel mówi Dziewicy: „Oto poczniesz i porodzisz Syna, któremu nadasz imię Jezus” (Łk 1:31). Zatem Chrystus został nazwany nie tylko pospolitym, ale i własnym imieniem, który wyróżnia go hipostazowym lub osobowymi właściwościami spośród innych ludzi; wskutek tego jest on i opisywany⁴⁹.

Gdyby zrekapitulować tę myśl Studyty o hipostazowości, to całkowicie mieści się ona w sferze rozróżnienia, w sferze ekstremalnej indywidualizacji, choć dzisiejszy czytelnik oczywiście nie odbierze ikony w perspektywie indywidualizacji.

Właśnie absolutna wyjątkowość oblicza Chrystusa, wypływająca z ograniczoności jego hipostazowości, czyni ikonę w ogóle możliwą. Studyta swoiście rozwija twierdzenia innego teoretyka ikony, patriarchy konstantynopolskiego Nikifora, który odróżniał *opisanie* lub *zarys* (*perigrife*) od obrazu. Zgodnie z myślą Nikifora zarysu lub opisania nie można zastosować do praobrazu właśnie dlatego, że go indywidualizują, a zatem, przywiązują do określonego miejsca i czasu. Opisywalność jest jedną z istotnych cech stworzonego świata. Hipostaza jest wprost związana z zarysem, czyli z rozróżnieniem i syngularnością, podczas gdy praobraz zakorzeniony jest jedynie w ogólnym pojęciu substancji lub natury, które indywidualność pozostawia nieokreśloną (*aperigraphon*). Hipostaza jest powiązana z naturą, gdyż zawsze jest skorelowana z całością innych hipostaz, w których *ousia* (natura) znajduje wyraz. Tak oto piękno Chrystusa jest również pięknem Ojca, tylko pierwsze jest stworzone, a druga – niestworzone.

Hipostazowość ikony, czysto zindywidualizowane podobieństwo – zdaniem Studyty – nie należy do „substancji”, lecz pozostaje poza „substancją”. I właśnie w tym kontekście zaczyna odgrywać zasadniczą rolę nadnaturalność Mandyliona. W *Liście do Platona o czczeniu ikon* Teodor zwraca się w celu zilustrowania swojej myśli ku metaforze pieczęci:

Niech będzie pierścień, na którym wyrysowano obraz króla i niech będzie on odcisnięty na wosku, na smole, na glinie. Pieczęć oczywiście będzie ta sama i niezmienna na wszystkich substancjach; substancje zaś będą się od siebie różnić; [pieczęć] nie mogła nie pozostać niezmienną na rozmaitych [substancjach], jako niemająca nic wspólnego z materiałami; ale, oddzielona od nich myślą, pozostaje na pierścieniu. W ten sposób również podobizna Chrystusa, niezależnie od substancji, na której byłaby narysowana, nie ma [nic] wspólnego z substancją, na której jest przedstawiana, pozostając w osobie Chrystusa, do którego ona należy⁵⁰.

W ideale ikona ma sens jedynie w tej mierze, w jakiej ona jest bezpośrednim *hipostazowym odbiciem*, dlatego iż żadne mimetyczne kopiowanie nie może dokładnie odtworzyć rysów twarzy Chrystusa. Mimetyczne kopiowanie natychmiast wstępuje z oryginałem w platoniczne relacje kopii, która nigdy nie może być w pełni adekwatna. W dodatku mimetyczne, reprezentatywne odtworzenie, przechodząc przez podmiot (artystę), zawsze traci absolutność swojej syngularności (jak znika w reprezentacji miejsce i czas przedstawionego zdarzenia, indywidualizujący go kontekst). Reprezentacja nieodwracalnie, choćby częściowo, przemienia Piotra i Pawła w „człowieka w ogóle”.

⁴⁹ Феодор Студит, *Третье опровержение иконоборцев*, „Символ” 1987, nr 18, s. 302.

⁵⁰ Феодор Студит, *Послание Платону о почитании икон. Первое опровержение иконоборцев. Второе опровержение иконоборцев. Третье опровержение иконоборцев*, „Символ” 1987, nr 18, s. 252.

Odbicie jest najlepszym sposobem na dotarcie do *prototypu*⁵¹. Samo słowo *typos*, odgrywające ważną rolę w teologii ikony, etymologicznie wywodzi się z czasownika *typtô* – ‘bić, wybijać, uderzać’ – w tym samym znaczeniu, w jakim mówi się o wybiciu medali lub biciu monet. Młotek po grecku jest *he typas, he typis*. *Ho typos* odpowiednio oznacza *odcisk*, zrobiony pieczęcią, monetą lub sygnetem-pieczęcią⁵². *Typos* jako typ, prototyp osiąga się nie poprzez reprezentację, ale właśnie poprzez odbicie.

Nie ręką ludzką stworzony obraz powstał według modelu pieczęci. Ale pieczęć ciekawa jest przez to, że odcisk zawsze pozwala dotrzeć do oryginału, samej pieczęci⁵³. W końcu nadnaturalny obraz, Weronika okazuje się cudownym środkiem dotarcia do samej pieczęci. Rumuński historyk Daniel Barbu w ten sposób podsumowuje możliwości, ujawnione przez teologię ikony patriarchy Nikifora, a zwłaszcza Teodora Studyty:

Jeśli można reprezentować tylko to, co w rzeczywistości istnieje lub miało pozorne istnienie i jeśli ta rzecz zawiera w sobie swoją własną reprezentację, wówczas w instancji, wytwarzającej wypowiedź (dans l'instance énonciatrice), jaką jest spojrzenie, można odwrócić porządek prawdziwości, lub – innymi słowy – logiczną zasadę podobieństwa. I rzeczywiście, w bizantyjskim obrazie, w ikonach, czasami zdarza się tak, że sam obraz powołany jest do tego, by odtwarzać własny praobraz zgodnie z regułą podobieństwa⁵⁴.

Właśnie powstanie oryginału z kopii jest fabułą licznych malarskich Weronik. Prawdopodobnie jest to ten efekt, który chce osiągnąć złowrogi lichwiarz, uciekający się do portretu jako do ostatniej możliwości przeżycia⁵⁵.

Padł mu do nóg i błagał, aby dokończył portretu, mówiąc, że od tego zależy jego los i pozostawienie na świecie, że malarz już dotknął swym pędzlem jego żywych rysów i jeśli odda je wiernie, to życie nadprzyrodzoną mocą utrwali się w portrecie, że wtedy nie umrze zupełnie, lecz będzie istnieć⁵⁶.

⁵¹ U Gogola fiksjacja ściśle indywidualnych pów postaci w finałowej scenie *Rewizora* jest podobna do tego rodzaju odbić.

⁵² D.F. Krell, *Of Memory, Reminiscence, and Writing on the Verge*, Bloomington 1990, s. 23.

⁵³ Pieczęć, tworząc odciski w różnych materiałach, zachowuje w nich identyczność niematerialnej formy (hipostazy). Nim model ten zastosowano do ikon, używano już jej w stosunku do obrazu imperatora, zachowującego swoją identyczność w materiałach różnych obrazów. Przeniesienia imperatorskiego modelu na Chrystusa dokonał św. Bazyl, utrzymujący, że „posąg cesarza, nazywany «imperatorem», zachowuje identyczność w rozmaitych odlewach. Właśnie ta identyczność, nazywana «imperatorem», jest identycznością jednej i tej samej formy” (M. Barash, *Icon. Studies in the History of an Idea*, New York 1995, s. 276). To twierdzenie św. Bazylego stale było cytowane przez teoretyków ikony.

⁵⁴ D. Barbu, *L'image byzantine: production et usages* „Annales HSS” (Janvier-février) 1996, vol. 51, s. 77.

⁵⁵ Mowa o złowrogo-romantycznym potraktowaniu tematu reprezentacji, o którym pisał już Alberti: „Malarstwo zawiera w sobie boską siłę, która nie tylko czyni nieobecnego człowieka obecnym, podobnie jak – wedle powszechnej opinii – przyjaźń, ale – co więcej – czyni martwego wyglądającym niemal jak żywy (...) Niewątpliwie, twarz zmarłego człowieka dzięki malarstwu żyje długim życiem” (L.B. Alberti, *On Painting*, New Haven 1966, s. 63).

⁵⁶ M. Gogol, *Opowieści...*, s. 120–121.

Obraz jawi się jako jedyny sposób dla Antychrysta, niemającego boskiej istoty, po-zostanie wiecznie żywym. Lichwiarz pragnie przeżyć nie w istocie, lecz w hipostazie, pozbawionej istotowego sensu.

U Gogola dzieje się coś nieprzewidzianego. W relację kopii i oryginału wciągnięty zostaje malarz. W sytuacji pieczęci, którą reprodukuje się w Weronice, twarz Chrystusa bezpośrednio odbija się na nosicielu. Powstający ślad ma indeksalny charakter⁵⁷. Ale zgodnie z logiką, zaznaczoną przez Barbu, za pomocą rewersji „porządku prawdziwości” z indeksów i śladów może powstać praobraz, mający ikoniczny charakter. Dzięki spotkaniu znaku ikonicznego i indeksalnego na miejscu śladu powstaje obraz⁵⁸. Nieforemne plamy, tworzące ślad, w obrazie mimetycznym przemieniają się w formę – obraz. Marie-Christine Poirée pisze, że reprezentacja i prezentacja zawsze znajdują się w złożonych relacjach wzajemnych. Przez reprezentację rozumie ona obraz ikoniczny, zaś przez prezentację ten zestaw elementów materialnych, z których obraz ten powstaje: „Zazwyczaj reprezentacja pociąga za sobą stłumienie pisma, śladu, pracy oznaczania, substancji znaku. Reaktywacja śladu, graficznego popędu i ciała nosiciela unosi się nad systemem reprezentacji jak wewnętrzne zagrożenie”⁵⁹. Zagrożenie to jest dobrze widoczne w *Nieznanym arcydziele*, na którym ślady pędzla Frenhofera, wysuwając się na plan pierwszy, ujawniają indeksalną podstawę malarstwa i tym samym podważają jego wymiar reprezentatywny. Obraz kobiety znika z płótna, które staje się diagramem chaotycznych śladów działalności artysty.

Pełna zbieżność śladu i kopii możliwa jest tylko wówczas, kiedy zarówno ślad, jak i kopia należą do tej samej osoby. Tak oto w Weronice obraz Chrystusa powstaje ze śladów, pozostawionych na płótnie przez jego twarz. Taki system pozwala ikonie zachować orientację na ślad, ale wtedy ikona nie powinna być wykonana ręką ludzką. Sytuacja się zmienia, kiedy ślady na płótnie należą do jednego (malarza), zaś reprezentowany jest inny (model). Reprezentacja dąży do maksymalnego stłumienia śladu; co za tym idzie, jest ona zorientowana również na szczególną formę obecności, która przestaje kojarzyć się z obecnością odcisku, nadającego reprezentacji charakter prawdziwości. Reprezentacja rzadko pretenduje do gwarantowanej autentyczności i dlatego łatwo przesuwa się w dziedzinę iluzji.

Ale ślad nie może być całkowicie wyparty. Artysta nieodwracalnie jest obecny w tworzonym przez siebie obrazie. Co prawda, artysta, szczególnie w portrecie, staje się ekwiwalentny podmiotowi w szerokim sensie słowa.

Portret (to, że u Gogola mówi się o portrecie, a nie o innym gatunku, jest niezwykle ważne) wyraża paradoksalność relacji czynnika ikonicznego i indeksalnego ze

⁵⁷ Tego, że ślad w praktyce kultu ikon może być ważniejszy od obrazu, dowodzi swego rodzaju rytuał dotykania cudownej ikony kawałkami tkaniny, które następnie rozdawano wiernym na placu w Konstantynopolu. Znaczenie powstających relikwii, imitujących dotykanie chustą twarzy Chrystusa, całkowicie utrwała się w niewidzialnym śladzie (zob. o tym rytuale: R. Cornack, *Painting the Soul. Icons...*, s. 61).

⁵⁸ O próbach przemieniania indeksalnych śladów w „obraz”, „przełożenia” plamy na całunie turyńskim w ikonę ukrzyżowania Chrystusa i teoretycznych skutkach tych prób zob. G. Didi-Huberman, *The Index fo the Absent Wound (Monograph on a Stain)*. W: *October. The First Decade*. Ed. by A. Michelson et al., Cambridge, Mass. 1987, s. 39–57.

⁵⁹ M.-Ch. Poirée, *L'empreinte Au XXe siècle. De la Vèronique au „Verre ironique”*, Paris 1997, s. 36.

szczególnością siłą. Portret odznacza się kilkoma ważnymi osobliwościami, o których należy wspomnieć. Zwykle reprezentuje on nieruchomą, izolowaną figurę ludzką, której przypisujemy podobieństwo do pewnego prototypu. Paradoksalnie, ale możemy określić portret jako obraz, o prototypie którego nic nie wiemy. W muzeach jest mnóstwo takich portretów nieznanymi nam ludźmi. W pewnych wypadkach toczą się wieloletnie spory o przynależność niektórych obrazów do gatunku portretu, jak na przykład *Żydowska narzeczona* Rembrandta⁶⁰. Sama możliwość takich sporów pokazuje, że dla ustanowienia podobieństwa portretu nie ma potrzeby znajomości oryginału. Inaczej mówiąc, *podobieństwo portretowe nie jest referencyjne*. Nie odsyła ono do modelu, będąc – by tak rzec – *samowystarczalnym podobieństwem*. Portret jest nosicielem podobieństwa jako takiego, nieodsyłającego do realnego człowieka poza sobą. W tym tkwi jego fundamentalna odmienność od Weroniki, której ślady są indeksalne, czyli mają bezpośrednią funkcję referencyjną.

Paul Valery tak pisał o tej dziwnej właściwości portretu:

«Coś mi mówi», że jest to popiersie... Tytusa jest niezwykle podobne.

Bez wątpienia nazwę *Prawdą* tę zbieżność mojej idei Tytusa i tego marmuru, mnie, który nigdy nie widział Tytusa i tego popiersia, stworzonego w XVI wieku.

Dawny wielki spór z Marcelem Schwobem przed *Kartezjuszem* Halsa: znajdował go *niepodobnym*.

– Do kogo? – zapytywałem go⁶¹.

Do kogo podobny jest *Tytus* lub *Kartezjusz* Halsa? Do idei podobieństwa i w ostatecznym rachunku do samego siebie. Głębokie rozmyślenia o tego rodzaju niereferencyjnym podobieństwie należą do Maurice Blanchot. Blanchot twierdził, że podobieństwo nie odnosi się do dziedziny imitacji życia, lecz odwrotnie – czyni ono życie nieosiągalnym, „przemieniając je w stałego sobowtóra, uciekającego przed życiem. Żywe figury, ludzie, nie mają podobieństwa”⁶². Pisał on, że podobieństwo staje się udziałem ludzi o martwym wyglądzie zewnętrznym, jest ono skutkiem tej idealizacji, którą może rzucić na oblicze człowieka śmierć. Piękno w takim kontekście okazuje się samoodbiciem, trafiającym do rubryki podobieństwa.

Portret – staje się to powoli oczywiste – nie jest podobny, ponieważ zyskuje on podobieństwo do twarzy, a raczej podobieństwo dopiero zaczyna się i istnieje razem z portretem i tylko z nim! Podobieństwo jest pochodne od portretu; jego wielkością i hańbą; wiąże się z pracą, wyraża fakt, że twarzy tutaj więcej nie ma, że jest ona nieobecna, że prezentuje siebie tylko z powodu nieobecności, która jest właśnie podobieństwem i ta nieobecność jest również formą, którą przyjmuje czas, kiedy świat się oddala i kiedy z niego pozostaje tylko ta przepaść i ta odległość⁶³.

Zgodnie z Blanchot podobieństwo przejawia się dwójako: z jednej strony poprzez nieobecność osoby, zniknięcie modelu. Podobieństwo jest to przypominanie o nieobecności. Z drugiej strony podobieństwo zaznacza się w formach podwojenia, sobowtórstwa, które utrwała tę nieobecność w hermetycznej strukturze, do wewnątrz której

⁶⁰ Zob. S. Alpers, *Rembrandt's Enterprise*, Chicago 1988, s. 89.

⁶¹ P. Valery, *Tel Quel*. W: P. Valery, *Oeuvres*. T. 2, Paris 1960, s. 622.

⁶² M. Blanchot, *Friendship*. Transl. by E. Rottenberg, Stanford 1997, s. 32.

⁶³ Tamże.

przeniknąć nie sposób. Innymi słowy, podobieństwo zastępuje referencję w stosunku do modelu skoncentrowanego na sobie narcystycznym podwojeniem. Transformacja ta wyraża ogólną metamorfozę, której podlega dyskurs (czyli zdarzenie wypowiedzi), kiedy przemienia się w tekst (czyli piśmienny dokument, tracący właściwości referencyjności). Referencja (wskazanie na model) jest wymieniana na autoreferencję, czyli właśnie na dziwny efekt *identyczności*, podobieństwa do samego siebie. Stąd się bierze typowe odizolowanie portretowanych osób, ich bezczynne nieuczestniczenie w otaczającym ich świecie. Izolacja portretowanej osoby to forma realizacji podobieństwa.

Georg Simmel na początku XX wieku utrzymywał, że w portretach psychologicznych, na przykład u Rembrandta, podmiot malarstwa, artysta przedstawia swoje „Ja” w formie „Wy”, czyli w postaci cudzego ciała portretowanego. Stąd też wrażenie życia portretu, które jest odbiciem subiektywnej energii jego twórcy w cudzym ciele⁶⁴. Jean-Luc Nancy wyraził przekonywające przypuszczenie, że w portrecie realizuje się podobieństwo z *podmiotem* malarstwa. Takim podmiotem może być i malarz, i widz: „Podmiot portretu to podmiot w tej mierze, w jakiej należy do samego siebie (*en tant qu'il est à soi*)...”⁶⁵. Podmiot rozpoznaje siebie w odizolowaniu portretu. W samej strukturze portretu „śląd”, „odcisk” malarza zyskuje *obraz*. Właśnie tutaj następuje przejście od chaosu niemających formy śladów do całościowości iluzorycznej formy jako reprezentacji. Ale reprezentacja w portrecie okazuje się dziwna. Reprezentując model, w rzeczywistości narcystycznie odtwarza w sobie podmiotową strukturę relacji artysty do swojego dzieła. Odtwarza ona również strukturę samego świata iluzji w jego odizolowaniu od życia, w jego geometrycznej samowystarczalności. Nancy pisze o tym, że portret nawet nie tyle jest reprezentacją podmiotu, co subiektywności, czyli „bycia-samym-sobą” (*être-soi*) jako takiego. Aleksandr Gabriczewski, który zajmował podobne stanowisko, w ogóle twierdził, że portret pojawia się w malarstwie dopiero wówczas, kiedy może rozwinąć się system tak zwanych „form ekspresywnych”, czyli kiedy malarstwo opanowuje instrumentarium dla przekazu subiektywności⁶⁶. W portrecie – zdaniem Nancy – „*podmiot* wchodzi w relację z samym sobą i w ten sposób okazuje się *zbieżny* z samym sobą”. „Być podobnym do siebie – to nic innego, jak być sobą i tym samym, co ja”⁶⁷.

Ta sytuacja reprezentowanej subiektywności jest niezwykle złożona. Przecież podmiot ostatecznie jest tym, kogo nie ma na płótnie, w obrazie. Pod tym względem por-

⁶⁴ G. Simmel, *Rembrandt: An Essay in the Philosophy of Art*. Transl and ed. by A. Scott, H. Staubmann, New York–London 2005, s. 20–27.

⁶⁵ J.-L. Nancy, *Le Regard du portrait*, Paris 2000, s. 28.

⁶⁶ „Malarstwo europejskie od czasów Odrodzenia, a przede wszystkim od Baroku do naszych czasów, staje się w miarę przeważania momentów ekspresywnych coraz bardziej portretowe. W tym też sensie należy rozumieć tak ulubione powiedzenie, że każdy portret jest autoportretem. Można byłoby iść dalej i twierdzić, że malarstwo sztalugowe tej epoki zawsze ma odcień i portretu i autoportretu. Narzuca się myśl, że osoba ludzka w całej swojej pełni może być utrwalona w malarstwie tylko dzięki obecności i rozwoju właśnie form ekspresywnych, czyli tylko dzięki temu, że obraz, przedstawiający osobę, nie tylko w swojej budowie operuje swoistymi «osobowościowymi» formami, ale też jest wyrazem i odbiciem osoby, która go stworzyła” (A.Г. Габричевский, *Морфология искусства*, Москва 2002, s. 296).

⁶⁷ J.-L. Nancy, *Le Regard du portrait...*, s. 47.

tret, jak zauważa ten sam Nancy, wpisuje w siebie śmierć i Boga – te elementy transcendentalne, które są obecne w charakterze nieobecności.

Paradoksalność struktury portretu zawiera się w tym, że oferuje on nam obraz podobieństwa, izolacji i samowystarczalności tego, co jest nieobecne. W charakterze autonomicznego, hermetycznego, izolowanego tworu portret nigdy w pełni nie należy do swojej przestrzeni, postać na nim jest jakby wyrzucana lub wypychana na zewnątrz. Pod tym względem oddziałuje on podobnie jak klasyczne Weroniki, które jakby rzutują unosząc się głowę Chrystusa przed tkaninę, na której odcisnęły się jej ślady. Głowa Chrystusa, podobnie jak twarze licznych portretów, choć oczywiście znacznie bardziej radykalnie, jest wyrzucana z płótna w przestrzeń konstruowania reprezentacji, w tę przestrzeń przed płótnem, w którym znajduje się podmiot. Mowa tu o braku, śmierci, które – *jako obraz* – występują z przestrzeni reprezentowanej i wchodzą w przestrzeń reprezentowania. Właśnie tutaj podmiot spotyka swoje narcystyczne odbicie jako podobieństwo.

Louis Marin zestawiał Weronikę⁶⁸ z motywem, zdawałoby się, przeciwnym pod względem treści – Meduzą Gorgoną. Marin porównał portretowanie z odrąbywaniem głowy modelowi. Motyw ten często spotyka się u Caravaggia (il. 2), który stworzył jeden z najbardziej znanych obrazów odciętej głowy Meduzy. W obrazie dekapitacji Holofernesa przez Judytę Caravaggio próbował utrwalić niereprezentowany moment, kiedy miecz oddziela głowę od ciała i wytycza granicę pomiędzy życiem i śmiercią. Marin pisał: „(...) moment działania unieruchamia się samą reprezentacją jego momentalności. Cios jest zablokowany w środku swojego wykonania. Judyta nigdy nie kończy odcinania głowy Holofernesa swoim zatrzymanym mieczem (...)”⁶⁹. Ale to unieruchamianie działania poprzez akt malarskiej reprezentacji zbliża ostatnią do działania spojrzenia Meduzy, przemieniającej swoim spojrzeniem ludzi w kamień.

W takim kontekście głowa Meduzy, przymocowana do tarczy Perseusza, staje się swego rodzaju alegorią malarskiej reprezentacji. W „portrecie” Meduzy podmiot malarstwa rzeczywiście spotyka samego siebie, swoją własną subiektywność. Oczywiście, znamienne jest też to, że występowanie Meduzy z tarczy strukturalnie jest zbieżne z występowaniem głowy Chrystusa z chusty Weroniki. W obydwu wypadkach podmiot ujawnia się w narcystycznym podwojeniu, przyjmującym formę wysunięcia figury (głowy) z reprezentacyjnej przestrzeni i włączenie jej w przestrzeń reprezentowania, w którą wpisany jest podmiot.

Słowa Marina w pełni odnoszą się do tradycji zachodnioeuropejskiego iluzjonistycznego malarstwa, ale, ma się rozumieć, nie odnosi się do malarstwa ikonowego, które upatruje w sobie prawie mechaniczne *odtworzenie* nadnaturalnego obrazu. Ponieważ w tradycji Mandylionu artysta (podmiot) jakby nie uczestniczy i mówi się o magicznym śladzie samej twarzy Chrystusa, obraz nie może stać się narcystycznym zwierciadłem samego podmiotu, malarza przede wszystkim. Hipostazowa jednostkowość twarzy również wyklucza Mandylion z sytuacji portretowania, w której zawsze przebija się coś wspólnego.

⁶⁸ O Weronice zob. L. Marin, *Philippe de Champaigne ou la présence cachée*, Paris 1977.

⁶⁹ L. Marin, *Détruire la peinture*, Paris 1977, s. 167.

W tym kontekście szczególne zainteresowanie wzbudza autoportret, w którym jakby nie ma *pośrednika*, gdyż sam malarz odciska się na płótnie (i to zbliża go do Weroniki). Zresztą wszelki portret częściowo okazuje się autoportretem. W autoportrecie połączenie czynnika indeksalnego z ikonycznym jest przepuszczone przez mechanizm reprezentacji – *samoodtworzenia jako innego*, jako nieobecnego. Stąd się bierze pośrednicząca i zasadnicza rola zwierciadła w autoportrecie. Bez lustra, jak wiadomo, nie ma autoportretów⁷⁰.

U Gogola portret lichwiarza nieodwracalnie okazuje się autoportretem swego twórcy, który stopniowo odkrywa w sobie przemiany i przejawy takich uczuć, których wcześniej nie doświadczał i które przekazuje mu model. W przyjętej przez Gogola strategii odwracania relacji między oryginałem i kopią twórca *staje się kopią stworzonego przez dzieła*.

Czartkowowi w opowieści Gogola udaje się stworzyć tylko jedno dzieło, w którym przybliży się on do ideału twórczości. Jest to portret anemicznej arystokratycznej panny Lizy. Znamienne, że Czartkow całkowicie ignoruje ludzką istotę swojego modelu, której po prostu nie był w stanie pojąć⁷¹. Jego spojrzenie jest czysto zewnętrzne. Model dla niego jest zwykłą kombinacją tonów, odcieni i faktur, jest to czyste pole różnic. Natomiast Czartkow posiadał zdolność do utrwalania najdrobniejszych i prawie niewidzialnych dla oka drobiazgow: „Wyławiał każdy odcień, delikatną żółtość, ledwie dostrzegalne niebieskie cienie poboczami i już gotów był nawet schwycić niewielki przyszczyk na czole”⁷². Mowa o niemal mechanicznym przenoszeniu cech *różnicy*, które zajmują Czartkova znacznie bardziej niż ogólne oblicze modelu, jego całościowy obraz. Czartkow stara się pracować właśnie jak pieczęć, przenosząc cechy z modelu na odcisk. Taka praca nie podoba się matce Lizy, która nalega na idealizację obrazu córki.

⁷⁰ W.S. Turczin, odnotowując szczególne znaczenie autoportretów w rosyjskim malarstwie romantycznym, uważa, iż podstawowa masa autoportretów była tworzona bez pomocy lustra. „Romantyczny autoportret nigdy nie był dokładnym utrwaleniem powierzchowności malarza, jego zadania były inne – pokazanie nastroju człowieka, jego duchowego samopoczucia. W praktyce artystycznej tego rodzaju nastawienia twórcze prowadziły do tego, że wszystkie autoportrety romantyków rosyjskich z pierwszej trzecji XIX wieku były malowane bez pomocy lustra, co łatwo można określić na podstawie położenia ręki, w której znajduje się pędzel i ołówek. Tylko o dwóch autoportretach można powiedzieć, że są one wykonane z wykorzystaniem lustra, czyli stawiały sobie za cel dokładne odтворzenie zewnętrznego wyglądu artysty. Tymi dziełami były autorskie obrazy A. G. Wieniecjanowa i W. A. Tropinina (...)” (В.С. Турчин, *Эпоха романтизма в России*, Москва 1981, s. 194). To twierdzenie Turczina wydaje się mało przekonywujące. Namalowanie autoportretu bez lustra jest niemal niemożliwe, jeśli, oczywiście, nie liczyć schematycznej karykatury, w której oblicze sprowadzone jest do kilku charakterystycznych szczegółów. Autoportret bez lustra jest bardziej złożonym zadaniem niż portret bez modelu, gdyż malarz – jak każdy inny człowiek – siebie w zasadzie nie widzi i jest powiązany z obrazem własnej powierzchowności w sposób znacznie bardziej złożony niż z obrazem innego. Wątpliwe, czy ułożenie rąk z ołówkiem i pędzlem może być dowodem, gdyż ujrzana w lustrze głowa z łatwością przystaje do ciała, którego schemat nie zależy od lustrzanego odbicia.

⁷¹ „Gdyby był znawcą ludzkiej natury, w ciągu jednej chwili odczytałby w niej początek dziecinnej namiętności do balów, początek nudów i skarg na to, że czas tak się wlecze przed obiadem...” i tak dalej (M. Gogol, *Opowieści...*, s. 111–112). Niczego takiego Czartkow nie zauważa.

⁷² M. Gogol, *Opowieści...*, s. 114.

W rezultacie Czartkow, ustępując jej naleganiom, eliminuje niektóre ledwo zauważalne ślady różnicy:

Ze smutkiem zaczął zacierać to, co wydobyl jego pędzel. Znikło sporo ledwo dostrzegalnych rysów, a wraz z nimi częściowo i podobieństwo. Obojętnie jął nadawać portretowi szablonowy koloryt, który można dawać na pamięć i który przekształca nawet twarze wzięte z natury w jakieś chłodno-idealne twarzyczki widywane zazwyczaj w uczniowskich szkicach⁷³.

Moment ten jest niezwykle ważny dla całej estetyki Gogola. Gdy tylko indywidualizujące poruszenie czystej różnicy ustępuje miejsca ogólnemu obrazowi, gdy tylko całościowa totalność wysuwa się na plan pierwszy kosztem cech syngularności, do tekstu wnika trywialność pospolitego i skliszowanego. Nadzieja na stworzenie arcydzieła znika.

Ale na tym historia z portretem Lizy się nie kończy. Po wyjściu modelu Czartkow odszukuje zarzuconą główkę Psyche, „którą kiedyś dawno naszkicował” i zaczął rzutować na niego dopiero co utrwalony w jego świadomości oblicze Lizy. W danym wypadku praca idzie w kierunku wprost przeciwnym w stosunku do tego, w którym ona podążała wcześniej. Teraz nie totalność powstaje z syngularności, lecz syngularność projektuje się na totalność. Oto jak Gogol opisuje wyjściowy stan szkicu Psyche i późniejszą pracę nad nim:

Była to twarzyczka ładnie namalowana, ale zupełnie idealna, chłodna, składająca się z samych tylko rysów ogólnych, nie przepojona życiem ciała. Nie mając nic do roboty zaczął dalej szkicować, przypominając sobie podczas pracy wszystko, co udało mu się dostrzec w twarzy arystokratycznego gościa. Uchwycone rysy, odcienie i tony układały się w czyste formy, w jakich stają przed oczami malarza, gdy ten napatrzywszy się na naturę już się od niej oddala i tworzy równie wielkie dzieło. Psyche zaczęła ożywać i to, co było przed chwilą niejasną myślą, zaczęło przybierać widzialne kształty. Typ twarzy młodej, światowej dziewczyny został mimo woli nadany Psyche, a przez to nabrała ona swoistego wyrazu dającego jej prawo do nazwy rzeczywiście oryginalnego dzieła⁷⁴.

Ciekawe, że Czartkow jawi się tutaj dosłownie jako pewna matryca czystych różnic. Jego świadomość zawiera w sobie jedynie „odcienie i tony”, ale w pewnej „oczyszczonej postaci”, świadomość artysty staje się podobieństwem pieczęci, na które wygrawerowano zarisy oblicza. Te „odcienie” jakby oddzieliły się od twarzy Lizy i teraz istnieją w stanie czystej różnicy, niezwiązanej z materią. Świadomość Czartkowska okazuje się całkowicie pustą świadomością, nieznającą żadnego całościowego obrazu; jawi się ona nie jako myśląca świadomość, lecz jako czysta mapa linii, odcieni, tonów, oddzielonych od nosiciela. Świadomość Czartkowska jest bardzo podobna do tej samej dziwnej „hipostazowości”, o jakiej mówił Studyta. Bo czymże jest ta hipostazowość, jak nie utrwaloną z maksymalną dokładnością syngularnością różnicy rysów Jezusa, w żaden sposób niezwiązaną z żadnym nosicielem. Przypomnę to ważne stwierdzenie Studyty:

Pieczęć oczywiście będzie ta sama i niezmienna na wszystkich substancjach; substancje zaś będą się od siebie różnić; [pieczęć] nie mogła nie pozostać niezmienną na rozmaitych [substancjach],

⁷³ Tamże, s. 115.

⁷⁴ Tamże, s. 116.

jako niemająca nic wspólnego z materiałami; ale, oddzielona od nich myślą, pozostaje na pierścieniu.

Czartkow pracuje nad portretem Lizy jak Weronika. Jego osobista artystyczna ingerencja jest tutaj minimalna. Powodzenie portretu, który tworzy, wiąże się z tym, że idealizowany obraz Psyche jakby nie należy do niego. Jest to martwa uczniowska kopia, którą kiedyś zrobił i o której zapomniał. Czartkowowi udaje się malować obraz bez udziału świadomości i bez żadnego odniesienia do tradycji kulturalnej. Portret ten gatunkowo okazuje się ikoną, napisaną na idealizowanej etiudzie. Ta nieoczekiwana mieszanina prowadzi Czartkova do sukcesu.

Sukces ten artysta osiąga dlatego, że udało mu się nie włączyć swojego „Ja” do procesu twórczego. Portret Lizy to jedyny jego obraz, który nie jest jednocześnie autoportretem. Ale dzieje się to tak dlatego, że Gogol sztucznie konstruuje sytuację, w której mechanizm imitacji, mimesis został naruszony. To naruszenie relacji mimetycznej następuje dwójako. Z jednej strony świadomość Czartkova utrwała tylko cechy różnicy, odrzucając wszystko, co ogólne, to, co zdaniem Studyty przemienia Pawła i Piotra w człowieka w ogóle. Z drugiej strony mechanizm mimetyczny jest całkowicie osłabiony przez to, że ta mapa czystych różnic jest rzutowana na szkic, początkowo niebędący w żadnej relacji do modelu. Gogol tworzy eksperymentalną sytuację na granicy klasycznej reprezentacji. Na portrecie przedstawione jest nie *oblicze* nieobecnej *persony*, lecz mapa syngularności różnicy, odseparowana od tej *persony*, by tak rzec, hipostazowość, rzutowana na *inne* oblicze. Ta całkowicie niezwykła sytuacja pozwala Gogolowi wyjść poza ramy klasycznej reprezentacji.

Tę samą metodę twórczą wykorzystał w *Portrecie* również pewien malarz, który przysłał z Włoch swoje płótno do Akademii Sztuk. Płótno to studiuje, wstrząśnięty nim, Czartkow, który już dawno roztrwoniał swój talent. Epizod ten w drugiej wersji opowieści został znacznie pełniej przedstawiony i z większym rozumieniem strony estetycznej. Tak oto, jeśli w wariacie *Arabesek* na tym „arcyplótnie” „wyjątkowo piękne figury pogrupowano niewymuszenie, swobodnie”⁷⁵, to w późniejszej wersji wszelka aluzja do grupy jako nosicieli ogólnego obrazu jest usunięta, natomiast w pełni odтворzony został schemat portretu Lizy:

Wszystko zdawało się tutaj harmonijnie łączyć: głębokie wniknięcie w kunszt Rafaela odzwierciedlone szlachetnej kompozycji, wpływ Corregia widoczny w najwyższej doskonałości techniki. Ale najbardziej władczo występowała twórcza potęga, zawarta w duszy samego malarza. Przepoiła sobą każdy przedmiot w obrazie, wykryła prawa, które nimi rządzą, i ich wewnętrzną moc. Wszędzie była uchwycona ta płynna okrągłość linii zawarta w naturze, którą widzi tylko oko malarza-twórcy, a która tak kanciasto wychodzi u kopistów. Widać było, jak wszystko, co wydarł zewnętrznemu światu, malarz przenosił najpierw do własnej duszy, by dopiero stamtąd, z jej źródła, wytrysnęło harmonijną, tryumfalną pieśnią. Nawet dla niewtajemniczonych stało się jasne, jaka niezamierzona przepaść dzieli twórczość od zwykłego kopiowania natury. Niepodobna było wyrazić tego niezwykłego skupienia w oczach widzów wpatrzonych w obraz – żaden szelest, żaden dźwięk nie naruszał ciszy; obraz zaś zdawał się tymczasem wyrastać coraz wyżej, wyżej; jaśniej i cudowniej oddzielał się od wszystkiego, aż stał się wreszcie tylko chwilą, owocem myśli spadającej na artystę z niebios, chwilą, do której całe życie człowieka jest tylko wstępem. Mi-

⁷⁵ Н.В. Гоголь, *Собрание сочинений...*, т. 3, s. 216.

mowlone łzy gotowe były trysnąć z oczu widzów otaczających obraz. Zdawało się, że wszystkie upodobania, wszystkie zuchwałe, błędne odchylenia smaku zwały się w jeden hymn uwielbienia dla boskiego dzieła. Nieruchomo, z otwartymi ustami stał Czartkow przed obrazem⁷⁶.

Gogol zdecydowanie przeciwstawia to płótno kopii. Płótno jest niemimetyczne. Antymimetyczność wyraża się przede wszystkim w śpiewności i okrągłości linii. Linie te odznaczają się tą swobodną dynamiką, jaka jest niemożliwa w kopiowaniu, ale jest możliwa jedynie w ruchu różnicy z wnętrza duszy samego artysty. Autor „arcyplót-na” rzutuje ten wolny ruch na wzorce Rafaela i Correggia, ale bez kopiowania tych ostatnich.

Jest to właśnie ta projekcja czystej różnicy, „którą widzi tylko oko malarza-twórcy, a która tak kanciasto wychodzi u kopistów”. „Kanciastość kopistów” to brak dynamiki. W rezultacie powstaje takie płótno, które jest ideałem dla Gogoła i, najprawdopodobniej, dla Iwanowa. Obraz wywiera ten oszalamiający efekt, który Gogol wiąże z modelem czystej hipostazowości, efektem niematerialnej syngularności. Obraz tak wstrząsa Czartkowem, jak powinny wstrząsnąć czytelnikiem *Rewizor* i *Martwe dusze*. Stąd się bierze też dziwna niema scena, w której bohater Gogoła stoi nieruchomo z „otwartymi ustami”: „płacz i szlochanie wydarły mu się z piersi i jak oszalały wybiegł z sali”⁷⁷.

Zaś sam Czartkow wybiera dla siebie inną drogę i staje się modnym portrecistą, czyli specjalistą w gatunku mimesis. Im więcej portretów maluje Czartkow, tym bardziej stają się one monotonne i podobne do siebie, aż w końcu są odbiciem jego własnego Ja lub odbiciem „człowieka w ogóle” w kategoriach Studyty. Różnica pomiędzy Ja i „człowiekiem w ogóle” przy tym praktycznie znika:

Pędzel jego stygł, tępał i niepostrzeżenie zamknął się w monotonnych, określonych, wyświechtanych formach. Jednostajne, zimne, zawsze uporządkowane i, jeśli można tak rzec, zapięte na wszystkie guziki twarze urzędników, wojskowych i cywilnych, niewiele dawały pola do wykazania talentu: zapomniał o wspaniałym udrapowaniu, mocnym ruchu i namiętności. Tym bardziej nie było mowy o grupach, o artystycznie malarsko ujętym dramacie, o wzniosłym pomysle; wciąż miał przed oczami tylko mundur, gorset lub frak, które ostudzają artystę i niweczą wszelką wyobraźnię⁷⁸.

Portrety stają się coraz mniej podobne do oryginału, człowiek Piotr lub Paweł przemienia się po prostu w mundur, gorset lub frak. Ta utrata różnicy w gatunku mimetycznym Gogol wprost wiąże z komercyjnym charakterem tych prac, z tymi pieniędzmi, które przenikają do życia Czartkova razem z portretem demonicznego lichwiarza. Pieniądze są, naturalnie, tym najbardziej oczywistym ekwiwalentem, wygładzającym wszystkie różnice. Ale Gogol przy tym wyraźnie wyczuwa związek jednostajności, wytwarzanej przez pieniądze, z tematem kopiowania, imitacji, zniknięcia syngularności oryginału.

W tej masowej jednostajności obrazów, przybierających postać prawdziwej fantasmagorii, renesansowa reprezentacja zyskuje ostateczne i paradoksalne zwieńczenie. Jeżeli w epoce odrodzenia wizjonerstwo miało oderwać sztukę od rzemiosła i nadać

⁷⁶ M. Gogol, *Opowieści...*, s. 125–126.

⁷⁷ Tamże, s. 126.

⁷⁸ Tamże, s. 121–122.

jej wysoki status społeczny, to, łącząc się z rynkową fantasmagorią, zwraca się ona jakby wstecz i znowu wchodzi w dziedzinę produkcji, co prawda, tym razem masowej. W okresie Quattrocento wizjonerska reprezentacja już miała za zadanie maskowanie materialnego aspektu pracy, przykrywając go czystą idealnością. Ale ta właściwość, która wydawała się w tamtym momencie wtórna, teraz wysuwa się na pierwszy plan w kontekście masowej produkcji towarowej, wypierającej materialny charakter pracy abstrakcyjnym pojęciem wartości. Wyobraźnia renesansowa wieńczy swoją historię rynkowymi fantasmagoriami XX wieku. Znamienne, że u Czartkowa odzież stopniowo zastępuje ludzi, a jego portrety stają się swego rodzaju witryną domu towarowego. „Wciąż miał przed oczami tylko mundur, gorset lub frak”. Sztuka staje się doskonałym analogonem witryn sklepowych, gdzie wystawiony towar jest ukazany w reżymie czystej reprezentacji i bynajmniej nie po to, aby go kupiono. Jak zauważa w związku z koncepcją fantasmagorii Benjamin Susan Buck-Morss, „wszystko pożądane, od seksu po status społeczny, może być przemienione w fetysz (fetish-on-display), trzymający tłum w stanie pobudzenia, nawet wówczas, kiedy nie jest on w stanie nabyć go. Rzeczywiście, niebotycznie wysoka cena tylko podkreśla symboliczną wartość towaru”⁷⁹. Giorgio Agamben mówi w związku z tym o „towarze absolutnym”. W takim towarze zbiega się wartość użytkowa i wymienna. A to oznacza, że taki towar całkowicie traci wszelką użyteczność. Wartość takiego towaru wyraża się w jego nieużyteczności i nieuchwytności. Absolutny towar zdaniem Agambena jest towarem, w którym zburzony został wymiar towaru. I jest nim sztuka. W sytuacji rynku przeżycie sztuki zależy od przemienienia sztuki w „absolutny towar”⁸⁰. Nienawiść Czartkowa do arcydzieła, przysłałego z Włoch, być może wiąże się z tym, że on, jako człowiek rynku, poczuł w płótnie, które nim wstrząsnęło, zjawisko „towaru absolutnego”.

Śmierć Czartkowa jest spowodowana nieskończonym rozmnożeniem się portretów, które powodują u niego pomieszanie zmysłów. Malarz jakby znika we własnych dziełach, gdyż każdy portret jest tylko kopią jego samego, w której całkowicie rozpущa się jak w anonimowym towarze. Szaleństwo umierającego Czartkowa jest szaleństwem imitatora, szaleństwem reprezentacji, nad którą kontrola została utracona i która opanowuje świat, odcięty całkowicie od oryginałów:

Wszyscy, którzy otaczali jego łożo, wydawali mu się okropnymi portretami. Dwoiły się, mnożyły mu się w oczach; widział je na wszystkich ścianach, wpatrywały się w niego uporczywie żywymi oczami. Straszne portrety spoglądały z sufitu, z podłogi, pokój poszerzał się i wydłużał w nieskończoność, żeby móc jeszcze więcej zmieścić tych nieruchomych oczu⁸¹.

Antychryst przenika do świata jako imitacja Chrystusa i dlatego sztuka, którą nie sie on ze sobą, nie jest hipostazową (czyli unikatową), ale mimetyczną, reprezentacyjną i w ostatecznym rachunku – rynkową. Jest rzeczą charakterystyczną, że Gogol kończy pierwszą część opowieści, ściślej – historię Czartkowa – obrazami wywróconego na opak ikonoklazmu. Jeśli autentyczny ikonoklazm niszczył ikony dlatego, że

⁷⁹ S. Buck-Morss, *Walter Benjamin and the Arcades Project*, Cambridge, Mass. 1991, s. 82.

⁸⁰ G. Agamben, *Stanzas: Word and Phantasm in Western Culture*. Transl. by R.L. Martinez, Minneapolis 1993, s. 42–43. Agamben w tym kontekście wspomina o Hegłowskiej definicji doskonałości w poezji romantycznej jako „samolikwidacji nicości”.

⁸¹ M. Gogol, *Opowieści...*, s. 130.

uważał je za puste obrazy, czystą imitację, to Czartkow (nowe ucieleśnienie imitatora Antychrysta) niszczy wszystkie te obrazy, które rzucają wyzwanie mimetyzmowi. Artysta-imitator skupuje na aukcjach i niszczy mnóstwo „świętych, wspaniałych dzieł, w których wielka sztuka uchylała zasłonę z nieba i ukazała człowiekowi część przepelnionego dźwiękami i świętymi tajemnicami jego świata wewnętrznego”⁸².

W drugiej części opowieści przedstawia się historię stworzenia portretu lichwiarza przez ojca narratora, który przeżywa swoją pracę jako służbę szatanowi. Twórca portretu w końcu musiał pójść do klasztoru i oczyszczać modlitwami swoją duszę⁸³, dopóki na niego nie zstąpi pokój i pogoda ducha. W klasztorze spotyka swojego ojca narratora, sam wychowanek Akademii Sztuk. Ojciec przekazuje synowi takie „słowa i myśli (...) o sztuce, które, przyznam się, długo zachowam w duszy, i pragnąłbym szczerze, aby każdy z moich kolegów uczynił to samo”⁸⁴. Jest jasne, że Gogol nadaje temu manifestowi prawdziwej sztuki prawie sakralne znaczenie. Ciekawe jednak, że w testamencie mnicha istnieją zasadnicze różnice pomiędzy pierwszym i drugim wariantem. W wariacie z *Arabesek* oczyszczenie poprzez modlitwę i przewyciężenie mimetyzmu prowadzi do totalnego oderwania malarstwa od rzeczywistości: „Cały przemienił się w religijny płomień. Jego głowa wiecznie jest wypełniona cudownymi snami. Widzi na każdym kroku wizje i słyszy objawienia; myśli jego są rozpalone; oko już nie dostrzega niczego, co należy do ziemi (...)”⁸⁵. Porzucenie imitacji prowadzi w pierwszym wariacie wprost do wizjonerstwa, które legenda przypisywała Rafaelowi.

W wariacie z 1842 roku odmowa kopiowania przybiera całkowicie inny, paradoksalny obrót. Tutaj mnich nawołuje do skrupulatnego kopiowania natury:

Wszystko zbadaj, cokolwiek tylko zobaczysz, opanuj wszystkie rodzaje malarstwa, ale wszędzie umiej znaleźć myśl wewnętrzną, przede wszystkim zaś staraj się zgłębić wzniosłą tajemnicę twórczenia. Błogosławiony jest wybraniec, który nią zawładnął. Nie istnieją dlań w przyrodzie rzeczy niegodne uwagi. W rzeczach błahych malarz-twórca jest tak samo wielki, jak w rzeczach wielkich; gdy przedstawia rzeczy pogardzane, przestajemy gardzić nimi, albowiem niewidzialne prześwieca przez nią piękna dusza twórcy i oto rzecz pogardzana otrzymała wyraz wzniosły, gdyż przesączyła się już przez czyściec jego duszy⁸⁶.

Przełożył Bogusław Żyłko

Bibliografia / References

Agamben, G. (1993). *Stanzas. Word and Phantasm in Western Culture*. Transl. by R.L. Martinez. Minneapolis: University of Minnesota Press.

⁸² Н.В. Гоголь, *Собрание сочинений...*, t. 3, s. 264. Cytuję wariant *Arabesek*.

⁸³ Najprawdopodobniej Gogol projektuje na artystę własne dążenia. Czyżewski pisał: „Gogol nazywa siebie nie tylko pielgrzymem, ale i «mnichem»: mówi o swoim «wewnętrznym klasztorze», żyje „jak w klasztorze” – miejsca, w których znajduje się jego, by tak rzec, wędrowny, ruchomy klasztor, są czasami nieco dziwne: na przykład, Paryż...” (Д. Чижевский, *Неизвестный Гоголь*. W: *Трудный путь: Зарубежная Россия и Гоголь*, Москва 2002, s. 198).

⁸⁴ M. Gogol, *Opowieści...*, s. 152.

⁸⁵ Н.В. Гоголь, *Собрание сочинений...*, t. 3, s. 281.

⁸⁶ M. Gogol, *Opowieści...*, s. 152.

- Alberti, L.B. (1966). *On Painting*. New Haven: Yale University Press.
- Alpers, S. (1988). *Rembrandt's Enterprise*. Chicago: University of Chicago Press.
- Апокрифические Апокалипсисы (2001). Санкт-Петербург: Алетейя [Апокрифические Апокалипсисы (2001). Санкт-Петербург: Алетейя].
- Auerbach, E. (1959). "Figura". In: Auerbach, E. *Scenes from the Drama of European Literature: Six Essays*. New York: Meridian Books.
- Barash, M. (1995). *Icon. Studies in the History of an Idea*. New York: New York University Press.
- Barbu, D. (1996). L'image byzantine: production et usages. *Annales HSS*, 51: 71–92.
- Belting, H. (2010). *Obraz i kult: Historia obrazu przed epoką sztuki*. Przeł. T. Zatorski, Gdańsk: Słowo/Obraz terytoria.
- Bezanson, A. (1999). *Zapretnyj obraz: Intellektual'nâ istoriâ ikonoborčestva*. Per. s fr. M. Rozanova. Moskva: MIK [Безансон, А. (1999). *Запретный образ: Интеллектуальная история иконоборчества*. Пер. с фр. М. Розанова. Москва: МИК].
- Blanchot, M. (1997). *Friendship*. Transl. by E. Rottenberg. Stanford: Stanford University Press.
- Brown, N.O. (1991). *Apocalypse and/or Metamorphosis*. Berkeley: University of California Press.
- Buck-Morss, S. (1991). *Walter Benjamin and the Arcades Project*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Corbin, H. (1971). *En Islam Iranien. Sohrawardî et les Platoniciens de Perse*. Vol. 2. Paris: Gallimard.
- Corbin, H. (1969). *Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi*. Transl. by R. Manheim, Princeton: Princeton Legacy Library.
- Cornack, R. (1997). *Painting the Soul: Icons, Death Masks and Shrouds (Essays in Art and Culture)*. London: Reaktion Books.
- Čiževskij, D. (2002). *Neizvestnyj Gogol'. V: Trudnyj put': Zarubežnaâ Rossiâ i Gogol'*. Sost., vstup. stat'â i komment. M.D. Filina. Moskva: Russkij Mir": 188–230 [Чижевский, Д. (2002). *Неизвестный Гоголь. В: Трудный путь: Зарубежная Россия и Гоголь*. Сост., вступ. статья и коммент. М.Д. Филина. Москва: Русский Мир: 188–230].
- Damaskin, Ioann Sv. (2001). *Tri slova v zašitu ikonopočitanîâ*. Sankt-Peterburg: Azbuka-klassika [Дамаскин, Иоанн Св. (2001). *Три слова в защиту иконопочитания*. Санкт-Петербург: Азбука-классика].
- Danilevskij, R.Û. (1986). *Zametki o temah zapadnoevropejskoj živopisi v ruskoj literature. V: Russkââ literatura i zarubežnoe iskusstvo*. Leningrad: Nauka [Данилевский, Р.Ю. (1986). *Заметки о темах западноевропейской живописи в русской литературе. В: Русская литература и зарубежное искусство*. Ленинград: Наука: 268–298].
- Delille J. (1824). *Oeuvres de J. Delille*. T. 8–9: *L'imagination II*. Paris: L.G. Michaud.
- Dionysius, the Areopagite (1940). *On the Divine Names and the Mystical Theology*. New edition. London–New York: Society for Promoting Christian Knowledge; Macmillan Co.
- Florenskij, P.A. (1990). *U vodorazdelov mysli*. T. 2. Moskva: Pravda [Флоренский, П.А. (1990). *У водоразделов мысли*. Т. 2. Москва: Правда].
- Gabričevskij, A.G. (2002). *Morfologiâ iskusstva*. Moskva: Agraf [Габричевский, А.Г. (2002). *Морфология искусства*. Москва: Аграф].
- Gogol', N.V. (1953). *Sobranie sočinenij*. T. 3. Moskva: Goslitizdat [Гоголь, Н.В. (1953). *Собрание сочинений*. Т. 3. Москва: Гослитиздат].
- Gogol', M. (1972). *Opowieści*. Przeł. J. Wyszomirski, J. Tuwim, J. Brzeczowski. Oprac. B. Galster. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Hamburger, J.F. (1998). *The Visual and the Visionary. Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany*, New York: Princeton University Press.
- Havelange, C. (1998). *De l'oeil et du monde, une histoire du regard au seuil de la modernité*. Paris: Fayard.
- Hoffmann, E.T.A. (1958). *Diable eliksiry*. Przeł. L. Emirowicz. Warszawa: Czytelnik.

- Didi-Huberman, G. (1987). *The Index of the Absent Wound (Monograph on a Stain)*. In: Michelson, A. et al. (Ed.). *October: The First Decade*. Cambridge, Mass.: The MIT Press: 39–57.
- Inge, W.R. (1956). *Christian Mysticism*. New York: Meridian Books.
- Krell, D.F. (1990). *Of Memory, Reminiscence, and Writing on the Verge*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kuryluk, E. (1991). *Veronica and her cloth: history, symbolism, and structure of a „true” image*. Cambridge–Oxford: Basil Blackwell.
- Marin, L. (1977a). *Détruire la peinture*. Paris: Éditions Galilée.
- Marin, L. (1977b). *Philippe de Champaigne ou la présence cachée*. Paris: Hazan.
- Nancy, J.-L. (2000). *Le Regard du portrait*. Paris: Éditions Galilée.
- Palama, Sv. Grigorij (1995). *Triady v zašitusvâšenno-bezmolvstvuúših*. Per. na rus. âzyk V. Veniaminovym. Moskva: Kanon [Палама, Св. Григорий (1995). *Триады в защиту священо-безмолвствующих*. Пер. на рус. язык В. Вениаминовым. Москва: Канон].
- Peter, The Acts of*. (1993). In: Elliot, J.K. (Ed.). *The Apocryphal New Testament: a collection of apocryphal Christian literature in an English translation*. Oxford–New York: Oxford University Press; Clarendon Press.
- Plotin (1995). *Sočineniâ*. Sankt-Peterburg: pri učastii Greko-latinskogo kabineta Ū.A. Šičalina Moskva [Плотин (1995). *Сочинения*. Санкт-Петербург: при участии Греко-латинского кабинета Ю.А. Шичалина Москва].
- Poirée, M.Ch. (1997). *L’empreinte Au XXe siècle: De la Vèronique au „Verre ironique”*. Paris: L’Harmattan.
- Pulver, M. (1960). *The experience of Light in the Gospel of St. John, in the „Corpus hermeticum”, in Gnosticism, and in the Eastern Church*. In: Campbell, J. (Ed.). *Spiritual Disciplines. Papers from the Eranos Yearbooks 4*. Princeton, N.Y.: Princeton University Press: 239–266.
- Schleiermacher, F. et al. (1963). *The Christian Faith*. Vol. 1. New York–Evanston: Harper & Row.
- Simmel, G. (2005). *Rembrandt: An Essay in the Philosophy of Art*. Transl and ed. by A. Scott, H. Staubmann. New York: Routledge.
- Studit, Feodor (1987). *Treťe oproverženie ikonoborcev. Simvol 18 (Pariž): 295–332* [Студит, Феодор (1987). *Третье опровержение иконоборцев. Символ 18 (Париж): 295–332*].
- Studit, Feodor (1987). *Poslanie Platonu o počitanii ikon. Pervoe oproverženie ikonoborcev. Vtoroe oproverženie ikonoborcev. Treťe oproverženie ikonoborcev. Simvol 18 (Pariž): 249–252* [Студит, Феодор (1987). *Послание Платону о почитании икон. Первое опровержение иконоборцев. Второе опровержение иконоборцев. Третье опровержение иконоборцев. Символ, 18 (Париж): 249–252*].
- Tertullian (1994). *Izbrannye prozivedeniâ*. Per. s lat., red. i sost. A.A. Stolârova. Moskva: Progress; Kul’tura [Тертуллиан (1994). *Избранные прозведения*. Пер. с лат., ред. и сост. А.А. Столярова. Москва: Прогресс; Культура].
- Turčin, V.S. (1981). *Èpoha romantizma v Rossii*. Moskva: Iskusstvo [Турчин, В.С. (1981). *Эпоха романтизма в России*. Москва: Искусство].
- Vajskopf, M. (2002). *Sûžet Gogolâ*. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet [Вайскопф, М. (2002). *Сюжет Гоголя*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет].
- Vajskopf, M. (2003). *Nos v kazanskom sobore: o genezise religioznoj temy*. V: Vajskopf, M. *Прица-тройка и колесница души. Raboty 1978–2003 godov*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [Вайскопф, М. (2003). *Нос в казанском соборе: о генезисе религиозной темы*. В: Вайскопф, М. *Прица-тройка и колесница души. Работы 1978–2003 годов*. Москва: Новое литературное обозрение].
- Valery, P. (1960). *Tel Quel*. In: P. Valery, *Oeuvres*. T. 2. Paris: Gallimard.

Zendler, E. (1987). Genesis i bogoslovie ikony. *Simvol*, 18 (Pariž): 13–54 [Зендлер, Э. (1987). Генезис и богословие иконы. *Символ*, 18 (Париж): 13–54].

Živov, V.M. (2002). *Bogoslovie ikony v pervyj period ikonoborčeskikh sporov*. V: Živov, V.M. *Razyskaniâ v oblasti istorii i predistorii ruskoj kul'tury*. Moskva: Âzyki slavânskoj kul'tury [Живов, В.М. (2002). *Богословие иконы в первый период иконоборческих споров*. В: Живов, В.М. *Разыскания в области истории и предистории русской культуры*. Москва: Языки славянской культуры].

Žukovskij, V.A. (1985). *Rafaeleva "Madonna"*. V: Žukovskij, V.A. *Èstetika i kritika*. Moskva: Isskustvo [Жуковский, В.А. (1985). *Рафаелева "Мадонна"*. В: Жуковский, В.А. *Эстетика и критика*. Москва: Искусство].

Il. 1. Hans Memling, *Chusta św. Weroniki (chusta z Manoppello)* (1470)

Źródło: pl.wikipedia.org (domena publiczna)

Il. 2. Caravaggio, *Głowa Meduzy* (ca. 1596)

Źródło: pl.wikipedia.org (domena publiczna)

Nota o Autorze

Michaił Jampolski – urodził się w Moskwie w 1949 roku. Ukończył filologię germano-romańską na Uniwersytecie Moskiewskim. W 1977 roku obronił pracę doktorską *Образовательные и воспитательные функции курса философии в средней школе Франции*. Od 1974 roku związany zawodowo z Wszeczwiązkowym Instytutem Naukowo-Badawczym Sztuki Filmowej. Publikuje w serii semiotycznej Uniwersytetu Tartuskiego i uczestniczy w Konferencjach Tynianowskiej w Rzecyzycy na Łotwie. W 1991 roku habilitował się w Instytucie Sztuki Filmowej na podstawie rozprawy *Проблема интертекстуальности в кинематографе*. W latach 1991–1992 przenosi się do Instytutu Filozofii Rosyjskiej Akademii Nauk i zostaje współpracownikiem postmodernistycznego filozofa Walerija Podorogi. Od 1992 roku jest profesorem Uniwersytetu Nowojorskiego. Opublikował ponad 20 książek z zakresu filmoznawstwa, semiotyki kultury, historii reprezentacji i fenomenologii obrazu. Najważniejsze z nich to: *Память Тиресия. Интертекстуальность и кинематограф* (1993), *Демон и лабиринт. Диаграммы, деформации, мимесис* (1996), *Наблюдатель. Очерки истории видения* (2000, 2012), *Язык – тело – случай. Кинематограф и поиски смысла* (2004), *Пространственная история. Три текста об истории* (2013), *Без будущего. Культура и время* (2018), *Изображение. Курс лекций* (2019). Prace Michaiła Jampolskiego pojawiały się już w tłumaczeniu na język polski. Jedną z pierwszych był artykuł *Dialog i struktura przestrzeni filmowej (O rewersyjnych modelach montażowych)*, opublikowany w antologii *Чудовны кино. Росыјска мисль фільмова* (Wybór, przekłady i opracowanie: T. Szczepański i B. Żyłko, Gdańsk: Słowo/obraz-terytoria, 2001).

Od Tłumacza

Książka *Ткач и визионер. Очерки истории репрезентации, или О материальном и идеальном в культуре* (Moskwa 2007) jest, jak wskazuje jej tytuł, fragmentaryczną historią reprezentacji w kulturze i sztuce europejskiej. Pojęcie reprezentacji jest niedawnej proveniencji, które w ostatnich paru dekadach zrobiło wielką karierę, zastępując wcześniej używany termin „przedstawienie”, wywodzący się z Arystotelesowskiej kategorii *mimesis*, rozumianej jako „naśladowcze przedstawienie rzeczywistości” w literaturze i sztuce. U Michaiła Jampolskiego to kluczowe pojęcie jest określane następująco:

Klasyczna reprezentacja to szczególna forma przedstawienia rzeczywistości. Jest ona ufundowana na zastąpieniu pewnego obiektu jego iluzorycznym obrazem. Nieobecność przedstawianego obiektu zastępuje się w niej *iluzją* obecności. Przy tym iluzja nigdy nie osiąga takiej intensywności, żeby dosłownie oszukać widza lub czytelnika. Iluzja prawie zawsze nie ukrywa tego, że nie posiada prawdziwego bytu. (...) Reprezentacja lokuje się pomiędzy realnością i światem idei platońskich. Dlatego jej sferą jest wyobraźnia.

Zdaniem autora idea reprezentacji pojawia się w okresie odrodzenia, kiedy to akcent przenosi się ze sztuki, rozumianej jako *techne*, na osobę artysty obdarzonego wyjątkowymi zdolnościami „widzenia” przedmiotów wewnętrznym okiem wyobraźni.

Tej problematyce poświęcona jest pierwsza część książki. Bohaterem drugiej części książki jest miasto i jego reprezentacje, przy czym uwaga autora skupia się na Petersburgu, tym wyjątkowym mieście w historii Rosji w przeciwstawieniu do innego wyjątkowego miasta, jakim jest Rzym – *Roma aeterna*. Trzecia część traktuje o portrecie i ikonie z nawiązaniem do prawosławnej teologii ikony i jej roli w duchowej kulturze rosyjskiej. Ikona z jej poetyką jest stałym punktem odniesienia w krytyce “świeckiego” wizjonerstwa. Publikowany w tym numerze fragment pochodzi z tej ostatniej części, gdzie stanowi jej centrum.

BOGUSŁAW ŻYŁKO

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi /
University of Humanities and Economics in Lodz
Wydział Humanistyczny / Faculty of Humanities
Katedra Literaturoznawstwa / Department of Literary Studies
ul. Sterlinga 26, 90-212 Łódź, Polska / Sterlinga 26 St., 90-212 Łódź, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4605-0719>
(Nadesłano / Received 20.09.2020. Zaakceptowano / Accepted 18.10.2020)

Competing interests: The translator declares that he has no competing interests.

RECENZJE, OMÓWIENIA I POLEMIKI
РЕЦЕНЗИИ, ОБСУЖДЕНИЯ
И ПОЛЕМИКА
REVIEWS, OVERVIEWS
AND POLEMICS

Citation:

Dąbrowska, M. (2020). *Opowieść o Franciszku Malewskim*. [Rec.:]
Александр Федута, “Филомат в Империи. Документальная повесть о Франтишке Малевском”. Минск: Лимариус, 2019, 464 с. (Aleksandr Feduta, «Filomat v Imperii. Dokumental'naâ povest' o Františke Malevskom». Minsk: Limarius, 2019, 464 s.). *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 235–241.
DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.16>

ОПОВIEŚĆ О FRANCISZKU MALEWSKIM.
АЛЕКСАНДР ФЕДУТА, ФИЛОМАТ В ИМПЕРИИ.
ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ПОВЕСТЬ О ФРАНТИШКЕ
МАЛЕВСКОМ, ЛИМАРИУС, МИНСК 2019, 464 С.
(ALEKSANDR FEDUTA, *FILOMAT V IMPERII*.
DOKUMENTAL'NAÂ POVEST' O FRANTIŠKE MALEVSKOM,
LIMARIUS, MINSK 2019, 464 S.)

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics
Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska / Krakowskie Przedmieście st. 26/28,
00-927 Warsaw, Poland
E-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>
(Nadesłano / Received 27.05.2020. Zaakceptowano / Accepted 15.06.2020)

Abstract

The story of Franciszek Malewski

The article presents the work of Belarusian researcher Alexandr Feduta *A Philomath in the Empire. The documentary story of Franciszek Malewski* (Limarius, Minsk 2019 – Александр Федута, *Филомат в Империи. Документальная повесть о Фран-*

тишке Малевском, Лимариус, Минск 2019) and the review of his other works on the history of the Russian literature and Polish-Russian literary and cultural relations (2015–2019). The work is the first biography of Franciszek Hieronim Malewski (1800–1870), a lawyer, co-founder of the Philomath Society, editor of the “Tygodnik Wileński”. The article presents the structure and contents of the work and the archive materials used. The biography of Malewski (professional and personal life) is presented in the chronological order and against the background of political and cultural events. Many people close to Malewski (Adam Mickiewicz, Vasily Anastasyevitch, Faddei Bulgarin and others) are mentioned in the work. In addition, it contains also descriptions of Russia in 19th century and references to Romanticism.

Key words: Alexandr Feduta, Franciszek Malewski, monograph, Romanticism, Philomath, Russia, biography

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie utworu białoruskiego badacza Aleksandra Fieduty *Filomata w Imperium. Opowieść dokumentalna o Franciszku Malewskim* (Limarius, Minsk 2019 – Александр Федута, *Филомат в Империи. Документальная повесть о Франтишке Малевском*, Лимариус, Минск 2019) oraz przegląd innych jego prac na temat historii literatury rosyjskiej oraz polsko-rosyjskich stosunków literackich i kulturalnych (2015–2019). Praca jest pierwszą biografią Franciszka Hieronima Malewskiego (1800–1870), prawnika, współzałożyciela Towarzystwa Filomatów, redaktora „Tygodnika Wileńskiego”. Artykuł przedstawia strukturę i treść utworu oraz wykorzystane materiały archiwalne. Biografia Malewskiego (życie zawodowe i prywatne) została zaprezentowana w porządku chronologicznym oraz na tle wydarzeń politycznych i kulturalnych. W utworze mowa jest o wielu osobach z otoczenia Malewskiego (Adam Mickiewicz, Wasilij Anastasiewicz, Tadeusz Bułharyn i in.), zawiera także opisy Rosji XIX wieku oraz odniesienia do romantyzmu.

Słowa kluczowe: Aleksander Fieduta, Franciszek Malewski, monografia, romantyzm, filomata, Rosja, biografia

Po serii książek poświęconych różnym kartom dziejów literatury rosyjskiej (Feduta 2015) i polsko-rosyjskich kontaktów literackich i kulturalnych (Feduta 2018) rozpoznawalny w Polsce białoruski badacz Aleksander Fieduta oddał do rąk czytelników pracę monolityczną, jak zdawać by się mogło na pierwszy rzut oka, ale w istocie również mozaikową, skupioną na jednej postaci, jednocześnie jednak oświetlającą szeroki wachlarz problemów społecznych i historycznoliterackich. Chodzi o wydaną w 2019 roku monografię *Filomata w Imperium* (w języku rosyjskim, w mińskim wydawnictwie Limarius, w założonej w 2018 roku serii „Nasz XIX Wiek”). Tytułowym „filomatą w Imperium” jest Franciszek Hieronim Malewski (ur. w 1800 roku w Wilnie, zm. w 1870 roku w Petersburgu), prawnik, współzałożyciel Towarzystwa Filomatów

i współredaktor „Tygodnika Petersburskiego”. Na okładce i stronie tytułowej książki nazwisko Malewskiego nie pojawia się, widnieje na nich bowiem tytuł skrócony do pierwszego członu; pełny tytuł – z podtytułem *Opowieść dokumentalna o Franciszku Malewskim* – znajdujemy tylko w notce redakcyjnej. Trzeba przyznać, że tytuł *Filomata w Imperium...* brzmi zachęcająco, by nie rzec, intrygująco (kto? gdzie?, przy czym odpowiedź na drugie pytanie – „co to za imperium?” / Imperium Rosyjskie – jest łatwiejsza niż na pierwsze, chyba że czytelnik wie, kim jest starszy pan z laseczką w rękę patrzący z dobrodusznym uśmiechem z portretu zamieszczonego na okładce). Niemniej znacznie korzystniejsze dla odbioru monografii byłoby porzucenie zagadkowości formuły tytułowej na rzecz jej jasności i precyzji. W jeszcze większym stopniu niedoskonałością tą obarczona jest książka tegoż badacza z 2018 roku, zatytułowana *Ślady na śniegu*, częściowo zresztą również poświęcona Malewskiemu; wprawdzie autor we wstępie wyjaśnia wymowę tytułu (efektowne porównanie do śladu na śniegu „widoczności” człowieka w procesie dziejowym, malejącej z biegiem czasu nierzadko aż do całkowitego zniknięcia) i zapowiada podjęte tematy, lecz osoba, która nie zagłębi się w lekturę, nie dowie się tego wszystkiego. Gdy już czytelnik uświadomi sobie, że ma do czynienia z książką o Franciszku Malewskim, warto, aby zapoznał się z nią w całości. W rękę trzyma bowiem pierwszy – dobrze udokumentowany – zarys jego życia i działalności.

W określeniu roli i miejsca monografii *Filomata w Imperium. Opowieść dokumentalna o Franciszku Malewskim* w literaturze przedmiotu wyreczuca recenzenta sam autor, otwierając i zamykając ją stwierdzeniem, że oddaje do rąk czytelników pierwszą biografię Malewskiego. Jego książka wyrosła z głębokiego przekonania, że odtworzenie życia i działalności tytułowego „filomaty w Imperium” powinno stanowić główny cel badawczy, nie zaś – jak dotąd – pełnić rolę usługową wobec innych zamierzeń, przede wszystkim rzucać światło na biografię Adama Mickiewicza. Dotychczasowe „usługowe” traktowanie podjętego problemu badacz pokazuje na przykładzie biogramu Malewskiego w monumentalnym opracowaniu Wiktorii Śliwowskiej *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku* (Śliwowska 1998: 362–363), w którym, jak pisze Fieduta, „życie Malewskiego (...) odtworzone jest do 1833 roku, po czym podana zostaje data jego śmierci, która nastąpiła trzydzieści siedem lat później”; tę lukę czasową badacz tłumaczy tym, że powstanie listopadowe jest traktowane przez polskich historyków jako przełomowy moment w procesie kształtowania się tożsamości ludzi epoki: „zesłaniec Malewski ostatecznie przemienia się w odnoszącego sukcesy urzędnika i przestaje interesować kogokolwiek” (Feduta 2019: 11). Albo inaczej: „życie Malewskiego (...) jak gdyby urywa się w chwili wyjazdu Adama Mickiewicza, jego przyjaciela, towarzysza, (...) a później także krewnego, z Imperium Rosyjskiego” (Feduta 2019: 10). I jeszcze inaczej: „Malewski stał się częścią legendy Mickiewicza; zapamiętano go, ponieważ stał obok Adama” (Feduta 2019: 142). Książka Aleksandra Fieduty świadczy o tym, że Franciszek Malewski na każdym etapie swojego życia pozostaje postacią zajmującą. Podobną myśl wypowiedział wcześniej Jerzy Borowczyk, którego słowa z pracy *Zesłane pokolenie. Filomaci w Rosji (1824–1870)* są zacytowane w monografii Fieduty (Feduta 2019: 410; por. Borowczyk 2014). Autor *Filomaty w Imperium* stara się maksymalnie wykorzystać materiały na temat owego pomijanego dotychczas odcinka życia Malewskiego, wydobywając je (w różnym zakresie) z dziewięć-

ciu archiwów (sześciu rosyjskich, dwóch polskich oraz jednego białoruskiego). W ten sposób przywraca zatem pamięć o drugiej, mówiąc ogólnie, części życia Malewskiego oraz wydatnie uzupełnia wiedzę o pierwszej. Badaczowi towarzyszy przy tym świadomość tego, że jego książka – stanowiąc pierwszą biografię Malewskiego – nie jest biografią pełną, przede wszystkim z powodu nieuwzględnienia niektórych źródeł. Na plan pierwszy wysuwa się wśród nich korespondencja córki Malewskiego, Marii, z narzeczonym i później mężem Władysławem Mickiewiczem, obejmująca dwanaście teczek z listami w języku francuskim. Niewykluczone, że na sylwetkę Malewskiego rzuci światło jeszcze jakieś dokumenty odnoszące się do osób z jego dalszego i bliższego kręgu, których wymienionych zostaje w książce Fieduty bardzo wiele. Skoro mowa jest o niewykorzystanych przez badacza materiałach, to można wskazać je także w literaturze przedmiotu, by wymienić książkę Wiktora i Haliny Czernianinów o „Tygodniku Wileńskim”, w której Malewski wspomniany jest w kontekście nie tylko zawartości tego periodyku, ale także prawa bibliotecznego stanowiącego w Królestwie Polskim (Czernianin, Czernianin 2011). *Filomata w Imperium...* zamyka zatem jeden z najważniejszych etapów w badaniach nad Malewskim, jednocześnie jednak ze względu na możliwość pozyskania i wyzyskania nowych źródeł zachęca do ich twórczego kontynuowania.

Na omawianą monografię składają się trzydzieści dwa rozdziały, poprzedzone wstępem i przedmową (z rozważaniami o biografistyce i wskazaniem podstawy źródłowej) i zakończone epilogiem (z podsumowaniem życia Malewskiego oraz badań nad nim). Jej kompozycję autor opiera w sposób klasyczny na linii życia bohatera, zaczynając od przedstawienia jego rodziny i dzieciństwa, a zamykając, jeśli powtórzyć tytuł ostatniego rozdziału, na „śmierci urzędnika”. Tytuły rozdziałów są konstrukcjami wielocłonowymi, wskazują na osoby z otoczenia (*Ojciec, Książę Czartoryski* itp.), miejsca pobytu i działalności (*Uniwersytet, Malewskiego oczekują w Wilnie* i in.) oraz przemieszczanie się między nimi (*Imperium wzywa, Jechać na południe* i in.), działania i wykonywane prace (*Jak uporządkować prawodawstwo Imperium?* i in.), instytucje życia kulturalnego (*Początek „Tygodnika”* i in.), wreszcie wydarzenia polityczne (*Listopad, początek powstania* i in.). Ani jednak spis treści, ani partie wstępne książki nie przedstawiają periodyzacji życia i działalności Malewskiego. Taka próba, wpływająca na uczynienie opisu, warta była podjęcia, a jej wynik winien zostać przedstawiony wyraziściej. Bardziej wyraziście mogłaby zostać nakreślona też ewolucja postawy Malewskiego, o czym ciekawie wypowiedział się Stanisław Morawski w 1824 roku; obszerny fragment jego listu jest zacytowany w książce (Feduta 2019: 412–413; por. Morawski 1981). Czytelnik opracowania Fieduty poznaje Malewskiego w życiu zawodowym i prywatnym, staje się świadkiem jego dylematów, wyborów, wahań, kompromisów, dążenia do zachowania równowagi między poszczególnymi aspektami życia. Opowieść o Malewskim jest dynamiczna, w znacznym stopniu dlatego, że dużą dynamiką odznaczały się czasy, w których żył i które współtworzył.

W tytułach rozdziałów mowa jest o prawie trzydziestu osobach związanych z Malewskim. Indeks liczy kilkaset nazwisk; krótkie biogramy sprawiają, że odgrywa on też rolę słowniczka biograficznego. Drugą – obok odtworzenia drogi życiowej Malewskiego – wartością książki Fieduty jest więc nakreślenie (z różnym stopniem szczegółowości) sylwetek licznej rzeszy jego współczesnych. Są wśród nich Polacy i Rosjanie,

rosyjscy polonofile (Wasilij Anastasewicz, wydawca polonoznawczego czasopisma „Ulej”, o czym informacja niestety nie znalazła się w notce indeksowej) i „największy germanofil ze wszystkich filomatów i filaretów” (czyli sam Franciszek Malewski; Feduta 2019: 88), Rosjanie na służbie na ziemiach polskich (Piotr Wiaziemski) i Polacy (osoby polskiego pochodzenia) prężnie działający w rosyjskich stolicach (Tadeusz Bułharyn, wydawca gazety „Siewiernaja Pczela”). Szczególne miejsce zajmują osoby w ten czy inny sposób powiązane z Wilnem i Uniwersytetem Wileńskim, członkowie miejscowych organizacji studenckich. Są wymienieni pracownicy różnych uniwersytetów, uczeni rozmaitych specjalności oraz zasług dla nauki (prawnicy, ekonomiści, matematycy, filozofowie, historycy, filolodzy i in.), pisarze, tłumacze, dziennikarze, bibliotekarze, muzycy. Wielkie dla kultury nazwiska sąsiadują z nazwiskami osób z tła prywatnego Malewskiego, jak choćby jego nauczyciela tańca. Jeśli któraś z osób pozostawiła po sobie wspomnienia, Fieduta chętnie je cytuje, by wymienić jako przykład memuarystyczne teksty Iwana Łobojki, wykładowcy języka i literatury rosyjskiej na Uniwersytecie Wileńskim, które zresztą badacz ten opublikował w serii NLO „Rosja w Memuarach” w 2013 roku (Lobojko 2013). W tym kontekście warto dodać, że trzy lata wcześniej w tej samej serii wyszedł obszerny tom *Polacy w Petersburgu w pierwszej połowie XIX wieku*, zawierający wspomnienia Józefa Przeclawskiego, Stanisława Morawskiego, Tadeusza Bobrowskiego oraz Adama Honorego Kirkora (pierwszego – w opracowaniu Fieduty) (Polłaki... 2010). Poprzez liczne i obszerne cytowania świadkowie epoki Malewskiego i on sam bezpośrednio przemawiają do czytelnika, często wchodzą ze sobą w wielopłaszczyznowy dialog o Polakach w Imperium Rosyjskim, współczesności, przeszłości i przyszłości. Jedną z dyskutowanych kwestii jest język: czy uczyć się i śmiało przechodzić na język rosyjski, czy i w jakich okolicznościach posługiwać językiem polskim? O tym traktują obszerne partie korespondencji rodziny Malewskich, zacytowanej w książce Fieduty (Feduta 2019: 153), opowiadającej, jak widać, o adaptowaniu się Polaków do życia pod rosyjską władzą, o strategiach przystosowawczych oraz rezultatach ich przyjęcia. Szczególne miejsce w galerii postaci przypadło, rzecz oczywista, Adamowi Mickiewiczowi, któremu, w opinii Fieduty, Rosja jawiła się jako „kraj-zagadka”, wychodzący spod „okrutnej i władczej ręki, bynajmniej nie boskiej, lecz ludzkiej” (Feduta 2019: 131). Warte przytoczenia wydają się słowa badacza o wyjeździe Mickiewicza i Malewskiego do starej rosyjskiej stolicy: „odjazd (...) do Moskwy stanie się ich ruchem ku sławie Adama i ku rozstaniu” (Feduta 2019: 146). Wymieniane osoby autor *Filomaty w Imperium...* traktuje bądź w pojedynkę, bądź w większych zbiorowościach. Wyodrębnioną grupę tworzą filomaci, są nimi także – szerzej – romantycy. Jak pisze Fieduta, „przyjęło się sądzić, że filomaci i filareci byli romantykami; romantykami (...) stali się w świadomości późniejszych badaczy, wystąpili bowiem w blasku sławy Mickiewicza, myśleli i czuli jednak raczej jak sentymentalisci, ludzie poprzedniej epoki” (Feduta 2019: 131). Książka Fieduty jest więc głosem w dyskusji o romantyzmie i romantykach. Jeśli posłużyć się tytułem niedawno wydanej pod redakcją Elżbiety Dąbrowicz i Marcina Lula książki na temat kulturotwórczej roli ośrodków akademickich w pierwszej połowie XIX wieku, zawierającej zresztą rozdział o Malewskim pióra białoruskiego badacza, w znacznym stopniu jest to dyskusja o „romantyzmie uniwersyteckim” i tworzących go ludziach (Romantyzm... 2019). Co ważniejsze, Fieduta nie utrwała, lecz podważa szablonowe ujęcia tej proble-

matyki, przede wszystkim obala jeden stereotyp, o którym w jej finale czytamy: „historycy przywykli odczytywać to, co stało się z filomatami, jako (...) tragedię – i tylko tak”, podczas gdy historia życia Malewskiego „mocno rozmija się z utrwalonymi na przestrzeni półtora wieku wyobrażeniami o losach filomatów w Imperium Rosyjskim” (Feduta 2019: 411). Badania powinny być prowadzone więc raczej pod hasłem „filomata w Imperium” niż „filomaci w Imperium”, liczba pojedyncza winna wyprzeć liczbę mnogą, chociaż w istocie na obu tych dopełniających się wzajemnie polach pozostało jeszcze bardzo wiele do zrobienia.

Prezentacja książki o Franciszku Malewskim odbyła się z udziałem autora w grudniu 2019 roku na Wydziale „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego. Jednym z wątków dyskusji w jej trakcie były właśnie stereotypy, którymi obrósł polski romantyzm i jego przedstawiciele, a najważniejszy zgłoszony postulat stanowiło przygotowanie – w domyśle: optymalnie przez międzynarodowy kolektyw badawczy – encyklopedii czy słownika biograficznego filomatów. Droga do realizacji tego celu wiedzie przez opracowania częściowe, wśród których kluczowe miejsce zajmują biografie poszczególnych osób. Ważnym krokiem na tej drodze stała się praca *Filomata w Imperium. Opowieść dokumentalna o Franciszku Malewskim* Aleksandra Fieduty. W pewnym stopniu takim krokiem była także wydana w niewielkim odstępie czasowym od *Filomaty w Imperium...* monografia *Adam Mickiewicz i Rosjanie* pod redakcją Magdaleny Dąbrowskiej, Piotra Głuszkowskiego i Zbigniewa Kaźmierczyka, zawierająca napisany przez tegoż badacza rozdział o nieopublikowanej książce Malewskiego (Feduta 2020: 136–144).

Bibliografia / References

- Borowczyk, J. (2014). *Zesłane pokolenie. Filomaci w Rosji (1824–1870)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Czernianin, W., Czernianin, H. (2011). *Wokół „Tygodnika Wileńskiego” 1815–1822. Studia i szkice*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut; Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Feduta, A. (2015). „Kto b ni byl ty, o toj čitatel’...” *Problema čitatelâ v literature puškinskoj èpohi*. Minsk: Limarius [Федута, А. (2015). „Кто б ни был ты, о мой читатель...” *Проблема читателя в литературе пушкинской эпохи*. Минск: Лимариус].
- Feduta, A. (2018). *Sledy na snegu*. Minsk: Limarius [Федута, А. (2018). *Следы на снегу*. Минск: Лимариус].
- Feduta, A. (2019). *Filomat v Imperii. Dokumental'nââ povest' o Františke Malevskom*. Minsk: Limarius [Федута, А. (2019). *Филомат в Империи. Документальная повесть о Франтишке Малевском*. Минск: Лимариус].
- Feduta, A. (2020). *Habent sua fata libelli... (Neopublikovannaâ kniga Františka Malevskogo)*. V: Dąbrowska, M., Głuszkowski, P., Kaźmierczyk, Z. (Red.). *Adam Mickiewicz i Rosjanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar: 136–144 [Федута, А. (2020). *Habent sua fata libelli... (Неопубликованная книга Франтишка Малевского)*. В: Dąbrowska, M., Głuszkowski, P., Kaźmierczyk, Z. (Red.). *Adam Mickiewicz i Rosjanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar: 136–144].
- Lobjko, I.N. (2013). *Moi vospominaniâ. Moi zapiski*. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie [Лобойко, И.Н. (2013). *Мои воспоминания. Мои записки*. Москва: Новое Литературное Обозрение].

- Morawski, S. (1981). *Z wiejskiej samotni. Listy do Franciszka i Heleny Malewskich*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Poláci v Peterburge v prvej polovine XIX veka* (2010). Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie [*Поляки в Петербурге в первой половине XIX века* (2010). Москва: Новое Литературное Обозрение].
- Romantyzm... (2019): Dąbrowicz, E., Lul, M. (Red.). *Romantyzm uniwersytecki. Kulturotwórcza rola ośrodków akademickich w pierwszej połowie XIX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Śliwowska, W. (1998). *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.

Citation:

Dąbrowska, M. (2020). Elegia (?) dla kanonu: [Rec.:] Harold Bloom, „Zachodni kanon. Książki i szkoła wieków”. Przeł. Bohdan Baran i Michał Szczubiałka (Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2019, ss. 643). *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 242–248.

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.17>

ELEGIA (?) DLA KANONU:
HAROLD BLOOM, *ZACHODNI KANON.*
KSIĄŻKI I SZKOŁA WIEKÓW,
PRZEŁ. BOHDAN BARAN I MICHAŁ SZCZUBIAŁKA
(WARSZAWA: WYDAWNICTWO ALETHEIA, 2019, SS. 643)

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics
Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska / Krakowskie Przedmieście 26/28,
00-927 Warsaw, Poland
E-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>
(Nadesłano / Received 27.09.2020. Zaakceptowano / Accepted 30.09.2020)

Abstract

An Elegy (?) for the Canon. Harold Bloom, *Zachodni kanon. Książki i szkoła wieków*, (transl.) Bohdan Baran and Michał Szczubiałka (Warszawa: Aletheia, 2019, 643 p.)

This article reviews the book *The Western Canon: The Books and School of the Ages* (1994) by Harold Bloom. A Polish translation by Bohdan Baran and Michał Szczubiałek appeared in 2019 (Aletheia, 643 p.). The book is presented in the light of Bloom's earlier theories of comparative literary studies. The article contains key information about Polish readers' familiarity with these theories (*The Anxiety of Influence...* etc.). The

structure of the book is described, where the first and last parts contain theoretical considerations about the notion of a literary canon, titled *An Elegy for the Canon* and *Elegiac Conclusion*, while the middle section discusses 26 world writers regarded by Bloom as representatives of a core literary canon; the book has an annex with a list of writers from an extended canon classified by literary periods and countries (*The Theocratic Age, The Aristocratic Age, The Democratic Age, The Chaotic Age: A Canonical Prophecy*). At the centre of the canon, Bloom places Shakespeare. Russian literature is represented in the core canon by Leo Tolstoy. Bloom evaluated writers in terms of universality of their message and degree of originality, measured as otherness and novelty in comparison to their predecessors.

Key words: Harold Bloom, literary canon, comparative literary studies, Shakespeare, review

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie książki Harolda Blooma *Zachodni kanon. Książki i szkoła wieków* (1994), wydanej w przekładzie polskim Bohdana Barana i Michała Szczubiałka w 2019 roku (Wydawnictwo Aletheia, 643 ss.). Książka zostaje przedstawiona w kontekście wcześniejszych teorii Blooma z zakresu komparatystyki literackiej, zawiera podstawowe informacje o ich znajomości przez polskich czytelników (*Lęk przed wpływem...* i in.). W artykule zostaje omówiona struktura książki: część pierwsza i ostatnia mieszczą rozważania teoretyczne na temat kanonu literackiego zatytułowane *Elegia dla kanonu* i *Elegijna konkluzja*, część środkową stanowi omówienie 26 pisarzy światowych, uznawanych przez Blooma za reprezentujących ścisły kanon literacki; książka jest zaopatrzona w aneks zawierający spis nazwisk pisarzy z „pełnego” kanonu literackiego z podziałem na epoki i kraje (*Epoka teokratyczna, Epoka arystokratyczna, Epoka demokratyczna, Epoka chaotyczna: Proroctwo kanoniczności*). W centrum kanonu Bloom umieszcza Williama Szekspira. Literaturę rosyjską w „ścisłym” kanonie reprezentuje Lew Tołstoj. Bloom ocenia pisarzy z punktu widzenia uniwersalności wymowy ich dzieł oraz stopnia oryginalności, której miarą jest inność i nowatorstwo w porównaniu z poprzednikami.

Słowa kluczowe: Harold Bloom, kanon literacki, komparatystyka literacka, Szekspir, recenzja

Naukowcy i publicyści podejmujący problem kanonu literackiego przyzwyczaili swoich czytelników do tego, że stawiają więcej pytań, niż udzielają odpowiedzi mimo powszechnego kojarzenia kanonu (nie tylko literackiego) z czymś ustalonym i uporządkowanym. Najczęściej dotyczą one jego adresatów i twórców, zasad konstruowania i przeznaczenia oraz możliwości i częstotliwości zmian – tak wynika z przedmowy Ewy Wichrowskiej do monografii zbiorowej *Europejski kanon literacki* (zob. Wichrowska 2012: 13–14). Gdy przedmiotem rozważań staje się jego kształt i przeznaczenie,

mogą zabrzmieć one tak, jak pod piórem Ryszarda Nycza w artykule *O kanonie, klasykach i arcydziełach*: „Czy kanon (...) jest nienaruszalnym korpusem dzieł czy raczej architekstem wariantów osadzających się w historii kultury? (...) Czy w arcydziełach widzieć mamy pomniki skończonej doskonałości, czy zawsze otwartą sposobność uzyskania intrygującej nas odpowiedzi?” (Nycz 1993: 3–4). Więcej konstatacji niż zapytań formułują jedynie decydenci w sprawach szkolnego (czy akademickiego) kanonu literackiego, niejako „z urzędu” powołani do przedstawienia gotowej listy utworów zalecanych jako lektura obowiązkowa dla odbiorców z danej grupy wiekowej albo z określonego poziomu czy profilu edukacyjnego. W tym ostatnim kontekście wypowiadała się także autorka niniejszej recenzji – w szczególności w odniesieniu do literatury dawnej w programie studiów neofilologicznych (zob. Dąbrowska 2013: 32–39, Dąbrowska 2016a: 77–86, Dąbrowska 2016b: 81–93 i in.). Kanon literacki należy do najczęściej i najburzliwiej dyskutowanych problemów literaturoznawstwa.

Monumentalna książka Harolda Blooma *Zachodni kanon. Książki i szkoła wieków* (oryg. *The Western Canon: The Books and School of the Ages*, 1994; zob. Bloom 1994), wydana w tłumaczeniu polskim Bogdana Barana i Michała Szczubiałka przez Wydawnictwo Aletheia, wyrosła z poszukiwań w obydwu zaznaczonych kierunkach. Jeśli jednak poprzestać na stwierdzeniu, że stawia pytania teoretyczne dotyczące kanonu literackiego i że zawiera spis dzieł zaliczonych do niego, byłoby to krzywdzące dla autora. Bloom wykracza bowiem daleko poza podstawowe pytania w rodzaju: „co czyni danego autora i dane dzieła kanonicznymi?“, zadając je w odniesieniu do głębokiej „tkanki” twórczości, by – dla przykładu – wymienić takie: „Kiedy Szekspir jest po raz pierwszy Szekspirem? Które sztuki są kanoniczne od początku?” (Bloom 2019: 13, 58). Z tego głębokiego wniknięcia w poszczególne dzieła pisarza i jednocześnie szerokiego ogarnięcia całokształtu jego spuścizny (wraz z różnymi kontekstami) wypływa zaproponowany przez badacza „katalog kanoniczny”, w dużym stopniu oparty na wyborach subiektywnych, jak sam zastrzegł chociażby przy włączeniu do niego *Hadzi-Murata* Lwa Tołstoja: „To mój osobisty kamień probierczy wzniosłości w prozie, moim zdaniem najlepsze opowiadanie świata, a przynajmniej najlepsze, jakie czytałem” (Bloom 2019: 383). Takie postawienie sprawy wynika z przekonania, że „prawdziwe czytanie to zajęcie samotnicze”, prywatne czy nawet intymne, on sam nie tworzy w związku z tym przeznaczony dla innych „listy lektur na całe życie”, co najwyżej mając nadzieję, iż w jego indywidualnej, subiektywnej propozycji czytelnik znajdzie „autorów i książki, których jeszcze nie zna, i odbierze te hojne dary, których szafarką jest jedynie kanoniczna literatura” (Bloom 2019: 591, 593, 603). Jeśli czytelnik pójdzie za głosem badacza, to zyskuje możliwość otrzymania „hojnego daru” nie od jednego pisarza, ale zwykle od wielu z nich naraz, badacz ma bowiem zwyczaj ustawiania ich w ciągu pokoleń pisarskich. Studia Blooma nad literaturą mają wyraźne zabarwienie komparatystyczne, wskazuje on prekursorów, kontynuatorów i modyfikatorów, odnosi się – na różnych płaszczyznach, od genologicznej do stylistycznej – do tradycji i nowatorstwa, oryginalności, innowacyjności czy eksperymentatorstwa, wreszcie do głośnego „lęku przed wpływem” (por. Bloom 2002). Szersza znajomość polskich odbiorców z koncepcjami literaturoznawczymi Harolda Blooma, urodzonego w 1930 roku i zmarłego w 2019 roku wykładowcy Uniwersytetu Yale, datuje się od pierwszych lat XXI wieku, kiedy oprócz przekładu wspomnianej książki o „lęku przed wpływem”

ukazał się poświęcony mu monograficzny numer czasopisma „Literatura na świecie” (Literatura na świecie... 2003).

Książka Blooma ma konstrukcję ramową. Początek i zakończenie wypełniają rozważania teoretyczne o kanonie literackim, snute w nastroju elegijnym i tak też zatytułowane: *Elegia dla kanonu* i *Elegijna konkluzja*. Środkowa – najobszerniejsza – część zawiera omówienia utworów (pojedynczych albo w większych grupach) dwudziestu sześciu pisarzy: Williama Szekspira, Dantego, Geoffreya Chaucera, Miguela de Cervantesa, Michela de Montaigne’a, Moliera, Johna Milтона, Samuela Johnsona, Johanna Wolfganga Goethego, Williama Wordswortha, Jane Austen, Walta Whitmana, Emily Dickinson, Charlesa Dickensa, George’a Eliota, Lwa Tołstoja, Henrika Ibsena, Sigmunda Freuda, Marcela Prousta, Jamesa Joyce’a, Virginii Woolf, Franza Kafki, Jorge Luisa Borgesa, Pabla Nerudy, Fernando Pessoa, Samuela Becketta (porządek wymienienia nazwisk odpowiada kolejności rozdziałów o nich). „Cykl dokonań przebiega od *Boskiej komedii* [Dantego – M.D.] do *Końcówki* [Becketta – M.D.], od dziwności do dziwności” – pisze Bloom o ramach czasowych rozpatrywanego materiału, jednocześnie nazywając wyróżnik pisarstwa kanonicznego (Bloom 2019: 13). Badacz zauważa, że w niektórych literaturach narodowych stosunkowo łatwo wskazać jedną centralną postać kanonu, w innych natomiast jest to prawie niemożliwe: do pierwszych należy literatura amerykańska z Whitmanem, przykład drugiej stanowi literatura francuska (zob. Bloom 2019: 171, 301–320). W centrum kanonu Bloom umieścił literaturę angielską, a w niej (i w ogóle w całej literaturze światowej) zlokalizował Szekspira. Autor zapowiada prezentację za pośrednictwem wybranych pisarzy poszczególnych kanonów narodowych, ale ważniejszy – przynajmniej w sensie porządkowania materiału – okazuje się dla niego podział na epoki, dokonany pod wpływem Giambattisty Vico i jego *Nauki nowiej*. Najpierw mowa jest o przedstawicielach pięciusetletniej epoki arystokratycznej, której granice wyznaczyły *Boska komedia* Dantego i *Faust II* Goethego, następnie o ulokowanej „w pogoetheańskim wieku XIX” epoce demokratycznej (Bloom 2019: 616), wreszcie o ostatniej – epoce chaotycznej. Podział na te trzy epoki oraz poprzedzającą je epokę teokratyczną określa konstrukcją części aneksowej książki (*Dodatki*). Lista pisarzy kanonicznych rozrasta się w aneksach – w stosunku do dwudziestu sześciu uwzględnionych w partiach środkowych – wielokrotnie, liczy ona już nie dziesiątki, lecz setki; bardzo długa jest także lista ich utworów. Powyższe zestawienie – kanon literacki Blooma w liczbach – rodzi pytanie: czy zaliczenie do ścisłego grona „kanonicznego” dwudziestu sześciu pisarzy to dużo czy mało, albo inaczej: czy jest ich w nim aż czy tylko tyłu? I następne: czy bardziej zasadne jest liczenie takich twórców w setkach czy tysiącach? Odpowiedź nie jest prosta. Jeśli badacz tworzy własny, subiektywny kanon literacki, to należy przyjąć, że wybrana liczebność odpowiada mu, a przynajmniej jest dla niego do przyjęcia; z drugiej strony jednak, raz po raz daje on wyraz swoim wahaniom, czy do kanonu nie włączyć jeszcze kogoś – Puszkina, Dostojewskiego czy Czechowa, by wymienić tylko przedstawicieli literatury rosyjskiej (Bloom 2019: 12). Mimo tych wahań oraz decyzji o wprowadzeniu do aneksów długiej listy nazwisk Bloom opowiada się raczej za skromniejszą reprezentacją. Wprost pisze o maltuzjanizmie jako „właściwym kontekście kanonicznych lęków” (Bloom 2019: 25). Wspomniany „lęk przed wpływem” i „lęk kanoniczny” stanowią oś myślenia badacza o literaturze. W krótkich notkach poprzedzających katalog przed-

stawicielei poszczególnych epok warte odnotowania są uwagi na temat roli i miejsca w nich różnych literatur narodowych: jeśli epoka arystokratyczna opierała się na literaturze włoskiej, hiszpańskiej, angielskiej, francuskiej oraz niemieckiej, to w epoce demokratycznej literatura włoska i hiszpańska zeszły na plan dalszy, wyparte przez angielską i w mniejszym stopniu francuską oraz niemiecką, a ponadto przyniosła ona „narodziny siły” literatury rosyjskiej i amerykańskiej (Bloom 2019: 616). Literatura polska jest wzmiankowana w kontekście epoki chaotycznej w osobach Brunona Schulza, Czesława Miłozza, Witolda Gombrowicza, Stanisława Lema, Zbigniewa Herberta i Adama Zagajewskiego. Autor odnosi się do twórczości literackiej na kontynentach amerykańskich, w Afryce, Indiach, Australii, pisze o literaturze arabskiej oraz jidysz i hebrajskiej – zasięg geograficzno-kulturowy penetracji badawczych Blooma jest więc bardzo szeroki. W zapowiedzi części aneksowej książki Bloom wyznaje z ostrożnym optymizmem: „Mam nadzieję, że książka ta nie okaże się elegią dla zachodniego kanonu” (Bloom 2019: 14). Znak zapytania przy słowie „elegia” w istocie postawiła zatem nie autorka niniejszego omówienia jego pracy, lecz sam jej autor.

W rozważaniach teoretycznych Blooma o kanonie literackim rzuca się w oczy mnogość słów rodem, by tak rzec, ze świata militarnego. Mowa jest więc – w kontekście dziwności jako wyróżnika oryginalności pisarzy kanonicznych – o „wygranym starciu z tradycją”, „wdzieraniu się do kanonu”, możliwemu „tylko dzięki sile estetycznej ukonstytuowanej pierwotnie z amalgamatu: mistrzostwa języka figuratywnego, oryginalności, mocy poznawczej, wiedzy, żywego stylu”, „rywalizacji gigantów, z których każdy mógłby być (...) wybrańcem”, kanon zaś nazwany jest „wyboiem spośród tekstów walczących ze sobą o przetrwanie”, który „nie tylko wynika z rywalizacji, lecz sam jest nieustanną rywalizacją” (Bloom 2019: 16, 30, 40, 67, 171). Przykłady podobnych stwierdzeń można mnożyć. Świat literatury jest więc pełen dynamiki, konfrontacji i tarć, w których wyniku powstaje kolejna „dziwność”. W ruch wprawia właśnie „lęk przed wpływem”, wymuszający na pisarzach – jednak tylko tych z czołówki, słabszych bowiem „lęk przed wpływem” paraliżuje i w rezultacie wyklucza z walki – oryginalność. Chodzi przy tym o specyficzną oryginalność: jak wyjaśnia Francesco Loriggio, „literacka wielkość jest, zdaniem Blooma, proporcjonalna nie do oryginalności *per se*, lecz do oryginalności, na jaką twórca zdobywa się, by wyeliminować lub osłabić wpływy, na które może być podatny” (Loriggio 2010: 296). Po części więc także książka o „zachodnim kanonie”, a nie tylko ta o „lęku przed wpływem”, porusza problem mechanizmów psychologicznych kierujących pisarzami i ich wyborami. Walka toczy się o uwagę i pamięć czytelników, którzy – jako istoty śmiertelne – „czasu mają tyle, ile mają, i musi się on kiedyś skończyć, a do czytania jest więcej, niż było kiedykolwiek” (Bloom 2019: 41). Wraz z upływem czasu lektur bynajmniej nie ubywa, gdyż dochodzą nowe, kurczy się jedynie „starszy kanon” (Bloom 2019: 607). Ten segment rozważań o myśleniu Blooma o literaturze warto zakończyć powrotem do przytoczonych powyżej słów o sile estetycznej. W opinii badacza, istotą literatury jest wymiar estetyczny; albo inaczej, jeśli zastanowić się, czym nie jest literatura i kanon: „czymkolwiek byłby zachodni kanon, nie jest programem społecznego zbawienia” (Bloom 2019: 40).

Praca Blooma traktuje o relacjach między dziełami literackimi, intertekstualności, a także o relacjach między pisarzami i ich dziełami a czytelnikami. Pisarzy przedstawia on zresztą również jako czytelników i interpretatorów cudzej twórczości, stąd obecne

w jego monografii omówienia poświęconych Szekspirowi partii *Wykładów o estetyce* Georga Wilhelma Friedricha Hegla czy eseju Thomasa Manna *Goethe i Tołstoj* (zob. Bloom 2019: 84–85, 238). Przed czytelnikami swojej książki Bloom rozacza niekiedy malowniczą wizję mostów przerzucanych „między silnymi prekursorami a silnymi następcami” (Bloom 2019: 596). Thomasa Manna nazywa właśnie „głównym XX-wiecznym spadkobiercą Goethego” (Bloom 2019: 238). Takie podejście sprawia, że dzieje literatury jawią się w koncepcji Blooma bardziej jako jeden ciąg rozwojowy, spójna – choć zróżnicowana – całość, niż zbiorowisko jednostkowych realizacji.

W książce Blooma najczęściej bodaj pada nazwisko twórcy *Hamleta*. Nie będzie przesady w stwierdzeniu, że Bloomowski kanon literacki jest szekspirocentryczny. O Szekspirze badacz nie pozwala zapomnieć czytelnikom ani na chwilę, zajmując się jego spuścizną albo niejako docelowo, albo przyjmując ją za punkt odniesienia w rozważaniach o innych twórcach. Warto dopuścić go po raz kolejny bezpośrednio do głosu, tym razem z obszerniejszymi fragmentami, aby po pierwsze, wyjaśnić Bloomowskie rozumienie powodów fundamentalnego i globalnego znaczenia Szekspira (w towarzystwie kilku innych autorów) dla literatury, oraz po drugie, dać „próbkę” sposobu patrzenia Blooma przez pryzmat Szekspira na innego pisarza (Lwa Tołstoja):

Co takiego wyróżnia Szekspira i dopuszcza do estetycznego towarzystwa Dantego, Cervantesa, Tołstoja i ledwie garstkę innych? Zadając takie pytanie, podejmujemy poszukiwania, które są finalnym celem badań literackich, poszukiwania rodzaju wartości przekraczającego partykularne uprzedzenia i potrzeby społeczne w określonych momentach czasowych. (...) Dzieło Szekspira zawiera pewną substancję, która dominuje i która okazała się wielokulturowa, tak powszechnie przyjęta we wszystkich językach, że ustanowiła niejaką praktyczną wielokulturowość na całym globie... (Bloom 2019: 76).

Hadzi-Murat jest z pewnością najbardziej szekspirowskim dziełem Tołstoja. Tołstoj jako narrator historii *Hadzi-Murata* tak samo jak Szekspir w swoich dramatach jest każdym i nikim zarazem, jednocześnie zainteresowany i obojętny, głęboko poruszony i beznamiętny. Nauczył się od Szekspira (choć za zaprzeczyłby temu) sztuki zestawiania bardzo odmiennych scen w celu osiągnięcia bardziej złożonych konstytucji, niż pozwalałaby prostsza zasada narracji (Bloom 2019: 386).

Oczywiście można polemizować z Bloomem w sprawie zawartości kanonu literackiego, nie wspominając już o jego interpretacji poszczególnych pozycji czy sposobie periodyzacji procesu historycznoliterackiego. Istotniejsze wydaje się jednak coś prostszego niż wchodzenie w dyskusję z badaczem w tych kwestiach, mianowicie to, że skłania on do refleksji nad dziełem literackim, jego rolą i znaczeniem w wymiarze globalnym, jak też (a może przede wszystkim) indywidualnym. Poza wspomnianym obrazem pomostów przerzucanych między wielkimi literackimi poprzednikami a równie wielkimi w swej oryginalności następcami na wyobraźnię czytelników opracowania Blooma może podzielać także oparte na antynomii stwierdzenie, że „siła kanoniczności przejawia się w cichym trwaniu najsilniejszych pisarzy” (Bloom 2019: 317). Wniosek płynie z tego oczywisty: głośnym pisarzem można być przez chwilę, wtedy staje się obiektem mody literackiej, w żadnym razie nie stanowi to jednak gwarancji wejścia do kanonu literackiego. Książka Blooma zachęca do zastanowienia się nad jeszcze jedną kwestią, jaką jest pozycja kształcenia literaturoznawczego we współczesnej szkole różnego szczebla: czy wnikliwa w swej niespieszności lektura i wyrosłe

z niej głębokie odczytanie dzieła literackiego ma szansę przetrwania w rozwijającym się świecie szybkich i płytkich wejrzeń na twory kultury popularnej? Tę kwestię autor również rozwija w charakterystycznym dla elegii tonie smutnego rozpamiętywania, tym razem jednak bez postawienia znaku zapytania przy słowie „elegia”.

Bibliografia / References

- Bloom, M. (1994). *The Western Canon. The Books and School of the Ages*. New York–San Diego–London: Harcourt Brace & Company.
- Bloom, H. (2002). *Lęk przed wpływem. Teoria poezji*. Przeł. A. Bielik-Robson. Kraków: Universitas.
- Bloom, H. (2019). *Zachodni kanon. Książki i szkoła wieków*. Przeł. B. Baran i M. Szczubiałka. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Dąbrowska, M. (2013). Nauczanie literatury rosyjskiej X–XVIII wieku na studiach rusycystycznych w grupach bez znajomości języka rosyjskiego. *Języki obce w szkole*, 2: 32–39.
- Dąbrowska, M. (2016a). Długie trwanie. O kanonie literackim (wokół literatury rosyjskiej). *Komunikacja Specjalistyczna*, 12: 77–86.
- Dąbrowska, M. (2016b). Kanon lektur na studiach rusycystycznych. Propozycje w odniesieniu do literatury epok dawnych. *Roczniki Humanistyczne*, LXIV, z. 7: 81–93.
- Literatura na świecie... (2003): *Literatura na świecie*, 9/10.
- Loriggio, F. (2010). *Pamięć dyscypliny jako historia kulturowa: komparatystyka, globalizacja i kategorie badań literackich*. Przeł. A. Sterczyńska. W: Bilczewski, T. (Red.) *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego: 277–315.
- Nycz, R. (1993). O kanonie, klasykach i arcydziełach. *Teksty Drugie*, 3: 1–4.
- Wichrowska, E. (2012). *Avant-propos*. W: Wichrowska, E. (Red.) *Europejski kanon literacki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego: 11–18.

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.

Citation:

Бабоша, И. (2020). Рецензия на сборник очерков Войцеха Кайтоха „Osieм szkiców o dziełach kultury popopularnej. Dawnych i współczesnych” (Kraków 2019) [Восемь очерков о произведениях популярной культуры прошлого и настоящего (Краков 2019). *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 249–255. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.18>

Baboša, I. (2020). Recenziá na sborník očerkov Vojceha Kajtoha „Osieм szkiców o dziełach kultury popopularnej. Dawnych i współczesnych” (Kraków 2019) [Voseм’ očerkov o proizvedeniáh populárnoj kul’tury prošlogo i nastoášego (Krakov 2019)]. *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 247–253. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.18>

РЕЦЕНЗИЯ НА СБОРНИК ОЧЕРКОВ ВОЙЦЕХА КАЙТОХА
*OSIEM SZKICÓW O DZIEŁACH KULTURY POPULARNEJ,
DAWNYCH I WSPÓŁCZESNYCH* (KRAKÓW 2019)
[*ВОСЕМЬ ОЧЕРКОВ О ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОПУЛЯРНОЙ
КУЛЬТУРЫ ПРОШЛОГО И НАСТОЯЩЕГО* (KRAKOV 2019)]

ИВАН БАБОША / IVAN BABOSHA

Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова /
Lomonosov Moscow State University

Исторический факультет / Faculty of History

Ломоносовский проспект, д. 27, корп.4, 119192, г. Москва, Россия /
Lomonosovskiy Prospekt, 27, корп. 4, Moscow, Russia

(Студент магистратуры / Graduate student)

E-mail: ivanbabosha@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2502-3906>

(Получено / Received 12.11.2020. Принято / Accepted 14.11.2020)

Abstract

The review of W. Kajtoch's collection of essays *Osiem szkiców o dziełach kultury popularnej, dawnych i współczesnych* (Cracow 2019) [Eight essays on popular culture works of past and present]

The review deals with the collection of essays by Wojciech Kajtoch (a prominent Polish philologist) devoted to various pop culture phenomena. Using the examples of speculative fiction by S. Lem, A. Strugatsky and A.K. Tolstoy, detective fiction, modern Shakespeare's film adaptations, Voltaire's "Candide" and Russian TV series, the author demonstrates that entertainment fiction may address problems of great seriousness.

Key words: popular culture, mass culture, speculative fiction, gothic fiction, philosophical fiction, detective fiction, criminal fiction, cinema, Shakespeare, Strugatsky brothers, Lem, A.K. Tolstoy, Voltaire, Russian TV series

Резюме

В рецензии представлен обзор сборника очерков Войцеха Кайтоха, известного польского филолога, о различных явлениях популярной культуры. На примерах фантастических рассказов С. Лема, А. Стругацкого и А.К. Толстого, детективной литературы, современных киноадаптаций Шекспира, вольтеровского «Кандида», а также российских сериалов автор демонстрирует, что развлекательные произведения в действительности могут затрагивать весьма серьезную проблематику.

Ключевые слова: популярная культура, массовая культура, фантастика, готическая литература, философская повесть, детективный жанр, криминальный роман, кино, Шекспир, Стругацкие, Лем, А.К. Толстой, Вольтер, российские сериалы

В книгу Войцеха Кайтоха вошли 8 очерков, 7 из которых опубликованы сравнительно недавно, в 2015–2017 гг. Исключение составляет статья о вольтеровском *Кандиде*, написанная еще в 1994 г. В каждой из этих работ анализируются явления *массовой развлекательной культуры* (Kajtoch 2019: 7).

Войцех Кайтох – известный польский литературовед, крупный специалист по истории польской и русской литературы. В сферу его научных интересов входят изучение популярной культуры, литературная критика, поэзия. Среди важнейших трудов исследователя особенно следует выделить монографию о творчестве братьев Стругацких (Kajtoch 1993), переведенную в 2003 г. на русский язык (Кайтох 2003).

В рассматриваемом сборнике затронута весьма разнообразная проблематика: от фантастических рассказов Аркадия Стругацкого до современных российских сериалов. Лейтмотив данных очерков можно сформулировать следующим

образом: развлекательные и, казалось бы, вследствие этого поверхностные элементы произведений поп-культуры могут служить целям более «серьезного» искусства. Так, например, автор указывает, что Шекспир, писавший пьесы для массового зрителя, «был в состоянии так психологически углубиться в переживания своих героев, что его потенциально развлекательный театр весьма много говорил о человеческой душе...» (Kajtoch 2019: 8).

Первый очерк, *Прологомены к «Диктантам» Станислава Лема*, посвящен циклу из 68 коротких юмористических и абсурдистских текстов Станислава Лема – *Диктанты или ... каким образом дядя Сташек в то время Михася – сейчас Михала – учил писать без ошибок*, написанному в 1970 г., но опубликованному только в 2001 г. С помощью этих диктантов С. Лем готовил племянника своей жены к сдаче экзамена по орфографии, необходимого во времена социалистической Польши для поступления в техникум. В данной работе исследователь поставил перед собой задачу: выяснить, имеют ли данные тексты, лишенные общей сюжетной линии, хотя бы какую-либо тематическую основу (см.: Кайтох 2019: 12).

В первую очередь, В. Кайтох предпринял частотный анализ данного произведения, чтобы выяснить, заложена ли в него та или иная шкала ценностей. Использование этого метода предполагает создание рейтинга, в котором отмечаются самые часто употребляемые автором слова. Чем чаще употребляется та или иная лексема, тем большее значение она имеет в картине мира, формируемой писателем. В результате оказалось, что с аксиологической точки зрения этот текст совершенно бессмыслен. Самым значимым словом для Лема оказалась «нога», за которым следовали «время», «глаз», «зуб» и «жена». В частности, выяснилось, что «семья» настолько же важна, как и «скунс». В. Кайтох заключил, что мир отображается в *Диктантах...* в гротескной форме, как бы «шиворот-навыворот» (см.: Kajtoch 2019: 13–14).

Автор, кроме того, попытался проверить, можно ли это гротескное произведение воспринимать как своеобразный социально-политический комментарий на реальную действительность. Он привел примеры попыток «реалистической» трактовки этого произведения. Так, депутаты партии «Лиги польских семей» усмотрели в *Диктантах...* пропаганду каннибализма и «цивилизации смерти», а экспериментальный театр «Бараках» в своей постановке интерпретировал абсурдистские тексты С. Лема как аллюзию на реалии социалистической Польши (см.: Кайтох 2019: 14–20). Проанализировав жанровые и стилистические особенности *Диктантов...*, исследователь установил, что данные попытки неубедительны, поскольку С. Лем конструировал данные тексты, заботясь только о том, чтобы в гротескно-абсурдистской форме проиллюстрировать то или иное орфографическое правило (см.: Kajtoch 2019: 21–34). Например, эпизоды «каннибализма» в действительности оказались пародией на реальные кулинарные книги. Писатель тем самым стремился вызвать у читателя эффект замешательства: совершенно абсурдные по содержанию рецепты приготовления человеческой печени он составил при соблюдении всех формальных требований жанра кулинарных книг (см.: Kajtoch 2019: 32).

В итоге В. Кайтох находит весьма простое объяснение смысла «Диктантов...», которое вкратце можно сформулировать так: С. Лем безуспешно пытался заставить своего племянника учиться, используя в качестве стимула гротескные образы собственных текстов (см.: Kajtoch 2019: 35–41). Автор заключает, что «это история о том, как непослушный ученик одолел гения» (Kajtoch 2019: 41). В целом, подход, используемый В. Кайтохом в данном очерке, особенно интересен тем, что позволяет с большей точностью определять, обладает ли в действительности то или иное литературное произведение определенными смысловыми пластами или нет.

Далее следуют 2 небольших очерка о сольных¹ произведениях Аркадия Стругацкого, написанных на закате жизни и творчества писателя под псевдонимом «С. Ярославцев» – рассказ *Подробности жизни Никиты Воронцова* (1984 г.) и повесть *Дьявол среди людей* (1990–1991 гг.). В. Кайтох обращает внимание на непривычную для тогдашнего советского читателя жанровую особенность этих произведений: если более ранние работы братьев Стругацких в большинстве своем относились к научной фантастике, то последние произведения Аркадия принадлежали к ненаучной фантастике, в которых присутствует вмешательство сверхъестественных сил и вообще различных иррациональных элементов (см.: Kajtoch 2019: 57). Исследователь подчеркивает, что *Подробности жизни Никиты Воронцова* стали рассказом о «божественном, добром чуде, которое было безнадежно испорчено человеком» (Kajtoch 2019: 59).

В случае повести *Дьявол среди людей* интерес представляют рассуждения автора о том, как Клим Волошин, главный герой, обретший сверхъестественные, буквально «дьявольские» способности после участия в работах по ликвидации последствий чернобыльской аварии и ставший с их помощью мстить своим обидчикам – партийным функционерам, демонстрирует пример особого понимания справедливости в православном дискурсе (не разделяемого, однако, официальной церковью). Любовь в понимании православных людей оказывается прерогативой Бога, а справедливость – дьявола², в то время как в том же польском дискурсе, по замечанию автора, справедливость ассоциируется непосредственно с Богом (см.: Kajtoch 2019: 74–78). В заключении В. Кайтох полагает, что следует восторгаться Аркадием Стругацким за то, что тот под конец жизни в тяжелой с психологической точки зрения обстановке готов был обратиться к проблеме нового для него идеала – «права зрелой, опытной личности к самостоятельности моральных оценок и асоциальной, анархической независимости» (Kajtoch 2019: 78).

В следующем очерке, посвященном *Кандиду*, философской повести Вольтера, В. Кайтох обращает внимание на примечательную особенность данного

¹ Борис Стругацкий, брат Аркадия и соавтор большинства его произведений, не принимал участия в создании этих рассказов.

² Если бы Бог был по-настоящему справедливым, то он бы жестоко наказал людей за их преступления. Бог, согласно этому пониманию, ставит любовь к людям выше справедливости, поэтому и не наказывает их должным образом. Соответственно, действительно справедливое, но суровое возмездие в рамках этой картины мира становится дьявольским атрибутом.

произведения: сочетание «низкого стиля» (повесть фактически является авантюрно-плутовским романом) и серьезной проблематики (проблема поиска счастья, критика оптимистического мировоззрения Лейбница и т.д.) (см.: Kajtoch 2019: 97). В общем, эта статья является своего рода подтверждением вышеупомянутого авторского тезиса о том, что сугубо массовые, развлекательные произведения (а в XVIII в. *Кандид* воспринимался именно так) могут иметь глубокое содержание.

Далее в сборнике находится статья, продолжающая анализ проблематики российской литературы в жанре ненаучной фантастики – *Попытка анализа рассказа «Семьи Вурдалака» Алексея Константиновича Толстого, его польского перевода Рене Сливовского и его киноадаптаций*. В. Кайтох отмечает, что этот готический рассказ является отличным примером восприятия писателем романтического мировоззрения (имеется в виду направление в европейской культуре XIX в.) в общеевропейском контексте (см.: Kajtoch 2019: 101). Интересен авторский сравнительный анализ данного рассказа с романтической лирикой А. Мицкевича (в частности, с его стихотворением *Свитезянка*). В произведениях А. Мицкевича, представителя раннего романтизма, сверхъестественные силы угрожают человеку только в том случае, если он нарушает определенные моральные принципы (например, совершает клятвопреступление). В то же время, А.К. Толстой, по мнению автора, принадлежащий к уже зрелому романтизму, показывает вурдалака и прочую нечистую силу как аналог природной стихии, в равной мере вредящей виновным и невиновным (см.: Kajtoch 2019: 106).

Кроме того, В. Кайтох полагает, что *Семья вурдалака* в определенном аспекте опередила свое время: А.К. Толстой впервые в рамках готического рассказа ввел фигуру *ненадежного повествователя*. Если в других аналогичных произведениях той эпохи герой-рассказчик обычно сообщал объективные и достоверные сведения, то маркиз д'Урфе, главное действующее лицо рассказа А.К. Толстого, явно субъективен (см.: Kajtoch 2019: 107).

Исследователь также сравнил польский (Р. Сливовского) и российский переводы *Семьи вурдалака* (оригинал был на французском, на русский рассказ был переведен только в 1884 г. В. Мазуркевичем уже после смерти А.К. Толстого). В. Кайтох, отметив достоинства польской версии (филологическая точность перевода), в то же время указал и на ряд спорных моментов, в числе прочего, проблему правильного перевода слова «вурдалак» на польский язык (см.: Kajtoch 2019: 120–134), а также пропуски В. Сливовским при переводе некоторых фрагментов, необходимых для передачи сверхъестественной атмосферы рассказа (см.: Kajtoch 2019: 111–120).

Наконец, в финальной части очерка автор проанализировал некоторые попытки киноадаптации *Семьи вурдалака*. В. Кайтох выделил в особенности фильм 2017 г. С. Гинзбурга *Вурдалаки*, в котором сюжет передан не с точки зрения повествователя, как в рассказе А.К. Толстого, а с позиций собственно семьи вурдалака. Это решение, по мнению исследователя, позволило проинтерпретировать оригинальную историю не как произведение в жанре ужасов (т.н. «хоррор»), а как произведение в жанре фэнтези. В. Кайтох считает, что фэнтезийный мотив экранизации заключается в том, что мир в *Вурдалаках* построен на прин-

ципе *онтологической непротиворечивости*: там существование вурдалаков является нормальным явлением, не вызывающим метафизического ужаса. Люди в киноадаптации борются с вурдалаками, в то время как в оригинальном рассказе А.К. Толстого представители нечистой силы являются сверхъестественными существами, от которых главному герою удастся спастись только при помощи чуда – божественного вмешательства (см.: Kajtoch 2019: 140–146).

Появление экранизации подобного типа В. Кайтох считает еще одним свидетельством в пользу того, что *Семья вурдалака* явно опередила свое время: оригинальное произведение А.К. Толстого, будучи написанным в типичном для того времени (сер. XIX в.) жанре готического рассказа, в то же время содержало фэнтезийные элементы, характерные уже для фантастики XX в. (Kajtoch 2019: 146).

В следующем очерке В. Кайтох рассмотрел монографию *Детективный роман* известного польского литературного критика-авангардиста Межвоенного периода, Станислава Бачиньского. Исследователь отмечает, что данный труд, будучи, прежде всего, по меркам настоящего времени «почтенным памятником», тем не менее, опирается на «здоровые основания». Особенно ценной В. Кайтох считает мысль С. Бачиньского о том, что развитая детективная литература обычно существует бок о бок с развитыми правовыми и демократическими традициями. Именно поэтому, с точки зрения критика, произведения этого жанра приобрели наибольшее распространение в Англии и Франции (см.: Kajtoch 2019: 178).

Дальнейшая статья исследователя (*Удастся ли пьесы Шекспира «переделать» в криминальные фильмы? О некоторых новых, «осовременивающих» киноадаптациях великого драматурга*) посвящена попыткам современного кинематографа адаптировать классические произведения к реалиям настоящего времени. Самым удачным В. Кайтох считает подход Марка Брозеса, перенесшего действие *Макбета* в небольшой шотландский ресторан XXI в. Исследователь полагает, что таким образом режиссер не столько перенес шекспировский сюжет в наше время, сколько создал его современную аналогию, в которой при всех внешних различиях сохранились ключевые смысловые элементы оригинала. Автор считает, что борьба за руководство над современным шотландским рестораном в большей мере отражает дух средневековых интриг *Макбета*, чем большинство остальных «осовременивающих» киноадаптаций, стремящихся рыцарей-аристократов представить в образе гангстеров или офисных работников (см.: Kajtoch 2019: 190–192).

Наконец, в последнем, восьмом очерке (*Российские сериалы вчера и сегодня (до 2016 г.)*) В. Кайтох обзорно рассмотрел историю российских сериалов. Исследователь считает, что жанр телесериалов, как и многие другие явления западной массовой культуры, впервые пришел в Россию в 1990-е гг. Автор подчеркивает, что «сериалы» советской эпохи вроде *Семнадцать мгновений весны* являлись скорее многосерийными телефильмами (см.: Kajtoch 2019: 195).

Если в предыдущих очерках В. Кайтох анализировал конкретные произведения массовой культуры, то в случае данного очерка исследователь рассматривал скорее общие тенденции развития сериального рынка в России, обращая особое внимание на политику государственных властей в этой сфере. Так, напри-

мер, автор отмечает, что с 2000-х гг. российские власти стали активно использовать данную отрасль в целях проведения «последовательной исторической политики», при помощи которой можно было бы воспитать нового российского гражданина, «преданного государству, армии, церкви панславистским и имперским традициям, придерживающегося традиционной нравственности». Там же В. Кайтох подчеркивает, что подобное внимание со стороны государства пошло на пользу рынку российских сериалов (Kajtoch 2019: 205–206).

В конце данного очерка исследователь приходит к заключению, что несмотря на то, что российский кинематограф только после 1992 г. начал поспешно осваивать технологию производства чисто развлекательных фильмов и сериалов, «российское телевидение может скоро стать империей качественных, амбициозных, хорошо снятых сериалов, которых никому не будет стыдно смотреть» (Kajtoch 2019: 242).

В целом, данный сборник весьма оригинальных культурологических очерков будет интересен исследователям-гуманитариям, изучающим массовую культуру.

Библиография / References

- Kajtoch, W. (1993). *Bracia Strugaccy: Zarys twórczości*. Kraków: Universitas.
- Kajtoch, W. (2003). *Brat'â Strugackie: Očerk tvorčestva*. Per. s pol. V. Borisova. Doneck: Izdatel'stvo Stalker [Кайтох, В. (2003). *Братья Стругацкие: Очерк творчества*. Пер. с пол. В. Борисова. Донецк: Издательство Сталкер].
- Kajtoch, W. (2019). *Osiem szkiców o dziełach kultury popularnej, dawnych i współczesnych*, Kraków: Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.

KRONIKA
ХРОНИКА
CHRONICLE

SPRAWOZDANIA NAUKOWE
НАУЧНЫЕ ОТЧЁТЫ
SCIENTIFIC REPORTS

Article No 244

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.19>

Citation:

Urbańska-Bożek, M. (2020). „Twórcy rosyjskiego odrodzenia religijnego” – cykl wykładowy zorganizowany przez Pomorskie Towarzystwo Filozoficzno-Teologiczne w ramach „Gdańskich Wykładów Filozoficznych” (3 października – 12 grudnia 2019 roku, Gdańsk, Gdańska Biblioteka PAN, ul. Wałowa 24). *Studia Rossica Gedanensia*, 7: 261–278.
DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2020.7.19>

*TWÓRCY ROSYJSKIEGO ODRODZENIA RELIGIJNEGO –
CYKL WYKŁADOWY ZORGANIZOWANY PRZEZ
POMORSKIE TOWARZYSTWO
FILOZOFICZNO-TEOLOGICZNE
W RAMACH GDAŃSKICH WYKŁADÓW FILOZOFICZNYCH
(3 października – 12 grudnia 2019 roku
Gdańsk, Gdańska Biblioteka PAN, ul. Wałowa 24)*

MARIA URBAŃSKA-BOŻEK

Pomorskie Towarzystwo Filozoficzno-Teologiczne / Pomeranian Philosophy and Theology Society
ul. Lendziona 8/1A, 80-264 Gdańsk, Polska / Lendziona st. 8/1A, 80-264 Gdańsk, Poland

E-mail: murbanska-bozek@swps.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0016-602X>

(Nadesłano / Received 5.11.2020. Zaakceptowano / Accepted 6.11.2020)

Abstract

***Creators of the Russian Religious Revival – a lecture series
organized by the Pomeranian Philosophical and Theological Society
within the framework of Gdańsk Philosophical Lectures
(October 3 – December 12, 2019, Gdańsk Library
of the Polish Academy of Sciences, 24 Wałowa St.)***

The text is a report from a series of ten lectures on the creators of the Russia's Religious Revival which took place in the autumn of 2019 at the Gdańsk Library of the Pol-

ish Academy of Sciences. The lecture series was organized by the Pomeranian Philosophical and Theological Society within the framework of the Gdańsk Philosophical Lectures project. The recipients of the discussed thematic block became acquainted with the tradition of the Russian religious renaissance at the turn of the 19th and 20th centuries, known as the Silver Age of Russian culture. The discussions concerned the development of the religious philosophy combining the existential, cultural and historical dimensions of human existence. The speakers presented the profiles and scientific achievements of both: the main founders of this intellectual formation (Fyodor Dostoyevsky and Vladimir Solovyov) and their successors (Nikolai Berdyaev, Sergie Bulgakov, Nikolai Fiodorov, Yevgeny Trubetskoy, Pavel Florensky, Lev Karsavin, Lev Shestov, Fyodor Stepun, Nikolai Lossky, Ivan Ilyin, Semyon Frank, Dmitry Merezhkovsky, Georges Florovsky, Georgy Fedotov, Vasily Rozanov, Vyacheslav Ivanov and others).

Key words: Russia's Religious Revival, Fyodor Dostoyevsky, Vladimir Solovyov, Nikolai Berdyaev, Orthodoxy, tsarism, God-manhood, evil, good, beauty, truth, Christ

Abstrakt

Tekst ma charakter sprawozdania z cyklu dziesięciu wykładów poświęconych twórcom rosyjskiego odrodzenia religijnego, które odbyły się jesienią 2019 roku w Gdańskiej Bibliotece Polskiej Akademii Nauk. Cykl wykładowy został zorganizowany przez Pomorskie Towarzystwo Filozoficzno-Teologiczne w ramach projektu *Gdańskie Wykłady Filozoficzne*. Odbiorcy omawianego bloku tematycznego zaznajomili się z tradycją rosyjskiego renesansu religijnego przełomu XIX i XX wieku, zwanego Srebrnym Wiekiem w kulturze rosyjskiej – zostali zapoznani z rozwojem filozofii religijnej łączącej w ujmowaniu istnienia człowieka wymiar egzystencjalny, kulturowy i dziejowy. Przedstawiono sylwetki i dorobek naukowy głównych założycieli tej formacji intelektualnej: Fiodora Dostojewskiego i Włodzimierza Sołowjowa oraz ich następców: Mikołaja Bierdiajewa, Sergieja Bułgakowa, Mikołaja Fiodorowa, Jewgienija Trubeckoja, Pawła Florenskiego, Lwa Karsawina, Lwa Szestowa, Fiodora Stiepuna, Dymitra Mereżkowskiego, Iwana Iljina, Mikołaja Łoskiego, Siemona Franka, Georgija Florowskiego, Georgija Fiodotowa, Wasilija Rozanowa, Wiaczesława Iwanowa i innych.

Słowa kluczowe: rosyjskie odrodzenie religijne, Fiodor Dostojewski, Włodzimierz Sołowjow, Mikołaj Bierdiajew, prawosławie, carat, Bogoczołwieczeństwo, zło, dobro, piękno, prawda, Chrystus

Pomorskie Towarzystwo Filozoficzno-Teologiczne od roku 2000 przygotowuje i realizuje projekt *Gdańskich Wykładów Filozoficznych* przy wsparciu finansowym Urzędu Miasta Gdańska. Poszczególne cykle wykładowe mają charakter otwarty, a ich tematyka oscyluje wokół zagadnień z pola nauk humanistycznych, mając na celu popularyzację badań z zakresu filozofii, teologii, nauk o kulturze i literaturze. W 2019 roku, w okresie

od 3 października do 12 grudnia, zorganizowano blok wykładowy zatytułowany *Twórcy rosyjskiego odrodzenia religijnego*, połączony z dyskusjami na temat rosyjskiej religijności i myśli religijnej. Warto dodać, że była to kontynuacja cieszących się dużym zainteresowaniem wykładów *Rosyjska religijność i myśl religijna w erze sekularyzacji*, mających miejsce w roku 2016. Pomysłodawcami i merytorycznymi opiekunami projektu byli profesorowie Uniwersytetu Gdańskiego: **dr hab. Elżbieta Mikiciuk** i **dr hab. Zbigniew Kaźmierczyk** przy wsparciu organizacyjnym **dr. inż. Zbyszka Dymarskiego** i **dr Marii Urbańskiej-Bożek**. Ogólnym celem spotkań była popularyzacja kultury pogranicza polsko-rosyjskiego – regionalnie reprezentowanego przez centra Gdańska i Kaliningradu. Wykłady na temat rosyjskiej religijności i myśli religijnej w erze sekularyzacji spełniały warunek dobrosąsiedztwa. Warunkiem tym (przyjętym jako wyjściowy) było rozumienie wkładu Rosji do skarbcza kultury światowej. Odbiorcy zaznajomili się z tradycją rosyjskiego renesansu religijnego przełomu XIX i XX wieku zwanego Srebrnym Wiekiem w kulturze rosyjskiej – zapoznali się z rozwojem filozofii religijnej łączącej w ujmowaniu istnienia człowieka wymiar egzystencjalny, kulturowy i dziejowy. Przedstawieni zostali główni założyciele tej formacji intelektualnej: Fiodor Dostojewski i Włodzimierz Sołowiow oraz ich następcy: Mikołaj Bierdiajew, Sergiej Bułgakow, Mikołaj Fiodorow, Jewgienij Trubieckoj, Paweł Florenski, Lew Karsawin, Lew Szestow, Fiodor Stiepun, Dymitr Mereżkowski, Iwan Iljin, Mikołaj Łosskij, Siemon Frank, Georgij Florowskij, Georgij Fiodotow, Wasilij Rozanow, Wiaczesław Iwanow i inni.

Zanim przejdę do przedstawienia głównych wątków poszczególnych wykładów oraz zaprezentowania sylwetek naukowców biorących udział w projekcie, chciałabym wyjaśnić brak proporcji między pojedynczymi prezentacjami. Otóż, niektóre wykłady streszczam w jednym bądź dwóch akapitach, a inne – na kilku stronach. Szersze omówienie dotyczy tych wystąpień, które nie znalazły się w bieżącym monograficznym numerze „Karto-Teki Gdańskie” pt. *Rosyjski renesans religijny. Źródła – polemiki – konteksty* (Kaźmierczyk, Urbańska-Bożek 2020)¹. Dzięki takiemu podejściu czytelnik uzyska głębszą perspektywę widzenia poruszanych w projekcie problemów. Z kolei do wnikliwszego zapoznania się z artykułami Janusza Dobieszewskiego, Vitaliya Kashchuka, Lilianny Kiejzik, Henryka Paprockiego oraz Bogusława Żyłki zapraszamy na stronę internetową periodyku.

Cykl wykładowy, który jest przedmiotem niniejszego sprawozdania, otwierał wykład profesora filozofii na Uniwersytecie w Białymstoku, **dr. hab. Piotra Nowaka**, tłumacza, między innymi książek Wasilija Rozanowa, Siemiona Franka, Borysa Pasternaka, Pawła Florenskiego czy Andrieja Biełego. Profesor Nowak jest autorem wielu książek, by wymienić choć kilka tytułów: *Ontologia sukcesu. Esej przy filozofii Aleksandra Kojéve’a* (Gdańsk 2006), *Podpis księcia. Rozważania o mocy i słabości* (Warszawa 2013), *Hodowanie troglodytów. Uwagi o szkolnictwie wyższym i kulturze umysłowej człowieka współczesnego* (Warszawa 2014), *Przemoc i słowa. W kręgu filozofii politycznej Hannah Arendt* (Warszawa 2018).

W wykładzie *Wasilij Rozanow i David Herbert Lawrence – dwie Apokalipsy, dwa widzenia świata* zestawienie przez Piotra Nowaka twórczości Wasilija Rozanowa i Da-

¹ Zob. (Online) <http://karto-teka.ptft.pl/pismo/numer-biezacy.html> (dostęp 2.11.2020).

Fot. 1. Prof. Piotr Nowak
Foto: Zbyszek Dymarski.

vida Herberta Lawrence'a nie było przypadkowe. Obaj byli krytykami nowoczesności, a uzdrawiającego ją leku poszukiwali w kulturach pogańskich poprzedzających epokę klasyczną, czyli w starożytnym Egipcie, kulturach egejskiej i Etrusków. Łączyła ich fascynacja płciowością i prokreacją, ciałem i życiem. Sam Lawrence znał twórczość Rozanowa, cenił ją i komentował.

Na ostatnich stronach *Apokalipsy* Lawrence dokonuje krytyki demokracji. Twierdzi, że jej „siła” polega na umiejętnym, delikatnym terroryzowaniu mniejszości poprzez zastraszenie. Instytucja politycznej poprawności w państwach demokratycznych to odpowiednik dawnej cenzury. Owa poprawność jest narzędziem przymusu, a zastraszanie zastępuje sprawowanie władzy, stając się jej negatywną formą. Potrzeba hierarchicznego porządku w społeczeństwie oraz dogmatyzacja zasady równości wprowadziła zamieszanie we wszystkich dziedzinach życia. *Credo* indywidualizmu, które odrzuca rzeczywistość hierarchii, może prowadzić tylko do anarchii. Demokratyczny człowiek żyje przymusem i oporem. Współcześnie jednostkę charakteryzuje letniość uczuć: ani lubi, ani kocha. Jedynym przedmiotem miłości jest on sam dla siebie. Zdaniem Lawrence'a – referował profesor Nowak – autentyczność uczuć w jednostce tłumie dążenie do oryginalności i wyjątkowości. A przecież to miłość – podkreślił polski filozof – rozbija mur solipsyzmu i obojętności, oddzielając nas od obcego i nieciekawego świata. Jednak by przezwyciężyć tę „chorobę”, chcąc wyjść do drugiego, najpierw musimy odrzucić chrześcijaństwo, socjalizm, doktrynalną izolację i wszechobecną, ofensywną siłę ludu – twierdził Lawrence.

Nowak stawia pytanie: kto byłby zdolny przyjść z pomocą człowiekowi, by ten mógł odzyskać swą autentyczną egzystencję bez zapośredniczenia jej w instytucjach publicznych? Odpowiedź brzmi: „Wielki Inkwizytor, jezuita filantrop reprezentujący zachodnie chrześcijaństwo, nowy Jan z Patmos, który wie – obrazowo komentuje Law-

rence'a Nowak – że odpowiednia Apokalipsa miała miejsce jakiś czas temu, dyskretnie, bez rozgłosu”. „Rzeczywistość zostaje tu przeciwstawiona iluzji – iluzją jest nauka Jezusa, a odpowiedzią na pytanie o rzeczywistość jest czas jako taki” – można wyczytać w *Wielkim Inkwizytorze* (Lawrence 2014: 180). Chrześcijaństwo było zbyt trudne dla przeciętnych ludzi. Ideał ten dostępny jest tylko garstce wybrańców, którzy niczym bogowie podjęli wszystkie żądania stawiane przez Chrystusa.

Wasilija Rozanowa nie interesowała polityka. Autor *Apokalipsy naszych czasów* nigdy nie traktował poważnie codziennych wydarzeń czy zjawisk społecznych, nawet rewolucja bolszewicka wydawała mu się czymś drugorzędnym. Według Nowaka, Rozanow był „całkiem nieodpowiedzialny politycznie” (Nowak 2013: XV). Kwestie poruszane przez gazety były niczym w porównaniu z rodziną, sprawami płci, religii czy modlitwy.

Nowak proponuje kojarzyć Rozanowa raczej z jego immoralizmem. „Obowiązek” uważał za słowo, które wymyślili „okrutni ludzie”. Zdaniem rosyjskiego pisarza ludzkie przekonania i światopogląd nie mają znaczenia; już bardziej istotne jest to, „jakie buty noszą”.

Nowak stwierdza, że immoralizm Lawrence'a poszedł znacznie dalej, a *Przedmowa do Wielkiego Inkwizytora* nie jest jedynym miejscem, w którym słychać radykalizm jego przekonań. Na kartach powieści *Women in Love* twierdzi się, że jeden człowiek nie jest lepszy od drugiego, i nie ze względu na równość ludzi, ale z uwagi na ich wewnętrzne uposażenie, które jest tak różne i niewspółmierne, że nie ma podstaw do porównań. A jak tylko zaczniemy się porównywać, okazuje się, że jedna osoba jest znacznie lepsza od drugiej, ponieważ cała ta nierówność jest w człowieku osadzona z natury. Z kolei w jedenastej części *The Feathered Serpent* Lawrence pisze o arystokratkach ducha. Są to mistrzowie ludzkości, choć nie wywodzą się z niej. Jeśli ludzie chcą się im kłaniać, to nie będzie w tym nic złego, wynika to z porządku rzeczy.

Rozanow nie chciał zaakceptować, by miłość, rodzinę, seks, wczesne małżeństwo uznawać za aberrację, by myśleć o tych zjawiskach w kategoriach grzechu. Starożytni obywali się bez pojęcia grzechu i poczucia winy, do czego niezdolny jest człowiek współczesny. Dowiadujemy się, że chrześcijaństwo pozbawione jest życia w przeciwieństwie do politeistycznych religii Egiptu i Grecji. Rozanow nie zgadza się z nieuleczalnie martwym duchem chrześcijaństwa i dlatego kontrastuje go z politeistycznymi religiami starożytnego Egiptu i Grecji. Jego religia jest religią płci, chrześcijaństwo zaś – to religia oddająca hołd śmierci jeszcze przed śmiercią.

David Herbert Lawrence mówi podobnie – dostrzega Nowak. Ludzka dominacja nad naturą oznacza, że człowiek dobrowolnie wyrzekł się dzikiego życia; już nie rozumie języka natury, zdolność ta została zatracona na skutek nadmiernie rozbudowanej świadomości. Zapomnieliśmy o jedności ze wszechświatem. Jeśli istnieje droga powrotna, prowadzi ona przez ciało. Paganie, w przeciwieństwie do chrześcijan, kochali świat i życie. Nie potrafili zrozumieć pragnienia pochówku, chrześcijańskiego uwielbienia dla śmierci, nienawiści i, w końcu, chęci zniszczenia wszechświata. Unicestwienie kultury Etrusków przez Rzymian może służyć tu za przykład ekspansji i drapieżności Cywilizacji Zachodu.

Wykład drugi został przygotowany przez **ks. dr. Henryka Paprockiego**, teologa i duchownego Kościoła prawosławnego. Od 1981 roku ks. Paprocki wykłada w Pra-

Fot. 2. Ks. dr Henryk Paprocki
Foto: Zbyszek Dymarski.

Fot. 3. Prof. Janusz Dobieszewski
Foto: Zbyszek Dymarski.

wosławnym Seminarium Duchownym, jest pracownikiem Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku oraz Akademii Teatralnej w Warszawie. W kręgu jego zainteresowań pozostają: teologia prawosławna, w szczególności liturgika, filozofia, sztuka, a także twórczość Fiodora Dostojewskiego. Jest to autor szeregu publikacji książkowych oraz tłumacz na język polski prawosławnych tekstów liturgicznych, dzieł

Mikołaja Bierdiajewa, Sergiusza Bułgakowa, Oliviera Clémenta, Mikołaja Łosskiego i Aleksandra Schmemanna. Wykład zatytułowany *Mikołaj Bierdiajew – filozof bezgranicznej wolności* prelegent rozpoczął od zaprezentowania najważniejszych dat i wydarzeń z życia Mikołaja Bierdiajewa, który nie tylko był teoretykiem wolności, lecz sam o sobie mówił, że odkąd pamięta, miał w sobie wewnętrzną niezależność – niezależność w stosunku do wszystkich, nawet do własnych rodziców.

Mikołaj Bierdiajew filozofię studiował na Uniwersytecie Kijowskim i – jak większość wykształconych Rosjan tamtego czasu – związał się z ruchem marksistowskim. Za działalność w ruchu socjalistycznym został zesłany do Wołogdy. Tam też, mając bezpośredni kontakt z socjalistami, doszedł do wniosku, że nowy system będzie znacznie gorszy od obecnego. Zerwał z marksizmem i stał się jego wrogiem. Zaczął wydawać książki wymierzone w marksizm, które przyniosły mu popularność nie tylko w Rosji, ale i poza jej granicami. Powołał do życia w Rosji tzw. Wolną Akademię Filozoficzną, której wykłady przyciągały tłumy. Po rewolucji październikowej Mikołaj Bierdiajew został zmuszony do wyjazdu z Rosji. Na jakiś czas zatrzymał się w Niemczech, które po dojściu Adolfa Hitlera do władzy musiał opuścić za krytykę nazizmu. Przeniósł się do Francji, gdzie mieszkał do swojej śmierci w 1949 roku.

Bierdiajew miał świadomość tego, że bez poczucia i rozumienia wolności marksistów – jak i każdy inny system totalitarny – będą zwycięzcami tej wojny. Dlatego chciał mówić o ludzkiej godności i wolności: „Bez wolności – pisał w swojej *Autobiografii filozoficznej* – nic dla mnie nie ma znaczenia”. Obok zagadnienia natury wolności – wyjaśniał Henryk Paprocki – Bierdiajew kładzie nacisk na egzystencję człowieka, próbuje dociec jej istoty oraz poszukuje źródeł dla jego wolności. Rosyjski myśliciel odrzuca tezę, którą przyjmują teologowie chrześcijańscy, że wolność pochodzi od Boga, że Bóg stworzył człowieka, obdarzając go wolną wolą. Według Bierdiajewa wolność wyrusza się z pierwotnej nicości, w której wszystko jest możliwe. Teza ta przysporzyła mu wielu wrogów, szczególnie w Kościele.

Mikołaj Bierdiajew często występował również w obronie ludzi prześladowanych za swoje poglądy, na przykład stawał w obronie o. Sergiusza Bułgakowa czy Georgija Fiodotowa. Za tym pierwszym Bierdiajew ujął się w liście opublikowanym pod tytułem *Duch Wielkiego Inkwizytora*. Za sprawą tego tekstu oraz książki *Nowe średniowiecze* filozof stał się rozpoznawalny. W *Nowym średniowieczu* przepowiadał, że jeśli nie powstrzyma się rozwoju cywilizacji, to świat ten pójdzie najpierw w stronę nazizmu i komunizmu. Systemy te w końcu w jakiś sposób wyczerpią się, ale niezadowoleni i nierozumiejący tego świata będą starali się go zniszczyć. Będą to barbarzyńcy, którzy przyjdą podobnie, jak to miało miejsce w IV–V wieku. Oni skądinąd tylko w fazie początkowej swojej inwazji palili i niszczyli, ostatecznie jednak pragnęli czegoś się nauczyć, przyswoić sobie jakąś wiedzę i, w końcu, z nich wywodzili się wielcy myśliciele. Barbarzyńcy przyszłości nie przyniosą zapachu lasu, lecz zapach dynamitu, i nie będą się chcieli niczego nauczyć, i niczego przejąć z cywilizacji, ponieważ uznają, że jedynym ich celem jest zniszczenie cywilizacji, ponieważ nie potrafią się w niej odnaleźć. Książka ta odnotowała największą ilość wznowień i wydań w różnych językach po atakach z 11 września 2001 roku na World Trade Center. Bierdiajew twierdził – mówił ks. Paprocki – że filozof to ktoś, kto musi widzieć i czytać znaki czasu, i wyciągać z nich wnioski.

Bierdiajew pragnął emancypacji wolności, zaś samo chrześcijaństwo uważał za religię, która chce emancypacji człowieka, ponieważ Chrystus przyszedł po to, abyśmy stali się wolni. Podobieństwo człowieka do Boga, jak uważał Bierdiajew, realizuje się w jego twórczości. Sam człowiek nie był dla autora *Sensu twórczości* istotą w pełni racjonalną. Fiodor Dostojewski pisał w *Notatkach z podziemia*, że człowiek to istota, która jest w stanie wymyślić najgłupszą ekonomię i w nią uwierzyć. Ta teza Dostojewskiego była dla Bierdiajewa odkryciem. Definicja człowieka jako *animal rationalis* jest niepewna, człowiek to też istota irracjonalna, co Bierdiajew uzasadnia tym, że wszyscy jesteśmy wygnancami z raju i że wszyscy tęsknimy za powrotem do Edenu. Z tego też powodu nieuniknione są wojny i rewolucje, które chciałyby przywrócić raj na ziemi, a wybuchają za sprawą wielkiej przepaści między bogatymi a biednymi.

Trzecie z czwartkowych spotkań poprowadził **ks. dr Vitaliy Kashchuk**, który mówił o *Ukraińskich korzeniach rosyjskiego odrodzenia religijnego końca XIX – początku XX wieku*. Ks. Kashchuk jest wicerektorem i prefektem studiów Międzynarodowego Duchownego Seminarium Misyjnego „Redemptoris Mater” w Winnicy na Ukrainie. W 2019 roku na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej UKSW obronił pracę doktorską *Idea doskonałości jako źródło moralności w myśli filozoficznej Pamfila Jurkewycza*. W wykładzie ks. Kashchuk bronił tezy mówiącej, że przyłączenie terenów Rusi Zachodniej do Moskwy, obszaru przyszłego Imperium Carskiego, zostało poddane kulturowemu wpływowi, który przyspieszył jego przemianę i rozwój kulturowy w kierunku europejskim, a pod koniec XIX i na początku XX stulecia przyczynił się do odrodzenia religijnego Rosji w jego wymiarze intelektualnym, w postaci filozofii religijnej. Osobami, które wywarły znaczący wpływ na dwóch głównych „patronów duchowych” renesansu religijnego – zdaniem Kashchuka – byli Mikołaj Gogol i Pamfil Jurkewycz. Tematy i idee obu, w oparciu o chrześcijański wymiar postrzegania rzeczywistości, miały decydujące oddziaływanie na twórczość – odpowiednio – Fiodora Dostojewskiego i Włodzimierza Sołowjowa, których dorobek był punktem odniesienia dla późniejszych przedstawicieli Srebrnego Wieku religijnej myśli rosyjskiej.

7 listopada w Gdańskiej Bibliotece PAN wygłosiła wykład **prof. zw. dr hab. Liliana Kiejzik**, autorka książek: *Sergiusz Bułgakow i filozofowie Srebrnego Wieku. Rozważania o przyjaźni* (Warszawa 2015) oraz *Sergiusza Bułgakowa filozofia wszechjedności* (Warszawa 2012). W pracy naukowej pani profesor zajmuje się: historią filozofii rosyjskiej; filozofią Srebrnego Wieku; systemem filozoficznym Włodzimierza Sołowjowa, Mikołaja Bierdiajewa, Aleksego Łosiewa, irracjonalizmem Lwa Szestowa, sofiologią Pawła Florenskiego, Sergiusza Bułgakowa, filozofią rosyjskiego renesansu patrystycznego Gieorgija Fłorowskiego i Włodzimierza Łosskiego, poglądami Aleksandra Jelczaninowa, Borysa Wyszesałcewa, Wasyla Zienkowskiego, Lwa Zandera, Eugeniusza Trubieckoja; fenomenem idei rosyjskiej, nową świadomością religijną; zagadnieniami feminizmu filozoficznego; francuskim strukturalizmem filozoficznym. Gdańską prelekcję *Sofiologia Pawła Florenskiego i o. Sergiusza Bułgakowa – odniesienia o. Gieorgija Fłorowskiego w korespondencji z bratem Antonem (nowe fakty)* badaczka poświęciła tematyce rozwoju sofiologii, poczynając od Włodzimierza Sołowjowa przez o. Pawła Florenskiego po Sergiusza Bułgakowa oraz krytykę ich koncepcji przez o. Gieorgija Fłorowskiego. Prof. Liliana Kiejzik opierała swoje rewelacje na niepublikowanych liściach z archiwum Słowiańskiej Biblioteki w Pradze Gieorgija Fłorowskiego do brata

Antona Fłorowskiego, profesora Uniwersytetu im. Karola. Stosunek Fłorowskiego do Sołowjowskiej sofiologii był bardzo krytyczny. Zarzucał on Sołowjowowi brak znajomości Sofii cerkiewnej, a jedynie tej „(...) Boehmego i boehmistów, Walentyna i Kabały. A ta sofiologia jest heretycka i apokryficzna” – pisał w jednym z listów.

Kolejnym z prelegentów, który zgodził się wziąć udział w projekcie, był **Radosław Romaniuk** – literaturoznawca, edytor, doktor nauk humanistycznych, autor tomu szkiców poświęconych myśli filozoficzno-religijnej Lwa Tołstoja *Dramat religijny Tołstoja* (2004), zbioru esejów biograficznych *One* (wyd. 1, 2006, wyd. 2, 2014) oraz dwutomowej książki *Inne życie. Biografia Jarosława Iwaszkiewicza* (t. 1, 2012, t. 2, 2017). Ostatnia pozycja otrzymała przyznaną przez miesięcznik „Nowe Książki” nagrodę dla książki roku (2017), nagrodę Warszawskiej Premiery Literackiej (2018) oraz została nominowana do Nagrody Literackiej „Gdynia” w kategorii „Esej”.

Radosław Romaniuk swój wykład zatytułował *Książki zbójeckie Lwa Tołstoja. O twórczości filozoficzno-religijnej pisarza*. Na wyjaśnienie zasługuje tytuł wystąpienia, a dokładnie fraza „książki zbójeckie”, którą Romaniuk wyjął z ust Pustelnika z IV części *Dziadów* Adama Mickiewicza. Mowa tu o książkach, które mogą zmienić życie, wznieść czytelnika ponad rzeczywistość, skazując go tym samym na wyobcowanie, na zawieszenie między światem, w którym żyjemy, a światem idei – światem, w którym chcielibyśmy żyć. Traktaty filozoficzno-religijne Lwa Tołstoja, zdaniem Romaniuka, doskonale wpisują się w tę metaforę. Przede wszystkim dlatego, że powstały jako zapis religijnych odkryć autora *Spowiedzi* i są czymś, co można nazwać wyznaniem rosyjskiego pisarza wydobyтым z głębin własnej duszy. Są to książki zbójeckie również dlatego – argumentował Romaniuk – że miały one charakter perswazyjny, pragnęły przekonać czytelnika do poglądów Tołstoja, miały „zgorszyc” i nawrócić na pewien rodzaj myślenia o ludzkim życiu, o Bogu i świecie.

Wasilij Zieńkowski (1881–1962), będący także przedstawicielem rosyjskiego renesansu religijnego, w swojej dwutomowej *Historii filozofii rosyjskiej* (Paryż 1898–1850) trafnie określił cel drogi Tołstoja jako zerwanie z Kościołem i światem i wymienił etapy tego zerwania. Najpierw doszło do rozejścia się dróg Cerkwi prawosławnej i rosyjskiego pisarza, który interpretował Ewangelię jako naukę moralną; potem nastąpił okres krytyczny związany z obserwacją tego, jak podchodzi „chrześcijański” świat do zjawisk świata społecznego, czyli do kary śmierci, rozwodów czy błogosławieństwa, którego w przeszłości i w okresie współczesnym Tołstojowi udzielała Cerkiew – błogosławieństwa wojsku „kochającego Chrystusa”. Ten stosunek „buntownik” z Jasnej Polany określał jako niechrześcijański, zaś samą Cerkiew widział jako instytucję stojącą na straży caratu – państwa, które opiera się na fundamencie niemającym nic wspólnego z nauką Chrystusa i ewangelicznymi prawdami. Z kolei zerwania Tołstoja ze światem, w tym światem kultury – twierdził Romaniuk – upatruje się w ostrej krytyce literatury, również własnej twórczości, która w oczach autora *Anny Kareniny* sankcjonowała świat kultury, mający na celu sublimację cierpienia, które jest częścią ludzkiego życia i w którym człowiek jest zanurzony. Ostrze swej krytyki kieruje w stronę władzy rzekomo namaszczonej przez Boga, i obowiązek jej posłuszeństwa, w usankcjonowanie nierówności społecznej, jak i wymuszania posłuszeństwa i wykonywania rozkazów, których nigdy ludzie nie podjęliby, gdyby nie grana przez nich rola społeczna, na przykład żołnierza plutonu egzekucyjnego, kata czy windykatora podatkowego. Krytyko-

Fot. 4. Prof. Zbigniew Kaźmierczyk
Foto: Zbyszek Dymarski.

Fot. 5. Prof. Lilianna Kiejzik
Foto: Zbyszek Dymarski.

wał również posiadanie, własność, którą człowiek boi się utracić, dlatego wszystkie swoje wysiłki kieruje, by ją zachować. Przemoc widział Tołstoj jako siłę pozorną, bo będącą w swej istocie aktem bezsilności. Jądrzem jego myśli religijnej było niesprzeciwierzanie się złu przemocy. Ideę tę zaczerpnął z *Kazania na Górze* z Ewangelii św. Mateusza (5,1–11). Ostatni okres życia pisarza charakteryzuje się radykalnym pacyfizmem. Wspomniany Wasilij Zieńkowski – referował badacz myśli Tołstoja – pisał:

„Tolstoj był męczennikiem swych własnych idei, które dręczyły jego sumienie, burzyły stabilność życiową, stosunek z rodziną i bliskimi oraz z kulturą w ogóle”. On sam niczym bohater powieści uwikłany był w zależności, z którymi nie był w stanie sobie poradzić, był ofiarą konfliktu, jak pisze Romaniuk w *Dramacie religijnym Tolstoja*, w rozdziale „Dramat dobrego życia”, „(...) w którym toczy się stylistyczna walka między tym, co pisarz «musi» powiedzieć, a tym, w jaki sposób winien to zrobić” (Romaniuk 2004: 22). To był konflikt między wiedzą na temat tego, jak powinno wyglądać chrześcijańskie życie, a tym, czym w rzeczywistości jest jego życie i jego rodziny. Tolstoj myślał – jak to określił Radosław Romaniuk w podsumowaniu wykładu – przeciwko samemu sobie, walczył z sobą samym i wiarą, że człowiek może być własnym dziełem, że można zmienić siebie i własne życie.

Prof. UG dr hab. Zbigniew Kaźmierczyk wygłosił 21 listopada wykład *Wierzenia i idee religijne sekciarstwa wschodniego w literaturze odrodzenia religijnego w Rosji*. Profesor Kaźmierczyk jest literaturoznawcą, pracuje w Katedrze Historii Literatury na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Gdańskiego. Jest autorem monografii: *Dzieło demiurga. Zapis gnostyckiego doświadczenia egzystencji we wczesnej poezji Czesława Miłosza* (Gdańsk 2011) i *Słowiańska psychomachia Mickiewicza* (Gdańsk 2012), redaktorem naukowym tomu *Religijność Czesława Miłosza* (Gdańsk 2020), opublikował liczne artykuły w kraju i za granicą (w tym w przekładzie angielskim, litewskim, rosyjskim i ukraińskim).

Zbigniew Kaźmierczyk rozpoczął wykład od zdefiniowania pojęcia „inteligenta rosyjskiego”, który różnił się od człowieka należącego do elity intelektualnej fanatycznym oddaniem sprawie ludu. Jako liberał i ateista postulował zniesienie nierówności feudalnych i radykalnie stawiał postulat walki z caratem i Cerkwią. Oddawał cześć ludowi przywiązanej do prawosławia i narodowości rosyjskiej w nadziei, że stanie się on narzędziem inteligentnej rewolucji motywowanej nienawiścią do religii i carskiej Rosji. Kaźmierczyk stawia pytanie, czy wspomniany kult nie był podszyty niechęcią do rosyjskości jako takiej – cywilizacji autokratycznej, zniewalającej człowieka tak zewnętrznie, jak i wewnętrznie – a zatem: czy nie był spowodowany ojkofobią. Inteligenci rosyjscy mieli w planie ateizację ludu, dla którego religia prawosławna stanowiła fundament narodu oraz państwa narodowego, jakim był carat. Sprzeciwiał się temu Fiodor Dostojewski, który przed zesłaniem na katorgę do Omska (1850–1854) był gorącym zwolennikiem radykalnego socjalizmu. Inteligencji rosyjskiej nie należy utożsamiać z warstwami wykształconymi, ponieważ do niej należeli m.in. ludzie wierzący, jak choćby Iwan Nowikow, Aleksander Radiszczew i Piotr Czaadajew. Wskazując poprzedników antycarskiej opozycji, Kaźmierczyk wymienił słowianofilów oraz okcydentalistów. Z kolei dekabryści byli ludźmi wykształconymi, którzy sprzeciwiali się wyzyskowi i niewolniczej pracy ludu, jednak w większości byli wierni prawosławiu i nie pragnęli obalenia caratu, lecz przekształcenia go w monarchię konstytucyjną. Procesowi szerzenia się radykalnych idei socjalistycznych w carskiej Rosji sprzyjała reforma sądownictwa oraz względna wolność słowa (lata 60. XIX wieku). Wówczas to życie umysłowe uległo nagłej sekularyzacji pod naciskiem scjentyzmu zachodnioeuropejskiego. Z początkiem XX wieku prawosławie coraz wyraźniej ustępowało „nowej religii” – ideologii komunistycznej opartej na ateizmie, „darwinizmie skorelowanym z marksistowską walką klas i dialektycznym materializmem – a w końcu na wywodo-

nym z filozofii Hegla i Fryderyka Engelsa marksizmie i leninizmie” – argumentował Kaźmierczyk. Radykalizm ideologiczny rosyjskiej inteligencji wyrażał się w hasle: „kto nie z ludem, ten przeciw ludowi”. Oni sami – radykalni socjaliści – zachowywali się niczym misjonarze, którzy szli nawracać lud. Tworząc w ten sposób świecką religię przypominającą religijną sektę. Narodnicy to ci, którzy reprezentują wiarę w lud jako wiarę w samych siebie, zdolnych do samozbawienia za sprawą zastąpienia „starej” ziemi jej idealną, rajska wersją, to ludzie, których idealnym typem, według Aleksandra Sołżenicyna, był Lenin. Podsumowując tę część wykładu, Kaźmierczyk konstatuje, iż „inteligentami rosyjskim byli ludzie myślący radykalnie i zdolni do wyciągania krańcowych wniosków – kształcący się lub wykształceni, ale nie każdy skrajnie myślący człowiek – kształcący się lub wykształcony – był inteligentem. Czuł się zobowiązany, by występować w imieniu prostego ludu. Doła ludu legitymizowała jego bunt przeciw Cerkwi i caratowi”.

W drugiej części wystąpienia gdański badacz, powołując się na badania Alaina Besançona (Besançon 2006: 56), argumentował na rzecz tezy głoszącej, że leninizm jest gnozą: „«gnostyk jako typ ludzki jest wcześniejszy od gnozy», a «ideolog jest zawsze wcześniejszy od ideologii», Lenin zaś jest przypadkiem gnostyka, który stał się ideologiem, ergo jego ideologia stała się gnozą”. Wyznawców leninizmu pociągał fakt, że była to teoria dualistyczna, a leninista na wzór manichejczyka głosił walkę dwóch ponadczasowych sił (zasad) – kapitalistów i ludzi pracy – oraz wyznaczył trzy okresy ich dziejów: kapitalistycznej przeszłości, rewolucyjnej teraźniejszości i świetlanej przyszłości komunizmu.

W opinii Kaźmierczyka „rozpoznanie tych groźnych wynaturzeń sekularyzacji idei rosyjskiej zapoczątkowało odrodzenie religijne w imperium. Było ono reakcją tej części inteligencji, która pod wielkim wpływem Dostojewskiego i Włodzimierza Sołżeniowa dostrzegła niebezpieczeństwo zniszczenia tysiącletniej cywilizacji”. Początku tego przebudzenia religijnego nie zwiastowały żadne wydarzenia historyczne. Mikołaj Bierdajew dostrzegł, że w poszukiwaniach religijnych nowego wieku należy upatrywać zwrotu od marksizmu do chrześcijaństwa. W wielkich rosyjskich miastach zaczęła toczyć się dyskusja filozoficzno-religijna. Powołując się na Mariana Brodę, Kaźmierczyk dostrzega, że to twórczość Dostojewskiego rozróżniającego pierwiastki „rozumu i wiary, *profanum* i *sacrum*, polityki i soteriologii, historii i eschatologii” (Broda 2011: 151) dała możliwość przewyciężenia „dualnych skłonności o antyświatowym charakterze”. Pozwoliła zrozumieć, że na ziemi nie uda się stworzyć raj, że ziemia odmieniona, rozumiana jako miejsce, w którym króluje sprawiedliwość i równość ludzi, to miejsce należące do sfery *sacrum*, że jednego nie da się zbudować na drugim, jak Jeruzolimy nie da się postawić na gruzach Aten, co oznacza, że raj na ziemi to czek bez pokrycia, to projekt rojeń i pragnień fanatycznych umysłów, owładniętych ideą zbawienia świata.

W końcu listopada z prelekcją przyjechał do Gdańska **prof. UW dr hab. Janusz Dobieszewski**, pracownik naukowy Instytutu Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmuje się historią filozofii, filozofią społeczną, filozofią religii, a specjalizuje w filozofii rosyjskiej. Jest autorem książki *Włodzimierz Sołowjow. Studium osobowości filozoficznej* (Warszawa 2002).

Janusz Dobieszewski w prezentacji *Włodzimierz Sołowiow jako sprawca filozofii rosyjskiej* dowodził, że rola Sołowiowa w powstaniu filozofii rosyjskiej jest niepośrednia, bo nadająca jej pewien kierunek, motywująca i inspirująca ruch filozoficzny Rosji, zwłaszcza filozofii religijnej. To z niej, z myśli Sołowjowa, jej dojrzałej intelektualnie materii i twórczej energii czerpały kolejne pokolenia filozofów rosyjskich. Za sprawą Sołowjowa, i z inspiracji jego filozofią, można dziś mówić o takich kwestiach filozoficznych, nurtach myślowych i prądach intelektualnych, jak na przykład sofologia (u Siergieja Bułgakowa i Pawła Florenskiego), Bogoczłowieczeństwo (u Mikołaja Bierdiajewa), katastrofizm (Jewgienija Trubieckoja), filozofia wszechjedności (Siemiona Franka, Lwa Karsawina, Iwana Iljina) czy nowoczesny liberalizm (rozwijany u Pawła Nowgorodcewa, Leona Petrażyckiego, Bogdana Kistiakowskiego).

Grudniowa kontynuacja wykładów rozpoczęła się wystąpieniem **dr. hab. Michała Kruszelnickiego** zatytułowanym *Recepcja Dostojewskiego w rosyjskim renesansie kulturowym. Specyfika, wpływ i ograniczenia na tle XX-wiecznej dyskusji nad polifonicznością dzieła*. Kruszelnicki interesuje się współczesną filozofią francuską, zagadnieniami z pola literaturoznawstwa, filozofii edukacji, problemów kultury popularnej, psychologii analitycznej. Jest autorem książek: *Oblicza strachu* (Toruń 2003), *Tradycja kulturowo-literacka i symbolika w Mistrzu i Małgorzacie Michaiła Bułhakowa* (Toruń 2004), *Drogi francuskiej heterologii* (Wrocław 2008), *Dostojewski. Konflikt i niespełnienie* (Warszawa 2017).

Profesor Kruszelnicki rozpoczął wykład od wymienienia najważniejszych idei, których źródeł należy poszukiwać w twórczości Fiodora Dostojewskiego – Bogoczłowieczeństwo, usprawiedliwienie tragedii i zła historii, sensu miłości, twórczości jako przeobrażenia, miłości jako siły ocalającej, równie ocalającej mocy piękna, krytyki progresywnej koncepcji historii, krytyki socjalistycznych utopii. Dla myślicieli rosyjskiego odrodzenia religijnego Dostojewski był pisarzem religijnym w szczególności sposób powiązany z chrześcijaństwem. Związek ten był przez nich eksplorowany i wykorzystywany w ich własnej publicystyce. Kruszelnicki w swoim wykładzie postawił sobie za cel pokazanie, że religijna interpretacja dzieł Dostojewskiego nie jest jedyną słuszną wykładnią, lecz że warto pokazać innego Dostojewskiego. Jego zdaniem, konfesyjne odczytanie powoduje, że trudno dostrzec filozoficzną i pluralistyczną heterogeniczność jego tekstów.

W pierwszej części wykładu zostały omówiono podstawowe wątki z myśli Dostojewskiego, które okazały się wyjątkowo inspirujące dla przedstawicieli rosyjskiego odrodzenia religijnego. Wśród nich znajduje się, między innymi, rosyjski problem historii i związana z nim dyskusja nad apokalipsą kultury po mistrzowsku objawionej w dziełach autora *Biesów*, szczególnie ostro występująca na przełomie XIX i XX wieku. Bierdiajew pisał w związku z tym o coraz głębszej degeneracji ducha, spowodowanej przejściem od kultury do cywilizacji. To przejście niesło pewne korzyści pod względem jakości życia, jego komfortu, jednocześnie dusiło siły twórcze, niszcząc podstawy kultury, czyli odwracając się od chrześcijaństwa. Cywilizacja schodzi z drogi wolności, wybierając drogę przymusu i determinizmu (komunistycznego, katolickiego, faszystowskiego – wszystkie te wątki pojawiały się u Dostojewskiego). W twórczości rosyjskiego pisarza fascynujące jest to – argumentował Kruszelnicki – że na zgłiszczach świata przegniłego, zepsutego, na wskroś przesiąkniętego złem, kiełkuje coś nowego,

inny świat, jednak na czym ta inność miałaby polegać, tego już Dostojewski nam nie mówi.

Kolejnym problemem podnoszonym przez pisarzy rosyjskiego odrodzenia religijnego była idea soborności, którą można rozumieć jako jedność wielości. Aleksiej Chomiakow zarzucał katolikom, że budują jedność w oparciu o zewnętrżność (wymiar legalistyczny), a soborność ma polegać na jedności w duchu. Zasadą jednoczącą jest tu wolność, która prowadzi do urzeczywistnienia się w prawdzie, jaką jest Chrystus. Zdaniem Kruszelnickiego, idea soborności ma swe źródło w twórczości Dostojewskiego. Łączy się ona z ideą współodpowiedzialności za drugiego i świat. Tę ideę autor *Idioty* mocno eksponował. W mowie o Puszkynie przyszłe człowieczeństwo jawi się Dostojewskiemu jako wspaniałe drzewo oceniające całą, szczęśliwą ziemię. Z kolei starzec Zosima z *Braci Karamazow* mówi o przemianie świata w światową Cerkiew, a Alosza Karamazow wprowadza w praktykę życia ową ideę, organizując ekumeniczną wspólnotę młodzieńców. Jednak z powieści przebijają też obrazy zwątpienia w ludzką solidarność – na przykład Iwan nie potrafi do końca wybaczyć swemu ojcu, że porzucił go w dzieciństwie, Smierdiakow zostaje wyrzucony na margines życia, nikt nie potrafi rozpoznać w nim brata, nawet Alosza... Według badacza, chrześcijańska perspektywa *Braci Karamazow* nie jest pokazana jako rozwiązanie, lecz jako zadany nam problem lub piękna projekcja.

Wśród innych idei wziętych z twórczości Dostojewskiego przez rosyjskie odrodzenie religijne jest idea przyznania się do winy wobec wszystkich z jednoczesnym wzięciem winy innego na siebie. Dla Mikołaja Bierdiajewa świadomość moralna zaczyna się od pytania: „Kainie, gdzie jest twój brat Abel”, ale kończy się ów dyskurs moralny na pytaniu: „Ablu, gdzie jest twój brat Kain”. W *Braciach Karamazow* – zauważa Kruszelnicki – nie znalazł się jednak nikt, kto zechciałby wybaczyć i wziąć na siebie winę Smierdiakowa, który istnieje niejako poza percepcją innych.

Wszyscy czołowi przedstawiciele rosyjskiego odrodzenia religijnego będą podtrzymywać – na kanwie powieści Dostojewskiego – również ideę nieontologiczności zła, bardziej imputując Dostojewskiemu prywatywną koncepcję zła. W opinii profesora Kruszelnickiego nie sposób uczciwie czytać Dostojewskiego bez gruntownie przemyślanej kwestii zła – jego prywatywnego lub czynnego charakteru oraz jego związku z ludzką wolą. Sam Dostojewski wierzył w zło pozytywne, wierzył w diabła. Natomiast myśliciele z kręgu odrodzenia religijnego stali na stanowisku prywatywny koncepcji zła, dopatrując się w negatywnych bohaterach powieści rosyjskiego pisarza manifestacji impotencji zła, które zawsze skazane jest na porażkę.

Filozofia piękna to kolejna myśl, którą chętnie eksplorowali na swoje potrzeby myśliciele odrodzenia religijnego. I tym razem Dostojewski nie wskazuje na jedną definicję piękna, powszechnie obowiązującą i słuszną. Jest ona raz ideą zbawiającą świat (Książę Myszkina z *Idioty*), piękno to też „strasliwa rzecz” i można znaleźć je w Sodomie, w sferze piękna Bóg ściera się z Diabłem (Dymitr Karamazow); Wierchowieński z *Biesów* jest łotrem, ale takim, który kocha piękno. Obraz tego piękna nie jest jednoznaczny i w zasadzie – jak zauważa Łoski – Dostojewski zgadza się w kwestii piękna i z Myszkinem, i z Wierchowieńskim, i z Dimitrem Karamazowem.

Podsumowując swój wykład, profesor Kruszelnicki stwierdził, że przedstawiciele renesansu religijnego wywarli znaczący wpływ na recepcję Dostojewskiego, ukazu-

jąc go jako myśliciela religijnego, który daje się wpisać w konceptualizm teologiczny, religijny i antropologiczny. Jest im obce całościowe czytanie tekstu i nieufność wobec intelektualizmu i filozoficznego myślenia, nie dbają o niuansowanie myśli, zacierają różnice między słowem a znaczeniem. Zależy im na wglądzie w wyższą transcendentną prawdę, rozwiązanie problemu sensu życia, wolności, zła, śmierci, czasu, historii, o dostarczenie całościowej wizji świata i ludzkiego losu. Jednak dla człowieka Zachodu, wykształconego klasycznie, być może pozbawionego łaski wiary, czy dzieło Fiodora Dostojewskiego pozostaje już raz na zawsze odczytane? Kruszelnicki poddaje to w wątpliwość. Powieści Dostojewskiego opierają swoją narrację o bohaterach na zmianie, nierozstrzygalnikach, znakach zapytania. Powieści Dostojewskiego nie posiadają konceptualnego zamknięcia, nie dają moralnego ukojenia, nie kończą się jednoznacznym *happy endem*. Według Kruszelnickiego, do tekstów Dostojewskiego należy zastosować podejście, które on sam określa jako hermeneutyczno-egzystencjalne wyzwanie. Czytanie Dostojewskiego niesie ze sobą pewnego rodzaju ryzyko. Jacques Derrida mówił „o absolutnie nieprzewidywalnym zdarzeniu tekstu”. Lektura wybitnego dzieła powinna stanowić „akt drapieżnej pokory”, co oznacza, że czytelnik aktywnie „pasożytuje” na tekście, a zarazem jest wobec niego pokorny i unizony. Znaczący to, że jako czytelnicy nie możemy mieć nadziei na ostateczny i absolutny wgląd w tekst, lecz mamy też prawo domagać się od lektury symbolicznego zysku. Kruszelnicki na zakończenie podkreślił, że u Dostojewskiego winniśmy dostrzec nade wszystko trudność wiary. Powołując się na słowa Bachtina, badacz twórczości Dostojewskiego konkludował, że mimo iż autor *Zbrodni i kary* jako osoba prywatna miał religijnie zideologizowany światopogląd, to jego powieści nie są monologiczne i jako takie zachęcają czytelnika do negocjowania sensu. Nie tylko my czytamy tekst, ale też i on nas czyta.

W kręgu myśli Fiodora Dostojewskiego pozostawało również wystąpienie **prof. UG dr hab. Elżbiety Mikiciuk** pt. *Chrystus Dostojewskiego*. Elżbieta Mikiciuk w swojej pracy dydaktycznej i naukowej łączy zainteresowanie literaturą polską (szczególną uwagę poświęcając literackim obrazom Rosji i rosyjskiego prawosławia) z fascynacją literaturą i kulturą rosyjską, zwłaszcza twórczością Fiodora Dostojewskiego, rosyjskim teatrem, filmem i malarstwem staroruskim. Zajmuje się także problemem wzajemnych związków oraz inspiracji malarstwa ikonowego i innych dziedzin kultury. Jest autorką książek: *„Chrystus w grobie” i rzeczywistość „Anastasis”*. *Rozważania nad „Idiotą” Fiodora Dostojewskiego* (Gdańsk 2003) i *Teatr paschalny Fiodora Dostojewskiego. O wątkach misteryjnych „Braci Karamazow” i ich wizjach scenicznych* (Gdańsk 2009).

Profesor Mikiciuk, omawiając chrystologię Dostojewskiego, odniosła się do wybranych aspektów tego tematu, pomijając na przykład kwestię stosunku pisarza do rosyjskiego prawosławia, rozumienia misji religijnej Rosji itd. Chcąc zaprezentować obraz Jezusa Chrystusa w twórczości rosyjskiego pisarza, wzięła pod uwagę zarówno wypowiedzi bohaterów literackich, jak i obrazów powieściowych, zawierających motywy ewangeliczne i symbolikę chrześcijańską. Przyjęcie interpretacji religijnej myśli Dostojewskiego gdańska badaczka uzasadniała tym, że on sam wyjaśnia sens ludzkiej egzystencji w perspektywie Ewangelii, człowieka zaś widzi w perspektywie chrystologicznej. Polska teatrolog przywołuje słowa Lwa Myszkińa definiujące piękno w pojęciach zbawczej mocy. Myszkiń jest chrześcijaninem i nie wstydzi się wyznawać wiary w Chrystusa – Zbawiciela, którego obraz, jak twierdzi główny bohater *Idioty*,

nosi w sobie lud rosyjski – prawosławny. Zarówno dla księcia, jak i dla innych – wierzących w Chrystusa – bohaterów powieści Dostojewskiego, jak chociażby Makarego Dołgorukiego (*Młodzik*) czy starca Zosimy (*Bracia Karamazow*), Bóg jest Kimś, kto „przemawia” językiem miłości, a najpełniej „wypowiada się” w Jezusie Chrystusie, a więc poprzez Słowo, które w akcie wcielenia objawia, czyni widzialnym Piękno Niewidzialnego. W brulionach do *Biesów* ich autor odnotowuje, że „Мир станет красота Христова”, co należałoby dosłownie przetłumaczyć jako: „Świat stanie się piękno Chrystusowe”. Zdaniem Mikiciuk, złamanie przez pisarza reguł gramatycznych jest zamierzone, ma podkreślić wiarę w całkowitą przemianę świata w (przez) piękno Boga-Człowieka. Sam Myszkina wiąże piękno z doświadczeniem miłości, dlatego ten, kto daje i przyjmuje miłość, odkrywa piękno i jest zdolny do zachwytu nim. Bóg zaś stworzył piękno z miłości, wzywając tym samym do dialogu miłości (por. gr. czasownik *ka-leo*, od którego pochodzi rzeczownik ‘piękno’ – *kalós* oznacza ‘wołać, przywoływać’). Bohaterowie Dostojewskiego, mówiąc o pięknie natury, łączą jej istnienie z tajemnicą Chrystusowej obecności w świecie. Potwierdzają tym samym słowa św. Pawła z Listu do Kolosan: „On jest obrazem Boga niewidzialnego – Pierworodnym wobec każdego stworzenia, bo w Nim zostało wszystko stworzone: i to, co w niebiosach, i to, co na ziemi, (...). Wszystko przez Niego i dla Niego zostało stworzone. On jest przed wszystkim i wszystko w Nim ma istnienie” (Kol 1, 15–17). Zosima akcentuje bezgrzeszność świata przyrody, jego czystość, który już samym swoim istnieniem oddaje cześć Słowu, „zna drogę swoją i (...) dąży ku Słowu”. A Słowem tym jest Chrystus – Kosmiczny Logos, o którym czytamy we Wprowadzeniu do Ewangelii św. Jana (J 1,1–3).

Profesor Mikiciuk podkreśla, że bohater *Idioty* nie tylko głęboko odczuwa piękno natury, współczując zarazem jej cierpieniu. Zachwyca się również pięknem-urodą Nastazji. Ale nie patrzy na nią pożądliwie czy bałwochwalczo, lecz „czystym sercem”. Jej fotografię kontempluje i całuje z czcią, jak ikonę. Dostrzega w niej „czyste piękno”, piękno osoby, która nosi w swej głębi obraz-ikonę Chrystusa. Myszkina współcierpi z Nastazją. Jednocześnie zdaje sobie sprawę z tego, że piękno pozbawione dobra jest kalekie i potrzebuje otwarcia się na uzdrawiającą moc miłości, która leczy z grzechu.

W liście z 1868 roku skierowanym do Zofii Iwanowej Dostojewski wyznaje: „Na świecie jest tylko jedna doskonale piękna osoba – to Chrystus – i już pojawienie się tej bezmiernie, nieskończenie pięknej osoby samo w sobie jest cudem niepojętym (cały sens Ewangelii Janowej polega właśnie na tym, że dopatrywał się on cudu w samym wcieleniu, w samym objawieniu się piękna)”. Autor *Idioty*, pisząc o Wcieleniu, które rozumie jako kalofanie, objawienie się Piękna w świecie – zwraca uwagę Mikiciuk – nie używa wyłącznie czasu przeszłego. Nie mówi jedynie o Jezusie historycznym, ale o Tym, który JEST. Dostojewski, przytaczając Janowe słowa, wysuwa na pierwszy plan obraz, w którym zbawienie przynosi wiara w Boga-Człowieka. Chrystus objawił w pełni zarówno to, kim jest Bóg, jak i to, kim jest Człowiek.

Dostojewski nie szuka Chrystusa poza prawdą Ewangelii. Szuka Go na drodze wiary, a nie prawdy w ujęciu teoretycznym. Dostojewski nie przekreśla wartości poznania rozumowego, ale zwraca uwagę, że dotarcie do prawdy wymaga zarazem „świętości serca” i „czystości rozumu”. Zdaniem prelegentki, intuicja pisarza zgodna jest z Chrystusowym przesłaniem: „Błogosławieni czystego serca, albowiem oni Boga oglądać będą” (Mt 5,8) oraz słowami Zbawiciela, które kieruje do Piłata, pytającego Go o prawdę:

„(...) Każdy, kto jest z prawdy, słucha mojego głosu” (J 18,37). Dostojewski, pozostając wierny chrześcijańskiej myśli, postrzega Chrystusa jako wcielone, osobowe Piękno, Prawdę i Dobro, w człowieku rozpoznaje swoją najgłębszą duchową tożsamość, z kolei odrzucając ją – ulega diabelskiej pokusie, ideologicznemu opętaniu (*Biesy*) i skazuje siebie na samozagładę. Autor *Braci Karamazow*, wyznając wiarę w Chrystusa-Piękno, wskazuje na Krzyż. W notatnikach do *Dziennika pisarza* z 1876 roku Dostojewski wyraża następującą myśl: „Chrystus – 1. Piękno, 2. Nikt nie jest lepszy, 3. Skoro tak jest, to cud – oto cała wiara, potem już tylko kazanie Jana Złotoustego na słowa «aż do godziny dziewiątej» (...)”. Chociaż pisarz wczesnochrześcijański nie posługuje się kategorią piękna, gdy mówi o krzyżu, Dostojewski nie przypadkiem wskazuje na jego Kazanie, poświęcone śmierci Zbawiciela, właśnie wówczas, gdy formułuje myśl o pięknie Chrystusowym, o Jego wywyższeniu, które dokonuje się w godzinie upokorzenia i hańby. Tajemnica *Anastasis* – argumentowała Mikiciuk – uobecnia się w powieści *Idiota* jako „ciemne światło”. Nie jest tanim *happy endem*. Wiąże się z przeżyciem Wielkiej Soboty. Przywołana zostaje w imieniu bohaterki, Nastazji Baraszkowej (gr. *anastasis* ‘zmartwychwstanie’, a ros. *baraszek* ‘baranek’ to symbol ofiary i niewinnej śmierci). To przy jej martwym ciele czuwają Myszkini i Rygożyn. W perspektywie wiary Chrystus w grobie i rzeczywistość *Anastasis* stanowią dwa wymiary tej samej paschalnej rzeczywistości. W perspektywie „światowej” Chrystus w grobie to triumf śmierci...

Kiedy pod koniec lat 70. Dostojewski pisał w liście do Mikołaja Petersona o swojej wierze w zmartwychwstanie, podkreślał, że rozumie je nie w sposób alegoryczny, ale dosłowny, realny, osobowy.

Kończąc swój wykład, profesor Mikiciuk dodała, że powieść *Bracia Karamazow* została ukończona w listopadzie 1880 roku, a więc zaledwie na dwa miesiące przed śmiercią autora, który, zanim umarł, wyspowiadał się i przyjął komunię.

O szóstej wieczorem, jak opowiadała córka pisarza, wezwał do siebie ją i syna Fiedię. Podał im Ewangelię i poprosił, by przeczytali głośno przypowieść o synu marnotrawnym. Po czym powiedział:

– Dzieci, nie zapominajcie nigdy tego, coście tu usłyszeli. Zachowajcie bezgraniczną wiarę w Chrystusa i nigdy nie zwątpicie w jego łaskę. Bardzo was kocham, ale miłość moja jest niczym wobec nieskończonej miłości Pana do wszystkich ludzi przez Niego stworzonych... Pamiętajcie – gdyby nawet zdarzyło się w życiu waszym dopuścić się zbrodni, to pomimo wszystko nie traćcie nadziei w Boga. Jesteście Jego dziećmi, ukorzcie się przed Nim, jak przed ojcem waszym, módlcie się do Niego o zmiłowanie, a On radować się będzie waszą skruchą, jak radował się z powrotu syna marnotrawnego (cyt. za Radziński 2005).

Cykl poświęcony twórcom rosyjskiego odrodzenia religijnego zamykał wykład **prof. dr. hab. Bogusława Żyłki**. Profesor Żyłko zajmuje się semiotyką kultury, rosyjskimi doktrynami estetycznymi (zwłaszcza literaturoznawczymi) XX wieku, twórczością naukowo-filozoficzną Michaiła Bachtina, historią idei. Jest autorem wielu przekładów z humanistyki rosyjskiej tego okresu, m.in. opublikował we własnym tłumaczeniu i opracowaniu ponad 10 tomów prac semiotyków ze szkoły tartusko-moskiewskiej. W wykładzie *Michał Bachtin wobec duchowości religijnej* profesor podjął „trudne” kwestie stosunku Bachtina do religii i religijności. Za sprawą drobiazgowej analizy stylistycznej powieści Fiodora Dostojewskiego, wskazując na jej nowatorski, bo po-

Fot. 6. Prof. Bogusław Żyłko

Foto: Zbyszek Dymarski.

lifoniczny charakter, inny od powieści tradycyjnej, Bachtin dochodzi do wniosku, że powieść polifoniczna oparta jest o wielopoziomowy dialog. Ten ostatni stał się – jak dowodził Żyłko – nie tylko formą językowo-stylistyczną, lecz stanowi zasadniczą kategorię ontologiczną i epistemologiczną. Dialog toczy się między osobami. Sama zaś humanistyka jest „dialogową formą poznania”, odkrywającą sens, który „jest zawsze personalistyczny”. W ocenie Żyłki personalizizm Bachtina można określić jako chrześcijański, „wywodzący się z naczelnej prawdy – *Ty jesteś*”.

Bibliografia / References

- Besançon, A. (2006). *Świadek wieku*. T. 1. Zebrał i oprac. F. Memches. Przeł. K.S. Warszawa: Fronda.
- Broda, M. (2011). „Zrozumieć Rosję”? *O rosyjskiej zagadce-tajemnicy*. Łódź: Wydawnictwo Naukowe
Ibidem.
- Kaźmierczyk, Z., Urbańska-Bożek, M. (Red.) (2020). *Karto-Teka Gdańska*, nr 1(6): *Rosyjski renesans religijny: Źródła – polemiki – konteksty*. Red. nauk. Z. Kaźmierczyk i M. Urbańska-Bożek. (Online): <http://karto-teka.ptft.pl/pismo/numer-biezacy.html> (dostęp 2.11.2020).
- Lawrence, D.H. (2014). Przedmowa do *Wielkiego Inkwizytora*. Przeł. M. Rychter. *Kronos: Metafizyka – Religia – Kultura*, 1(28). (Online) <https://kronos.org.pl/numery/kronos-1-282014/kronos-1-282014-2/> (dostęp 1.10.2020).
- Nowak, P. (2013). „Na początku Bóg stworzył Rozanowa...” (przedmowa). W: Rozanow, W. *Opadłe liście*. Przeł. J. Chmielowski, I. Kania. Warszawa: Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego.
- Radziński, E. (2005). *Aleksander II: Ostatni wielki car*. Przeł. E. Siemaszkiewicz, R. Śliwowski. Warszawa: Magnum.
- Romaniuk, R. (2004). *Dramat religijny Tolstoja*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Rozanow, W. (2013). *Opadłe liście*. Przeł. J. Chmielowski, I. Kania. Warszawa: Fundacja Augusta Hrabiego Cieszkowskiego.

Competing interests: The author declares that she has no competing interests.

O AUTORACH / ОБ АВТОРАХ / ABOUT THE AUTHORS

WŁADIMIR MICHAJŁOWICZ AŁPATOW / ВЛАДИМИР МИХАЙЛОВИЧ АЛПАТОВ

Profesor, doktor habilitowany nauk filologicznych, członek rzeczywisty Rosyjskiej Akademii Nauk; japonista i historyk językoznawstwa (w szczególności rusycystycznego). W latach 2012–2017 dyrektor Instytutu Językoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk; od 2013 – Kierownik Centrum Badań nad Stosunkami Narodowymi i Językowymi; wieloletni kierownik Zakładu Języków Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej RAN. Autor 45 książek, około 400 artykułów i szeregu innych prac. Opublikował monografie na temat poglądów lingwistycznych M.M. Bachtina, V.N. Wołoszynowa, losów slawistów i turkologów w epoce wielkiego terroru (wspólnie z F.D. Aszynem), a także o teorii jafetyckiej N.Ja. Marra. W dorobku ważne miejsce zajmują badania w dziedzinie socjolingwistyki, dotyczące sytuacji językowej w Japonii oraz polityki językowej w Związku Radzieckim w jej różnych fazach. Autor m.in. prac *Япония: язык и общество* (Moskwa 1988; wyd. 2: 2003), *150 языков и политика: 1917—1997. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства* (Moskwa 1997; wyd. 2: 2000), *Теоретическая грамматика японского языка: В 2-х кн.* (Moskwa 2008; we współaut.), *Языковеды, востоковеды, историки* (Moskwa 2012), *Части речи. Теория и типология* (Moskwa 1990; we współaut.), *Слово и части речи* (Moskwa 2018). Członek Rady przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Języka Rosyjskiego.

IWAN BABOSZA / ИВАН БАБОША

Student Wydziału Historycznego Moskiewskiego Uniwersytetu im. M.W. Łomonosowa (Rosja); kierunek studiów: historia Polski (prowadzony w Katedrze Historii Słowian Południowych i Zachodnich). Zainteresowania naukowe obejmują historię Polski XIX wieku, dzieje stosunków polsko-rosyjskich. Autor pracy dyplomowej nt. działalności III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości (najwyższego organu tajnej policji Imperium Rosyjskiego) wobec Wielkiej Emigracji Polskiej w latach 1831–1870. Opublikował tezy dwóch wystąpień naukowych: *Polska Emigracja w latach 1856–1862 w ramach corocznych raportów Trzeciego Oddziału* (Славия: история, культура, язык. Сборник материалов студенческой международной научно-практической конференции (28 мая 2019 г., Москва), Институт славя-

поведения Российской академии наук, Москва 2019) oraz *Польская эмиграция 1830-1860-х гг. в представлениях сотрудников Третьего отделения* (2020) (Materiały Międzynarodowego młodzieżowego naukowego foruma «Ломоносов-2020», Москва 2020).

MAGDALENA DĄBROWSKA

Doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, rusycystka. Długoletni dyrektor Instytutu Rusycystyki i kierownik Zakładu Historii Literatury Rosyjskiej na Uniwersytecie Warszawskim. Od 2018 roku kierownik Katedry Rusycystyki UW. Członek Pracowni Mediów w Dawnej i Współczesnej Rosji w Instytucie Rusycystyki UW. Członek Rady Bibliotecznej UW. Specjalistka w zakresie edytorstwa i zarządzania w oświacie. Zainteresowania naukowe obejmują literaturę okresu oświecenia i romantyzmu, rosyjsko-zachodnioeuropejskie (w tym rosyjsko-polskie) związki literackie, kulturowe i naukowe oraz dzieje czasopiśmiennictwa literackiego XVIII–XIX wieku. Badaczka twórczości Nikołaja Karamzina i jego epoki. Autorka monografii na temat sentymentalizmu rosyjskiego (*Rosyjska opowieść sentymentalna przełomu XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2003; *Dla pożytku i przyjemności. Rosyjska podróż sentymentalna przełomu XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2009) oraz redaktor i współredaktor licznych monografii wieloautorskich (m.in. *Nikołaj Karamzin i jego czasy*, współred. P. Głuszkowski, Warszawa 2017; *Adam Mickiewicz i Rosjanie*, współred. P. Głuszkowski, Z. Kaźmierczyk, Warszawa 2020). Autorka łącznie ponad 140 publikacji naukowych w języku polskim i rosyjskim, w tym w uznanych czasopismach poświęconych w większości zapomnianym i słabo rozpoznanym zjawiskom, wydarzeniom, twórcom oraz dziełom. Redaktor naczelna serii wydawniczej „Studia Rossica”.

DANIEL DZIENISIEWICZ

Doktorant i wykładowca na Wydziale Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; absolwent UAM w zakresie filologii rosyjskiej z filologią angielską (2013) oraz filologii rosyjskiej (2015). Zainteresowania badawcze obejmują przede wszystkim związki języka i kultury oraz wartości i wartościowanie w języku, a także językoznawstwo korpusowe, e-leksykografię historyczną, frazematykę oraz słowotwórstwo języka polskiego i rosyjskiego. Autor i współautor artykułów, m.in. *Błędy (orto)graficzne w rosyjskojęzycznych wiadomościach przesyłanych na kartach pocztowych* („Studia Rossica Posnaniensia” XLIV/1) i *Kwantytatywne aspekty doboru haseł w słownikach (na materiale Słownika języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego)* (w: *Wokół 300 tysięcy polskich słów. Wstęp do hasłownikologii* pod red. J. Wawrzyńczyka i P. Wierzchonia, Warszawa 2017).

MARIA DZIENISIEWICZ

Doktorantka na Wydziale Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; absolwentka Uniwersytetu Muzycznego Fryderyka Chopina w Warszawie w zakresie gry na fortepianie oraz UAM w zakresie filologii rosyjskiej. Zainteresowania naukowe obejmują język tekstów rosyjskiej krytyki muzycznej, w szczególności zagadnienia wyrażania emocji oraz użycia metafor w tekstach krytycznych, a także

słowotwórstwo języka rosyjskiego. Autorka artykułów, m.in. *Пустая глагольная приставка по- в русском языке* („Acta Neophilologica” 18(2), 2016), *Werbalizacja emocji w tekstach rosyjskiej krytyki muzycznej* („Studia Rossica Posnaniensia” 44(1), 2019), *Спортивная метафора в текстах газетной печати XV Международного конкурса имени П.И. Чайковского* („Kultury Wschodniosłowiańskie – Oblicza i Dialog” 8, 2018) i in.

OLGA JEWGIENIEWNA FROŁOWA / ОЛЬГА ЕВГЕНЬЕВНА ФРОЛОВА

Doktor habilitowany; kierownik Międzykatedralnego Laboratorium Fonetyki i Komunikacji Językowej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu im. Łomonosowa w Moskwie (Rosja). Zainteresowania naukowe obejmują semantykę, stylistykę, lingwistykę tekstu, teksty folkloru. Autorka i współautorka 13 książek (m.in. *Карнавал в языке и коммуникации*, Moskwa 2016; *Портрет говорящего начала XXI века*, Moskwa 2016; *Мир, стоящий за текстом: Референциальные механизмы поговорок, анекдота, волшебной сказки и авторского повествовательного художественного текста*, Moskwa 2007), w tym kilku encyklopedycznych słowników z zakresu lingworealistyki rosyjskiego, a także ponad 300 artykułów naukowych i dwóch patentów. Członek kolegium redakcyjnego periodyku «Вестник Московского университета. Серия 9: Филология».

DAIKI HORIGUCHI / ДАИКИ ХОРИГУТИ

Doktor nauk filologicznych w zakresie językoznawstwa, docent Katedry Nauk Kognitywnych i Nauk o Informacji na Wydziale Zintegrowanych Studiów Humanistycznych Uniwersytetu Kioto (Japonia). Zainteresowania naukowe obejmują słowotwórstwo, aspektologię, język łotewski oraz język rosyjski. Autor artykułów poświęconych kwestiom prefiksacji i imperfektywacji czasowników, m.in. *Vārda darināšanas brīvība un internacionālo verbu prefiksācija* („Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi” 9, 2014, Rīga), *Latvian attenuative pa-verbs in comparison with diminutives* (in: *Contemporary Approaches to Baltic Linguistics*, De Gruyter 2015), *Метаязыковая рефлексия в зеркале префиксации заимствованных глаголов* (w: *Мова, маўленне, тэкст*, Мінск 2017), *Дефисация синонимических глаголов в русском языке* (w: *Русистика 2018*, Шумен 2018), *Имперфективация заимствованных глаголов в русском языке* („Russian Linguistics” 42(3), 2018), *Реализация синтаксических конструкций у префиксальных заимствованных глаголов в русском языке* („Язык и метод” 6, 2019).

ZBIGNIEW KAŻMIERCZYK

Doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa. Profesor uczelni w Zakładzie Historii Literatury w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Gdańskiego. Założyciel i kierownik naukowo-badawczej Pracowni Literatury Etnogenetycznej. Zainteresowania naukowe obejmują gnostycko-manichejski wymiar egzystencji w twórczości Miłosza i Mickiewicza, religię gnozy, irańską etnogenezę Słowian i jej literaturoznawcze implikacje, irański dualizm, badania wschodniego „cienia” Słowiańszczyzny. Wypracował metodologię do ujęcia specyfiki kultur słowiańskich

jako podstawę do hermeneutyki kultur Wschodu i Zachodu oraz rozwijania komparatyki mitologicznej. Literaturę i myśl słowiańską czyta w perspektywie filozoficzno-teologicznej i tworzy kanon dzieł etnogenetycznej historii literatury. Autor ponad 140 prac, w tym dwóch monografii: *Słowiańska psychomachia Mickiewicza* (Gdańsk 2012), *Dzieło demiurga. Zapis gnostyckiego doświadczenia egzystencji we wczesnej poezji Czesława Miłosza* (Gdańsk 2011), redaktor i współautor monografii zbiorowych: *Religijność Czesława Miłosza* (Gdańsk 2020) oraz *Adam Mickiewicz i Rosjanie* (Warszawa 2020), współredaktor numeru tematycznego półrocznika „Karto-Teka Gdańska” pt. *Rosyjski renesans religijny: źródła – polemiki – konteksty*, 1(6), 2020; autor licznych artykułów publikowanych w Polsce i za granicą (w przekładzie angielskim, litewskim, rosyjskim i ukraińskim). Zastępca redaktora naczelnego „Studia Rossica Gedanensia”; członek międzynarodowych komitetów redakcyjnych periodyków: „Київські полоністичні студії” (Ukraina), „Обрії друкарства” (Kijów, Ukraina), członek Rady Naukowej czasopisma „Revista Amazonia Investiga” (Florenca, Kolumbia), a także serii wydawniczych „Colloquia Orientalia Bialostocensia” i „Przełomy / Pogranicza”. Prezes Oddziału Gdańskiego Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza, wiceprezes Pomorskiego Towarzystwa Filozoficzno-Teologicznego. Współpracuje z Instytutem Filozofii Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku.

MAKSIM WALERIEWICZ KIRCZANOW / МАКСИМ ВАЛЕРЬЕВИЧ КИРЧАНОВ

Doktor habilitowany nauk historycznych. Docent w Katedrze Regionoznawstwa i Gospodarki Zagranicznej na Wydziale Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Państwowego w Woroneżu (Rosja). Zainteresowania naukowe obejmują historię nacjonalizmu, historię intelektualną i historię idei. Autor ponad 600 prac, m.in.: *Русская проза в контекстах израильской идентичности: культурный фронт или случай маргинального нациестроительства* («Журнал Фронтирных Исследований» 1, 2019), *Топас руху як постійнага вяртання ў прозе рускага і беларускага постмадэрнізму: на прыкладзе тэкстаў Уладзіміра Шарова і Віктара Марціновіча* (w: *Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце*, Віцебск 2019), „Dark shadows of the past will forever remain with us”, or fathers and sons: boundaries and frontiers, walls and bridges in Soviet and post-Soviet literature («Журнал Фронтирных Исследований» 2, 2019).

EWA KONEFAŁ

Doktor nauk humanistycznych, językoznawca; adiunkt w Instytucie Rusycystyki i Studiów Wschodnich Uniwersytetu Gdańskiego. Obszar zainteresowań badawczych związany jest z przekładoznawstwem, w szczególności z rozwojem rosyjskiej myśli przekładoznawczej oraz polsko-rosyjskimi relacjami przekładowymi. Interesuje się również gramatyką semantyczną oraz językoznawstwem korpusowym. Autorka monografii *Przekładoznawstwo rosyjskie (autoreferaty dysertacji 1937–2015)* (Gdańsk 2016) oraz kilkudziesięciu artykułów naukowych z zakresu przekładoznawstwa oraz językoznawstwa rusycystycznego. Członek Polskiego Towarzystwa Językoznawczego

oraz Krakowskiego Towarzystwa Popularyzowania Wiedzy o Komunikacji Językowej „Tertium”. Sekretarz „Studia Rossica Gedanensia”.

WALERIJ ALEKSANDROWICZ MAKSIMOWICZ /
ВАЛЕРИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ МАКСИМОВИЧ

Profesor, doktor habilitowany nauk filologicznych; literaturoznawca, filozof i krytyk. Kierownik Ośrodka Filozofii Literatury i Estetyki przy Instytucie Filozofii Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku; zastępca dyrektora ds. nauki. Zainteresowania naukowe obejmują szeroki krąg zagadnień filozoficznych, kulturologicznych, literaturoznawczych dotyczących specyfiki funkcjonowania kultury duchowej i jej elementów strukturalnych (teorię i historię literatury i kultury, tradycji i innowacji, problematykę moralności kultury współczesnego społeczeństwa w warunkach globalizacji, kultury estetycznej i artystycznej oraz komunikacji międzykulturowej, a w szczególności rozważania interakcji „jądrowych” (substratowych) i „peryferyjnych” (superstratowych) artefaktów w kulturach pogranicza). Autor ponad 200 publikacji, w tym kilku monografii, m.in. *Беларускі мадэрнізм: эстэтычная самаідэнтыфікацыя літаратуры пачатку XX стагоддзя* (Mińsk 2001), *Нацыянальны космас класікі: дыялог традыцый і наватарства ў творчасці Янкі Купалы і Якуба Коласа* (Mińsk 2008), *Шляхам спазнання існасці: літаратурны працэс другой паловы XIX – пачатку XX ст. у постацях* (Mińsk 2011). Członek komitetów redakcyjnych czasopism naukowych «Наука. Мысль» (Волжский), «Образование личности» (Москва), «Философские исследования» (Mińsk).

MARIA WŁADIMIROWNA MICHNOWIEC /
МАРИЯ ВЛАДИМИРОВНА МИХНОВЕЦ

Magister filologii. Pracownik naukowy Muzeum Literacko-Memorialnego F.M. Dostojewskiego w Petersburgu (Rosja). Autorka prac na temat recepcji i krytyki teatralnej twórczości Dostojewskiego, m.in. *Театральная критика конца 1910-х – начала 1920-х гг. о Достоевском: к вопросу о театральности эпического творчества писателя* („Достоевский и мировая культура” 34, 2016), *Достоевский в процессе идеологизации театральной критики 1920–1930-х гг.* (w: *Печать и слово Санкт-Петербурга (Петербургские чтения 2016): ч. 2: Литературоведение. Лингвистика*, Санкт-Петербург 2017), *Роман-предвестье [сопроводительная статья]* (w: *Ф.М. Достоевский, Униженные и оскорбленные*, Москва 2018), *Газетные публикации СССР в связи с юбилеем Ф.М. Достоевского в 1956 году: попытка перевода художественной системы писателя на язык советской идеологии* (w: *Translatio and History of Ideas: Ideas, Language, Politics*, Peter Lang 2018). Kurator wystaw literackich.

GRZEGORZ OJCEWICZ

Doktor habilitowany nauk humanistycznych, profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Filolog śledczy, znawca życia i twórczości Iwana Bunina, Sergiusza Jesienina, św. Matki Marii z Paryża (Skobcowej); literaturoznawca, badacz XX-wiecznej emigracji rosyjskiej. Przekładoznawca i tłumacz. Autor ponad 430 publi-

kacji. W dorobku naukowym znajdują się m.in. nowatorska monografia o Jarosławie Mogutinie *Skazani na trwanie* (Olsztyn 2007) oraz przekład tomu poetyckiego Borysa Popławskiego *Automatyczne wiersze* (Olsztyn 2009). Pomysłodawca i współautor nagrodzonej przez MSWiA książki z obszaru filologii śledczej *Zabójstwo Sergiusza Jesienina* (Szczytno 2009), a także monografii z dziejów zakonu krzyżackiego *Zabójstwo wielkiego mistrza Wernera von Orseln* (współaut. H. Bobińska, Kwidzyn–Gdynia 2015). Autor dwóch monumentalnych monografii: jednej o św. Dorocie z Mątw: *Śmiertelna pobożność. Święta Dorota z Mątw. Mity i rzeczywistość* (Szczytno 2016) oraz drugiej, o św. Matce Marii (Skobcowej) – *Stara Dusza. Fenomen Matki Marii (Skobcowej). Badania i materiały* (współaut. D.A. Myślak, Szczytno 2016). Ostatnio wydał *Proste prawdy. Misteria świętej Matki Marii (Skobcowej) i inne utwory* (Szczytno 2017) oraz – w autorskim przekładzie na język polski – dwa wybory tekstów św. Matki Marii (Skobcowej): *Jak lód jest jego duch, jak kamień – serce... Religia. Filozofia. Polityka* (Szczytno 2017), *Dwie moje Matki. Bogurodzica i Rosja* (Szczytno 2018). Współautor książki *Nie tylko brodnickie tajemnice Anny Wazówny*, która ukazała się wiosną 2018 roku z okazji 450-lecia urodzin szwedzkiej księżniczki (współaut. H. Bobińska, A. Saar-Kozłowska). Jesienią 2019 roku opublikował we własnym tłumaczeniu tom 1 *Dzienników* Georgija Efrona, syna wielkiej poetki Mariny Cwietajewej. Członek Komisji Emigrantologii Słowian przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Redaktor naczelny czasopisma „Acta Neophilologica” (2005–2013). Współredaktor i współautor serii naukowej „Luminarze Rosyjskiej Emigracji” wydawanej przez Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie od 2009 roku.

SIARHEI PADSASONNY / СЯРГЕЙ АЛЯКСАНДРАВІЧ ПАДСАСОННЫ

Doktor nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa; adiunkt w Instytucie Lingwistyki Stosowanej na Uniwersytecie Warszawskim. Absolwent Homelskiego Uniwersytetu Państwowego im. Franciszka Skaryny (Wydział Filologii); studia na Wydziale Psychologii. Filolog, historyk literatury rosyjskiej, badacz kontekstów kulturowych literatury rosyjskiej XIX wieku, zagadnień mentalności rosyjskiej, rosyjskiej myśli filozoficzno-religijnej, przekładu literackiego. Znamca twórczości Fiodora Dostojewskiego. Autor ponad 40 prac opublikowanych w Polsce, Bułgarii, Rosji, na Białorusi. W dorobku naukowym znajduje się monografia *Грех по Достоевскому* (Mінск 2007). Wykładał gościnnie w Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mінsku (w Instytucie Filozofii). Redaktor naczelny Działu Informacji Telewizji Bielsat (TVP S.A.); dziennikarz, twórca ponad tysiąca reportaży o tematyce politycznej, społecznej, kulturowej. Otrzymał odznaczenie „Telewizyjna osobowość roku 2019”.

ŁARYSA WIKTOROWNA RACIBURSKA / ЛАРИСА ВИКТОРОВНА РАЦИБУРСКАЯ

Profesor, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa; kierownik Katedry Współczesnego Języka Rosyjskiego i Językoznawstwa Ogólnego w Instytucie Filologii i Dziennikarstwa w Państwowym Uniwersytecie Badawczym im. N.I. Łobaczewskiego w Niżnym Nowogrodzie. W kręgu zainteresowań badawczych znajdują się morfemika, ortoepia i fonetyka, słowotwórstwo, neologia, a także

socjolingwistyka, język mediów, leksykografia dydaktyczna. Autorka i współautorka ponad 240 prac naukowych, m.in. *Уникальные части слова в историческом и современном освещении* (Niżnij Nowgorod 1996), *Уникальные морфемы в современном русском языке* (Moskwa 1998), *Словообразовательное гнездо и принципы его описания* (Niżnij Nowgorod 2002), *Основные понятия фонетики* (Niżnij Nowgorod 2004), *Основные понятия орфоэпии* (Niżnij Nowgorod 2005), *Новые тенденции в русском языке начала XXI века* (współaut., Moskwa 2014), *Проблемы словотворчества в современных российских СМИ* (współaut., Moskwa 2015) i in. Członek Komisji Słowotwórstwa Słowiańskiego przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów (od 2015).

ŻANNA ŚLADKIEWICZ

Doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa. Dyrektor Instytutu Rusycystyki i Studiów Wschodnich Uniwersytetu Gdańskiego. Założycielka i kierownik Pracowni Badań Nad Rosyjskim Językiem Potocznym (2013–2016), Pracowni Badań Nad Perswazją Naukową (od 2016), członek Pracowni Badań Nad Socjolingwistycznymi Aspektami Języka. Autorka i współautorka ponad 100 prac naukowych z zakresu językoznawstwa rosyjskiego i słowiańskiego, fonetyki, frazeologii, pragmatyngwistyki, komunikologii, w tym porównawczej i niewerbalnej, lingwokulturologii, socjolingwistyki, psycholingwistyki. Autorka i redaktorka 12 książek, m.in. *Политический фельетон в свете теории речевого воздействия* (Gdańsk 2013), „*Mówimy, jak mówimy...*”. *Komunikacja w języku potocznym: Podejście interdyscyplinarne* (Gdańsk 2014), „*Mówimy, jak mówimy...*” *Gdzie ukryta jest potoczność?* (Gdańsk 2015), *Imiona komunikacji językowej, czyli demakijażowanie sensów* (współred., Gdańsk 2015), *W poszukiwaniu tożsamości językowej*, t. 1–3 (Gdańsk 2016–2018), *Perswazja językowa w różnych dyskursach*, t. 1–4 (Gdańsk 2017–2019), *Здоровье превыше всего. Коммуникативная ситуация оправдания в дидактическом дискурсе: прагматический и межкультурный аспект* (we współaut., Gdańsk 2019). Znaczna część prac opublikowana za granicą (Rosja, Białoruś, Estonia, Czechy, Litwa, Ukraina). Członek Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, Polskiego Towarzystwa Rusycystycznego; ekspert międzynarodowy ds. oceny interdyscyplinarnych projektów grantowych z zakresu nauk humanistycznych, społecznych i przyrodniczych przy Uniwersytecie Petersburskim na lata 2018–2019; międzynarodowy ekspert ds. QS Intelligence Unit (QSIU) w ramach współpracy z Rosyjskim Uniwersytetem Przyjaźni Narodów w Moskwie oraz Państwowym Uniwersytetem im. J. Kupały w Grodnie, Białoruś. Zastępca redaktora naczelnego „*Studia Rossica Gedanensia*”.

FILIP ŚWIERCZYŃSKI

Student I roku II stopnia filologii rosyjskiej na Uniwersytecie Warszawskim, absolwent Katedry Rusycystyki UW planujący przyszłą karierę naukową. Pasjonat literatury, w szczególności twórczości Franza Kafki, Aldousa Huxleya i Nikołaja Gogola. Zainteresowania badawcze obejmują zakres literaturoznawstwa rusycystycznego i anglojęzycznego, a także komparatystykę i narratologię. Stypendysta fundacji „Российско-польский центр диалога и согласия” („Школа молодого переводчика

Россия–Польша”, Moskwa 2019). Członek Koła Naukowego Współpracy i Dialogu ze Wschodem w Katedrze Rusycystyki UW. Hobbystycznie tłumacz poezji rosyjskiej i angielskiej podejmujący własne próby okołoliterackie.

MARIA URBAŃSKA-BOŻEK

Doktor nauk humanistycznych; współpracuje jako dydaktyk z Uniwersytetem Humanistycznospołecznym SWPS (Wydział Zamiejscowy w Sopocie). Autorka wstępów, artykułów naukowych i popularnonaukowych drukowanych w polskich periodykach filozoficznych, literackich oraz pracach zbiorowych. Współredaktorka i redaktor naukowa ośmiu książek monograficznych, tłumaczeń, wspomnień i numerów tematycznych z zakresu filozofii i teologii. W latach 2013–2015 wiceprezes Pomorskiego Towarzystwa Filozoficzno-Teologicznego. Członek redakcji „Gdańskiego Rocznika Ewangelickiego”. Współzałożycielka i redaktor naczelna półrocznika naukowego „Karto-Teka Gdańska”.

ELINA ARKADIEWNA USOWSKA / ЭЛИНА АРКАДЬЕВНА УСОВСКАЯ

Doktor nauk o kulturze, docent. Kierownik katedry Kulturologii na Wydziale Komunikacji Socjokulturowej na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym w Mińsku. Zainteresowania naukowe obejmują: kulturę Białorusi, komunikację międzykulturową, różnice międzykulturowe, zarządzanie międzykulturowe, kulturę postmodernizmu. Autorka kilku podręczników, m.in. *Постмодернизм* (Minsk 2006), *Парадигма постмодернизма в культуре XX века* (Minsk 2006), *Культурно-антропологические школы США* (Minsk 2009), *Актуальные проблемы культуры XX в.* (Minsk 2011), *Основные концепции культуры* (Minsk 2014) oraz licznych artykułów.

PRZEMYSŁAW WAINGERTNER

Profesor, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie historii; kierownik Katedry Historii Polski Najnowszej Uniwersytetu Łódzkiego. Badacz dziejów Drugiej Rzeczypospolitej, polskiej myśli politycznej i czynu zbrojnego w XX wieku oraz historii Łodzi. Autor kilkunastu monografii (m.in. *Konspiracja trzech pokoleń: Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)* (Łódź 2017); wyd. 2: (Łódź 2018); *Ruch zetowy w Drugiej Rzeczypospolitej: studium myśli politycznej* (Łódź 2006); *„Naprawa” 1926–1939: Z dziejów obozu pomajowego* (Warszawa 1999); *Kostiuchnowka 1916: Największa polska bitwa I wojny światowej* (Łódź 2011); *Żelazna Karpacka: II Brygada Legionów Polskich w fotografii* (Łódź 2003); *Ostatni łodzermensch: Robert Geyer 1888–1939* (Łódź 2014)) i kilkudziesięciu artykułów w periodykach naukowych („Dzieje Najnowsze”, „Przegląd Nauk Historycznych”, „Rocznik Łódzki”, paryskie „Zeszyty Historyczne”, londyńska „Niepodległość”, „Arcana” i in.). Popularyzator historii w TVP, Polskim Radio, „W Sieci Historii” i „Tygodniku Solidarność”. Przewodniczący Komitetu Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Łodzi. Wiceprezes łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego.

KATARZYNA WOJAN

Doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa; rusycystka i fennistka; profesor uczelni w Instytucie Skandynawistyki i Fennistyki Uniwersytetu Gdańskiego; w latach 2016–2019 pełniła funkcję kierownika Pracowni Języka, Kultury i Gospodarki Finlandii; założycielka i kierownik Pracowni Leksykograficzno-Bibliograficznej oraz Pracowni Języka Fińskiego na Wydziale Filologicznym UG. Autorka i współautorka ponad 200 prac z zakresu językoznawstwa słowiańskiego, ugrofińskiego, komparatystyki lingwistycznej, historii leksykografii, biobibliografistyki i bibliografistyki, przekładoznawstwa, w tym 21 książek, m.in. *Wstęp do badań wieloznaczności leksemów w ujęciu kontrastywnym* (Gdańsk 2010), *Przypadkowe i nieprzypadkowe wędrówki leksemów* (Gdańsk 2010), *Język angielski w polskiej leksykografii. T. 1: Słowniki przekładowe lingwistyczne i encyklopedyczne wydane w latach 1782–2012* (Gdańsk 2013), *Język angielski w polskiej leksykografii. T. 2: Słowniki przekładowe terminologiczne wydane w latach 1782–2012* (Gdańsk 2014), *Z dziejów leksykografii polsko-rosyjskiej. T. 1: Słowniki lingwistyczne (bibliografia za lata 1700–2015)* (Gdańsk 2016), *Język fiński w teorii i praktyce* (Gdańsk 2016), słowników: *Słownik homonimów leksemowych języka rosyjskiego z polskimi ekwiwalentami tłumaczeniowymi* (Gdańsk 2011), *Polsko-fiński tezaurus tematyczny. Część 1: Ziemia i Kosmos* (Gdańsk 2012). Opracowała edycję tekstów źródłowych Zbigniewa Żakiewicza *W czasie zatrzymane. T. 1: Wybór szkiców literackich z lat 1977–2008* (Gdańsk 2017); współredagowała monografię *Religijność Czesława Miłosza* (red. nauk. Z. Kaźmierczyk, Gdańsk 2020). Członek m.in. Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, Krakowskiego Towarzystwa Popularyzowania Wiedzy o Komunikacji Językowej „Tertium”. Redaktor naczelna „Studia Rossica Gedanensia”; członek komitetów redakcyjnych periodyków: „Болгарская русистика” (Bułgaria), „Вестник Воронежского государственного университета: Серия Лингвистика и межкультурная коммуникация” (Rosja), „Studia Scandinavica” (Gdańsk). Współpracuje z Narodową Akademią Nauk Białorusi w Mińsku oraz w zakresie edukacji z Opetushallitus (wcześniej z Centre for International Mobility) w Helsinkach (Finlandia).

MICHAIŁ BENIAMINOWICZ JAMPOLSKI /

MIKHAIL BENEAMINOVICH YAMPOLSKY (MIKHAIL IAMPOLSKI) /

МИХАИЛ БЕНИАМИНОВИЧ ЯМПОЛЬСКИЙ

Doktor habilitowany w zakresie nauk o sztuce, profesor Uniwersytetu w Nowym Jorku (USA); pracuje w Katedrze Komparatystyki Literaturoznawczej oraz Katedrze Studiów Rosyjskich i Słowiańskich. Historyk i teoretyk sztuki i kultury, znawca kina, filozof, filolog. Autor ponad 20 książek z zakresu filmoznawstwa, semiotyki kultury, historii reprezentacji i fenomenologii obrazu, m.in. *Память Тиресия. Интертекстуальность и кинематограф* (Moskwa 1993), *Демон и лабиринт. Диаграммы, деформации, мимесис* (Moskwa 1996), *Наблюдатель. Очерки истории видения* (Moskwa 2000; 2012), *Язык – тело – случай. Кинематограф и поиски смысла* (Moskwa 2004), *Пространственная история. Три текста об истории* (Санкт-Петербург 2013), *Без будущего. Культура и время* (Санкт-Петербург 2018), *Изображение. Курс лекций* (Moskwa 2019). Członek kolegiiów redakcyjnych i rad naukowych perio-

dyków, m.in. «Новое литературное обозрение», «Киноведческие записки», «Сенс»; członek rady fundacji «Эйзенштейн-центра».

JELENA ALEKSANROWNA ŻDANOWA /
ЕЛЕНА АЛЕКСАНДРОВНА ЖДАНОВА

Wykładowca, pracuje w Katedrze Współczesnego Języka Rosyjskiego i Językoznawstwa Ogólnego w Instytucie Filologii i Dziennikarstwa na Państwowym Niżnonowogrodzkim Uniwersytecie Badawczym (Rosja). Zainteresowania naukowe obejmują neologię i neografię oraz aktywne procesy słowotwórcze. Autorka i współautorka ponad 30 prac naukowych i 10 metodycznych, m.in. (współaut.) *Введение в языкознание* (Н. Новгород 2013), *Современный русский язык. Часть 1: Фонетика* (Н. Новгород 2014), *Русский язык и культура речи* (Н. Новгород 2015).

BOGUSŁAW ŻYŁKO

Profesor doktor habilitowany nauk humanistycznych; profesor emerytowany Uniwersytetu Gdańskiego, profesor zwyczajny w Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi. Zajmuje się semiotyką kultury (autor książek o szkole tartusko-moskiewskiej), rosyjskimi doktrynami estetycznymi (zwłaszcza literaturoznawczymi) XX wieku, twórczością naukowo-filozoficzną Michaiła Bachtina, historią idei. Autor wielu przekładów z humanistyki rosyjskiej tego okresu (m.in. opublikował we własnym tłumaczeniu i opracowaniu ponad 10 tomów prac semiotyków z grupy Tartu–Moskwa). Zajmuje się także udostępnianiem polskiemu środowisku filozoficznemu dzieł filozofa-fenomenologa polskiego pochodzenia Gustawa Szpeta, publikując w swoim przekładzie jego książki: *Wewnętrzna forma słowa: etiudy i wariacje na tematy Humboldta* (Gdańsk 2013) i *Zjawisko i sens: fenomenologia jako nauka podstawowa i jej problemy* (Warszawa 2018). Obecnie pracuje nad książką o wschodnich intelektualnych fascynacjach Czesława Miłosza.

Opracowała Katarzyna Wojan